શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ ગ્રંથમાળા, મણિ ૭૭ મો
ગો. વા. શ્રી. પૂંજીબા ગોવર્ધનદાસ પટવારી સ્મારક ગ્રંથમાળા, ગ્રં. ૧

ગોસ્વામિશ્રીમદ્વિઠ્ઠલનાથપ્રભુચરણવિરચિત

વિદ્વન્મણ્ડન

ગો. શ્રીપુરુષોત્તમજી–કૃત 'સુવર્ણસૂત્ર' અને ગો. શ્રીગિરિધરજી–કૃત 'હરિતોષિણી' એ બે સં. ટીકાઓને આધારે સાધેલા વિવરણ સાથેનો

ગુજરાતી અનુવાદ

અનુવાદક
પ. ભ. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી
એમ. એ, એલ એલ. બી.
ધંધુકા

શ્રીશુદ્ધાદ્વૈત સંસદ : વડોદરા

પ્રકાશક :
કંચનલાલ મણિલાલ શાહ,
મંત્રી, શ્રીશુદ્ધાદ્વૈત સંસદ,
શ્રીનાથજીના મંદિર પાસે,
દેસાઈ શેરી, વડોદરા-૧

શાકે ૧૮૮૪

બીજું સંસ્કરણ
પ્રત ૧૦૦૦

*   *

વિ. સં. ૨૦૧૮
ઈ. સ. ૧૯૬૨

કિં. ચાર રૂપિયા

મુદ્રક :
કાન્તિલાલ રામાભાઈ પટેલ,
મગન મુદ્રણાલય,
ડોસાભાઈની હવેલી,
રતનપોળ, અમદાવાદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

ઘણાં વર્ષો પૂર્વે પ. ભ. શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધીએ 'પુષ્ટિભક્તિસુધા' માસિકમાં 'વિદ્વન્મંડન' મૂળનો અનુવાદ આપવાનું ચાલુ કરેલું. એ પછી શ્રીપુરુષોત્તમજીનું 'સુવર્ણ-સૂત્ર' અને શ્રીગિરિધરજીની 'હરિતોષિણી' એ બે ટીકાને અનુસરી કરેલા ગુજરાતી વિવરણ સાથે 'વિદ્વન્મંડન'નો હૃદયંગમ સુબોધ ગુજરાતી અનુવાદ પુસ્તકાકારે સં. ૧૯૬૯–સને ૧૯૧૩માં ગો. વા. ઓચ્છવલાલ સાંકળચંદની પેઢી 'ઓચ્છવલાલ ગોપાલદાસની કું., મુંબઈ'ના ઉત્તેજનથી એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. આ અનુવાદ વર્ષોથી અપ્રાપ્ય થઈ પડ્યો હતો. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ગો. શ્રીવ્રજરત્નલાલજી મહારાજ સુરતવાળાએ આપેલા ટ્રસ્ટની શરતો પ્રમાણે ખાસ પ્રશ્નપત્ર તરીકે 'વિદ્વન્મંડન' નિયત થયા પછી એના ગુજરાતી અનુવાદની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. સાંપ્રદાયિકોને પણ શુદ્ધાદ્વૈત વેદાંત સિદ્ધાંતનું મર્મ સમજવા આવા અનુવાદની ખૂબ જ જરૂર હતી. મૂળ ગ્રંથ વાદ–પદ્ધતિનો હોઈ સામાન્ય સંસ્કૃત ભાષા જાણનારને પણ સમજવો કઠિન પડે એવો છે. આથી જ આનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થાય એવું મને લાગ્યા કરતું હતું. શ્રી. નાનુલાલભાઈનો અનુવાદ એક વાર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલો હોઈ એ જ ફરી છપાય એવી મારી ભાવના હતી. એ માટે એને ફરી સંસ્કાર આપવાની મારા તરફથી શ્રી. નાનુભાઈને પ. ભ. શ્રી. પરમાણંદદાસ રણછોડદાસ પટવારી દ્વારા વિનંતિ કરવામાં આવી. મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે વૃદ્ધાવસ્થાને લઈ આંખોની અને શરીરની નબળાઈ છતાં પણ એમણે આ એમનો અનુવાદ સુધારી આપ્યો, એટલું જ નહિ, પણ આવશ્યક સ્થળોએ વાક્યખંડોને જુદા પાડી વિષયનિર્દેશ પણ કરી આપ્યો. મારી ભાવના અમદાવાદની સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થા ગુજરાત વિદ્યાસભા–સંચાલિત ભો. જે. અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવનની સંશોધન ગ્રંથમાળામાં છપાય એવી હતી અને એ પ્રમાણે એ સંસ્થાને આ અનુવાદ સોંપવામાં આવ્યો. એનું પ્રકાશન હાથ ધરવાનો નિર્ણય પણ થઈ ચૂક્યો હતો, પણ બીજાં પ્રકાશનોને કારણે એનું છાપકામ શરૂ થઈ શક્યું નહોતું. દરમ્યાન પ. ભ. શ્રી. બાલુભાઈ ગોવર્ધનદાસ પટવારીએ અમને જણાવ્યું કે શ્રીશુદ્ધાદ્વૈત સંસદ તરફથી જ જો આનું પ્રકાશન થાય તો એનો મુદ્રણખર્ચ આપવા પોતે તૈયાર છે. આથી ભો. જે. વિદ્યાભવનના માનાર્હ અધ્યક્ષ પ્રો. રસિકલાલ છો. પરીખને વિનંતિ કરતાં એમણે પ્રસન્નતાપૂર્વક આની અનુમતિ આપી, જેના શુભ પરિણામે આજે એનું નવું સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કરવાનો શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદને લાભ મળ્યો છે.

પ. ભ. શ્રી. બાલુભાઈ પટવારીએ પોતાનાં ગો. વા. માતુશ્રીના નામથી **ગો. વા. શ્રી. પૂંજીબા ગોવર્ધનદાસ પટવારી સ્મારક ગ્રંથમાળા** ચલાવવા રૂ. ૨૫૦૦) જેટલી રકમ શ્રીશુદ્ધાદ્વૈત સંસદને સોંપી છે, જેની મુખ્ય શરત એ છે કે એ રકમમાંથી આ ગ્રંથ છપાવવો, અને એના વેચાણમાંથી રકમ જમા થતાં ઉત્તરોત્તર સાંપ્રદાયિક આકર ગ્રંથોના અનુવાદ છપાવ્યે જવા. આ રીતે 'વિદ્વન્મંડન'નું આ નવું સંસ્કરણ એના જિજ્ઞાસુ અધિકારીઓને સુલભ

ફરી આપવાની અમને તક મળી છે. એ માટે શ્રી. બાબુભાઈ પટવારીનો આભાર માનતાં અમે આનંદ અનુભવિયે છિયે.

૭૫ વર્ષ જેટલી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ પ. ભ. શ્રી. નાનુભાઈએ આ અનુવાદ સંસ્કારી આપ્યો છે એ માટે શ્રીશુદ્ધાદ્વૈત સંસદ જ નહિ, પણ ગુજરાતી સંસ્કારી જનતા પણ એમની ખરેખર આભારી થઈ છે. એમનો જેટલો આભાર માનિયે તેટલો થોડો છે. પ. ભ. શ્રી. પરમાણંદદાસ ર. પટવારીએ સુધરાવવાનું માથે ન લીધું હોત તો આ દિવસ નિકટમાં જોવા ભાગ્ય મળ્યું નહોત, એ સાથે સો. જે. વિદ્યાભવનના માનાર્હ અધ્યક્ષ પ્રો. રસિકલાલ છો. પરીખની અનુમતિ પણ ન મળી હોત તો આટલું વહેલું આ પ્રકાશન થઈ શક્યું નહોત. આ બેઉ મહાનુભાવોનો તેથી હાર્દિક આભાર માનવાની તક લઇયે છિયે.

અને છેલ્લે માત્ર બે મહિના જેટલા ટૂંકા ગાળામાં આવડા લગભગ બસેં છાસઠ જેટલા પૃષ્ઠોના ગ્રંથનું મુદ્રણ સાધી આપવા બદલ 'મંગલ મુદ્રણાલય'ના માલિક શ્રી. કાંતિલાલ છગનભાઈ પટેલ, વ્યવસ્થાપક શ્રી. ઈંદુભાઈ મ. પરીખ અને ફોરમેન શ્રી. લક્ષ્મીચંદ કા. પોપટનો પણ ઉપકાર અવિસ્મરણીય છે. બસેં ઉપરાંતથી વધુ ગ્રંથો મારા હાથ નીચેથી મુદ્રણ માટે પસાર થઈ ગયા છે, પણ આટલી ઝડપ છતાં મુદ્રણની ચોખ્ખાઇના વિષયમાં બહુ જ થોડા ગ્રંથોના વિષયમાં મને અનુભવ થયો છે, એ માટે સાભાર વ્યક્ત કરવું જોઇયે.

'વિદ્વન્મંડન'નો આ અનુવાદ એના સર્વ જિજ્ઞાસુ અધિકારીઓને ઉપયોગી નીવડશે તો વિદ્વાન અનુવાદકના, સહૃદય સહાયકના અને અમારા શ્રમની સાર્થકતા છે.

મંગલ, એલિસબ્રિજ,
અમદાવાદ-૬
તા. ૨૦-૧૦-૧૯૬૨

લિ. વૈષ્ણવચરણરજોભિલાષી
કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
મંત્રી, શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ

પરમકૃપાળુ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી ગુસાંઈજી

ગો વા. શ્રી ગોવર્ધનદાસ વિ. પટવારી

આમુખ

શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ રચેલો 'વિદ્વન્મણ્ડન' નામનો ગ્રન્થ સંપ્રદાયમાં
અતિપ્રસિદ્ધ છે અને એના નામ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે વિદ્વાનનું ભૂષણ જ
છે જેમ બ્રહ્મસૂત્રકાર બાદરાયણનો પ્રધાનમલ્લ સાંખ્યમત છે તેમ શ્રીવલ્લભા-
ચાર્યજીનો પ્રધાનમલ્લ શ્રીશંકરાચાર્ય છે શ્રીમદાચાર્યચરણે બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં
નિબન્ધમા અને સુબોધિનીમા શ્રીશંકરાચાર્યના મતનુ ખણ્ડન જુદે જુદે સ્થળે
કરેલુ છે, પણ એક જ સ્થળે એ મતનું ખંડન આપ્યું હોય તો સંપ્રદાયના
વિદ્વાનોને શાંકર દર્શનની ન્યૂનતા અને શુદ્ધાદ્વૈત દર્શનની અધિકતા સમજવામાં
ઘણી સરળતા પડે એ હેતુથી શ્રીમદાચાર્યચરણના દ્વિતીય પુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ
'વિદ્વન્મણ્ડન' ગ્રન્થની રચના કરેલી છે.

એમા બ્રહ્મ, જીવ, એ બેનો પરસ્પર સંબન્ધ, ઇત્યાદિ મહત્ત્વના વિષયો
ઉપર શાંકર દર્શનના જે મન્તવ્યો છે તેનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરી પ્રમાણપુરસ્સર
ખંડન કરવામા આવેલુ છે

જીવ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિશે શાંકર દર્શનમાં ત્રણ મુખ્ય વાદો જોવામાં
આવે છે · (૧) અવચ્છેદવાદ, (૨) આભાસવાદ અને (૩) પ્રતિબિમ્બવાદ.
અવચ્છેદવાદ વાચસ્પતિમિશ્રનો છે, આભાસવાદ વાર્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્યનો
છે, અને પ્રતિબિમ્બવાદ સંક્ષેપશારીરકૃત્ સર્વજ્ઞાત્મમુનિનો છે. આ ત્રણેય
વાદનું શ્રુતિ અને યુક્તિના બળથી શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ સરસ ખંડન કરેલું છે

આ ઉપરાંત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શ્રુતિઓના આધારે સમજાવી એ જગતનું
અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે એ બાબત ગ્રન્થકારે સારી રીતે સમજાવી છે.
બ્રહ્મમા અનેક દિવ્ય ગુણો રહેલા છે, વિરુદ્ધ ધર્મો પણ રહેલા છે, અને પ્રાકૃત
ગુણોથી રહિત છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, અણુ છે અને નિત્ય છે. જગત બ્રહ્મના
સ્વરૂપનું જ પરિણામ છે, તેથી એ સત્ય છે. બ્રહ્મનો વિષય કેવળ શ્રુતિના
આધારે સમજી શકાય એવો છે, તર્કના બળથી નહિ. અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યાનો

વિચાર શ્રુતિમૂલક જ હોવો જોઈએ એવું માનનાર શ્રીવલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી સર્વથા વૈદિક છે, વેદના શબ્દે શબ્દને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારનાર છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી શાંકર મતનું ખંડન કરવામાં આવેલું છે.

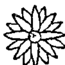
સાધનોમાં ભક્તિ અને ભગવત્કૃપાનો મહિમા સમજાવીને શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ ભગવલ્લીલાનું સ્વરૂપ સુન્દર રીતે સમજાવેલું છે ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એ વાત ઋગ્વેદના મન્ત્રોના આધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવેલી છે. જર્મન વિદ્વાન ડૉ. ગેલ્ડનર અને આનન્દશંકર ધ્રુવ જેવા સમર્થ પણ્ડિતો કહેતા કે વેદના મંત્રોનો અર્થ સમજવામાં પૌરાણિક ભાવનાઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. દા. ત વેદમાં જણાવેલાં વિષ્ણુનાં ત્રણ પદો અને પુરાણોમાં જણાવેલાં વામનનાં ત્રણ પદો. આ પ્રમાણે विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः જેવા મન્ત્રોમાં ભગવલ્લીલા અને ભગવદાનન્દના બીજ રહેલાં છે આ વાત શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ બહુ સારી રીતે સમજાવી છે. આ ચર્ચાથી પુષ્ટિમાર્ગનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી શકાય છે ભગવાનને શરણે ગયેલા જીવોને મર્યાદામાર્ગનાં બન્ધન હોઈ શકતાં જ નથી—એ જીવ લોક અને વેદથી અતીત છે, એ વાતને આ ગ્રન્થ પુષ્ટિ આપે છે. શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાન અને ભગવલ્લીલાનો દિવ્ય આનંદ—એ બેનું સ્વરૂપ સમજાવનારો આ 'વિદ્વન્મણ્ડન' ગ્રન્થ આ પ્રકારે બહુ ઉપયોગી છે. શ્રીવિઠ્ઠલેશપ્રભુએ રચેલા અણુભાષ્યમાં પણ 'વિદ્વન્મણ્ડન'નો નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે (૩-૨-૪૧; ૪-૪-૧૭).

આ ગ્રન્થ જેટલો મહત્ત્વનો છે તેટલો કઠિન પણ છે, તેથી એના ગુજરાતી ભાષાન્તરની અપેક્ષા સ્વાભાવિક રીતે રહે. આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર સંપ્રદાયના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન શ્રીયુત નાનુલાલ ગાંધીએ 'વિદ્વન્મણ્ડન'નું ગુજરાતી ભાષાન્તર ટિપ્પણ સાથે કર્યું હતું અને એ છપાવવામાં આવ્યું હતું, એમાં શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના જીવનચરિત્ર ઉપરાંત ગ્રન્થમાં ચર્ચેલા બધાય વિષયોની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરતો "ઉપોદ્ઘાત" પણ છાપવામાં આવેલો હતો. આ કઠિન ગ્રન્થ સમજવામાં શ્રી નાનુભાઈ ગાંધીનો આ વિદ્વત્તાપૂર્ણ ઉપોદ્ઘાત અભ્યાસકોને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. ભાષાન્તર પણ ઘણું સ્પષ્ટ અને સરલ છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજી અને શ્રીગિરિધરજીની ટીકાઓને આધારે આપેલું ટિપ્પણ પણ બહુ મહત્ત્વનું છે. શ્રી. નાનુભાઈ ગાંધીની આ સાંપ્રદાયિક સેવા ચિરસ્થાયી છે,

આ ભાષાન્તર ઘણા સમયથી મળતું ન હતું તેથી અભ્યાસકોને બહુ અડચણ પડતી હતી. આ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને શ્રી. બાલુભાઇ ગોવર્ધનદાસ પટવારીએ આ ગ્રન્થ ફરીથી છપાવવા માટે પ્રેરણા કરી આર્થિક મદદ આપી, એને પરિણામે આજે આ સુન્દર ગ્રન્થ પુન પ્રકટ થાય છે. શ્રી બાલુભાઈ પટવારીએ જે મદદ કરી સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં રસ લીધો છે તેને માટે હું એમનો આભાર માનું છુ અને બીજા સંસ્કારી વૈષ્ણવોને એમનું અનુકરણ કરવા ભગવાન પ્રેરણા આપે એવી પ્રાર્થના કરું છુ.

" શાન્તવ "
પારીવાર રસ્તો
વડોદરા, ૧૬-૬-૬૨

ગોવિન્દલાલ ભટ્ટ
પ્રમુખ

ગો. વા. શ્રી. ગોવર્ધનદાસ વિઠ્ઠલદાસ પટવારી

પ્રખ્યાત વૈષ્ણવ દીવાન કુટુંબના ગો વા ગોવર્ધનદાસભાઈ સુપ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવ વિદ્વાન અને જૂની વૈષ્ણવ પરિષદના પ્રધાન અગ્રેસર, અનેક સાંપ્રદાયિક મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથોના લેખક, અનેક રાજ્યોના દીવાન, અને સરકાર તરફથી શ્રીનાથજીના વાળી તરીકે રહેલા ગો વા શ્રી રણછોડદાસ વૃંદાવનદાસ પટવારીજીના કાકાના પુત્ર થાય એમણે પણ સૌરાષ્ટ્રનાં વિવિધ રાજ્યોમા ઉચ્ચ દરજ્જે સેવાઓ આપી હતી પટવારી કુટુંબના વારસામા ઊતરેલા સાચા વૈષ્ણવી ગુણો એમનામા હતા ભારે ઉદાર હતા ઘેર મહેમાનોની હમેશા હાજરી હોય જ. ગરીબ તવંગર સૌને સમભાવે અને અનન્ય લાગણીથી આતિથ્ય કરનારા તરીકે એમની સૌરાષ્ટ્રમા ખ્યાતિ હતી સ્વભાવમા ઉમંગ ઉત્સાહ અને પ્રામાણિકતા, અને કોઈને પણ કંઈ ને કંઈ આપી છૂટવાની એમની વૃત્તિ, લેવાની નહિ જ એમની ખૂબ જ સાદાઈ અને નિરાડંબરતા એમના પ્રત્યે સૌને આકર્ષતી હતી રહેણી-કરણીમા ઘડિયાળની જેમ નિયમિત હતા તેથી નેવું વર્ષ સુધી એમની તબિયત સારી રહી હતી, એમણે કદી માંદગી જોઈ નહોતી

એઓશ્રી જે જે રાજ્યોમા નોકરી અર્થે રહેતા ત્યા ત્યા પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિરોના ઉત્કર્ષમા સારું કરી ગયેલા જ્યારે નિવૃત્તિ લઈને ધંધુકામા આવી રહ્યા ત્યારે શ્રીદ્વારિકાધીશના મંદિરો, તગડીની શ્રીમહાપ્રભુજીની બેઠકો, અને કુટુંબના શ્રીનાથજીના મંદિરનો વહીવટ સારી રીતે ચલાવવાની સેવા આપી હતી

એમના પ્રસંગમા આવેલ સૌ કોઈ અને ધંધુકાના અનેક ભાઈ-બહેનો આજે પણ એમની ઉદારતા અને નિખાલસતા માટે એમનું ઉદાહરણ આપે છે

અને ગો વા શ્રી પૂજીમા પણ એવા જ આજ્ઞાધારી, પરોપકારી ધાર્મિક વૃત્તિના ધર્મપત્ની એમને મળ્યા હતા એવા પુણ્યાત્મા માતા-પિતાને ત્યા જન્મ લઈ કૃતાર્થ થયેલા શ્રી બાબુભાઈ એમને પગલે ચાલી આજે પણ, સૌરાષ્ટ્રના અનેક રાજ્યોના આંતરિક વહીવટમાં ઉચ્ચ દરજ્જાના સ્થાન ભોગવ્યા પછી પણ ધાર્મિક જીવન જીવી રહ્યા છે એમના પુત્રોમા ભાઈશ્રી પ્રભુદાસ પટવારી આજે ગુજરાતની સામાજિક સેવાઓમાં, એમની યશસ્વી વકીલની કારકિર્દી સાથે અગ્ર ભાગ લઈ એ કુટુંબની સેવાભાવનાનો પરિચય આપી રહ્યા છે શ્રી બાબુભાઈના બીજા પુત્રો ભાવનગરમા સારી ચાહના મેળવનાર ડૉ છબીલદાસ પટવારી (એમ આર સી પી ઇંગ્લેંડ) તથા મુંબઈમા વેપારના ક્ષેત્રમા આગળ વધેલા શ્રી. મધુસૂદન પટવારી છે ત્રણ પુત્રીઓ શ્રી હીરાબહેન, શ્રી વિમળાબહેન અને શ્રી નલિનીબહેન પણ સંપ્રદાયના ચુસ્ત અનુયાયીઓ છે

કે. કા. શાસ્ત્રી

પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ભગવત્પ્રિય વૈષ્ણવો ! શ્રીમત્પ્રભુચરણ–વિરચિત વિદ્વન્મંડન ગ્રંથનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો મેં આ પ્રથમ પ્રયાસ કરેલો છે વિદ્વન્મંડન શ્રીમત્પ્રભુચરણવિરચિત ઉત્તમ તત્ત્વવિદ્યાનો વાદગ્રંથ છે, અતિકઠિન છે તેથી જે કાંઇ દોષ જોવામાં આવે તેને માટે ક્ષમા કરી લખી જણાવશો તો કૃપા થશે

વિદ્વન્મંડન ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે સુવર્ણસૂત્ર સહિત બનારસ સંસ્કૃત સિરીઝમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂક્યો છે, તથાપિ આપણા ગુર્જર બંધુઓ સંસ્કૃત જાણતા ન હોય તેઓને માટે આ ગુજરાતી ભાષાંતર કર્યું છે ગ્રંથ કઠિન હોવાથી કેવળ ભાષાંતરથી સમજ ન પડે તે માટે વિવેચન પણ નીચે કરેલું છે માત્ર વિવેચન વાચવાથી પણ સર્વ ગ્રંથનું જ્ઞાન થઈ શકે એવા હેતુથી વિવેચનમાં સર્વ ગ્રંથનો પ્રાયશ સમાવેશ કરેલો છે

૧૯૦૭ ના માર્ચ માસમાં પ્રથમ મારા મિત્ર ભગવચ્છાસ્ત્રનિષ્ણાત મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી એમ એ એ મને વિદ્વન્મંડન ગ્રંથની હરિતોષિણી ટીકાવાળી હસ્તલિખિત પ્રત આપેલી તે વાચવાથી અતિશય આનંદ ઉત્પન્ન થવાથી આ ગ્રંથનો લાભ સર્વ વૈષ્ણવવર્ગ લઈ શકે એવા હેતુથી ભાષાંતર કરવાનો વિચાર થયેલો કેવલ ભાષાંતરથી હેતુ સિદ્ધ થશે નહિ એમ લાગવાથી વિવેચન કર્યું આ ભાષાંતર તથા વિવેચન અથવા કેવલ વિવેચન ખંતથી વાચવાથી વૈષ્ણવો સર્વ ગ્રંથ સમજી શકશે એવી માન્યતા છે ગ્રંથ કઠિન હોવાથી એનું અધ્યયન કરવામાં ધૈર્યની આવશ્યકતા રહેશે

વિવેચન લખવામાં દશદિગન્તવિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ–વિરચિત સુવર્ણસૂત્ર તથા શ્રીગિરિધરજીમહારાજ–વિરચિત હરિતોષિણી ટીકાઓનો આશય લીધેલો છે* હરિતોષિણી ટીકા સહિત વિદ્વન્મંડનની હસ્તલિખિત શુદ્ધ પ્રત આપવા માટે ઉપર કહેલા મારા મિત્ર મગનલાલનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું એમણે મને ભાષાંતર તથા વિવેચન સાથે મૂલ સંસ્કૃત પ્રસિદ્ધ કરવાની સૂચના કરી, પરંતુ સુવર્ણસૂત્ર સહિત મૂલ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયેલો હોવાથી મૂલ ગ્રંથનો સમાવેશ અહીં કરેલો નથી, પરંતુ મારા એ મિત્ર પોતે જ મૂલ ગ્રંથ ત્રણ સંસ્કૃત ટીકાઓ સહિત અલ્પ સમયમાં છપાવનાર છે અને એનો કેટલોક ભાગ છપાઈ પણ ગયો છે તેથી અહીં સંસ્કૃત મૂલ ગ્રંથનો સમાવેશ કર્યો નથી

આ ભાષાંતર વિવેચન સહિત ૧૯૧૧ ના નવેમ્બર માસમાં સંપૂર્ણ કરેલું, અને 'પુષ્ટિભક્તિસુધા'માં ક્રમશઃ છપાવવા માંડેલું, પરંતુ એમાં ભાષાંતર અને એની સાથે જ એના નીચે એનું વિવેચન છપાઈ શકતું નહિ તેથી વાચનને વિશેષ શ્રમ પડે અને વિશેષ ધૈર્યની આવશ્યકતા રહે એમ હોવાથી સ્વતંત્રતાથી પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર થયો મારા મિત્ર રા રા ઉત્સવલાલ સાકળચંદ પરીખે ઉપોદ્ઘાત માટે શ્રીમત્પ્રભુચરણના જીવનવૃત્તાંતની હકીકત 'કલ્લોલ'માંથી ઉતારી મને પૂરી પાડી છે એને માટે એમનો પણ આભાર માનું છું એમણે

---

*પંચમપીઠાધીશ્વર નિ લી ગો શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજના વિદ્યાવિભાગ તરફથી સં. ૧૯૮૩-સન ૧૯૨૬ માં નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં મુદ્રિત થઈ બંને ટીકા સાથે મૂળ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે

મધુપુરીનિવાસી ગોસ્વામી શ્રીમદ્રમણલાલજી મહારાજની આ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવા આજ્ઞા મગાવી આપી તથા પોતાની પેઢી તરફથી દ્રવ્યનું સાહાય્ય આપવાનું પોતાને શિર રાખ્યું; તેથી આ ગ્રંથ હવે પ્રસિદ્ધ થઈ આપ વિદ્વાન વૈષ્ણવવર્ગની સમક્ષ પોતાના ગુણદોષનો નિર્ણય થવા, તથા આપ અન્ય ભાવિક વૈષ્ણવવર્ગ સમક્ષ એમને શ્રીમત્પ્રભુચરણે પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો સમજાવવા અથવા એમનું સ્મરણ કરાવવા બહાર પડે છે, તેથી—

वरीवर्ति श्रद्धा श्रुतिषु यदि वा व्यासवचने
तदा विद्वांसोऽस्मद्विरचितमिदं मण्डनवरम् ॥
यथोक्तं कण्ठे वा शुकवदथवाऽर्थं च हृदये
मुदा कृत्वाऽऽयत्तं धुनुत रिपुपक्षाभिधतम ॥

'હે વિદ્વાનો! શ્રુતિમાં અથવા વ્યાસવચનમાં જો શ્રદ્ધા સારી હોય તો મારું રચેલું આ સુંદર મંડન જેમ કહ્યું છે તેમ શુક પેઠે કંઠમાં અથવા અર્થને હૃદયમાં આનંદથી ધારણ કરી રિપુપક્ષ નામનું ગાઢ તમ દૂર કરો.'

મોરબી,
શ્રીકૃષ્ણજયંતી, સંવત્ ૧૯૬૯ }

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ સં. ૧૯૬૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલી એ સમયે શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત સમજવાનો હું માત્ર પ્રયત્ન કરનાર ગણાઉં. હમણાં થોડા સમય ઉપર મારા મિત્ર અને પરમ સ્નેહી શ્રી પરમાણંદદાસ રણછોડદાસ પટવારીએ મને એ તપાસી જોઈ એમાં યોગ્ય જણાય તેવા સુધારા વધારા કરી આપવા સૂચવ્યું અને એની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા થઇ છે એમ જણાવ્યું, છતાં પણ આ સમયે મારી આંખો તથા મગજશક્તિ નબળાં થવાથી મેં એ કાર્ય બીજા કોઈ પાસે કરાવી લેવા એમને જણાવ્યું, પરંતુ એમણે એ મારી સૂચના સ્વીકારી નહિ અને મારે જ એ કાર્ય કરવું એવો ઘણો આગ્રહ કર્યો, તેથી એમના આગ્રહને લીધે મેં પહેલી આવૃત્તિમાં સુધારા વધારા કરી આ અનુવાદ એમને આપેલો છે.

પહેલી આવૃત્તિ પ. ભ. મુરબ્બી ભાઈશ્રી ધીરજલાલ સાંકળિયાએ જોઈ ત્યારે એવી સૂચના કરેલી કે જુદા જુદા વિષયોનો આરંભ થાય ત્યાં જુદાં જુદા મથાળાં કરવાં અને જુદા જુદા વિષયોની અનુક્રમણિકા કરી કયા પાને એ વિષયનો આરંભ થાય છે એ દર્શાવવું, જેથી વાંચનારને જે વિષય જોવાની ઇચ્છા થાય તે એને તરત જડે આ સૂચનાનો આ આવૃત્તિમા અમલ કરેલો છે, અને તેથી આ આવૃત્તિ વાચકોને વધારે ઉપયોગી થશે એવી આશા રાખું છું.

પહેલી આવૃત્તિ થઈ ત્યારે હું માત્ર અભ્યાસી હોવાથી અને આ આવૃત્તિ સમયે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મારી આંખો તથા મગજશક્તિ બરાબર ન હોવાથી આ અનુવાદમાં ભૂલો હશે તે સુજ્ઞ વાચકો સુધારી વાંચશે અને ભૂલો કરવા માટે મને ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખું છું.

સં. ૨૦૧૮ આશ્વિન શુક્લ ૪,
ધંધુકા
તા. ૨૪-૯-૬૦ }

દાસાનુદાસ
નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

॥ श्रीगोकुलेशो विजयते ॥

ઉપોદ્‌ઘાત

આચાર્યચક્રચૂડામણિ અખિલભૂમંડલાચાર્યવર્ય શ્રીમદ્‌વૈશ્વાનરાચાર્યના દ્વિતીય પુત્ર શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશપ્રભુચરણે આ વિદ્વન્મણ્ડન ગ્રંથ રચેલો છે. શ્રીમદાચાર્યચરણનું જીવનચરિત્ર ગુજરાતી ભાષામા પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે, પરંતુ એમના દશદિગન્તવિજયી યશસ્વી દ્વિતીય પુત્ર શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશપ્રભુચરણનું જીવનચરિત્ર અદ્યાપિ પર્યંત પ્રસિદ્ધ થયું નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ એમના જીવનચરિત્ર વિશે વિશેષ હકીકત મળી શકતી નથી એ શોચનીય છે. પરંતુ આપણા વૈષ્ણવોના સદ્‌ભાગ્યે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુચરણના ચતુર્થ પુત્ર શ્રીમદ્‌ગોકુલનાથના અનન્ય ભક્ત વ્યારાના ગોપાલદાસજીએ 'શ્રીગોકુલેશલીલારસાબ્ધિકલ્લોલ' નામનો ગ્રથ રચેલો છે તેમાં શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુચરણના જીવનચરિત્રની પણ ઘણી હકીકત આપેલી છે એને આધારે આ ગ્રંથના કર્તા શ્રીમત્પ્રભુચરણનું જીવનચરિત્ર ટૂંકમા નીચે આપેલુ છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુ વૈષ્ણવોએ, ઉપર કહેલા 'કલ્લોલ' ગ્રંથનું અવલોકન કરવું.

આંધ્ર દેશમાં સ્વચ્છ અને પવિત્ર સ્થલ કાંકરકુંભ ગામમાં (કાંકરવાર) નામે પવિત્ર બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એના વંશમાં મહાવેદપાત્ર યજ્ઞનારાયણ થયા. એઓ સોમયજ્ઞ કરતા, અને વેદમાં એમને સંશય થાય ત્યારે રાત્રે નદીતટે વેદ સ્વયં એમને સાક્ષાત્ દર્શન આપી એમના સંશય દૂર કરતા. એમના કુલમાં ગંગાધર સોમયાજી થયા, અને એમના પુત્ર ગણપતિ ભટ્ટને ત્રણ સ્ત્રીઓ અને દરેક સ્ત્રીથી ત્રણ ત્રણ પુત્ર હતા. એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વલ્લભ ભટ્ટને લક્ષ્મણ ભટ્ટ નામે પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયુ. લક્ષ્મણ ભટ્ટને ત્રણ પુત્ર હતા . ૧ નારાયણ ભટ્ટ, ૨ શ્રીવલ્લભ, ૩ રામકૃષ્ણ. રામકૃષ્ણને પંડિતોએ વિષ દીધુ અને નારાયણ ભટ્ટ સંન્યાસી થઈ કેશવપુરી નામ ધરી વિચરવા લાગ્યા.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય

શ્રીમદાચાર્યચરણનું જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલું હોવાથી અહીં માત્ર સંક્ષેપથી કહીશું. લક્ષ્મણ ભટ્ટ પોતાનાં પત્ની ઈલ્લમાગારુ સાથે પ્રયાગ નિવાસ કરવા જતા હતા ત્યાં માર્ગમાં ચંપારણ્યમાં ભીમરથી નદીના તીરે ચૌડા ગામમા ઊતર્યા, ત્યા વિક્રમાર્ક સં. ૧૫૨૯ના *વૈશાખ (ગુજ. ચૈત્ર) વદ ૧૧ શનિવારે સાતમે માસે 'આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ, પરમ રસિકવર' શ્રીગોકુલેશજીએ સ્વતંત્ર લીલારસમાથી કૃપાવશાત્ ભૂતલ પર લીલારસનો વિસ્તાર કરવા સ્વકીય આસ્યરૂપે શ્રીમદાચાર્યચરણ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું પ્રાકટ્ય કરાવ્યું. ત્યાં લક્ષ્મણ ભટ્ટે જાતકર્મ નામકરણ વગેરે વિધિ કરી, પ્રયાગ જઈ નિવાસ કર્યો. શ્રીમદાચાર્યચરણે બનારસ (કાશી)માં વિદ્યાવિલાસ ભટ્ટાચાર્ય પાસે શ્રુતિ સ્મૃતિ તથા શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યો, અને પછી ભાષ્યનું અધ્યયન કરવા દક્ષિણ સરસ્વતીભંડારમા પધાર્યા. પછી સ્વપ્રાકટ્યના પ્રયોજનનો વિચાર કરી શ્રીગોકુલ પધાર્યા, અને ત્યાંથી સં. ૧૫૪૫ના માઘ વદ ૯ અન્યોર

* વ્રજમા શાલિવાહન શક પેઠે ચૈત્રમાસથી સંવત બદલે છે અને પૂર્ણિમાથી માસ બદલે છે. ગોપાલદાસજીએ પોતાના ગ્રથમા વ્રજની તિથિઓ આપેલી છે તે જ અહીં મૂકેલી છે. એ ઉપરથી ગુજરાતી તિથિઓ પણ સહેલાઈથી મળી આવશે.

સદુપાંડેને ઘેર પધારી શ્રીગોવર્ધનનાથજીને પાટ બેસાડ્યા. પછી માર્ગ પ્રકટ કરવા કુરુક્ષેત્ર પધાર્યા ત્યા દામોદર હરસાણી, કૃષ્ણદાસ ક્ષત્રિયાણી, વામનદાસ અને વિદ્યાદાસ એ ચાર પ્રથમ શરણ આવી વૈષ્ણવ થયા પછી શ્રીમદાચાર્યચરણે બનારસ પધારી દેવન ભટ્ટની કન્યા અક્કાજીનુ પાણિગ્રહણ કર્યું ત્યા વિશ્વેશ્વરે પત્ર બાંધી ૨૭ દિવસ વાદ કરી સમર્થ પડિતોને જીતી, માયાવાદનુ ખડન કર્યું પછી વિદ્યાનગર કૃષ્ણરાયની સભામા ૧૬ દિવસ વાદ કરી પાખડમતનું ખડન કરી, બ્રહ્મવાદનુ સ્થાપન કર્યું ત્યાથી કાવેરી, રગનાથ કસ્તૂરીરગ, શ્વેતસિંદુ રામેશ્વર, પઢરપુર, દ્વારિકા, પુષ્કર, મથુરા, વૃન્દાવન વગેરે સ્થળોએ થઈ શ્રીગોકુલ પધાર્યા ત્યા શ્રાવણ સુદ ૧૧ ની મધ્યરાત્રિએ શ્રીઠાકુરજીએ સાક્ષાત્ પ્રકટ થઈ, જીવોને નિર્દોષ કરવા બ્રહ્મસબધ કરાવવાની આજ્ઞા કરી (જુઓ સિદ્ધાન્તરહસ્ય) ત્યારથી નિવેદન કરાવવાનો પ્રારભ કર્યો ત્યાથી કુરુક્ષેત્ર, હરદ્વાર બદરીનારાયણ સોરમ, કાન્યકુબ્જ, મકરાચલ, રાજમહાલ, કોટિમગલ થઈ જલમાર્ગે જગન્નાથ પધાર્યા એ પ્રમાણે નવ વર્ષથી અધિક સમય પરિક્રમા કરી, કાશી પધારી, અક્કાજીને આણુ વાળી પ્રયાગ પધારી ગૃહસ્થાશ્રમ અગીકાર કર્યો અહી ઘણા મથી રચ્યા શ્વસુરપક્ષથી શ્રીગોકુલેશજીના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ સ ૧૫૭૦ આશ્વિન સુદ ૧૦ ના રોજ જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીગોપીનાથજીનુ પ્રાકટ્ય થયુ.

સ ૧૫૭૨ ના પોષ વદ ૯ શુક્રવારે હસ્તનક્ષત્રમાં, શોભન યોગમા, તૈતિલ કરણમાં સૂર્યોદય પછી ૨૧ ઘડિ ૨૫ પળે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુચરણનુ પ્રાકટ્ય થયુ શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીગોપીનાથજી તથા શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીને ચરણાટમા યજ્ઞોપવીત દીધુ, અને બનારસ માધવ સરસ્વતીને ત્યા અધ્યયન કરવા મૂક્યા પછી શ્રીમદાચાર્યચરણે અડેલ પધારી વિશ્વનાથ ભટ્ટ અને એમના પત્ની ભવાનીની કન્યા શ્રીરુક્મિણીજી સાથે શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીનો વિવાહ કર્યો પછી શ્રીમદાચાર્યચરણે દશમસ્કધ સુબોધિનીજી પૂરા કર્યા તથા એકાદશનો આરભ કર્યો પછી અતઃકરણપ્રબોધ ગ્રથ રચ્યો પછી નિકટ ગમનની આજ્ઞા થવાથી શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીને પોતાના કઠની માળા પહેરાવી આજ્ઞા કરી કે માર્ગનો સિદ્ધાત તથા સદેહ પદ્મનાભદાસને પૂછજો આ પ્રમાણે પોતાનુ સામર્થ્ય શ્રીપ્રભુચરણને અર્પણ કરી, શિક્ષા આપી સન્યાસગ્રહણ કર્યો અને સ ૧૫૮૭ ના આષાઢ સુદ તૃતીયાએ ભૂતળ પર ૫૮ વર્ષ, ૨ માસ, ૭ દિવસ બિરાજી ગગાતીરે પ્રભુનિકટ પધારવા વિજય કર્યો

શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુચરણ

શ્રીમદાચાર્યચરણે વિજય કર્યા પછી, શ્રીમત્પ્રભુચરણ પિતાની આજ્ઞાને અનુસરી અડેલમા રહી સેવા કરતા ત્યા જે જે પડિતો વાદ કરવા આવ્યા તેઓને જીત્યા ત્યા હરિવશજી ક્ષત્રિય શરણ આવ્યા શ્રીમત્પ્રભુચરણને બે પત્ની હતાં (૧) શ્રીરુક્મિણીજી, (૨) શ્રીપદ્માવતીજી. પ્રથમ પત્ની શ્રીરુક્મિણીજીથી એમને નવ પુત્ર તથા નવ પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ, પરંતુ એમાથી ત્રણ પુત્રોએ બાલ્યાવસ્થામા લીલા કરી હતી, અને શ્રીરુક્મિણીજીએ ગઢામા લીલા કરી ત્યારે પુત્રીઓમાથી માત્ર ચાર જ રહી હતી.

શ્રીમત્પ્રભુચરણના બાકીનાં ૭ પુત્રરત્ન તથા ચાર પુત્રીઓના નામ નીચે પ્રમાણે

૧	શ્રીગિરિધરજી	પ્રાદુર્ભાવ	સ ૧૫૯૭ કાર્તિક સુદ ૧૨
૨	શ્રીગોવિંદરાયજી	"	" ૧૫૯૯ માર્ગશીર્ષ વદ ૮

૩ શ્રીબાલકૃષ્ણજી	પ્રાદુર્ભાવ	સં. ૧૬૦૬ આશ્વિન વદ ૧૩
૪ શ્રીગોકુલનાથજી	"	" ૧૬૦૮ માર્ગશીર્ષ સુદ ૭
૫ શ્રીરઘુનાથજી	"	" ૧૬૧૧ કાર્તિક સુદ ૧૨
૬ શ્રીયદુનાથજી	"	" ૧૬૧૩ ચૈત્ર સુદ ૬

૧ શોભાજી	૩ કમલાજી
૨ યમુનાજી	૪ દેવકીજી

આ સિવાય પદ્માવતી વહુજીથી સપ્તમ પુત્ર શ્રીઘનશ્યામજીની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, સં. ૧૬૨૮ માર્ગશીર્ષ વદ ૧૩.

સં. ૧૬૧૫ ચૈત્ર સુદ ૬ શુક્રવારે શ્રીગોકુલનાથજી (શ્રીવલ્લભને) ઉપવીત દીધું. ત્યારપછી શ્રીમત્પ્રભુચરણ અડેલથી દ્વારકા પધાર્યા. ત્યાંથી પાછા આવી કર્ણાટકના ઉપાધ્યાય નારાયણ ભટ્ટને બાળકોને વેદાભ્યાસ કરાવવા રાખ્યા. સં. ૧૬૧૬ મહા વદ ૧૩ શ્રીમત્પ્રભુચરણ પોતાની સાથે શ્રીરુક્મિણીજી શોભાજી અને ગિરિધરજીને લઈ જગન્નાથપુરી પધાર્યા. ત્યાં રથોત્સવ કરી પાછા અડેલ પધાર્યા.

પ્રવાસ-વર્ણન

અડેલમાં બુધનો તારો પીન ઊગ્યો, તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે જાણ્યું કે અહીં ઉપદ્રવ થશે. એવામાં અકબરના સેનાપતિ સાથે અડેલના રાજાને યુદ્ધ થયું અને ગામમાંથી સર્વે અકસ્માત્ નાસવા લાગ્યું. શ્રીબાલકૃષ્ણજી શ્રીવલ્લભ શ્રીરઘુનાથજી ત્રણે બાળકો ગડુઓ લઈ એ મિષથી બહાર નીકળ્યા અને જેમનેમ ત્રણ કોસ દૂર એક નટશાલામાં જઈ બેઠા. ત્યાં રાત્રિએ શ્રીમત્પ્રભુચરણ સમૂહ-સહિત આવી પહોંચ્યા ત્યારે સર્વેએ ભોજન કર્યું. ત્યાંથી અકબરપુર આવી થોડા દિવસ રહ્યા. ત્યાંથી આવતાં માર્ગમાં શ્રીગિરિધરજી માંદા પડવાથી નજીકના ગામડામાં રહેવાની જરૂર પડી. ત્યાંથી ખડક આવી અઢી માસ રહ્યા. ત્યાંથી રાજા રામચંદ્રને ગામ વાંધા પધાર્યા.

રાજા રામચંદ્ર ઘણો ઉદાર, દયાવાન અને ધર્માત્મા હતો. એ વારંવાર શ્રીમત્પ્રભુચરણ પાસે અડેલ આવતો. શ્રીમત્પ્રભુચરણ સપરિવાર વાંધા પધારે છે એમ સાંભળી એ સામો આવ્યો અને એમની સાથે પગે ચાલી પોતાને ત્યાં પધરાવી ગયો. અહીં શ્રીગિરિધરજીને પુત્ર જન્મ્યો. વાંધાથી સં. ૧૬૧૯ માં વિજય કર્યો. ત્યાંથી રાણી દુર્ગાવતીને ગામ ગઢા પધાર્યા.

રાણી દુર્ગાવતી ઘણી પરાક્રમી હતી. એને ઉમરાવો 'દુર્ગશાહ' કહેતા. એને તાબે ૫૨ ગઢ હતા. એના રાજ્યમાં ઉમરાવ ઉપરાંત બ્રાહ્મણ ભાટ વગેરે રાણીના યાચકવર્ગને ત્યાં પણ હાથીઓ હતા. એના રાજ્યમાં કોઇ લોભી પાપી અથવા દરિદ્રી ન હતું. શ્રીમત્પ્રભુચરણે અહીં પધારી ગામ પાસે જમનિયું તળાવ હતું તેની સમીપ મુકામ કર્યો. સેવાના સૌકર્ય માટે નવાં મકાન બંધાવ્યાં. રાણી શ્રીમત્પ્રભુચરણનાં દર્શન કરવા આવી, અને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.

અહીં આષાઢ સુદ ૧ પુષ્ય નક્ષત્રમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે ઘણા વૈભવથી રથોત્સવ કર્યો. જગન્નાથપુરી પેઠે ૧૬ પાયાનો મોટો રથ ઘડાવ્યો, અને નગરમાં મોટા વૈભવસહિત એ ફેરવ્યો.

એક સમય રાણીએ શ્રીમત્પ્રભુચરણને પોતાને ઘેર પધરાવ્યા. ત્યાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ તથા શ્રીવલ્લભની સમક્ષ બ્રહ્મદાસે "**कर मुरली कटिपीत कुटिल कीए अंगनागन घेरे**" પદ ગાયું. શ્રીમત્પ્રભુચરણે પ્રસન્ન થઈ એને પુનઃ અન્ય પદ ગાવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે એણે

"**ब्रह्मदास प्रभुसौं मन मिल गयो ज्यौं साकरमें बुंद समानी**" ગાયુ. તેથી પ્રસન્ન થઈ શ્રીમત્પ્રભુચરણે પોતાની પહેરેલી ડગલી એને આપી. એ સદા ત્યા શ્રીમત્પ્રભુચરણ પાસે આવતો શ્રીમત્પ્રભુચરણ ત્યાંથી પધાર્યા પછી એ અકબર બાદશાહ પાસે ગયો અને ત્યા એમનો મિત્ર થઈ 'બિરબલ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો શ્રીમત્પ્રભુચરણની કૃપાથી જગતમા એની પ્રતિષ્ઠા પ્રસરી

અહી શ્રીરુક્મિણીજીએ લીલા કરી શ્રીમત્પ્રભુચરણની પુન વિવાહ કરવાની ઇચ્છા ન હતી પરતુ રાણી દુર્ગાવતીએ અતિશય આગ્રહ કરવાથી કૃષ્ણરાયની કન્યા પદ્માવતીજી સાથે સ ૧૬૨૦ ના વૈશાખ સુદ ૩ ના રોજ ગોરજ સમયે લગ્ન કર્યું

શ્રીમત્પ્રભુચરણ ત્રણ વર્ષ ગઢામા બિરાજ્યા પછી દુર્ગાવતી રાણી પાસે ગગાતીરે પધારવા માટે વિદાયગીરી માગી સ ૧૬૨૧ મા ગઢેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ અકબરપુર પધાર્યા ગગાજી ત્યાથી ત્રણ ગાઉ દૂર હતા ત્યાથી જલ આવતું એ પ્રમાણે અકબરપુરમાં દોઢ માસ રહી ત્યાથી કોરતા પધાર્યા અને ત્યાથી મહાવન પધાર્યા. મહાવનમાં ત્યાના ભોમિયા તથા ચોધરી ભોગ વ્યાસ, આધો વ્યાસ, કૃષ્ણદાસ મિત્રસેન વગેરે સામા આવ્યા ત્યાથી દેવન ત્રવાડીને મુહૂર્ત પૂછી સ ૧૬૨૨ ના ભાદ્રપદ વદ ૪ ના રોજ શ્રીગોકુળ પધાર્યા

શ્રીગોકુળ તથા મથુરાનિવાસ

શ્રીમદાચાર્યચરણ પ્રતિવર્ષ જ્યારે શ્રીગોકુળ પધારતા ત્યારે એક કોઠો કરી રાખ્યો હતો ત્યા નિવાસ કરતા ત્યા નાઉ હથુઓ અને કેશવ પિતાપુત્ર તથા ઊધો અને કમના સાસુવહુ તથા લલિયા માલણ અલૌકિક સ્થળ જાણી રહેતા અને ઠાકોરની તથા ગાયોની રક્ષા કરતા શ્રીમત્પ્રભુચરણે એ કોઠામા નિવાસ કર્યો ત્યાથી શ્રીવ નભને સાથે લઈ શ્રીગોવર્ધનપૂજા કરવા પધાર્યા શ્રીગોવર્ધનનાથજી સામા પધાર્યા ત્યા મન્દિરે જઈ અનેક વાત્સલ્ય કર્યા જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ત્યા કર્યો એ સમયે શ્રીગોકુળમા શ્રીગિરિધરજીએ નન્દમહોત્સવ કરી, મહાવનના ભોમિયાઓ દર્શન કરવા આવ્યા હતા તેમના પર દહી છાટ્યુ તેથી એઓની સાથે કલેશ થયો, અને એઓ દ્વેષ કરવા લાગ્યા શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીગોકુળ પધાર્યા ત્યારે એ વૃત્તાત જાણવામા આવ્યો એવામા સાથમાના એક માણસને ત્યા ચોરી થઈ તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે મથુરાજી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો મહાવનના ભોમિયાઓએ ચોરી નહિ થવા દેવા તથા ચોકી કરવા કહ્યુ અને શ્રીગોકુળમા રહેવા આગ્રહ કર્યો, પણ મથુરાજીથી ઉજાગર ચોબા શરણ નેધરી અને કપૂર ક્ષત્રિય પધરાવવા આવ્યા હતા તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ કાર્તિક સુદ ૧૧ ના રોજ મથુરાજીમા કપૂર ક્ષત્રિની હવેલીમા પધાર્યા અહી શ્રીવ નભ વગેરે બાળકો શિવાનંદ ભટ્ટને ત્યા વેદનુ અધ્યયન કરવા જતા હતા

હરિસ્વામી મથુરાજીના ચોબા હતા, અને 'જીતુ ચોબા' કહેવાતા હતા એમને ચાર મિત્ર હતા પાચે મિત્રમા અગ્રણી જીતુ ચોબા હતા એ મિત્રોએ એક વાર વિચાર કર્યો કે ગુસાઈ (શ્રીમત્પ્રભુચરણ) ટોનાટમના કરે છે તેથી એક વાર એમની પાસે જઈએ આવો વિચાર કરી પાચે મિત્ર એક ભેગા રૂપિયો તથા એક ખોટુ શ્રીફળ લઈ શ્રીમત્પ્રભુચરણ પાસે આવ્યા ચાર મિત્ર બહાર રહ્યા અને જીતુ ચોબાં અદર જઈ શ્રીમત્પ્રભુચરણને દડવત્ પ્રણામ કરી બેઠા શ્રીમત્પ્રભુચરણે એમની મનોવૃત્તિ જાણી શ્રીફળ ત્યાં જ ફોડ્યુ ત્યારે એમાથી કાચુ દૂધ ઝર્યું તથા સુંદર ટોપરુ નીકળ્યુ જીતુ આ ચમત્કારથી શરણ આવ્યા અને બહાર જઈ એના

ચાર મિત્રોને 'મને પણ ટોનાં લાગો છે તેથી તમે જતા રહો' એમ કહ્યું પછી એ શ્રીમત્પ્રભુચરણ પાસે રહેવા લાગ્યા અને કીર્તન કરતા

સં ૧૬૨૩ મા શ્રીમત્પ્રભુચરણ દ્વારકા પધાર્યા આ અરસામાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ ગુજરાતમા હતા ત્યારે શ્રીનાથજી ફાગણ વદ ૭ ના રોજ શ્રીગોવર્ધનથી મથુરાજી પધાર્યા એનુ વર્ણન 'પ્રાકટ્યસિદ્ધાંત'મા નીચે પ્રમાણે કરેલું છે.

डर अरु भय कछुप नहि पहले कछु न सुनी बातजी,
श्रीगोवर्धननाथजी हमारे घेर आये हे अकस्मातजी;
हम तो तब भीतर हते दादा सन्मुख जाय लापजी,
पछवाडेके भींत फोडके मंदिरमे पौधारेजी.
मास अढाइ यहां रहे हे वे सुखको नहि पारजी,
उदय अस्त जान्यों नहि काहु एसो भयो प्रकारजी;
श्रीगुलाइजीप पत्र पठायो कछु संकोच न करिओजी,
तुमथे होय आवे जो जो कछु करनो होय सो करिओजी

એ પ્રમાણે શ્રીનાથજી મથુરામાં બે માસ અને એકવીસ દિવસ બિરાજી નૃસિંહજયંતીને દિવસે શ્રીગોવર્ધન પધાર્યા પછી સં. ૧૬૨૪ આષાઢ વદ ૧૨ ના રોજ શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીવલ્લભનુ લગ્ન વેણા ભટ્ટની પુત્રી શ્રીપાર્વતીજી સાથે મથુરાજીમા ઘણા વૈભવથી કર્યું.

પટણાના દાઉદ બાદશાહ સાથે અકબરને વિગ્રહ થયો ત્યારે સેનાનું આધિપત્ય રાજા ટોડરમલને આપ્યું રાજા ટોડરમલ યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરતી વખતે શ્રીમત્પ્રભુચરણ પાસે આજ્ઞા લેવા આવ્યો ત્યારે શ્રીમત્પ્રભુચરણે એને પોતાનુ પહેરેલુ પીતાંબર આપ્યુ આ પીતાંબર શ્રદ્ધાપૂર્વક માથે બાંધી રાજાએ યુદ્ધ કર્યું તેમા એનો વિજય થયો આ સમયથી રાજા ટોડરમલ શ્રીમત્પ્રભુચરણ અને એમની સંતતિને સન્મુખ રહેતો

શ્રીમત્પ્રભુચરણનો વૈભવ જોઈ મથુરાજીના બ્રાહ્મણો ઘણો દ્વેષ રાખતા અહીં વૈષ્ણવો ઘણા આવે તેથી જલ બહુ વપરાય, તેનો પ્રવાહ ગતશ્રમ ઉપર કપૂર ક્ષત્રિની હવેલીથી વિશ્રાન્ત ઘાટ સુધી વહે, તેથી કાદવનું મિષ કરી બ્રાહ્મણો નિરંતર તકરાર કરવા લાગ્યા બધાનુ સૌકર્ય જોઈ ચાપાભાઈએ શ્રીગોકુલ પધારવાની વિનંતિ કરી શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીગોકુળથી મથુરાજી પધાર્યા પછી ત્યાના ચોધરીઓમા કલેશ થવાથી, ક્લેશનુ કારણ પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણ એમનાથી કટાળી મથુરાજી પધારેલા એ જ હોવુ જોઈએ એમ જાણી એઓ પણ મથુરાજી આવ્યા, અને શ્રીગોકુલ પધારવાની વિનંતિ કરી, તેથી સં ૧૬૨૮ ફાગણ વદ ૭ ના રોજ શ્રીગોકુલમા અચલ નિવાસ કર્યો મહાવનના ચૌધરીઓએ કર્ણવેધ ઉદ્યાન ફનફૂનસમેત ભેટ કર્યું. પછી જલઘર ફૂલઘર તોપાભંડાર વગેરે મંદિરો બંધાવ્યા ગોશાળા અશ્વશાળા વગેરે બંધાવ્યાં વિદ્વન્મણ્ડનમા પોતે જેવુ શ્રીગોકુલનુ સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેવા શ્રીગોકુલમા નિવાસ કર્યો

શ્રીમત્પ્રભુચરણ ચાતુર્માસની એકાદશી નિરાહાર કરતા અને સર્વ બાળકોને ફલાહાર કરવા આજ્ઞા કરતા પિતૃભક્તિપરાયણ શ્રીવલ્લભ દ્રાક્ષનો એક કણ લઈ, દાંતથી દાબી કાઢી નાખતા, અને દૂધમા અંગુલિ બોળી એક ટીપુ મુખમા મૂકતા, અને શ્રીમત્પ્રભુચરણ ફલાહાર

કરવાનું પૂછે તો 'દૂધ ઔર દ્રાક્ષ લીની' એમ ઉત્તર આપતા. એક વાર સત્યાજીને 'શ્રીવલ્લભે ફલાહાર કર્યો?' એમ પૂછતાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે સર્વ વૃત્તાન્ત જાણ્યો, ત્યારથી નિરાહાર એકાદશી નહિ કરતા શ્રીવલ્લભ વગેરેને સાથે લઈ ફલાહાર કરતા.

જ્યારે શ્રીમત્પ્રભુચરણ ગ્રંથ લખતા ત્યારે શ્રીવલ્લભને દેખાડતા. શ્રીવલ્લભ જો પોતાને એમાં સંદેહ રહે તો 'આપ લેખન વિચારી કરત હો' એમ કહે, અને જો સંદેહ ન રહે તો 'અટકાન નાહીં હૈ' એમ કહે. એક વાર શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીયમુનાષ્ટકની વિવૃતિ રચતાં મુકુન્દરતિવર્દ્ધિની શબ્દની ટીકા શ્રીવલ્લભ પાસે કરાવી. એ સાંભળી શ્રીમત્પ્રભુચરણ ઘણું પ્રસન્ન થયા અને બાકીની વિવૃતિ શ્રીવલ્લભ પાસે જ કરાવી.

શ્રીગોવર્ધનનાથજીની આજ્ઞાનુસાર શય્યામંદિર તથા જગમોહન કરાવવાનો શ્રીમત્પ્રભુચરણે વિચાર કર્યો. શ્રીમદાચાર્યચરણની દેવું કરવું નહિ એવી આજ્ઞા હતી, પરંતુ ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા કરવી, એમાં વિશેષ આજ્ઞા શ્રીહરિ કરે તે પ્રમાણે આચરણ કરવું, એમાં ગુરુની આજ્ઞાનો બાધ નથી, એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દેવું કરીને પણ શય્યામંદિર તથા જગમોહન કરાવવા નિશ્ચય કર્યો, અને સં. ૧૬૩૦ માં એ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. આ કાર્ય માટે શ્રીવલ્લભને શ્રીગોવર્ધન રાખ્યા. મંદિર પૂર્ણ થયું ત્યારે સોમા જોશી પાસે મુહૂર્ત જોવરાવ્યું. માધવદાસ જોશીએ મુહૂર્તમાં ચૂક દીઠી તે સુધારી પુનઃ મુહૂર્ત જોઈને જોયું તે પ્રમાણે મંદિરમાં શ્રીનાથજીને પધરાવ્યા.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ કોઈ સમય શ્રીગોકુલમાં કરે અને કોઈ સમય શ્રીગોવર્ધનમાં કરે. શ્રીગોવર્ધનનાથજીના મંદિરમાં કીર્તન થયા પછી મોટા ફેરા પાસે નિજમંદિરે નંદમહોત્સવ કરતા. શ્રીદાઉજી નંદરાયજી ગોપી વગેરેને પોતે શૃંગારે અને પહોર-દોઢ પહોર દિવસ ચઢે ત્યાંસુધી દહીંથી નંદમહોત્સવ કરતા. એમાં આસપાસના ગામના વ્રજવાસીઓ પણ ભાગ લેવા આવતા.

ભાદરવા વદ ૧૨ ના રોજ શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીવલ્લભને સાથે લઈ વનયાત્રા કરવા મથુરાજી પધાર્યા. ઉજાગર ચૌબાએ ભૂતેશ્વરથી વનયાત્રાનો પ્રારંભ કરવા કહ્યું પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણ ભૂતેશ્વર પધાર્યા નહિ અને જન્મસ્થાનથી પરિક્રમાનો આરંભ કર્યો. આ પરિક્રમામાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ સાથે હરિવંશજી, ગોવિંદદાસ ખવાસ, હરદાસ મહેતો ભંડારી, પદ્મો ભરાડી, ગોપીનાથદાસ, કલ્યાણદાસ, કુંભનદાસ, વિસનગરના કેશવદાસ, ગુર્જર ભટ્ટના પુત્ર, કેશવ ભટ્ટ, રૂપો રાજપૂત, મુરારિદાસ, શ્રીગોકુલના કીર્તનિયા કૃષ્ણદાસ, વનમાળી, મથુરાજીના રામદાસ વગેરે વૈષ્ણવો હતા. આ વનયાત્રાનું પણ સવિસ્તર વર્ણન 'પ્રાકટ્યસિદ્ધાન્ત'માં છે.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ ૭ વાર દ્વારિકાને મિષે ગુજરાત પધાર્યા: (૧) પ્રથમ અડેલથી ગુજરાત પધાર્યા, (૨) સં. ૧૬૧૩ માં પુનઃ અડેલથી ગુજરાત પધાર્યા, (૩) સં. ૧૬૧૯ માં ગઢાથી પધાર્યા, (૪) સં. ૧૬૨૩ માં મથુરાજીથી પધાર્યા, (૫) સં. ૧૬૩૧ માં શ્રીગોકુળથી પધાર્યા, (૬) સં. ૧૬૩૮ માં પધાર્યા. એ પ્રમાણે ૭ વાર ગુજરાત પધાર્યા.

શ્રીમત્પ્રભુચરણે ભક્તિસિદ્ધાન્તના આગ્રહથી માત્ર બે જ લૌકિક કાર્યમાં ભાગ લીધો છે. (૧) રણથંભોર રાજાને ત્યાં પધાર્યા, (૨) રાજા

રામચંદ્ર ગોકુલ આવ્યા ત્યારે ત્યાં એને લેવા સામા પધાર્યા. આ બે લૌકિક કાર્યની શ્રીમત્પ્રભુચરણને નિરંતર ગ્લાનિ રહેતી.

શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીઠાકુરદ્વારમાં એક દિવસ રાજભોગ પછી ઉદ્યાનમાં પધારી ચતુર્થાશ્રમનો વિચાર કરી વસ્ત્ર રંગવા માંડ્યાં, ત્યારે રામદાસ ભિતરિયા કમંડલુ લઈ આવ્યા અને 'અમે શ્રીનાથજીને જાણતા નથી, પણ આપને જાણીએ છીએ. તેથી આપ આમ કરશો તો અમે પણ એમ કરીશું. એમાં અમને દોષ આપશો નહિ. આપને આમ કરવાની આવશ્યકતા નથી' વગેરે કહ્યું. શ્રીમત્પ્રભુચરણે ભગદીયનું વચન ભગવદ્વાક્યવત્ ગણ્યું અને મનથી ચતુર્થ આશ્રમની રીતિ ધારણ કરી તામ્બૂલ તેલ વગેરે સુખદ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો. પ્રાયશઃ સંભાષણ કરે નહિ અને વ્યસનત્વે ભગવન્નામનો ઉચ્ચાર કર્યા કરે.

એક સમય શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીગોકુલમાં ધણિગોરના કેશવ જાની અને ખંભાતના જીઉભાઈને બોલાવી, ગુજરાતના વૈષ્ણવોને સાથે લઈ પોતાને દેશ વિદાય થવાની આજ્ઞા કરી. પછી શ્રીવલ્લભને બોલાવી શ્રીનવનીતપ્રિયાજી સોંપ્યા, અને 'શ્રીઘનશ્યામ તુમેરી ગોદ હે, ઇનકી રક્ષા સર્વદા તુમ કરિયો' એવી આજ્ઞા કરી, શ્રીગિરિધરજી તથા શોભાજીને સાથે લઈ શ્રીજીદ્વાર પધાર્યા. સમય ઉપર શ્રીવલ્લભને શ્રીગોકુલથી બોલાવ્યા, અને પર્વત પર જઈ, નિજ મંદિરમાં જઈ, શ્રીનાથજી તથા સ્વમાર્ગીય ગ્રંથો શ્રીવલ્લભને દર્શાવી 'યહ તુમેરી વસ્તુ હે ઔર તુમકો સબ સોંપત હૂં' એમ કહ્યું. પછી પર્વત નીચે પધારી પોતાની કંઠની માલા શ્રીવલ્લભને પહેરાવી તથા પોતાની પાઘ બંધાવી પોતાની પાસે બેસારી ભોજન કરાવ્યું અને પછી શ્રીગોકુલ વિદાય થવા આજ્ઞા કરી. મુકુંદદાસને એમને શ્રીગોકુલ પહોંચાડવા મોકલ્યા. પછી શ્રીગિરિધરજીને પાસે બોલાવી "રાવત કાહે કું ? મર્યાદાપુષ્ટિ પ્રકારકી રક્ષા શ્રીવલ્લભ કરેંગે, ઔર યાહી વર્ષમેં ઉનકે ઘર પુત્ર હોયગો તાકો નામ શ્રીગોપાલ ધરિયો" એમ કહ્યું. શ્રીમત્પ્રભુચરણે પછી બે પત્ર લખ્યા. એક પત્રમાં સર્વ પુત્રોને શિક્ષા આપી હતી અને 'મેરો કહ્યો માનો તો લૌકિક અરુ અલૌકિક જો કરો સો શ્રીવલ્લભકો પૂછકે કરિયો' એમ લખ્યું. બીજા પત્રમાં પોતાની પાછળ ઉત્તરક્રિયા કેમ કરવી એ લખ્યું. ઉભય પત્ર ગાદીતળે રાખ્યા; અને ગાયો ખરિકમાં આવી ત્યારે લીલા કરી, સં. ૧૬૪૨ મહા વદ ૭. એ પ્રમાણે શ્રીમત્પ્રભુચરણે ૭૦ વર્ષ ૨૮ દિવસ ભૂતલ પર વિરાજી લીલા કરી. બાલકોએ ઘણું આક્રંદ કર્યું. ઉભય પત્રો શ્રીગિરિધરજીએ પોતાની પાસે રાખ્યા.

શ્રીમત્પ્રભુચરણે લીલા કર્યા પછી આશરે ચાર વર્ષે સં. ૧૬૪૬ માં સર્વ બાલકો જુદા થયા એનું સવિસ્તર વર્ણન 'પ્રાકટ્યસિદ્ધાંત'માં છે.

શ્રીમત્પ્રભુચરણવિરચિત ગ્રંથો

શ્રીમત્પ્રભુચરણે અનેક ગ્રંથો રચી વૈષ્ણવો પર અતિશય કૃપા કરી છે, તેમાં શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર, શ્રીવલ્લભાષ્ટક, સ્ફુરત્કૃષ્ણપ્રેમામૃતસ્તોત્ર, યમુનાષ્ટપદી, ભુજંગપ્રયાતાષ્ટક, શ્રીગોકુલેશાષ્ટક, શ્રીસ્વામિન્યષ્ટક વગેરે સ્તોત્ર, લલિતત્રિભંગસ્તોત્ર, શ્રીસ્વામિનીસ્તોત્ર છે. પર્યંક, રાજભોગાર્તિકાર્યાઃ, સંધ્યાર્તિકાર્યા., શયનાર્તિકાર્યા. વગેરે સેવોપયોગી ગ્રંથો છે.

અષ્ટાક્ષરનિરૂપણ એ અષ્ટાક્ષર મંત્રનું પદ્યમાં વ્યાખ્યાન કરેલું છે. એ સિવાય સિદ્ધાન્તરહસ્ય સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ શ્રીયમુનાષ્ટક વગેરે શ્રીમદાચાર્યચરણનાં ગ્રંથરત્નો પર વિવૃતિઓ

કરેલી છે રસસર્વસ્વ શૃંગારરસમંડન વ્રતચર્યા સ્વમાર્ગદર્શન પ્રબોધ શુભરસ ચિંતામણિઓ વગેરે અનેક ગ્રંથો રચેલા છે 'ભક્તિહંસ' ભક્તિહેતુ' એ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથો રચેલા છે 'વિદ્વન્મણ્ડન' ઉત્તમ સ્વતંત્ર વાદગ્રંથ રચેલો છે શ્રીમદણુભાષ્યનો પણ પાછળનો દોઢ અધ્યાય શ્રીમત્પ્રભુચરણે લખેલો છે શ્રીસુબોધિનીજીનો ભાવાર્થ દર્શાવવા સ્થળે સ્થળે ટિપ્પણીઓ લખેલા છે આવા અનેક ઉત્તમ ગ્રંથો લખી વૈષ્ણવસમૂહને અમૂલ્ય લાભ શ્રીમત્પ્રભુચરણે આપેલો છે અને એઓના પર નિરતિશય કૃપા કરેલી છે શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રકટ કરેલા પુષ્ટિમાર્ગને આ પ્રમાણે શ્રીમત્પ્રભુચરણે દૃઢ કર્યો

વિદ્વન્મણ્ડન

શ્રીમત્પ્રભુચરણ–વિરચિત ગ્રંથોમાં 'વિદ્વન્મણ્ડન' ગ્રંથ અતિકઠિન છે વિદ્વન્મણ્ડનમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણનું સર્વ પ્રકારનું કૌશલ્ય પદે પદે દૃશ્યમાન થાય છે એ સ્વતંત્ર ઉત્તમ વાદગ્રંથ છે શંકરાચાર્યના કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું તથા નૈયાયિકોના અભાવ પદાર્થનું અને ઈશ્વર જગત્કર્તા કુલાલ પેઠે જગતનું માત્ર નિમિત્તકારણ છે એ સિદ્ધાન્તનું એમાં ચૂર્ણશ ખંડન કરી શુદ્ધાદ્વૈતના ઉત્તમ સરલ સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન ઘણી જ નિપુણતાથી કરેલું છે ગ્રંથનો પ્રારંભ કરવાની રીતિ પણ ઘણી ઉત્તમ અને ચમત્કારિક છે સર્વ વાદીઓના વાદનું મુખ્ય કારણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે એ પોતાની અગાધ બુદ્ધિથી જાણી, બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ ઉત્તમ પ્રકારે કરેલું છે આ ગ્રંથમાં શ્રુતિઓ બ્રહ્મસૂત્ર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તથા શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રમાણો સ્થળે સ્થળે આપેલા છે, અને ખરે ! પ્રારંભમાં શ્રુતિ સૂત્ર વગેરેરૂપી મણિઓથી જડેલું, યુક્તિરૂપી મોતીઓથી ગ્રથેલું વિદ્વન્મણ્ડન' રચવાની જેવી શ્રીમત્પ્રભુચરણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે જ પ્રમાણે આ વિદ્વન્મણ્ડન શ્રુતિ–સૂત્રરૂપી મણિઓથી જડેલું અને યુક્તિરૂપી મોતીઓથી ગ્રથેલું વિદ્વાનોનું ભૂષણ જ છે એમાં સ્થળે સ્થળે આ મણિઓ અને મોતીઓ ઝળકી રહેલા છે જેમ ઉત્તમ નગરશેઠના અમૂલ્ય ભૂષણ અન્ય ધનવાનોના ભૂષણોથી અધિક અધિક પ્રકાશી એને ઝાંખા પાડે છે તેમ આ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞ શ્રીમત્પ્રભુચરણનું અમૂલ્ય વિદ્વન્મણ્ડન આ મણિઓ તથા મોતીઓથી પ્રકાશી વાદીઓને નિસ્તેજ કરે છે જેમ ઉત્તમ નગરશેઠ પોતાના અમૂલ્ય ભૂષણોથી સભામાં તરત જ ઓળખાય છે, તેમ વિદ્વન્મણ્ડન ધારણ કરનાર ઉત્તમ વિદ્વાન આ અમૂલ્ય ભૂષણથી પંડિતોની સભામાં તરત જ પ્રકાશી રહે છે

લેખનપદ્ધતિ

વિદ્વન્મણ્ડન ગ્રંથનો વિષય જેવો ઉત્તમ છે તેવી જ શ્રીમત્પ્રભુચરણની લેખનપદ્ધતિ પણ ઘણી ઉત્તમ છે આ વાદગ્રંથ છે એમ પ્રથમ કહી ચૂક્યા છીએ વાદીઓની સભામાં એક સરખી રીતે વાદ થતો નથી, પરંતુ કોઈ વાર પ્રતિપક્ષીને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે, કોઈ વાર એનો પ્રશ્ન સારો હોય તો ગંભીરતાથી એનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કોઈ વાર એનો પ્રશ્ન મૂર્ખાઈભરેલો હોય તો એની હાંસી કરવામાં આવે છે એને અનુકૂલ જ ભાષા પણ આ ગ્રંથમાં છે કોઈ વાર ગંભીરતાથી ઉત્તર આપવાનો હોય તો ગંભીર એને સરખા વાક્યો યોજેલાં છે. કોઈ વાર પ્રતિપક્ષીની મૂર્ખતા દૃશ્યમાન થતી હોય ત્યાં નાના નાના વાક્યોથી એની મૂર્ખાઈ દર્શાવી એનો પ્રશ્ન ઉત્તરને યોગ્ય નથી એમ કહેલું અથવા સૂચવેલું છે કોઈ કોઈ સ્થળે

વાક્યો એવાં સારાં અને મધુર યોજેલાં છે કે એ વાક્યોનું પુનઃ પુનઃ પઠન કરવાની ઇચ્છા થાય છે, અને વારંવાર એનું સ્મરણ કરી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા થાય છે: **चिरकालोप्तसमुदितप्राचीननिरतिशयकृपाफलसारनिरुपधिनिजचरणकमलानुरागविलासाभिलाषधीमासु, ततो निजपरिजननिरोधतः प्रियावलोकननिमित्तं कृतप्रतिक्षणविविधव्याजजनितगतागतकर्पितासु, ततो दिवा प्रियवनगमनजनितविरहतरणितापतप्यमानान्तःकरणकेदारासु, ततो निशामुखे प्रियागमनसंलग्नेष्टावलोकनसेचनजनितहसितवलितविशततरलरुचिरविलोचनयुगलविहितविविधनिरवधिरसभावाङ्कुरासु,ततोऽतिविपुलकलिन्दजापुलिननभोवलयगतनिजमुरलिकाकलनिनदगर्जितानन्दितास्वेव कासुचिद्भूमिषु श्रीमन्नन्दकुमारो नवजलदो निजानन्दसुधां चवर्षति तथैव सर्वत्र वर्षिष्यतीति न ज्ञातुं शक्यते ।+** આ વાક્યમાં ગોપિકાઓને ભૂમિ સાથે સરખાવી કેવું ઉત્તમ મનોહર વર્ણન કરેલું છે! કેવા યોગ્ય સુંદર શબ્દો પસંદ કરેલા છે! આ વાક્યનો પાઠ વારંવાર કરવનું કોને મન નહિ થાય? અહીં રૂપક અલંકાર છે. '**वत्स! न वेत्सि किं, युक्तिकनकपङ्कसंघट्टितविविधनिगममहामणिविरचितब्रह्मवादभवनं मम ।***' વાક્યમાં બ્રહ્મવાદનું ઉત્તમ ભવન સાથે કેવું સામ્ય દર્શાવેલું છે! પ્રતિપક્ષી સર્વ મતને જીર્ણ તૃણથી છવાઈ રહેલાં ઝૂંપડાઓ સાથે સરખાવી બ્રહ્મવાદરૂપી ભવન પણ એવા પ્રકારનું હોવાથી એને પણ દહનની ભીતિ છે એમ સૂચના કરે છે, એના ઉત્તરમા બ્રહ્મવાદ એવુ તૃણથી છવાઈ રહેલું ઝૂંપડું નથી, પરંતુ યુક્તિરૂપી કનકપંકથી જોડેલા નિગમરૂપી મહામણિઓથી રચેલું ઉત્તમ ભવન છે તેથી એને દહનનો અલ્પ પણ ભીતિ નથી એમ કહે છે આ સ્થળે યોગ્ય શબ્દોથી બ્રહ્મવાદનું અગ્નિથી બળે નહિ તેવા સુંદર ભવન સાથે સામ્ય દર્શાવેલું છે! અહીં પણ રૂપક અલંકાર છે. અનેક સ્થળે આ પ્રમાણે સુંદર યોગ્ય શબ્દોથી રમણીય મધુર વાક્યો યોજેલાં છે. મધુર ભાષાથી ગ્રંથ છવાઈ રહેલો છે. આ ગ્રંથનો વિષય કઠિન છે તોપણ પોતાની રમણીય મનોહર ભાષાથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે એના વિષયને વિશેષ દીપાવ્યો છે.

બુદ્ધિ

આ ગ્રંથ વાંચવાથી શ્રીમત્પ્રભુચરણની અપરિમિત બુદ્ધિનો પણ વિચાર વાચકને તરત જ આવે છે સ્થળે સ્થળે ચમત્કારિક બુદ્ધિનું ભાન કરાવનાર ઉત્તમ હેતુઓ શ્રીમત્પ્રભુચરણે યોજેલા છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ ઋગ્વેદના થોડા મંત્રનું શ્રીમત્પ્રભુચરણે વ્યાખ્યાન કર્યું છે તેથી પણ એઓશ્રીની બુદ્ધિનું આપણને ભાન થાય છે. એ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં વાદી તરીકે તેમજ વ્યાખ્યાનકર્તા તરીકે શ્રીમત્પ્રભુચરણે પોતાનું અપરિમિત કૌશલ્ય તથા દિવ્ય બુદ્ધિ પ્રદર્શિત કરેલાં છે. 'બ્રહ્મ રૂપરહિત હોવાથી અને પ્રતિબિંબનો આશ્રય અજ્ઞાન અસ્વચ્છ હોવાથી, ક્યાં કોનું પ્રતિબિંબ પડે?......નહિતો વાયુ અને કાષ્ઠ (અનુક્રમે) બિંબ અને પ્રતિબિંબાશ્રય થાય' (પૃ. ૨૮). અત્ર પ્રતિબિંબવાદના ખંડન માટે કેવી સુંદર યુક્તિ દર્શાવેલી છે! પ્રતિબિંબનો સંભવ જ નથી એમ પોતાની અગાધ બુદ્ધિથી યુક્તિ શોધી દર્શાવેલું છે! વસ્તુતઃ પ્રતિબિંબવાદી અહીં જ નિરુત્તર થાય છે, પરંતુ 'ડૂબતો માણસ તરખલાને બાઝે',

---

+ કામવનની આવૃત્તિ પૃ. ૧૭૬-૭૭

* કામવનની આવૃત્તિ પૃ. ૧૦૫

તેમ નકામી તકરાર પોતાનો મત સમર્થન કરવા આગળ કરે છે. એનું પણ પાછું ખંડન કર્યું છે. એ પ્રમાણે સ્થળે સ્થળે યુક્તિઓથી પ્રતિપક્ષીઓના મતનું ખંડન કર્યું છે, અને આ વિદ્વન્મંડનને સર્વત: યુક્તિરૂપી મોતીઓથી ગૂંથેલું છે.

ઋગ્વેદના મંત્રના વ્યાખ્યાનમાં પણ, શ્રીમત્પ્રભુચરણે પોતાની અગાધ દિવ્ય બુદ્ધિનું આપણને દર્શન કરાવેલું છે. વિષ્ણુસૂક્તના 'ता वां वास्तून्युष्मसि' મંત્રમાં (પૃ. ૧૯૨) શ્રીગોકુલનું પ્રતિપાદન કરેલું છે! નિરુક્તમાં યાસ્કાચાર્યે આ મંત્રનું સૂર્યપરત્વે વ્યાખ્યાન કરેલું છે, અને અહીં શ્રીગોકુલ પરત્વે વ્યાખ્યાન કેમ કર્યું એનો પણ ઉત્તર શ્રીમત્પ્રભુચરણે આપેલો છે. અગાધ દિવ્ય બુદ્ધિ વિના કોઈ આ મંત્રનું આવું વ્યાખ્યાન કરી શકે નહિ. એ જ પ્રમાણે 'विष्णोः कर्माणि पश्यत......' (પૃ ૧૯૪) તથા 'दिवीव चक्षुराततम्'નું વ્યાખ્યાન કેટલી રીતે કરેલું છે! શ્રીગોકુલનું અલૌકિકત્વ ચમત્કારિક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે! એવી જ રીતે 'अज्ञान एव व्यवाधत .....' (પૃ ૨૦૭) મંત્રનું વ્યાખ્યાન કરી શ્રીકૃષ્ણે જે લીલાઓ કરી તે દર્શાવી છે. આ મંત્રનું વ્યાખ્યાન પણ પોતાની અપરિમિત દિવ્ય બુદ્ધિથી કરેલું છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણે આ ગ્રંથમાં સુંદર યુક્તિઓથી વાદમાં પોતાનું કૌશલ્ય દર્શાવ્યું છે તેવું જ મંત્રના વ્યાખ્યાનોમાં પણ દર્શાવેલું છે. ભગવાનની નિત્યલીલા સિદ્ધ કરવામાં પણ પોતાની દિવ્ય અગાધ બુદ્ધિનું આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. ઋગ્વેદના મંત્ર, શ્રીમદ્ભાગવતનાં વાક્યો વગેરેથી ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય છે એમ દર્શાવ્યું છે. ભગવાનની આસુરવ્યામોહ લીલા માયિક અસત્ય છે એમ પણ સિદ્ધ કરેલું છે આ ગ્રંથ વાંચનાર વૈષ્ણવોને તો શું, પરંતુ અન્ય ધર્મના કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતી પુરુષને શ્રીમત્પ્રભુચરણની અગાધ બુદ્ધિ વિશે કાંઇ પણ સંદેહ રહેશે નહિ.

દૃષ્ટાંત

આ ગ્રંથ કઠિન છે એમ પ્રથમ કહેલું છે, પરંતુ આ ગ્રંથમાં સ્થળે સ્થળે યોગ્ય દૃષ્ટાંતો આપી શ્રીમત્પ્રભુચરણે એને રસિક કરેલો છે. ઉત્તમ યોગ્ય સચોટ દૃષ્ટાંતથી ગ્રંથ કઠિન હોવા છતાં એનું અધ્યયન કરવામાં આનંદ થાય છે. કાર્ય તુચ્છ હોવા છતાં એનું કારણ સત્ય હોઈ શકે છે એમ દર્શાવવા માયાવી નટનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત આપેલું છે (પૃ. ૭૬). માયાવી નટ પોતાના મંત્રના સામર્થ્યથી કદંબ વગેરે દર્શાવે છે. અહીં કદંબ વગેરે અસત્ છે, પરંતુ મંત્ર અને મંત્રસામર્થ્ય અસત્ નથી, તેથી પ્રપંચ મિથ્યા હોય તોપણ એને દર્શાવનારી માયા અસત્ હોઈ શકે નહિ. આ માયાવી નટના ઉત્તમ દૃષ્ટાંતથી પ્રતિપક્ષીનો મત અયોગ્ય છે એમ આપણને સત્વર જણાઇ આવે છે.

વેદ પ્રપંચમધ્યપાતી હોવાથી પ્રપંચ પેઠે અસત્ય હોય તો કોઈ વૈદિક વિધિથી પ્રવૃત્તિ કરે નહિ એમ દર્શાવવા પ્રતિબિંબિત આમ્રતરુનાં ફલ લેવા કોઈની પ્રવૃત્તિ થતી નથી એવું દૃષ્ટાંત આપેલું છે (પૃ. ૩૧). આ દૃષ્ટાંતથી વેદ સત્ય છે, મિથ્યા નથી, એવું સર્વને સહેલાઈથી ભાન થાય છે. કઠિન વિષયનું પણ જ્ઞાન સહેલાઈથી વાચકને થાય એવા હેતુથી સ્થળે સ્થળે આવાં સુંદર દૃષ્ટાંતો શ્રીમત્પ્રભુચરણે આપેલાં છે.

વિષય

આ જગતમાં વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખથી પીડાતા જનસમૂહના મોક્ષ માટે શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરેમાં બ્રહ્મનાં શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, પરંતુ બ્રહ્મનું સવિશેષ અને નિર્વિશેષ તરીકે ઉભય રીતે વર્ણન કરેલું હોવાથી એ સવિશેષ છે કે નિર્વિશેષ એવો સંશય રહે છે. અત્ર માયાવાદીઓ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ માને છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનું નિર્વાહક છે, કારણ કે બ્રહ્મસ્વરૂપ ન હોય તો વિશેષો ક્યાં રહે? તેથી સવિશેષ હોઈ જ શકે નહિ. વળી, બ્રહ્મમાં ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે તે માત્ર સોપાધિ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી ભવિષ્યમાં નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય એ હેતુથી જ કરેલું છે, પરંતુ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ સવિશેષ નથી, તેથી સવિશેષશ્રુતિઓ સોપાધિ બ્રહ્મ પરત્વે છે. વળી, નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષનું અંતરંગ હોવાથી મુખ્ય છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માયાવાદીઓ પૂર્વપક્ષ કરે છે.

અત્ર શ્રીમત્પ્રભુચરણ ઉત્તર આપે છે કે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ એવાં બે બ્રહ્મ નથી; સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય એક જ છે. જો એઓમાં ભેદ હોય તો તાત્ત્વિક અર્થાત્ સત્ય ભેદ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે જો એવો એ બેમાં ભેદ હોય તો **'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्'** અર્થાત્ વેદાન્તમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એક જ બ્રહ્મનો ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ કરેલો છે એ અધિકરણનો વિરોધ થાય. વળી, નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મમાં જો તાત્ત્વિક ભેદ હોય તો નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને જીવ અત્યંત ભિન્ન હોવાં જોઈએ; પરંતુ એમ તમે માયાવાદી જ માનતા નથી, તેથી તાત્ત્વિક ભેદ નથી. અતાત્ત્વિક અર્થાત્ ઉપાધિથી થયેલો ભેદ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે ઉપાધિ જ સંભવતી નથી. અવિદ્યા ઉપાધિ છે ને એ અનાદિ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો સોપાધિ બ્રહ્મ નિરંતર ઉપાધિવાળું હોવાથી અને જગત્કર્તૃ હોવાથી નિરંતર જગત કર્યા જ કરે, અને એનો લય સંભવે નહિ. સાંખ્ય મત પ્રમાણે ગુણને પણ ઉપાધિ કહેવાય નહિ, કારણ કે સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણમાંથી પ્રથમ સત્ત્વ, પછી રજ, પછી તમ ગુણનું આધિક્ય થવાનું કારણ પણ ઈશ્વરેચ્છા વિના અન્ય કહી શકાય નહિ. જ્યારે આ પ્રમાણે ઈશ્વરેચ્છાની જરૂર પડે છે જ, તો પછી ઉપાધિ માનવાનું કાંઈ કારણ રહેતું નથી. વળી, ઈશ્વર જગતકર્તા નથી અને ગુણો જ જગત કરે છે એમ માનવાથી અનીશ્વરવાદ થઈ જાય, તેથી બ્રહ્મને ઉપાધિ સંભવતી નથી; તેથી સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્ત્વિક અર્થાત્ ઉપાધિથી થતો ભેદ પણ નથી. વસ્તુતઃ એ ઉભય એક જ છે. નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં જડ અને જીવના ધર્મોનો નિષેધ કરે છે અને સવિશેષ શ્રુતિઓ એમાં જગત્કર્તૃત્વ વગેરે અલૌકિક ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે. સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં ભેદ માનો તો સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનાર વેદાન્ત-વાક્યો સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર હોવાથી નિર્વિશેષ અથવા સત્ય બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતાં નથી, તેથી સર્વ વેદાન્ત બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એ સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય. આ પ્રમાણે સવિશેષ વાક્યોની સંગતિ થઈ શકે નહિ.

અત્ર માયાવાદી અધ્યારોપવાદથી સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનાર વાક્યોની સંગતિ દર્શાવવા યત્ન કરે છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું અતિશય કઠિન હોવાથી પ્રથમ બ્રહ્મમાં જગત્કર્તૃત્વ વગેરે ગુણોનો આધ્યારોપ કર્યો, પછી આવા સોપાધિ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી

શાખારુંધતીન્યાયથી પૂર્વે કહેલા ગુણોનો અપવાદ અથવા નિરાસ કરી નિર્ગુણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેથી નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવા માટે સવિશેષ બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિનિરૂપક વાક્યો હોવાથી એઓની સંગતિ થાય છે

આનો ઉત્તર શ્રીમત્પ્રભુચરણ આપે છે કે જગત્પ્રતીતિ વેદથી થતી નથી, પરંતુ લોકથી થાય છે તેથી લોકથી સિદ્ધ થતા પ્રપંચનો કર્તા કહી પછી શ્રુતિ એનો નિરાસ કરે એ સંભવે નહિ. વળી, એમ હોય તો પ્રપંચ સત્ય નહિ, પરંતુ પ્રાતીતિક હોવાથી અને એનો કર્તા કોઈ નહિ હોવાથી જગત સંભવે જ નહિ, જગતની પ્રતીતિ થાય જ નહિ. વાસનાથી જગતની પ્રતીતિ થાય છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે પ્રથમ અનુભવ અથવા પ્રતીતિ થયા પછી વાસના થાય છે, તેથી તમારા મત પ્રમાણે જગતની પ્રતીતિ સિદ્ધ થતી નથી, અર્થાત્ તમે કહો છો તેમ હોય તો જગતની પ્રતીતિ થવી ન જોઈએ.

(માયાવાદી—જગતની પ્રતીતિ અવિદ્યાથી અથવા જીવના અજ્ઞાનથી જ થાય છે. વિચિત્ર પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી દોષરૂપ અવિદ્યાથી જ આ વિચિત્ર જગત દેખાય છે)

પ્રતિબિમ્બવાદ-નિરાસ

સિદ્ધાન્તી—જીવની અવિદ્યા કહો છો તો પ્રથમ જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કરો. જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા વિના અવિદ્યા એની શક્તિ હોઈ શકે કે નહિ એ કહેવાય નહિ, તેથી જીવના સ્વરૂપનો પ્રથમ વિચાર કરીએ. જીવ બ્રહ્મનું અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનમાં પડેલું પ્રતિબિમ્બ નથી, કારણ કે બ્રહ્મ જેવા રૂપરહિત પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે નહિ; અજ્ઞાન જેવા અસ્વચ્છ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ કદાપિ પડે નહિ. રૂપરહિત પદાર્થનું અસ્વચ્છ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ પડતું હોય તો વાયુનું કાદવમાં પ્રતિબિંબ પડવું જોઈએ. વળી, જીવ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ હોય તો **'द्वा सुपर्णा सयुजा'** એ શ્રુતિ ઉભયની એક સ્થળે સ્થિતિ કહે છે તે સંભવે નહિ, કારણ કે બિમ્બ અને પ્રતિબિમ્બ કદાપિ એક સ્થળે હોઈ શકે નહિ. વળી, અવિદ્યાનો નાશ થાય ત્યારે એમાં પડેલા પ્રતિબિંબ જીવનો પણ નાશ અવશ્ય થાય. અવિદ્યાનાશથી મોક્ષ થાય એમ માનો છો, તેથી જીવનો નાશ થાય ત્યારે મોક્ષ થાય, અથવા જીવનો નાશ એ જ મોક્ષ, એવો તમારો મત થાય છે. પ્રતિબિંબ હોવાથી જીવ પણ મિથ્યા ઠરશે. જીવનો નાશ જ મોક્ષ હોવાથી કોઈ મોક્ષ માટે પ્રયત્ન પણ નહિ કરે અને વિધિ નિષેધ નિરર્થક થવાથી અધર્મ વધી જશે. વળી, જીવન્મુક્તિ પણ સંભવશે નહિ, કારણ કે અંતઃકરણ અથવા અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ તમારે કહેવું પડે. જીવન્મુક્તને અંતઃકરણ હોય તો એ સંસારી જ કહેવાય, જીવન્મુક્ત કહેવાય જ નહિ અંતઃકરણ ન હોય તો મુક્ત જ ગણાય, જીવન્મુક્ત ન રહે. અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ કહો, તો જીવન્મુક્તને બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવાથી એનું અજ્ઞાન નાશ પામેલું છે, તેથી અજ્ઞાનમાં પડેલા પ્રતિબિંબ જીવનો પણ નાશ થયેલો હોવાથી જીવન્મુક્તનો દેહ ટકી પણ શકે નહિ; તેથી જીવ પ્રતિબિંબ હોય તો જીવન્મુક્તિ પણ સંભવે નહિ; તેથી જીવ પ્રતિબિંબ નથી.

આભાસવાદ-નિરાસ

જેમ અંગુલિના સંપર્કથી ચંદ્ર એક હોવા છતાં બે હોય એવો આભાસ થાય છે તેમ

અવિદ્યાથી બ્રહ્મ પણ આભાસથી બે ત્રણ એમ અનેક હોય એમ જણાય છે, અને એ જીવ કહેવાય છે' એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ બે ત્રણ અથવા અનેક છે એવો આભાસ કોને થાય છે? બ્રહ્મને થતો નથી, કારણ કે બ્રહ્મને ભ્રમ હોય જ નહિ જીવને પણ થતો નથી, કારણ કે જીવ આભાસનો વિષય છે ચન્દ્રના દૃષ્ટાન્તમા સત્ય એક ચન્દ્ર બ્રહ્મસ્થાને છે અને બે ત્રણ વગેરે અધિક દેખાતા મિથ્યા ચન્દ્રો જીવસ્થાને છે ત્યાં સત્ય ચન્દ્રને બે ત્રણ હોવાનો ખોટો આભાસ થતો નથી તેમજ મિથ્યા ચન્દ્રોને પણ એવો આભાસ થતો નથી, તેવી જ રીતે અહીં પણ બ્રહ્મને અથવા જીવને આભાસ થતો નથી વળી, 'य आत्मानमन्तरो यमयति' એ શ્રુતિ બ્રહ્મ જીવને નિયમમાં રાખે છે એમ કહે છે, એ પણ જીવ માત્ર આભાસ જ હોય તો સભવે નહિ વળી, અવિદ્યા અને બ્રહ્મનો સયોગ અધ્યાસ અથવા સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારનો સબધ હોય તોપણ એ અનાદિ છે એમ તમારે કહેવું જોઈએ બ્રહ્મ અવિદ્યા અને એઓનો સબધ ત્રણે અનાદિ હોવાથી જીવવિભાગ પણ અનાદિ જ સિદ્ધ થાય છે તેથી જીવવિભાગ બ્રહ્મ અને અવિદ્યાના સબધનું કાર્ય છે અથવા બ્રહ્મ અને અવિદ્યાનો સબધ થવાથી થાય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ કારણ કે કાર્ય અનાદિ હોઈ શકે નહિ વળી, બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સબધ થવાથી જીવ થાય છે એમ તમે કહો છો શુદ્ધ બ્રહ્મ અવયવરહિત છે અને એને જ અવિદ્યાનો સબધ છે તો એ જીવ થવુ જ જોઈએ અવયવરહિત હોવાથી સર્વ બ્રહ્મ જીવ થવુ જોઈએ, અને તેથી સર્વજ્ઞ વગેરે ગુણોવાળો પરમાત્મા રહેશે નહિ, અને સર્વ શ્રુતિઓનો ઉપપત્ત થશે વળી, જીવ અને બ્રહ્મનો અનાદિસિદ્ધ ભેદ કહો છો ત્યારે પારમાર્થિક જ કહો

માયાવાદી—'तत्त्वमसि' શ્રુતિ બ્રહ્મના અને જીવના અભેદનો બોધ કરે છે ભેદ વાસ્તવિક હોય તો અભેદ સભવે નહિ, તેથી ભેદને અવાસ્તવિક કહું છુ 'तत्त्वमसि' મહાવાક્યમા પણ એ જ કારણથી ભાગત્યાગલક્ષણા છે એમ કહુ છુ.

સિદ્ધાન્તી—तत्त्वमसि' એટલુ જ મહાવાક્ય નથી, પરતુ સપૂર્ણ પ્રપાઠક મહાવાક્ય છે આ પ્રપાઠકમા આરભમા એકવિજ્ઞાનથી સર્વનુ વિજ્ઞાન થાય એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે પછી જેમ સુવર્ણના જ્ઞાનથી સર્વ સુવર્ણના કાર્યનુ જ્ઞાન થાય છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનથી સર્વનુ જ્ઞાન થાય છે એમ 'દર્શાવવા સર્વ બ્રહ્મ છે' એમ કહેવુ છે 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्'થી જડ સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહ્યુ. જડ વિનાશી હોવાથી અબ્રહ્મ છે એવી શકા થાય તે દૂર કરવા 'तत्सत्यम्' કહ્યુ, તેથી જડનો નાશ થતો નથી, પરતુ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે

[અહી પૃ ૪૩થી અભાવને પદાર્થ માનનાર નૈયાયિક આવિર્ભાવ તિરોભાવનુ ખડન કરવા પૂર્વપક્ષ કરે છે તેનુ શ્રીમત્પ્રભુચરણ ખડન કરે છે, અને મહાભારતમા આશ્રમવાસિક પર્વમા ગાન્ધારી પ્રતિ વ્યાસજીનાં વચન છે તેનાથી આવિર્ભાવતિરોભાવવાદનુ સમર્થન કરે છે આ ભાગ (પૃ ૪૩–૭૨) ગ્રથમા સર્વથી કઠિન છે, અને સાધારણ બુદ્ધિવાળા વાચકોને પ્રથમ અધ્યયન કરતા એને મૂકી દેવો વધારે અનુકૂળ થશે]

પછી શ્રુતિ જીવ બ્રહ્મ છે એમ 'तत्त्वमसि' થી કહે છે, તેથી જેમ 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्'મા ભાગત્યાગલક્ષણા નથી તેમ तत्त्वमसि 'માં પણ નથી

વળી, તમારા મતમાં જીવ આભાસ હોવાથી મિથ્યા છે. એમ હોય તો શ્રુતિ '**ન ત્વમસિ**' એમ જ કહેત, પરંતુ '**તત્ત્વમસિ**' એમ ન કહેત. વળી છીપમાં રજતની પેઠે બ્રહ્મમાં અવિદ્યાથી આરોપેલું જગત દેખાય છે એમ તમે માનો છો એ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન આરોપનું કારણ છે. અહીં અધિષ્ઠાન બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકે એમ નથી, તેથી આરોપ સંભવે નહિ. વળી, અવિદ્યાને અસત્ માનો છો તો એનો નાશ શ્યાથી થાય? અસત્નો નાશ કેવો? એ જ કારણથી બ્રહ્મ અને અવિદ્યાનો સંબંધ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે અહીં બ્રહ્મ એક જ પદાર્થ છે. અવિદ્યા અસત્ હોવાથી કાંઈ નથી. બે પદાર્થ હોય તો જ સંબંધ સંભવે, એક જ પદાર્થમાં સંબંધ ન હોય, તેથી તમારી માનેલી અવિદ્યાથી જગતની પ્રતીતિ અને જીવનો વિભાગ સંભવતા નથી; તેથી એ અવિદ્યા-ઉપાધિથી નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્વિક ભેદ છે એમ કહેવાય નહિ. ઉભયમાં અભેદ છે, <u>તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મ જ જગત્કર્તું છે.</u>

જીવ અને બ્રહ્મના સબંધનો વિચાર

પૂર્વપક્ષી—શુદ્ધ બ્રહ્મ ભલે જગત્કર્તું હોય, પરંતુ એનો જીવ સાથે અભેદ કેમ સંભવે? જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મવાળાં છે, પરમાર્થતઃ ભિન્ન છે, તેથી એમનો અભેદ સંભવે નહિ. ભેદ ઔપાધિક છે અને ઉપાધિ દૂર થવાથી અભેદ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઉપાધિ હોઈ શકે જ નહિ એમ તમે સિદ્ધ કર્યું છે. વળી, જીવ અને બ્રહ્મને કેવો સંબંધ છે? ઉભય વિભુ હોવાથી સંયોગ-સંબંધ નથી. એઓમાંથી એક બીજાનો આશ્રય કરીને રહેલ નથી, તેથી સમવાય-સબંધ નથી સ્વરૂપ-સંબંધ પણ નથી, કારણ કે એ નિત્ય હોવાથી જીવની ઉપલબ્ધિ થાય નહિ. ન તૃતેરભાવ સંબંધ પણ નથી, કારણ કે એ સબંધથી પારમાર્થિક ભેદ દૂર થાય નહિ અને એઓનો અભેદ સંભવે નહિ. તાદાત્મ્ય-સબંધ પણ નથી, કારણ કે ધર્મધર્મિભાવ હોય તો જ એ સંભવે, પરંતુ અહીં એ ભાવ નથી. જીવ બ્રહ્મનો અંશ પણ નથી, અર્થાત્ અંશાંશિભાવ સંબંધ પણ નથી, કારણ કે બ્રહ્મ અવયવરહિત છે. આ પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મને કોઈ અન્ય સબંધ સંભવતો નથી, તેથી ઉપાધિ સભવતી ન હોય તોપણ અભેદનો બોધ કરનાર શ્રુતિની અન્યથાનુપપત્તિ હોવાથી, અર્થાત્ અભેદ અન્યથા ઘટતો નથી તેથી, જીવ બ્રહ્મની ઉપાધિ જ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. શ્રુતિ અવિદ્યાવાળી અવસ્થામાં દ્વૈત દર્શન કહે છે અને એ દૂર થાય ત્યારે એનો નિષેધ કરે છે, તેથી પ્રપંચ અથવા જગત પણ આવિદ્યક છે; છતાં '**यतो वा इमानि**' શ્રુતિ બ્રહ્મને જગત્કર્તું કહે છે તેથી અવિદ્યા ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જ જગતનું કર્તું છે એમ સર્વ શ્રુતિની ઉપપત્તિ માટે માનવું જોઈએ.

જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે.

સિદ્ધાન્તી—જીવ આવિદ્યક હોય તો એમ થાય, પરંતુ જીવ પારમાર્થિક છે. અંશાંશિભાવ સંબંધ હોવાથી અભેદશ્રુતિની પણ ઉપપત્તિ થાય છે. બ્રહ્મ નિરવયવ હોવા છતાં અંશાંશિભાવ સંભવે છે, કારણ કે શ્રુતિઓ જ એવો બોધ કરે છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લૌકિક પ્રમાણોથી જણાય નહિ, કારણ કે અલૌકિક છે માત્ર શ્રુતિથી જ એનું જ્ઞાન થાય છે. અલૌકિક હોવાથી લૌકિક રીતિથી એનો નિર્ણય થાય નહિ, પરંતુ બ્રહ્મવિચારની પ્રતિજ્ઞા કરી

બ્રહ્મમીમાંસા રચનાર વ્યાસજીના સૂત્રથી જ થાય. વ્યાસજી '**अंशो नानाव्यपदेशात्**' સૂત્ર યોજે છે. બ્રહ્મ, ઉત્પત્તિશાળી, અજ્ઞ, ચિદ્રૂપ, ઈશિતવ્ય, અણુ, વ્યાપક એમ ભિન્ન ભિન્ન રીતે જીવને સ્થલે સ્થલે વર્ણવેલો હોવાથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, કારણ કે બ્રહ્મ વિના અન્ય કોઈ એક જ પદાર્થ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોઈ શકે નહિ એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે. લોકમાં લોહચુંબક તરફ લોઢું ખેંચાય છે, વગેરે સ્થલે જ્યાં વસ્તુનો સ્વભાવ જ કાર્યહેતુ છે ત્યાં યુક્તિની સંભાવના થતી નથી, તેમ જ અહીં પણ શ્રુતિ બ્રહ્મ નિરવયવ હોવા છતાં જીવ એનો અંશ છે એમ કહે છે એ માનવું જોઈએ. અહીં પણ યુક્તિની અપેક્ષા નથી. '**निष्कलं निष्क्रियम्**' ઇત્યાદિથી શ્રુતિ બ્રહ્મ નિરવયવ છે એમ કહે છે અને '**यथाऽग्नेः क्षुद्राः**' વગેરેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ કહે છે, તેથી બ્રહ્મ નિરવયવ છે અને જીવ એનો અંશ છે એમ જ માનવું જોઈએ. જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવા છતાં એ અસર્વજ્ઞ છે અને એને શ્રમ થાય છે, કારણ કે સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ભગવાનના ધર્મોનો ભગવાનની ઇચ્છાથી એમાંથી તિરોભાવ થયેલો છે. સૂત્રકાર પણ '**पराभिध्यानात्तु तिरोहितं, ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ**' એ સૂત્ર આ જ અર્થમાં યોજે છે.

ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષ નથી

ભગવાન આ પ્રમાણે જીવોના સર્વજ્ઞત્વ વગેરે સહજ ગુણોનો તિરોભાવ કરી એઓમાં મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે દોષો મૂકે છે, તોપણ ઉપસ્થિતહાનિ અથવા કરેલા કર્મની હાનિ, અને અકૃતાભ્યાગમ અથવા નહિ કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ એ દોષ થતા નથી, કારણ કે જીવની કૃતિમાં જ એ દોષ સંભવે, ઈશ્વરકૃતિમાં એ દોષ નથી. લોકમાં પણ સ્વતંત્ર રાજાઓ કોઈની સત્તા લઈ લે, કોઈને સત્તા આપે, પ્રાસાદનો ભંગ કરી વન કરે, વનમાં ઉદ્યાન તથા પ્રાસાદ કરે, એમાં ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય તે દોષ નથી, તો સકલ લોકના નિયામક ભગવાનમાં એ દોષ કેમ જ હોઈ શકે? '**एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति**' વગેરે શ્રુતિ પણ એ જ કહે છે, તેથી જીવ પરતંત્ર હોવાથી એને ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય તે દોષ નથી. ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમને દોષ ગણી, એ દૂર કરવા જીવોના કર્મની અપેક્ષાથી જ ઈશ્વર એઓની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે એમ જે કહે છે તેઓને અનીશ્વરવાદ જ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એવા કર્મને અધીન રહી ફલદાન કરનાર ઈશ્વરની આવશ્યકતા નથી. અન્યથાનુપપત્તિથી કર્મની કલ્પના કરે તે કર્મને જ ફલદાન કરવા સમર્થ કલ્પવું જોઈએ, ઈશ્વરની જરૂર રહેતી નથી. '**कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः**' સૂત્રનો અર્થ ઈશ્વર જીવના કર્મને અધીન રહી જીવની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ કરાવે છે એવો નથી. પ્રપંચમાં રમણની ઇચ્છાથી ભગવાને ક્રીડા માટે પ્રયત્ન કરેલો છે, એની અપેક્ષાથી ભગવાને વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા 'જે આ કામ કરશે તેને આવું ફલ આપીશ' વગેરે મર્યાદા કરી છે, અને એ લોકોને જણાવવા વેદ કર્યા છે. આ પ્રમાણે ભગવાને ક્રીડા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે એની અપેક્ષાથી અથવા એને અધીન રહી ભગવાન જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે. એમ ન હોય તો વિહિત યાગ વગેરે અને નિષિદ્ધ વિપ્રહનન વગેરે વ્યર્થ થઈ જાય. એ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ છે.

જીવ નિત્ય છે

જીવ ભગવાનનો અંશ છે અને અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલિંગ નીકળે તેમ બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરે

છે એમ કહેવાથી જીવ અનિત્ય થતો નથી, કારણ કે જીવ બ્રહ્મનો વિસ્ફુલિંગ-ન્યાયે અંશ છે એમ કહી સૂત્રકાર એની ઉત્પત્તિનો **'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः'** સૂત્રથી નિષેધ કરે છે, તેથી વ્યુચ્ચરણ ઉત્પત્તિ નથી એવો સૂત્રકારનો આશય છે જીવનો બ્રહ્મમાંથી વિભાગ થાય છે, અને જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એવો બોધ થવો કઠિન હોવાથી, અંશપણુ, અંશીમાંથી વિભાગ થવાપણુ, અણુપણુ, અંશીનુ અંશથી મહત્ત્વ, અંશની અંશીમાં પુન પ્રવેશ કરતા પોઅતા પ્રવેશ થતા પછી અભેદપ્રતીતિનુ વિષયપણુ, અને પુન નિર્ગમનની યોગ્યતા એ સર્વ અગ્નિવિસ્ફુલિંગમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી સર્વધર્મનો સહેલાઈથી બોધ કરાવવા શ્રુતિએ એ દૃષ્ટાંત કહ્યું તેથી જીવની ઉત્પત્તિ નથી થતી, જીવનુ માત્ર બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણ થાય છે વ્યુચ્ચરણ ઉત્પત્તિ નથી

માયાવાદી—જીવનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થાય છે એમ કહ્યો છે એ સંભવતુ નથી, કારણ કે જીવ વ્યાપક છે સર્વવ્યાપી પદાર્થનો અન્યમાં પ્રવેશ સંભવે નહિ **'स वा एष महानज आत्मा'** **'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य.'** **'नित्यः सर्वगत स्थाणु'** વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિ પણ જીવને વ્યાપક કહે છે **'तत्त्वमसि'** વગેરે શ્રુતિ જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે એમ ઉપદેશ કરે છે એ પણ જીવ વ્યાપક ન હોય તો સંભવે નહિ વળી, જીવ વ્યાપક ન હોય અને અણુ હોય તો સર્વ શરીરમાં ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થાય નહિ કોઈ સ્થને શ્રુતિમાં જીવને અણુ કહેલો છે એ જીવ દુર્જ્ઞેય છે એવા અભિપ્રાયથી કહેલુ છે તેથી જીવ અણુ નથી, પણ વ્યાપક છે વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મમાં એનો પ્રવેશ સંભવતો નથી

જીવ અણુ છે

સિદ્ધાન્તી—જીવ વ્યાપક નથી, પણ અણુ છે **'स वा एष महानज आत्मा'** વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મપ્રકરણમાં આવેલી છે, તેથી એ જીવનુ નિરૂપણ કરતી નથી, પણ બ્રહ્મનુ નિરૂપણ કરે છે જેમ ચંપક દૂર હોવા છતાં એની ગંધનો એ ન હોય ત્યાં પણ અનુભવ થાય છે, તેમ જીવ અણુ હોવા છતા સર્વ શરીરમાં એના ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથી જ **'व्यतिरेको गन्धवत्'** સૂત્ર સૂત્રકારે યોજ્યુ છે વળી **'हृदि ह्येष आत्मा'** વગેરે શ્રુતિ જીવ હૃદયમાં રહે છે એમ કહે છે એ જીવ અણુ હોય તો જ સંભવે જીવને કોઈ સ્થને શ્રુતિમાં બ્રહ્મ કહેલો છે તેથી એ વ્યાપક છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે જીવને ઉપચારથી જ બ્રહ્મ કહેલો છે જીવ ભગવાનના જ ગુણોથી ઉત્તમ હોવાથી અને ભગવાનનો અંશ હોવાથી ઉપચારથી જ એને બ્રહ્મ કહેલો છે આ જ સૂત્રકાર પણ **'तद्गुणसारत्वात्त तद्व्यपदेश प्राज्ञवत्'** સૂત્રથી કહે છે તેથી જીવ અણુ છે, બ્રહ્મનો અંશ છે અને એનો અને બ્રહ્મનો અંશાંશિભાવથી અભેદ છે, તેથી અભેદની ઉપપત્તિ થતી નથી એવી ભ્રાન્તિથી શુદ્ધ બ્રહ્મ જગત્કર્તા નથી એમ કહેવાય નહિ

બ્રહ્મ જગતનુ સમવાયી કારણ પણ છે

'શુદ્ધ બ્રહ્મ કુલાલ પેઠે નિમિત્ત કારણ ભલે હો, પરંતુ સમવાયી કારણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે એ સમવાયી કારણ હોય તો મૃત્પિંડ પેઠે વિકારી થઈ જાય, સાવયવ થઈ જાય, અને કાર્ય અનર્થરૂપ હોવાથી એવુ થઈ જાય' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મનુ કર્તૃત્વ આપણી બુદ્ધિથી કલ્પેલુ નથી પરંતુ શ્રુતિસિદ્ધ છે સ્વતઃસિદ્ધ પ્રામાણ્યવાળી શ્રુતિ જેવુ

બ્રહ્મ છે તેવું વર્ણવે છે. લોકમાં સમવાયી કારણ વિકારી જ હોય છે, પરંતુ બ્રહ્મ અવિકૃત અને સમવાયી-કારણ છે એમ શ્રુતિ કહે છે. સૂત્રકાર પણ આ જ ઉપદેશ કરવા **'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्'** સૂત્ર યોજે છે. આ પણ ગુડજિહ્વિકા જ છે; વસ્તુતઃ બ્રહ્મ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે. **'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता'** વગેરે શ્રુતિઓ પણ એ જ ઉપદેશ કરે છે.

માયવાદી—એક જ બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ વિરોધને લીધે હોઈ શકે નહિ, ઉપાધિને લધે એમ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઉપાધિથી વસ્તુનો સ્વભાવ થતો નથી, તેથી ઉપાધિ આવિદ્યક હોવાથી સમસ્ત વિશેષરહિત અથવા નિર્વિશેષ જ બ્રહ્મ છે એમ માનવું. સવિશેષ શ્રુતિ નિર્વિશેષનો બાધ કરે છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે સવિશેષ પરિચ્છિન્ન અને પ્રત્યેક ભિન્ન હોવાથી અનેક બ્રહ્મ થાય, અને **'एकमेवाद्वितीयम्'** શ્રુતિનો વિરોધ થાય. વળી, કર ચરણ વગેરે વિશેષો લૌકિક છે અને બ્રહ્મ અલૌકિક છે, તેથી એઓનો બ્રહ્મમાં નિષેધ જ યોગ્ય છે. કર ચરણ વગેરેને પણ અલૌકિક કલ્પવાથી બ્રહ્મમાં સર્વભવનસામર્થ્ય અને સર્વાધારત્વ વગેરે શક્તિઓ કલ્પવાથી ગૌરવ થાય. વળી, સવિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ પ્રત્યગ્બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર સિદ્ધ કરાવવા ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરવા ભાવના સુગમ થાય તે માટે લૌકિક પ્રસિદ્ધ કર ચરણ વગેરેનો જ અનુવાદ કરે છે; તેથી આ શ્રુતિઓ નિષેધ્યનું જ નિરૂપણ કરે છે. વિશેષો આવિદ્યક હોય તો જ એઓનો નિષેધ પણ કરાય, કારણ કે સત્ પદાર્થનો નિષેધ થાય નહિ; તેથી વિશેષો આવિદ્યક જ છે અને બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે. વળી, **'न तत्र सूर्यो भाति'** **'न चक्षुषा गृह्यते'** **'निष्कलं निष्क्रियम्'** વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મને સૂર્ય વગેરેથી અપ્રકાશ્ય અવ્યવહાર્ય અચાક્ષુષ અને ક્રિયારહિત કહે છે, અને સવિશેષ આનાથી ઊલટું અર્થાત્ સૂર્યાદિથી પ્રકાશ્ય વ્યવહાર્ય ચાક્ષુષ અને ક્રિયાવત્ કહે છે, તેથી એ બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ તેથી જ સૂત્રકાર પણ **"प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः'** સૂત્રથી બ્રહ્મમાં મૂર્ત અમૂર્ત રૂપનો પ્રતિષેધ કરી માત્ર ધર્મી (બ્રહ્મની) સત્તાનું જ નિરૂપણ કરે છે; તેથી બ્રહ્મ વિના સર્વ આવિદ્યક છે અને બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે.

✓બ્રહ્મ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે

સિદ્ધાન્તી—જે અવિદ્યાથી વિશેષો કલ્પવામાં આવે છે તે અવિદ્યા બ્રહ્મની છે કે જીવની? બ્રહ્મની હોઈ શકે નહિ, કારણ કે બ્રહ્મમાં અવિદ્યા સંભવતી નથી. જીવની પણ નથી, કારણ કે મન અને વાણીથી અગોચર શુદ્ધ બ્રહ્મમાં વિશેષો કલ્પવાની જીવની અવિદ્યામાં શક્તિ નથી, અવિદ્યાવાળા જીવને બ્રહ્મનું દર્શન જ થતું નથી, પરંતુ જ્ઞાનથી અવિદ્યા દૂર થાય ત્યારે જ જીવ બ્રહ્મને જુએ છે. **'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः'** અવિદ્યાવાળા જીવને બ્રહ્મનું દર્શન જ થતું નથી, તો એમાં વિશેષો કેમ કલ્પી શકે? ઉપર કહી તે શ્રુતિમાં ભેદનું નિરૂપણ હોવાથી વિષય આવિદ્યક જ છે, અને **'निष्कलम्'** પદ બ્રહ્મનું વાસ્તવરૂપ વર્ણવે છે એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે એમ હોય તો નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું દર્શન સંભવે જ નહિ, અને તેથી એના દર્શનનો બોધ કરનાર **'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'** **'तस्मिन्दृष्टे परावरे'** વગેરે સર્વ શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓનો ઉપપ્લવ થાય. વળી **'निष्कलम्'** વાસ્તવરૂપ છે એમ કહો છો ત્યારે વાસ્તવ એટલે શું અને અવાસ્તવ એટલે શું? વસ્તુનો સ્વાભાવિક ધર્મ વાસ્તવ અને આગન્તુક અવાસ્તવ એમ ન કહેવાય,

કારણ કે એમ હોય તો ધર્મનો આકાર પણ અવાસ્તવિક થઇ જાય અને કુનાને દડ વગેરેથી ઉત્પન્ન કરેલો ગણાય નહિ વસ્તુત બ્રહ્મના સર્વ ધર્મ વાસ્તવ છે **'પરાઽસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનક્રિયાબલ ચ'** એ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મની સર્વશક્તિઓ સ્વાભાવિક છે એમ કહે છે આ શ્રુતિમા વિવિધ અનેક પ્રકારની શક્તિઓ વર્ણવેલી છે, તોપણ શક્તિના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં એ બ્રહ્મના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી એમ જણાવવા **'શક્તિ'** એમ એકવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે તેથી જેમ શ્રુતિના બળથી **'અસ્ય'** એમ ષષ્ઠી વિભક્તિથી ભેદનો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ધર્મરૂપ જ્ઞાન વગેરે સ્વાભાવિક સ્વરૂપભૂત શક્તિઓનો અંગીકાર થાય તેમ જ **'સર્વત પાણિપાદાન્ત'** વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓના બળથી સ્વરૂપભૂત આનંદમાત્ર કર પાદ મુખ ઉદર વગેરેનો પણ અંગીકાર કરવો જોઈએ આ સર્વ આવિષ્ક હોય તો બ્રહ્મના પ્રસાદથી એઓનુ દર્શન વગેરે થાય છે એમ ન કહેવાય અને એના દર્શન માટે તપસ્યા વગેરે સાધનો કોઈ કરે નહિ વળી વિશેષો સર્વ કલ્પેલા હોય તો વ્યાસજી સમન્વયપ્રતિજ્ઞા કરી આદિત્યની અંદરના હિરણ્મય પુરુષ આકાશ પ્રાણ, જ્યોતિ વગેરે બ્રહ્મ છે એમ કહે નહિ કારણ કે આ સર્વ સવિશેષ હોવાથી અબ્રહ્મ જ ગણાય વિશેષો કલ્પિત હોય તો વ્યાસજી આ સર્વ બ્રહ્મ નથી એમ કહેત અને સમન્વય-પ્રતિજ્ઞા જ ન કરત વળી, વ્યાસજીએ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરી જે સવિશેષોનુ નિરૂપણ કર્યું છે તે બ્રહ્મ નથી, પરંતુ કલ્પિત છે એમ કહીએ તો વ્યાસજીની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થઈ જાય બ્રહ્મ એકરસ છે પરંતુ સવિશેષ અનેકરસ છે તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ હોઈ શકે નહિ એમ ન કહેવાય કારણ કે ધર્મી બ્રહ્મનુ જ્ઞાન કરાવનાર પ્રમાણ વેદ જ **'સર્વકામ સર્વગન્ધ સર્વરસ'** એમ કહે છે **'સર્વત. પાણિપાદાન્ત સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્'** વગેરેથી ભગવાન જ પોતાનુ સ્વરૂપ કહે છે અહી **'હાન્ત'** પદથી કર ચરણ વગેરેના અવચ્છેદ કહેલા છે તેથી સર્વ સ્થને ભગવાનના કર ચરણ વગેરેના અવચ્છેદ છે તેથી જ યોગકક્ષીલાસમયે જેટલુ સ્વરૂપ હતુ તેટલુ જ તે જ સ્વરૂપ બાલ્યાવસ્થામા પૂતનાને મુક્તિનુ દાન કર્યું ત્યારે પણ હતુ, કારણ કે ભગવાનના સર્વ રૂપ નિત્ય છે માત્ર ક્રમથી ભિન્ન ભિન્ન રૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેથી જ ભક્તો બાલ્યાવસ્થામા કર વગેરે થોડા પ્રદેશમાં અર્થાત્ નાના જુએ છે અને યોગાવસ્થામાં અધિક અથવા મોટા જુએ છે આ પણ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે એમ **'તોકેન જીવહરણમ્'** વગેરેથી બ્રહ્માએ જ શ્રીમદ્ભાગવત દ્વિતીય સ્કંધમા કહેલુ છે દશમ સ્કંધમા દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમા પણ **'ન ચાન્તર્ન બહિ'** વગેરેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એમ નિરૂપણ કરેલુ છે તેથી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે એવો જ શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે

વિશેષોનુ નિરૂપણ માત્ર ઉપાસના માટે કરેલુ છે એમ તમે કહો એ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ હોય તો બ્રહ્મની માત્ર એવી ભાવના કરવામા આવે છે પરંતુ વસ્તુત બ્રહ્મ એવુ નથી એમ કહેવુ જોઈએ પરંતુ બ્રહ્મ વસ્તુત જેવુ હોય તેવાની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ અન્ય પ્રકારની ઉપાસના કરવાથી **'યોઽન્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે । કિં તેન ન કૃત પાપ ચૌરેણાત્માપહારિણા'** એ શ્રુતિથી દોષ જ પ્રાપ્ત થાય તેથી સવિશેષ જ બ્રહ્મ છે એમ માનવુ જોઈએ, તેથી કર ચરણ વગેરે વિશેષો કલ્પિત નથી પરંતુ અલૌકિક જ છે અને બ્રહ્મ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે આમ માનવામાં ગૌરવ નથી, કારણ કે શ્રુતિ જ એવો ઉપદેશ કરે છે આપણી બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે કહ્યુ

હોય તો ગૌરવ થાય, પરંતુ શ્રુતિ કહે તે પ્રમાણે માનવામાં ગૌરવ દોષ નથી. શ્રુતિના બોધમાં પણ એ દોષ આવે તો બ્રહ્મ માનવાથી પણ ગૌરવ દોષ થાય; તેથી એ પણ ન માનો અને શૂન્યવાદનો અંગીકાર કરો.

શ્રુતિ ધર્મોનો નિષેધ પણ કરે છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્ધર્મક જ છે, એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્રુતિ પોતે જે ધર્મોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનો નિષેધ કરતી નથી, પરંતુ બ્રહ્મધર્મો પ્રાકૃત છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા પ્રપંચના ધર્મોનો બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે. જો બ્રહ્મમાં ન હોય તેવા જ ધર્મોનું એમાં શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરતી હોય તો એ પ્રતારક ગણાય અને અપ્રમાણ થઈ જાય. શ્રુતિએ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરેલા ધર્મો પણ લૌકિક જ છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે એક જ પદાર્થમાં સર્વત.પાણિપાદાન્તત્વ સર્વેશિતૃત્વ વગેરે ધર્મો કદાપિ લોકમાં દેખાતા નથી. વળી, વિશેષો કલ્પિત હોય અને સવિશેષ બ્રહ્મ ન હોય તો સૂત્રમાં વ્યાસજીએ વિશેષોનો પરસ્પર અવિરોધ સિદ્ધ કરેલો છે તે સર્વ નિરર્થક થાય, કારણ કે જેનો નિષેધ કરવાનો છે તેમાં વિરોધ હોય કે અવિરોધ હોય એનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ‘अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्’ એ સૂત્ર બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એવો ઉપદેશ કરતું નથી, પરંતુ સાકાર શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ કહે છે. રૂપ, અર્થાત્ નિરૂપણ અથવા વ્યવહાર જેનો છે તે એટલે સર્વ વ્યવહારના વિષયપણું. એ જેમાં છે તે રૂપવત્ અર્થાત્ વિશ્વ. બ્રહ્મ અરૂપવત્ છે અર્થાત્ રૂપવત્ વિશ્વથી વિલક્ષણ છે અથવા રૂપ, અથવા વ્યવહાર જેનાથી થાય છે તે રૂપ અર્થાત્ કર ચરણ વગેરે. જેમ લોકમાં કર ચરણ એઓના અભિમાની ધર્મીથી ભિન્ન છે તેમ બ્રહ્મમાં નથી, પરંતુ ભેદ નહિ હોવાથી કર ચરણ વગેરે પણ બ્રહ્મ જ છે, તેથી લૌકિક પેઠે રૂપવત્ અર્થાત્ કર ચરણ વગેરેથી ભિન્ન એઓના અભિમાની તરીકે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું નથી, પરંતુ કર ચરણ વગેરેથી પણ બ્રહ્મના રૂપનું જ નિરૂપણ કરેલું છે. કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે એમ કેમ જણાય એ દર્શાવવા ‘तत्प्रधानत्वात्’ હેતુ યોજેલો છે. સર્વ વેદાન્તો પ્રધાનતાથી બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે, તેથી કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. ‘प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति’ એ સૂત્ર પણ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એવો ઉપદેશ કરતું નથી, પરંતુ પ્રકૃત અથવા લૌકિક એતાવત્ત્વ અર્થાત્ આટલાપણું અથવા ગુણો એનો જ નિષેધ કરે છે, પોતે કહેલા સર્વેશિતૃત્વ વગેરે ગુણોનો શ્રુતિ નિષેધ કરતી નથી. બ્રહ્મમાં શ્રુતિએ કહેલાં મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપો સર્વત.પાણિપાદાન્તત્વ વગેરે છે, પરતુ એ બ્રહ્મનાં રૂપ છે એમ જાણવા નહિ, પણ બ્રહ્મ જ છે એમ જાણવા. ‘ततो ब्रवीति च भूय.’ બ્રહ્મમાં શ્રુતિએ કહેલાં રૂપો છે એવો નિર્ણય છે એમ કહેવા યોજેલું છે. શ્રુતિ બ્રહ્મમાં ધર્મનો નિષેધ કરી પછી તરત જ એનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી શ્રુતિએ કહેલા ધર્મો બ્રહ્મમાં છે; તેથી નિર્વિશેષ અને સવિશેષ શ્રુતિઓમાં વિરોધ નથી, અને બ્રહ્મ પ્રાપંચિક ધર્મરહિત સહજ અનન્ત ધર્મવાળું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ‘न तत्र सूर्यो भाति’ વગેરે શ્રુતિથી બ્રહ્મ દૃશ્ય નથી તેથી, સવિશેષ બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ, એમ કહેવું એ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ‘कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्’ વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મને દૃશ્ય પણ કહે છે. તેથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિના અવિરોધ માટે ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યથી બ્રહ્મ દૃશ્ય નથી, પરંતુ ભગવાનના અનુગ્રહથી દૃશ્ય છે, એમ માનવું. ‘अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्’ એ

સૂત્ર સૂત્રકારે પણ આ જ અર્થમાં યોજેલું છે; તેથી અવતારદશામાં પણ સર્વનું ભગવદ્દર્શન કરવાનું સામર્થ્ય નથી, પરંતુ 'સર્વ મારાં દર્શન કરો' એવી ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છાથી સર્વ એમનાં દર્શન કરે છે, પરંતુ ભક્તો માટે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ હોવાથી એઓ ભક્તિથી જ દર્શન કરે છે. લીલા માટે ભગવાન પણ અલૌકિક તેજ દર્શાવતા નથી અને લૌકિકનું અનુકરણ કરે છે.

બ્રહ્મ રૂપરહિત હોવાથી બ્રહ્મનું દર્શન ચાક્ષુષ નથી, પરંતુ દર્શનનો અર્થ જ્ઞાન જ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે '**ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप**' એ સ્મૃતિથી કામ દર્શન અને પ્રવેશ ભિન્ન ભિન્ન જ છે. રાસ વગેરે વ્યવહાર પ્રમાણસિદ્ધ છે, તેથી ત્યાં પ્રસિદ્ધ કામ રમણની ઇચ્છા રમણ વગેરે સર્વ શુદ્ધ બ્રહ્મના જ ધર્મ છે એમ જાણવું. બ્રહ્મમાં સહજ અનંત શક્તિઓ હોવાથી આ સર્વ યોગ્ય જ છે, તેથી કામ સમગ્ર અકામ પણ છે. પ્રિયાના વિપ્રયોગથી ખિન્ન થવા છતાં પરમાનન્દરૂપ છે શ્રુતિ જ આવા વિરુદ્ધ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી એમાં શંકા કરવી ઉચિત નથી એક જ પદાર્થમાં વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય લોકમાં નથી, તેથી બ્રહ્મ એવું હોઈ શકે નહિ એમ ન કહેવાય, કારણ કે લોકમાં નિર્ધર્મક પણ કોઈ પદાર્થ નથી તેથી બ્રહ્મને તમે નિર્વિશેષ પણ કહી શકો નહિ. વળી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં વિરુદ્ધ ધર્મનું નિરૂપણ પૂતનામોક્ષણ પ્રસંગે તથા દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં કહેલું છે.

માયાથી ભગવાન વિરુદ્ધ ધર્મો દર્શાવે છે એમ કહો તો માયા કેવી છે? માયા એટલે ભગવાનનું સામર્થ્ય કહેતા હો તો એ ઇષ્ટ જ છે, પરંતુ પોતાના સામર્થ્યથી ભગવાન ન હોય તે દર્શાવે છે એમ કહેવાય નહિ. માત્ર અસુરોને જ ભગવાન એવું દર્શાવે છે, કારણ કે એઓનો જ એમને મોહ કરવો છે. માયા બ્રહ્મથી ભિન્ન અસદ્રૂપ અસત્કાર્ય કરનારી છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે એમ હોય તો એ સ્વતન્ત્રતાથી કર્મ કરે કે બ્રહ્મને અધીન રહીને? જડ હોવાથી સ્વતન્ત્રતાથી કાર્ય કરે નહિ. બ્રહ્મને અધીન રહી કાર્ય કરતી હોય તો સુતારના વાંસલા પેઠે કરણ ગણાય. સહજ અનન્ત શક્તિવાળા ભગવાનને એવા કરણની અપેક્ષા નથી.

કામ વગેરે લીલા માત્ર અનુકરણ હોવાથી પ્રિયાવિયોગ, એનાથી થતો કલેશ વગેરે ભગવાનમાં આવવાથી ભગવાનના પૂર્ણત્વનો ભંગ થાય, એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે એનાથી પૂર્ણત્વનો ભંગ થતો નથી એમ પ્રાદેશમાત્ર ભગવાનનું અભિવિમાનિત નિરૂપણ કરી શ્રુતિ કહે છે. વસ્તુતઃ લીલા માત્ર અનુકરણ નથી. '**सर्वकामः सर्वरसः**' શ્રુતિથી ભગવાન સર્વરસરૂપ અને સર્વરસભોક્તા છે. રસમાં શૃંગાર રસ મુખ્ય છે, અને એ રતિ નામના સ્થાયિભાવરૂપ છે, તેથી ભગવાન શૃંગારરસાત્મક અને શૃંગારરસભોક્તા છે; તેથી રસની જેટલી મર્યાદા છે તે સર્વ ભગવાનમાં છે. એમ ન હોય તો ભગવાનના રસરૂપત્વની હાનિ થાય. જો લીલા માત્ર અનુકરણ હોય તો એનાથી ભગવાનને તેમજ ગોપિકાઓને રસ પ્રાપ્ત થાય નહિ. અન્યોન્ય રસનો આવિર્ભાવ થાય નહિ તો ત્યાં રસ જ નથી એવી રસશાસ્ત્રની મર્યાદા છે; તેથી ભગવાન શૃંગારરસસ્વરૂપ હોવાથી પ્રિયાવિપ્રયોગ અને એનાં સર્વ કાર્ય ત્યાં છે, માત્ર અનુકરણ નથી. આથી પૂર્ણત્વની ક્ષતિ થતી નથી, પરંતુ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મ હરવાથી બ્રહ્મત્વ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મધર્મોમાં વિરોધ પણ નથી, કારણ કે શ્રુતિ અને ભક્તોના અનુભવથી

એ સિદ્ધ થાય છે. આત્મારામત્વ વગેરે ગુણો જ બ્રહ્મમાં છે, અન્ય નથી, એમ હઠથી માનો તોપણ ભક્તો પર અતિશય અનુગ્રહ હોવાથી સ્વરૂપમર્યાદાનો ત્યાગ કરી, ભક્તોને અધીન થઈ, એઓની ઈચ્છા પ્રમાણે લીલા કરતાં ભગવાન સર્વભાવ ધારણ કરે છે. આ જ ભગવાનનું પુષ્ટિરૂપ છે; એ ભગવાને પોતે દુર્વાસાને કહેલું છે.

અત્ર ભગવાનને શરીર છે એ સિદ્ધાંત સહન ન થવાથી નૈયાયિક પૂર્વપક્ષ કરે છે: ભગવાનને જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના કોઈ પણ ધર્મ નહિ હોવાથી શરીર નથી, પરંતુ કાર્ય કરવા જીવના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં ભગવાન ભૂતાવેશન્યાયથી પ્રવેશ કરે છે, એ શરીરમાં કાર્ય કરે છે, અને પછી એ શરીરનો ત્યાગ કરે છે.

આ નૈયાયિકનો મત પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે જગતકર્તા ઈશ્વર છે તેથી એને જગતના ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન છે એમ એઓ માને છે. જેમ લોકમાં કર્તાને કાર્યના ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવાથી ઈશ્વરમાં એવું જ્ઞાન એઓ માને છે, તે જ પ્રમાણે લોકમાં શરીરી જ કર્તા હોવાથી ઈશ્વરને પણ શરીર છે એમ એમણે સ્વીકારવું જ જોઈએ. જ્ઞાન પેઠે શરીર પણ અન્વયવ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે. કુલાલ વગેરે જેઓ કર્તા છે તેમને શરીર છે. મુક્ત જીવો વગેરે જેઓને શરીર નથી તેઓ કર્તા નથી. એ પ્રમાણે અન્વય અને વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થતું શરીર અવશ્ય માનવું જોઈએ, નહિતો ઇચ્છા જ્ઞાન વગેરે પણ સિદ્ધ થાય નહિ. શરીર પરિચ્છિન્ન હોવાથી એકસાથે સર્વ દેશમાં કાર્ય કરી શકે નહિ એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થતું શરીર એ દોષ દૂર થાય તેવું જ સિદ્ધ થાય.

શરીર મહત્ અને ઉદ્‌ભૂતરૂપવાળું હોવાથી ચાક્ષુષ થવું જોઈએ એ દોષ પણ નથી, કારણ કે ઇંદ્ર વગેરે દેવોનાં શરીર પણ અચાક્ષુષ છે તો ભગવાનનું શરીર એવું હોય એમાં આશ્ચર્ય શું?

બ્રહ્મના ધર્મો **'एकमेवाद्वितीयम्'** એ શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી તેમજ અભિન્ન પણ નથી, કારણ કે અભિન્ન હોય તો એ બ્રહ્મ જ ગણાય, ધર્મ ગણાય જ નહિ. તેથી એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞાની ઉપપત્તિ માટે બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મનાં કાર્યો જ છે, અને બ્રહ્મ સર્વકલ્પનારહિત નિર્વિશેષ છે એવી શંકા કરવી નહિ સૂર્યનો પ્રકાશ સૂર્યથી જુદો થયા વિના દેખાય છે તેથી સૂર્ય નથી એમ કહેવાય નહિ. વળી, એ સૂર્યનો જ છે અને તેથી ભિન્ન છે એમ દેખાય છે તેથી એ એનો ધર્મ પણ છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મો પણ ઉભય પ્રકારની શ્રુતિના બલથી બ્રહ્મથી ભિન્ન અને અભિન્ન પણ છે એમ માનવું જોઈએ. તેથી જ સૂત્રકાર પણ **'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्'** સૂત્ર યોજે છે. **'अजिनार्थैर्महिमभिः...'** વગેરે વાક્યોથી બ્રહ્મધર્મો સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. લીલા પણ એવો બ્રહ્મનો ધર્મ હોવાથી એને નિત્ય જ માનવી.

✓ લીલાનું નિત્યત્વ

લીલાને ગિરિ કાનન યમુનાપુલિન પશુ પક્ષી વગેરે અનિત્ય પદાર્થોનો સંબંધ હોવાથી એ નિત્ય હોઈ શકે નહિ એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે લીલાનું નિત્યત્વ પણ પ્રમાણથી જ

સિદ્ધ થાય છે (૧). 'जयति जननिवासो देवकीजन्मवाद ......' (પૃ ૧૯૪) આ શ્લોકમા हरयन् वर्धयन् વગેરે ચાલુ વર્તમાન કૃદન્તના રૂપનો પ્રયોગ કરી લીલા આ વાક્ય લખાયુ ત્યારે પણ હતી એમ દર્શાવેલુ છે આ વાક્ય લખાયુ ત્યારે લીલા થઈ ચૂકી એવી સર્વની પ્રતીતિ હતી, છતા એ સમયે લીલા હતી એમ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે લીલા નિત્ય હોય તો જ આ ઘટે (૨) શ્રીમદ્‌ભાગવતના દશમસ્કંધમા નામકરણના પ્રસ્તાવમા સર્વજ્ઞ ગર્ગાચાર્યજી 'बहूनि सन्ति नामानि ... ' (પૃ ૧૯૭) કહે છે. અહી પણ બહુ નામો અને રૂપો 'सन्ति'=છે એમ કહેવુ છે. એ પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ અથવા એ સમયને યોગ્ય આકાર તથા ક્રિયાવાળા છે ગુણ અને કર્મ ન હોય ત્યારે પણ ઉપચારથી નામ કહેવાય એમ નથી, કારણ કે નામ ઉપચારથી પડે નહિ, મુખ્ય વૃત્તિથી જ હોય તરા સુતના બહુ નામ અને રૂપો 'છે' એમ કહેવુ હોવાથી 'નન્દસુત' એ નામ પણ અનાદિ છે ગર્ગાચાર્યનો પણ નામકરણ-લીલામા સમાવેશ થયેલો હોવાથી એ પણ અનાદિ છે લીલા નિત્ય હોવાથી પૂર્વસિદ્ધ જ લીલાનો ક્રમે ક્રમે ભગવાનની ઇચ્છાથી આવિર્ભાવ થાય છે એમ માનવાથી કાંઈ અનુપપત્તિ રહેતી નથી સર્વ લીલા નિત્ય હોવાથી સર્વ કાળે છે, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છા જે લીલાનો જે સમયે આવિર્ભાવ કરવાની હોય તે સમયે તે લીલાનો આવિર્ભાવ હોય છે, અને સર્વ લીલાનો તિરોભાવ રહે છે (૩) ઋગ્વેદમા પણ 'ता वां वास्तून्युष्मसि ' (પૃ ૧૯૨) મન્ત્ર છે. (૪) તૈત્તિરીયકમાં પણ 'ते ते धामान्युष्मसि' (પૃ ૧૯૩) મન્ત્ર છે આ મન્ત્રોમા ભગવાનનું સ્થાન શ્રીગોકુલ 'अवभाति' 'પ્રકાશે છે' એમ નિત્ય વેદ કહે છે. નિત્ય વેદ આ પ્રમાણે વર્તમાનકાળમા પ્રયોગ કરે છે તેથી ભગવાનની લીલાનું સ્થાન શ્રીગોકુલ પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે (૫) 'विष्णोः कर्माणि पश्यत ..' (૬) 'तद्विष्णोः परमं पदम् ' (પૃ ૧૯૪) એવા મન્ત્રો છે આ પ્રથમ મન્ત્રમા જે વિષ્ણુના પદનું નિરૂપણ કર્યુ તેનો 'तद्विष्णोः परमं पदम्' એમ અનુવાદ કરી, એ નિત્ય છે એમ 'सदा पश्यन्ति सूरयः' થી કહેલુ છે સૂરિ એટલે વિદ્વાન, શબ્દબ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ જાણનાર આવું જ્ઞાન ભક્તિથી જ થાય છે, તેથી 'સૂરિ'નો અર્થ ભક્તો છે, તેથી કાલિન્દી ગિરિ વગેરે વાળું હોવાથી મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળુ હોવા છતા ભગવાનનું રૂપ માત્ર ભક્તો જ જુએ છે 'दिवीव चक्षुराततम्' દૃષ્ટાન્તથી અન્ય કેમ જોઈ શકતા નથી એવી શંકાનો નિરાસ કરે છે સ્વર્ગમા માત્ર સુખ જ છે અને એ સ્વર્ગમા રહેનાર જ જોઈ શકે છે, અન્ય કોઈ જોઈ શકતા નથી, તે પ્રમાણે આ પણ માત્ર ભક્તો જ જોઈ શકે છે

(૭) 'तद्विप्रासो विपण्यव ' (પૃ ૨૦૧) (૮) 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं' અહી (પૃ ૨૦૧) 'પુર' શબ્દથી ભગવાનનું લીલાસ્થાન શ્રીગોકુલ મથુરા વગેરે કહેલુ છે વસ્તુને એને જરા અથવા નાશ નથી, પરંતુ એના જરા અથવા નાશથી એના આશ્રિતનો નાશ થાય એવો પૂર્વપક્ષ કરી, એને જરા વગેરેની સંભાવના જ નથી એવો ઉપદેશ કરવા 'एतत् सत्यं ब्रह्मपुरम्' કહેલુ છે (૯) બૃહદ્વામનપુરાણમા ભૃગુ વગેરે મુનિ પ્રભાના વાક્યો છે તેમા વ્યાપી વૈકુંઠ નામનો આનન્દમય લોક નિર્ગુણ અનાદિ અને અનન્ત છે એમ કહેલુ છે શ્રુતિઓએ પોતે જેને બ્રહ્મ કહે છે તે પર, વાણી અને મનથી અગોચર, નિર્ગુણ આનંદમાત્ર રૂપ દર્શાવવા પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ભગવાને વૃન્દાવન ગોવર્ધન સહિત ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યુ, તેથી ભગવાનનું સર્વવેદાન્તપ્રમેય રૂપ આ જ છે અને એ નિત્ય જ છે એમ

કાંઈ પણ સંશય વિના સિદ્ધ થાય છે (૯) 'जहान पत्र व्यवाघत' (પૃ. ૨૦૭) ઋગ્વેદમંત્ર પણ ભગવાનની લીલાનું નિરૂપણ કરે છે. (૧૦) વળી, દશમસ્કંધમાં કાત્યાયનીના અર્ચન પછી, ભગવાન વ્રજકુમારીઓને 'मयेमा रंस्यथ क्षपाः' એમ વરદાન કરે છે. અહીં પણ 'આ રાત્રિઓ' શબ્દ હોવાથી ભગવાન રમણની સર્વ રાત્રિઓ પોતાની સમીપ રાખી ગોપિકાઓને દર્શાવે છે, તેથી આ રમણની રાત્રિઓ પણ ભગવાને પ્રાતઃકાળે વરદાન કર્યું તે સમયે હતી. લીલા નિત્ય હોય તો જ આ સંભવે. ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય છે. પૂર્વસિદ્ધ નિત્ય લીલાનો ક્રમથી ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે આવિર્ભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી કાંઈ પણ અનુપપત્તિ રહેતી નથી.

આધુનિક ભક્તનો નિત્યલીલાપ્રવેશ

સુકૃત કરનાર ભગવાનના અનુગ્રહવાળા આધુનિક ભક્તનો નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાય કે ન થાય? એની સાથે ભગવાન જે લીલા કરે તે હવેથી કરવાની અથવા જન્ય એટલે ઉત્પત્તિવાળી હોવાથી નિત્ય હોઈ શકે નહિ તેથી નિત્યલીલામાં એનો સમાવેશ થાય જ નહિ, એમ ન કહેવાય. ન્યાયશાસ્ત્રમાં ઈશ્વરનું સર્વ જ્ઞાન નિત્ય છે, તેથી ભાવી, જન્ય પદાર્થનું ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ નિત્ય છે. એ પ્રમાણે અહીં પણ આધુનિક ભક્ત સાથે ભગવાન લીલા કરે તે ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય જ છે, તેથી આધુનિક ભક્તનો પણ નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાય છે. ધર્મીનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણ વેદથી જ એમ સિદ્ધ થાય છે. બૃહદ્‌વામન કથામાં પણ 'સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષો ભક્તિભાવથી કેશવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે' એમ છે, તેથી પણ આધુનિક સ્ત્રી અથવા પુરુષ ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાય છે. 'મારા અનુમોદનથી સત્ય થવાને યોગ્ય છે' એમ શ્રુતિઓને ભગવાને કહેલું હોવાથી, ભગવાન અંગીકાર કરે ત્યારે નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાય છે. સર્વાત્મભાવથી ભજન કરે તેનો ભગવાન પણ અંગીકાર કરે છે જ. 'विचक्रमे पृथिवीमेष एताम्...' (પૃ. ૨૦૭) ઋગ્વેદમંત્રમાં ભગવાનના ભક્તો ध्रुवास અથવા નિત્ય કહેલા છે. જીવ સ્વતઃ નિત્ય હોવાથી ભગવાનના ભક્તો નિત્ય છે એમ કહેવાનું અન્ય પ્રયોજન ન હતું, પરંતુ નિત્યલીલામાં એઓનો સમાવેશ હોવાથી જ એમને નિત્ય કહેલા છે.

પ્રભાસીય લીલા માયિક છે

પ્રભાસીય લીલા અથવા પ્રભાસમાં ભગવાને આસુરવ્યામોહ લીલા કરી એની સંગતિ થતી નથી એવી શંકા કરવી નહિ. ભગવાન સર્વ લીલા સહિત સદા પ્રકટ છે જેમ ધર્મરક્ષા, સત્પુરુષોની રક્ષા, ભૂભારહરણ વગેરે ભગવાનની લીલા છે તેમ આસુરવ્યામોહ પણ લીલા છે. મોહ માયાથી થાય છે, તેથી આસુરવ્યામોહ લીલા માયિક છે, તેથી અસુરો આ લીલાને પણ લૌકિક માને છે અને ભગવાનને પણ લૌકિક પુરુષ માને છે; પરંતુ દૈવી પુરુષો એમ માનતા નથી. અસુરોને જ એ પ્રમાણે મોહ ઉત્પન્ન કરવા ભગવાન આસુરવ્યામોહ લીલા કરે છે, તેથી એઓને જ એવું જ્ઞાન થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ લૌકિક પુરુષ નથી, પરંતુ પરબ્રહ્મ છે એવું મૃત્સ્નાભક્ષણ જૃંભ વગેરે લીલાઓમાં નિરૂપણ કરેલું છે. આ પ્રમાણે ધર્મીનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણોથી શ્રીકૃષ્ણવિગ્રહ (શરીર) જ બ્રહ્મ સિદ્ધ થાય છે, તેથી વિરુદ્ધ લૌકિકત્વ વગેરે અસત્ ધર્મોનું અસુરોને મોહ કરવા જ ભગવાન પ્રદર્શન કરાવે છે. આ બ્રહ્માંડપુરાણમાં

પણ છે. પદ્મપુરાણમાં પણ ભગવાન શંકરને પાખંડ મત પ્રવર્તાવવા આજ્ઞા કરે છે ત્યાં પણ ભગવાન 'હું તારું આરાધન કરીશ' એમ શંકરને કહે છે એ પણ અસુરોને મોહ કરવા જ, કારણ કે અન્યનું આરાધન કરવું એ જીવનો ધર્મ છે, ભગવાનનો ધર્મ નથી. જેમ ઇન્દ્રજાલ-વિદ્યામાં નટ સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાં યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામે છે, નીચે પડે છે, એની સ્ત્રી એની સાથે સતી થઈ બળી મરે છે, એ સર્વ અનુભવ થાય છે, પરંતુ પછી નટ જીવતો આવે છે તેથી એનો બાધ થાય છે, તેમ અહીં પણ 'जयति जननिवास.' વગેરે પ્રમાણોથી ભગવાનની પૂર્વની લીલા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે, તેથી આસુરવ્યામોહ લીલા માત્ર અસુરોને દર્શાવવા જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. શુકદેવજી પણ 'भूभारराजपृतना'થી આરંભી 'संजह्रे स्वकुलं विभुः' પર્યંત આસુરવ્યામોહ લીલાનું નિરૂપણ કરે છે. અહીં 'अस्वकुलम्' એવો ગૂઢ પદચ્છેદ છે, તેથી જે યાદવકુલનો સંહાર થયો તે માયિક હતું એવો નિશ્ચય થાય છે.

તેથી ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય છે. ભગવાન વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મના આશ્રય છે, તેથી ભગવાન સર્વ પ્રાકૃત દોષરહિત તથાપિ શ્રુતિસિદ્ધ જગત્કર્તૃત્વ વગેરે સર્વ ધર્મ ભગવાનમાં છે, તેથી પ્રાકૃત ધર્મરહિત સકલ અલૌકિક ધર્મયુક્ત ભગવાનનાં શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન કરવાથી જીવ દુઃખથી મુક્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે કે સવિશેષ એ સંશયનો નિર્ણય કરવા ગ્રન્થનો પ્રારંભ કરી, મધ્યમાં જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, ભગવાનનો દાસ છે, ભક્તિથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રપંચ સત્ય છે, અભાવ કોઈ પદાર્થ નથી, પણ વસ્તુના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે, વગેરે સર્વ સિદ્ધાન્તોનું દિગ્દર્શન કરાવી ભગવાનનું સત્ય સ્વરૂપ શ્રીમત્પ્રભુચરણે દર્શાવ્યું છે. પંચતંત્રમાં જેમ એક મુખ્ય વાર્તામાંથી અન્ય વાર્તાઓ સ્વાભાવિક રીતે નીકળે છે તેવી રીતે એક સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરતાં અન્ય સંશયો થવાથી અન્ય સર્વ મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરી, પ્રથમના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરતાં આ ગ્રન્થ સમાપ્ત થાય છે; તેથી ગ્રન્થરચના પણ કેવી ઉત્તમ છે એ વાચકવર્ગના ધ્યાનમાં સહજ આવશે.

एतेनास्मत्कुलपतिः श्रीगोपीजनवल्लभः ।
प्रीतोऽस्त्वस्मासु तेनैव पूर्णता किमिहापरैः ॥

વિષયાનુક્રમ

॥ श्रीकृष्णो विजयते ॥

વિદ્વન્મણ્ડન

निजमुरलिकानादाहूवानागतव्रजसुन्दरी-
निरुपमनवस्नेहाऽम्भोधेर्विचित्रतरोर्मिभिः ।
किमपि परितश्चाद्रार्द्रोऽस्तु प्रभुः प्रकटीभवन्
प्रतियुवतिसंभेदेनास्मद्दृशां विषयः सदा ॥ १ ॥

પોતાના મુરલિકાના નાદથી બોલાવવાથી આવેલી વ્રજસુંદરીઓના નિરુપમ નવીન સ્નેહરૂપી સમુદ્રના અતિવિચિત્ર (મનોરથરૂપી) તરંગોથી વર્ણન ન થઈ

પ્રારંભમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ મંગલાચરણ કરે છે ગ્રંથ રચનાં કદાપિ વિઘ્ન આવે અને ગ્રંથ અપૂર્ણ રહે એવું ન થાય એ હેતુથી મંગલાચરણ પ્રારંભમાં કરવાનો આચાર છે. પૂર્વના દુરિતથી વિઘ્ન ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તો એનો નાશ કરવા માટે અથવા ભવિષ્યમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન થાય એવો સંશય રહેવાથી મંગલાચરણ ગ્રંથના પ્રારંભમાં કરવાનો આચાર છે. અત્ર એવું કોઈ પણ કારણ નથી. 'હે ભારત, જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મ પ્રસરે છે ત્યારે ત્યારે હું અવતાર લઉં છું' (ભ. ગી. ૪. ૭) એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાવાક્ય પ્રમાણે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુચરણ ભગવાનનો અવતાર છે. પ્રભુચરણ ભગવાનનો અવતાર હોવાથી એમને પૂર્વનાં દુરિત નથી, અને સર્વજ્ઞ હોવાથી એમને સંશય નથી, તેથી જે પ્રયોજનથી મંગલાચરણ કરવાનો આચાર છે તે પ્રયોજન અહીં નથી, તથાપિ 'આ ગ્રંથનું અધ્યયન સંપૂર્ણ થાઓ' એમ અધ્યયન કરવા ઇચ્છનાર શિષ્યોની મંગળસિદ્ધિ માટે પ્રસંગ હોવાથી ગ્રંથારંભમાં પ્રભુચરણ મંગલાચરણ કરે છે:

પ્રભુ અમારાં ચક્ષુઓનો સદા વિષય હો.

કેવા પ્રકારના પ્રભુ ચક્ષુનો વિષય હો એવું પ્રથમ ત્રણ પાદમાં વર્ણન કરેલું છે. 'પોતાના મુરલિકાનાદથી બોલાવવાથી આવેલી વ્રજસુંદરીઓના નિરુપમ નવીન સ્નેહરૂપી સમુદ્રના અતિ

વિદ્વન્મંડન શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરપ્રભુચરણ-વિરચિત ગ્રંથ છે.

શકે એમ સર્વત આર્દ્ર આર્દ્ર થઈ રહેલા, દરેક યુવતિ સાથે સંગમ માટે પ્રગટ થતા પ્રભુ અમારા ચક્ષુઓનો સદા વિષય હો

વિચિત્ર તરંગોથી વર્ણન ન થઈ શકે એમ સર્વત આર્દ્ર આર્દ્ર થઈ રહેલા ' પ્રભુ અમારાં ચક્ષુઓનો વિષય હો પ્રભુએ પોતાના મુરલિકાનાદથી ગોપિકાઓને બોલાવી છે ' પોતાની મુરલિકાના નાદથી ' નહિ, પરન્તુ ' પોતાના મુરલિકાના નાદથી ' વ્રજસુન્દરીને બોલાવેલી છે ' નિજ ' નો અન્વય 'નાદ' સાથે છે, ' મુરલિકા ' સાથે નથી ' નિજ ' નો મુરલિકા સાથે અન્વય કરીએ તો પ્રભુની મુરલિકા લઈ અન્ય ગોપ નાદ કરે તોપણ વ્રજસુન્દરીને બોલાવેલી ગણાય, પરન્તુ એમ નથી સાક્ષાત્ પ્રભુએ કરેલો નાદ જ ગોપિકાઓના આહ્વાનનો જનક છે, અન્ય ગોપે કરેલો નાદ નહિ, એવો ભાવાર્થ છે પ્રભુએ કરેલા મુરલિકાનાદથી વ્રજ સુન્દરીઓને આહ્વાન થયું નાદ ગાનરૂપી હોવાથી નાદ વડે આહ્વાન સુલભ જ છે આહ્વાન થવાથી વ્રજસુન્દરીઓ આવી આ સુન્દરીઓનો ઉપમા ન આપી શકાય તેવો નવીન સ્નેહ છે ' નવીન ' અર્થાત્ આધુનિક અથવા ઉત્પન્ન થયેલો નહિ પરન્તુ ' અતિવિલક્ષણ '. ' નવીન ' એટલે જન્ય નહિ, પરન્તુ ઇતર કોઈ સ્થલે પ્રકટ નહિ થયેલો એવો આ સુન્દરીઓનો પ્રેમ જન્ય નથી, પરન્તુ પ્રભુ પ્રતિ જેવો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે તેવો ઇતર કોઈ સ્થલે પ્રકટ થતો નથી આ પ્રેમ અથવા સ્નેહ એ જ ભક્તિ શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ તત્ત્વદીપ નિબન્ધમાં ' સ્નેહને ભક્તિ એમ કહે છે ' એમ કહે છે આ સ્નેહ નિરુપમ છે, કારણ કે મોક્ષ સુખથી પણ અધિક છે આ સ્નેહ અથવા ભક્તિ એ જ સમુદ્ર, અર્થાત્ આ સ્નેહ અતિશય અગાધ છે એ સમુદ્રના અતિવિચિત્ર તરંગો થાય છે સમુદ્રમાં જેમ તરંગ થાય છે તેમ વ્રજસુન્દરીઓને સ્નેહને લીધે અતિ વિચિત્ર મનોરથ ઉત્પન્ન થાય છે આ અતિવિચિત્ર મનોરથરૂપી તરંગોથી વર્ણન ન થઈ શકે એમ પ્રભુ સર્વત આર્દ્ર આર્દ્ર થઈ રહે છે આ અતિવિચિત્ર તરંગોથી (વ્રજસુન્દરીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી) પ્રભુ સર્વત આર્દ્ર થાય છે પ્રભુ આર્દ્ર આર્દ્ર અથવા અતિશય આર્દ્ર થાય છે આ સ્થિતિ બહુ કાલ સુધી રહેવાથી પ્રભુ અતિશય આર્દ્ર થાય છે આ સ્થિતિ બહુ કાલ સુધી રહે છે તેથી પ્રભુની વ્રજસુન્દરીઓ પર અતિશય કૃપા છે એમ સૂચવાય છે

વળી પ્રભુ દરેક યુવતિ સાથે સંગમ માટે પ્રકટ થાય છે, અર્થાત્ જેટલી ગોપયુવતિ છે તેટલાં પોતાનાં રૂપ ધારણ કરે છે અને આ પ્રમાણે દરેક યુવતિ સાથે સંગમ માટે યુવતિની સંખ્યા જેટલાં રૂપ પ્રકટ થાય છે

વ્રજસુન્દરીના સ્નેહરૂપી સમુદ્રના તરંગોથી આર્દ્ર આર્દ્ર થઈ રહેલા અને દરેક યુવતિ સાથે સંગમ માટે પ્રગટ થતા પ્રભુ અમારાં ચક્ષુઓનો સદા વિષય હો આ આશીર્વાદરૂપી મંગલાચરણ છે, કારણ કે ' પ્રભુ અમારા ચક્ષુઓનો વિષય હો ' એ આશિર છે વળી આ મંગલાચરણમાં વસ્તુનિર્દેશ અર્થાત્ ગ્રન્થમાં જે વિષય આવવાનો હોય તેનું નિરૂપણ પણ છે ભગવાનની નિત્યલીલા ગ્રન્થમાં સિદ્ધ કરવાની છે તેનું અહીં વર્ણન કરેલું છે મંગલાચરણ ત્રણ પ્રકારના છે (૧) આશીર્વાદરૂપ, (૨) નમનરૂપ (૩) વસ્તુનિર્દેશરૂપ આ ત્રણમાંથી પ્રથમ શ્લોકમાં આશીર્વાદરૂપ અને વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગલાચરણ થયાં,

पितृचरणान्नत्वाहं हरिरतिमार्गाम्बुजातमार्तण्डान् ।
तदनुग्रहतः किञ्चिल्लिखामि यत्नाद्यथाबुद्धि ॥ २ ॥

હરિરતિમાર્ગરૂપી કમલના સૂર્યરૂપી પિતૃચરણને નમન કરી, એમના અનુગ્રહથી યત્ન કરી યથાબુદ્ધિ કાંઈક લખું છું.

श्रुतिसूत्रादिमणिभिर्जटितं युक्तिमौक्तिकैः ।
ग्रथितं कुरुते विद्वन्मण्डनं विट्ठलः सुधीः ॥ ३ ॥

શ્રુતિ સૂત્ર વગેરે-રૂપી મણિઓથી જડેલું યુક્તિરૂપી મોતીઓથી ગ્રથેલું વિદ્વન્મણ્ડન સદ્બુદ્ધિવાળા શ્રીવિઠ્ઠલ કરે છે.

સંશય - બ્રહ્મ સગુણ છે કે નિર્ગુણ?

આ જગતમાં વિવિધ દુઃખના તાપથી તપતા સર્વે જનના મોક્ષ માટે શ્રુતિ-પુરાણોમાં શ્રવણ વગેરેનું પ્રતિપાદન કરેલુ છે; અને એઓનો (શ્રવણ વગેરેનો) વિષય બ્રહ્મ જ કહેલો છે. એ (બ્રહ્મ) નિર્ધર્મક કે સધર્મક એવી જિજ્ઞાસુની શંકા થાય છે, કારણ કે એનું ઉભયરૂપથી વર્ણન કરેલું છે.

હવે દ્વિતીય શ્લોકમા પ્રભુચરણ નમનરૂપ મંગલાચરણ કરે છે.

હરિરતિમાર્ગ અર્થાત્ હરિમાં રતિ અથવા પ્રેમ જે માર્ગમાં છે તે માર્ગ, અથવા હરિની રતિ અથવા પ્રેમ જેમા છે તે માર્ગ, તેથી હરિરતિમાર્ગનો અર્થ 'પુષ્ટિમાર્ગ' થાય છે. આ પુષ્ટિમાર્ગરૂપ કમલ છે, તેના સૂર્યરૂપ પિતૃચરણ શ્રીમદાચાર્યચરણ છે. કમલ સૂર્યથી ખીલે છે. કમલને સૂર્ય ખિલાવે છે તેમજ પુષ્ટિમાર્ગને શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રકટ કર્યો છે, તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણ આ પુષ્ટિમાર્ગરૂપી કમલને ખિલાવનાર સૂર્ય છે. સૂર્યને માટે મૂલ શ્લોકમા 'માર્તણ્ડ' શબ્દ છે. 'અંડ' એટલે 'બ્રહ્માંડ' મૃત થયું અથવા નાશ પામ્યું ત્યારે એમાં સૂર્ય થયો, તેથી એ 'માર્તણ્ડ' કહેવાય છે, એવી આ શબ્દની શ્રીભાગવતના પચમ સ્કંધમા વ્યુત્પત્તિ છે, તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણે ભક્તિમાર્ગનો પ્રકાશ કર્યો તે પહેલા આ જગત મૃત જેવું જ હતું. એવો આ 'માર્તણ્ડ' શબ્દનો ભાવાર્થ છે શ્રીવલ્લભાષ્ટકમા પણ 'આપ જો આવિર્ભાવ પામ્યા ન હોત' શ્લોકમા આ જ આશય છે. પુષ્ટિમાર્ગરૂપી કમલના સૂર્યરૂપ પિતાને (શ્રીમદાચાર્ય-ચરણને) નમન કરી એમની જ કૃપાથી બુદ્ધિ પ્રમાણે યત્નથી કાંઈ લખું છું. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિટ્ઠલેશ્વર પ્રભુચરણ પિતૃચરણને નમન કરી ગ્રંથ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

શ્રુતિ સૂત્ર વગેરેરૂપી મણિઓથી જડેલુ 'વિદ્વન્મણ્ડન' શ્રીમત્પ્રભુચરણ રચે છે. 'વગેરે' શબ્દથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તથા ભાગવતનો સમાવેશ થાય છે, તેથી આ 'વિદ્વન્મણ્ડન' શ્રુતિ અથવા વેદ, વ્યાસસૂત્ર, વ્યાસજીની સમાધિભાષા શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીકૃષ્ણવાક્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એ પ્રમાણચતુષ્ટયવાક્યરૂપ મણિઓથી જડેલું છે. આભૂષણ મણિઓથી જડેલું હોય તોપણ મુક્તાફલથી અતિશય શોભે છે, તેથી મણિજટિત 'વિદ્વન્મણ્ડન'માં પણ યુક્તિરૂપી મોતી ગ્રથેલાં છે. વળી આ 'વિદ્વન્મણ્ડન' રચનાર પણ 'શ્રીવિઠ્ઠલ' છે. 'વિદા' એટલે જ્ઞાનથી, 'ઠા' એટલે શૂન્ય, અને 'લાતિ' એટલે નાશ કરે છે અથવા દૂર કરે છે. જ્ઞાનથી શૂન્ય અર્થાત્ મૂર્ખને દૂર કરનાર એટલે એમને જ્ઞાન આપી એમની મૂર્ખાઈનો નાશ કરનાર,

કારણ કે, (૧) 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એવો આદેશ છે' (બૃહદારણ્યક ૨-૩-૬), (૨) 'હાથ પગ રહિત દોડનાર અને ગ્રહણ કરનાર ચક્ષુ વિના જુએ છે અને કર્ણ વિના સાંભળે છે' (શ્વે ૩-૧૯), (૩) 'એણે કહ્યું-ગાર્ગિ, આ તે અક્ષર છે જેને બ્રાહ્મણો અસ્થૂલ, અનણુ, અહ્રસ્વ, અદીર્ઘ, અલોહિત, અસ્નેહ, અચ્છાય, અતમ, અવાયુ, અનાકાશ, અસંગસ્પર્શ, અગન્ધ, અરસ, અચક્ષુષ્ક, અશ્રોત્ર, અવાક્, અમન, અતેજસ્ક, અપ્રાણ, અમુખ, અનામ, અગોત્ર, અજર, અમર, અભય, અમૃત, અરજ, અશબ્દ, અવિવૃત, અસંવૃત, અપૂર્વ, અનપર, અનન્તર, અબાહ્ય કહે છે કોઈ એનો ભોગ

એવી 'વિદ્વન' પદની વ્યુત્પત્તિ છે શ્રીવિઠ્ઠલ જ્ઞાનનુ દાન કરી અજ્ઞાન દૂર કરે છે જ્ઞાનનુ દાન કરનાર શ્રીવિઠ્ઠલ આ 'વિદ્વન્મણ્ડન' ગ્રંથ રચે છે આ વિદ્વન્મણ્ડન ગ્રંથના અધ્યયનરૂપ ધારણથી સભામા વિજય થશે, તેથી આભૂષણ ધારણ કરવાથી વિજયરૂપી શોભા પ્રાપ્ત થશે, એવો ભાવાર્થ છે

કોઈપણ વિષયમા સંશય હોય તેનુ નિવારણ કરવા ગ્રંથ રચાય તો યોગ્ય કહેવાય કોઈ સ્થળે સંશય ન હોય તો ગ્રંથ રચવાનુ કાંઈ પણ પ્રયોજન રહે નહિ આ ગ્રંથ પણ કોઈ સંશય દૂર કરવા રચેલો હોવો જોઇએ, નહિ તો ગ્રંથ રચવામા કાંઈ પ્રયોજન ન હોવાથી એ નિરર્થક થઈ જાય, તેથી પ્રથમ સંશય દર્શાવે છે

આ જગતમા વિવિધ દુ ખના તાપથી લોકો તપે છે, અનેક જન્મો સુધી દુ સહ દુ ખથી લોકો પીડાય છે એઓના મોક્ષ માટે શ્રુતિમા અને પુરાણોમા શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવેલુ છે આ લોકો શ્રવણ ઇત્યાદિ કરે તો એમને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય અને દુ ખ નાશ પામે, એવો વેદ અને પુરાણ ઉપદેશ કરે છે આ શ્રવણ વગેરે બ્રહ્મના જ કરવાના કહેલાં છે બ્રહ્મ અથવા ભગવાનનુ શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરે, તો દુ ખથી પીડાતા લોકો દુ ખથી મુક્ત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે 'આત્માનુ (પરમાત્માનુ) દર્શન કરવુ, શ્રવણ કરવુ મનન કરવુ, અને નિદિધ્યાસન કરવુ' એ શ્રુતિ, અને 'વિષ્ણુનુ શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન' એ પુરાણવાક્ય એ જ ઉપદેશ કરે છે બ્રહ્મના શ્રવણ ઇત્યાદિ કરવાના છે બ્રહ્મ ધર્મવાળુ છે કે ધર્મરહિત છે, બ્રહ્મને ગુણ છે કે નથી એ સંશય થાય છે આ સંશય દૂર કરવો એ આ ગ્રંથ રચવાનુ એક પ્રયોજન છે આ સંશય ઉત્પન્ન થવાનુ કારણ એ છે કે બ્રહ્મને કેટલાક વેદવાક્યમા નિર્ધર્મક અથવા ધર્મરહિત કહેલુ છે, અને કેટલાકમા સધર્મક કહેલુ છે, એ જ પ્રમાણે કેટલાક પુરાણ વાક્યમા સધર્મક અને કેટલાકમાં નિર્ધર્મક કહેલુ છે

કઈ શ્રુતિ અને કયા પુરાણવાક્યમા બ્રહ્મ નિર્ધર્મક કહેલુ છે, અને કયા કયા એને સધર્મક કહેલુ છે, એ જણાવે છે પ્રથમ નિર્ધર્મક વાક્યો જણાવે છે (૧) 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એવો આદેશ છે' આ વાક્ય બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમા 'મૂર્તામૂર્ત બ્રાહ્મણ'મા છે આ વાક્ય પ્રપંચમાં મૂર્ત અને અમૂર્ત એવા જે બે રૂપ છે તેનો બ્રહ્મમા નિષેધ કરે છે મૂર્ત અર્થાત્ અમુક પરિમાણવાળુ અમુક કદવાળુ અથવા ક્રિયાવાળુ મૂર્ત નહિ તે અમૂર્ત પ્રપંચમા મૂર્ત અને અમૂર્ત એવા બે રૂપ છે અમુક પદાર્થ જેવા કે વૃક્ષ પશુ મનુષ્ય વગેરે મૂર્ત છે અને અમુક પદાર્થો જેવા કે આકાશ દિશા વગેરે અમૂર્ત છે બ્રહ્મમા મૂર્ત અથવા અમૂર્ત રૂપ નથી એમ આ વાક્ય કહે છે (૨) 'હાથ પગ રહિત દોડનાર અને ગ્રહણ કરનાર ચક્ષુ વિના

કરતું નથી, એ કોઈનો ભોગ કરતું નથી.' (બૃ. ૩-૮-૮), (૪) 'દિવ્ય અમૂર્ત પુરુષ સબાહ્યાભ્યન્તર અજ છે' (મુ. ૨-૨), (૫) "શરીરોમાં અશરીર, અનવસ્થમાં અવસ્થિત, મહાન વિભુ આત્માનું મનન કરી, ધીર શોક કરતો નથી." (ક. ૧-૨-૨૧), (૬) 'પ્રાણરહિત મનરહિત શુભ્ર' (મુ. ૨-૧-૨), (૭) 'આ પુરુષ અસંગ છે' (બૃ. જ્યો.) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ, અને (૧) 'આ અવ્યક્ત અચિન્ત્ય,' (ભ. ગી. ૨-૨૫), (૨) 'એ સત્ કે અસત્ કહેવાતું

જુએ છે અને કર્ણ વિના સાંભળે છે,' (શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદ, અધ્યાય ૩). આની પછી 'એ જાણવાનું જાણે છે, એને જાણનાર કોઈ નથી, એને અગ્ર મહાન પુરુષ કહે છે' એ વાક્ય છે. અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે જતો હોય એમ ભાસે છે તેથી દોડનાર છે. અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે ગ્રહણ કરતો હોય એમ જણાય છે તેથી ગ્રહણ કરનાર. એ જ પ્રમાણે અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે જોતો હોય અને સાંભળતો હોય એમ ભાસે છે તેથી એ 'જુએ છે' અને 'સાંભળે છે' એવો ઉપદેશ છે. વસ્તુતઃ એને પગ, હાથ, ચક્ષુ અથવા કર્ણ નથી તેથી એ દોડી, ગ્રહણ કરી, જોઈ અથવા સાંભળી શકે નહિ, પરંતુ અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે આ કાર્ય કરતો હોય એમ ભાસે છે તેથી એ કાર્ય કરે છે એમ લખ્યું છે. (૩) 'એણે કહ્યું: ગાર્ગિ, આ તે અક્ષર છે જેને બ્રાહ્મણો...એ કોઈનો ભોગ કરતું નથી.' (બૃહદારણ્યકોપનિષદ, અધ્યાય ૨ 'ગાર્ગીબ્રાહ્મણ'). 'અસ્થૂલ' અર્થાત્ સ્થૂલથી ભિન્ન. એ સ્થૂલથી ભિન્ન છે, સ્થૂલ નથી. 'અનણુ' અણુથી ભિન્ન. 'અહ્રસ્વ' હ્રસ્વથી ભિન્ન. 'અદીર્ઘ' દીર્ઘથી ભિન્ન. આ ચાર વિશેષણ પરિમાણ અથવા કદનો નિષેધ કરે છે. એને પરિમાણ નથી. 'અલોહિત' રાતું નહિ તે. અલોહિત હોવાથી એ અગ્નિથી ભિન્ન છે અથવા અગ્નિ નથી. 'અસ્નેહ' સ્નેહરહિત. સ્નેહ જલનો ગુણ છે. લોટ અથવા બીજા કોઈ પ્રકારના ભૂકામાં જલ નાખીએ તો એના અણુઓ એકત્ર થઈ જાય છે, એનો પિણ્ડ બનાવાય છે જલના જે ગુણને લીધે આ પ્રમાણે અણુઓ એકત્ર થાય છે તેને સ્નેહ કહે છે. એ સ્નેહ રહિત હોવાથી જલ નથી. 'અચ્છાય' છાયા અથવા દીપ્તિથી ભિન્ન. 'અતમઃ' અંધકારથી ભિન્ન. 'અવાયુ' વાયુથી ભિન્ન. 'અનાકાશ' આકાશથી ભિન્ન. પ્રથમ ચાર વિશેષણથી પરિમાણનો નિષેધ કર્યો, તેથી એ મૂર્ત નથી એમ સિદ્ધ થયું. વાયુ અને આકાશથી ભિન્ન હોવાથી એ અમૂર્ત દ્રવ્ય પણ નથી. 'અસંગ' સંગથી ભિન્ન. એને વાસના પણ નથી. 'અસ્પર્શ' સ્પર્શથી ભિન્ન. 'અગંધ' ગંધથી ભિન્ન. 'અરસ' રસથી ભિન્ન. આ વિશેષણો રૂપ રસ ગન્ધ વગેરે ગુણનો નિષેધ કરે છે. 'અચક્ષુષ્ક' ચક્ષુથી ભિન્ન. 'અશ્રોત્ર' કર્ણથી ભિન્ન. 'અવાક્' વાણીથી ભિન્ન. 'અમન.' મનથી ભિન્ન. આ વિશેષણો એ ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિય નથી એમ કહે છે 'અતેજસ્ક' તેજ અથવા વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન. 'અપ્રાણ' પ્રાણથી ભિન્ન. 'અમુખ' મુખથી ભિન્ન. 'અનામ' નામ અર્થાત્ નામથી ઉપલક્ષિત શરીરથી ભિન્ન વગેરે. 'અવિવૃત' ખુલ્લું નહિ તે. 'અનન્તર' અછિદ્ર. 'અસંવૃત' ઢાંકેલું નહિ તે. પ્રત્યેકનો નિષેધ કરવો અશક્ય હોવાથી, ભોક્તા અથવા ભોગ્ય તરીકે સર્વને ગણી એઓનો નિષેધ કરે છે. કોઈ એનો ભોગ કરતું નથી, એ કોઈનો ભોગ કરતું નથી, અર્થાત્ એ ભોગ્ય નથી અને ભોક્તા પણ નથી. (૪) 'એ દિવ્ય અમૂર્ત પુરુષ સબાહ્યાભ્યન્તર અજ છે' (મુંડકોપનિષદ). દિવ્ય અર્થાત્ દ્યોતનવાળો અથવા 'દિવિ' એટલે પોતામાં જ 'ભવઃ' એટલે ઉત્પન્ન થયેલો, અર્થાત્ અલૌકિક. 'અમૂર્ત' અર્થાત્ પ્રથમ મૂર્તિથી રહિત. 'પુરુષ' અર્થાત્ પૂર્ણ સબાહ્યાભ્યન્તર, અર્થાત્ બહારના અને અંદરના સાથે રહે છે તે.

નથી ' (ભ ગી ૧૩-૧૨), (૩) ' એ દેવ અસુર મર્ત્ય કે તિર્યક્ નથી, સ્ત્રી પણ્ડ પુમાન્ કે જન્તુ નથી, ગુણ કે કર્મ નથી, સત્ કે અસત્ નથી નિષેધ-શેષ અશેષ જય પામો ' (ભા ૮-૩-૨૪) ઇત્યાદિ પુરાણવાક્યો નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે.) (૧)' જેમાથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવે છે, જેમા લય પામી તન્મય થાય છે ' (તૈ ૩-૧), 'ખરે, આનન્દમાથી જ આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે' (તૈ ૩-૬), (૨) 'એણે

'અજ' પોતાથી અન્ય કોઈ પણ નિમિત્ત નહિ હોવાથી કોઈ પણ પદાર્થમાથી ઉત્પન્ન થતો નથી તેથી અજ આ પદથી સર્વ ભાવવિકારનો નિષેધ થાય છે, કારણ કે સર્વ ભાવવિકાર જન્ય છે અથવા ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ અજ અથવા અજન્ય છે 'અજ' પદથી જ જરા મરણ ભય ક્ષય વગેરેનો નિરાસ થાય છે આ પ્રમાણે આ શ્રુતિનો અર્થ માયાવાદી કરે છે સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અર્થ ભિન્ન છે ' દિવ્ય ' અર્થાત્ અલૌકિક, ' અમૂર્ત '–'આપ્લુ' એમ પરિમાણુ અથવા કદ રહિત 'સબાહ્યાભ્યન્તર'માથી 'સ' પદ છૂટુ છે 'સ' તે લોક અને વેદમા પ્રસિદ્ધ 'બાહ્યાભ્યન્તર'–બહાર અને અદર રહે છે તે (૫) 'શરીરોમા અશરીર, અનવસ્થમા અવસ્થિત મહાન વિભુ આત્માનુ મનન કરી ધીર શોક કરતો નથી ' શકરાચાર્યના મત પ્રમાણે આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે અશરીર–સ્વરૂપથી આકાશ જેવુ શરીરોમા–દેવ, નાના પ્રાણી વગેરે રૂપોમાં અનવસ્થ–અવસ્થા રહિત, અથવા નશ્વર પદાર્થમાં અવસ્થિત રહેલુ તેથી નિત્ય અને વિકારરહિત, એવો અર્થ થાય છે 'મહાન' અને 'વિભુ', ' મહત્' (મોટુ) શબ્દ લઘુની અપેક્ષા રાખનાર હોવાથી વિભુ' અર્થાત્ વ્યાપક પણ કહ્યુ. પોતાનાથી ભિન્ન નથી, પોતાથી અનન્ય છે, એવુ દર્શાવવા ' આત્મા ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે એવા આત્માનુ મનન કરીને, ' આ હુ છુ ' એમ જાણીને, ધીર અર્થાત્ બુદ્ધિમાન પુરુષ શોક કરતો નથી, અર્થાત્ શોકથી મુક્ત થાય છે સિદ્ધાન્તમા આ જીવપ્રકરણ નથી, પરતુ બ્રહ્મપ્રકરણ છે કારણ કે પહેલા ૧-૨-૧૫મા 'સર્વ વેદો જેના પદનુ ધ્યાન કરે છે' ઇત્યાદિ કહેલુ છે અર્થ નીચે પ્રમાણે થય છે 'અશરીર'–શરીર અથવા વિશરણ એટલે નાશ પામવાનો સ્વભાવ જેમા નથી તે, અર્થાત્ જેનો ધર્મ નિત્ય છે અથવા લૌકિક શરીર જેને નથી તે 'મહાન'–સર્વ પ્રકારે મોટુ, 'એની સમાન કોઈ નથી ' ઇત્યાદિ શ્રુતિમા કહ્યા પ્રમાણે સર્વપ્રકારે મોટુ 'વિભુ'–વ્યાપક 'અનવસ્થ'–અવસ્થારહિત, અર્થાત્ જેનો તિરોભાવ થાય છે તેવા પદાર્થોમા અવસ્થિત રહેલુ શકરાચાર્યના અર્થ પ્રમાણે 'અશરીર' 'મહાન' અને 'વિભુ એ ત્રણે પદ એક જ અર્થનો બોધ કરનાર હોવાથી બે પદ વ્યર્થ થાય છે (૬) 'પ્રાણરહિત મનરહિત શુભ્ર' (મુડક ઉપનિષદ) 'શુભ્ર'–શુદ્ધ, ' પ્રાણરહિત ' આદિ પ કરણનો નિષેધ કરે છે (૭) 'આ પુરુષ અસગ છે' (બૃહદારણ્યક ઉપનિષ જ્યોતિર્બ્રાહ્મણ) આ જીવપ્રકરણ છે સ્વપ્નમાં સ્ત્રીનો સગ સ્મરણ ઇત્યાદિ થાય તેના પાપથી જીવ લેપાતો નથી એવો અર્થ છે આ અર્થ માયાવાદમા અને સિદ્ધાન્તમા તુલ્ય જ છે આ શ્રુતિઓ બ્રહ્મ નિર્ધર્મક છે એવુ પ્રતિપાદન કરે છે બ્રહ્મને નિર્ધર્મક વર્ણવનારી સ્મૃતિઓ હવે કહે છે (૧) ' આ અવ્યક્ત અચિન્ત્ય ' (ભગવદ્ગીતા) જીવપ્રકરણમા આ વાક્ય છે 'અવ્યક્ત'–અદૃશ્ય અથવા અસ્પષ્ટ 'અચિન્ત્ય'–વિચારી ન શકાય તેવો (૨) 'એ સત્ કે અસત્ કહેવાતુ નથી' (ભગવદ્ગીતા) જ્ઞેય (બ્રહ્મ) વિશે આ વાક્ય કહેલુ છે 'સત્–નામ અને રૂપથી સ્પષ્ટ થયેલુ, 'અસત્ '–નામ અને રૂપથી સ્પષ્ટ

વિચાર્યું" (પ્ર. ૬-૩), 'એણે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ આત્માને જ જોયું' (બૃ. ૧-૪-૧૦), (૩) 'સર્વને વશ રાખનાર, સર્વનો ઈશાન' (બૃ.) 'જે સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ' (મું. ૧-૯), (૪) 'વિશ્વતઃ ચક્ષુવાળા, વિશ્વતઃ મુખવાળા, વિશ્વતઃ બાહુવાળા, વિશ્વતઃ પાદવાળા એક (જ) દેવ દ્યાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કરતા બાહુ વડે પતત્ર વડે સંયોગ કરે છે.' (તૈ., શ્વે.), (૫) 'સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ' (છાં.) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને (૧) 'સર્વત્ર પાણિ અને પાદના અન્તવાળું, સર્વત્ર અક્ષિ શિરઃ અને મુખવાળું, સર્વત્ર કર્ણવાળું, લોકમાં સર્વ ઢાંકીને રહે છે' (ભ. ગી. ૧૩-૧૩), (૨) 'નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણવિગ્રહવાળા, આત્મતંત્ર, નિશ્ચેતન શરીરના ગુણ વિનાના, કેવલ આનંદના જ કર પાદ મુખ ઉદર વગેરે-વાળા અને સર્વત્ર સ્વગતભેદરહિત' (ના. પં.) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ સવિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે.] આ બેમાંથી યોગ્ય શું છે ?

નહિ થયેલું, (૩) 'એ દેવ અસુર............નિષેધશેષ અશેષ જય પામો,' શ્રીમદ્ભાગવતમાં આઠમા સ્કંધમાં આ ગજેન્દ્રનું વાક્ય છે. અહીં દેવ વગેરેના નિષેધથી એઓના રૂપનો નિષેધ કરેલો છે. અર્થાત્ એ દેવરૂપ, અસુરરૂપ વગેરે નથી. 'જન્તુ નથી' શબ્દોથી ત્રણે જાતિથી અન્ય સર્વ પ્રાણીઓનો નિષેધ કરેલો છે. સર્વનો નિષેધ કર્યા પછી બાકી જે રહે તે નિષેધશેષ. વળી માયાથી સર્વરૂપ પણ એ જ છે, તેથી 'નિષેધશેષ અશેષ' કહેલું છે. એવો શંકરાચાર્ય પ્રમાણે અર્થ થાય છે. સિદ્ધાન્તમાં વિરુદ્ધસર્વધર્મનો આધાર હોવાથી સર્વાત્મક છે, તેથી 'અશેષ' કહેલું છે.

એ પ્રમાણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ કહી, હવે સવિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ કહે છે: (૧) 'જેમાંથી આ ભૂતો... ... . ઉત્પન્ન થાય છે' (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ, ભૃગુપ્રપાઠક). આ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે. 'આ ભૂતો' અર્થાત્ બ્રહ્માથી આરંભી તરખલાં સુધીનાં સર્વ પ્રાણીઓ, જીવે છે-પ્રાણ ધારણ કરે છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય-કાલમાં પણ પ્રાણીઓ બ્રહ્માત્મતાનો ત્યાગ કરતાં નથી. શંકરાચાર્યના મતમાં ઉપહિત અર્થાત્ માયાની ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જ જગતનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી આ પરબ્રહ્મનું વાસ્તવિક લક્ષણ નથી, પરંતુ તટસ્થ લક્ષણ છે. સિદ્ધાન્તમાં પરબ્રહ્મ જ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. જે પદાર્થની અમુક વસ્તુ બને છે તે વસ્તુનું તે પદાર્થ ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે; જેમકે માટીનો ઘડો બને છે એમાં માટી ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે. (૨) 'એણે વિચાર્યું......જોયું.' (પ્રશ્નોપનિષદ). શંકરાચાર્યના મતમાં આ વિચારનાર 'એ' સંસારી છે. સિદ્ધાન્તમાં એ બ્રહ્મ જ છે. (૩) 'સર્વને વશ રાખનાર, સર્વનો ઈશાન' (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, શારીરક બ્રાહ્મણ). 'ઈશાન' રાજ્ય કરનાર. (૪) 'વિશ્વતઃ ચક્ષુવાળા... સંયોગ કરે છે.' (તૈત્તિરીય અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ). બ્રહ્માથી આરંભી તરખલાં સુધીના સર્વનાં ચક્ષુ જેનાં છે તે વિશ્વતઃ ચક્ષુવાળા. આગળ પણ એ જ પ્રમાણે અર્થ કરવો. 'ચક્ષુ' વગેરે પદ સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં ઉપલક્ષક છે. સર્વ ઇન્દ્રિયો માટે આ પદો યોજેલાં છે. 'પતત્ર' પતનનાં સાધન, (અ) પગો અને (આ) પાંખો. (૫) 'સર્વકામ સર્વગંધ સર્વરસ' (છાંદોગ્ય ઉપનિષદ, શાંડિલ્યવિદ્યા). આ શ્રુતિઓ બ્રહ્મને સવિશેષ કહે છે. વળી સવિશેષ બ્રહ્મનું

पूर्वपक्ष — (બ્રહ્મ) નિર્વિશેષ જ (છે) (એ યોગ્ય છે)

—કેમ ?—उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यैश्चान्यपरत्वतः ।

अन्तरङ्गत्वतश्चापि निर्विशेषं निरूप्यते ॥

પ્રતિપાદન કરનારી સ્મૃતિઓ પણ છે (૧) 'સર્વત્ર પાણિ અને પાદના અવયવો......સર્વ વ્યાપીને રહે છે' (ભગવદ્‌ગીતા અધ્યાય ૧૩,૧૩), 'નિર્દોષ અને પૂર્ણ ગુણ વિગ્રહવાળા... સ્વગતભેદ રહિત' (નારદપંચરાત્ર)

આ ગ્રંથના આરંભમાં બ્રહ્મસ્વરૂપનો વિચાર આરંભ્યો છે વિચાર કરવામાં ચાર વસ્તુની અપેક્ષા છે: ૧ 'વિષય' અથવા જે વાતનો વિચાર કરવાનો હોય તે અહીં વિષય બ્રહ્મ અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એમ પ્રથમ કહેવું છે ૨ વિશય અથવા 'સંશય.' અહીં બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે કે સવિશેષ છે એ સંશય છે એમ પણ કહેવું છે આ સંશયનું મૂળ ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ અને સ્મૃતિ છે એમ કહી, ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ અને સ્મૃતિ કહી હવે આ બેમાંથી યોગ્ય શું છે એમ પ્રશ્ન કરી, ઉત્તરમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષ કરે છે. ૩ 'પૂર્વપક્ષ' અહીં બ્રહ્મને નિર્વિશેષ માનનાર શંકરાચાર્ય પૂર્વપક્ષી છે ૪ 'સિદ્ધાન્ત' પૂર્વપક્ષ પૂરો થયા પછી, પૂર્વપક્ષના ખંડનપૂર્વક સિદ્ધાન્ત અથવા સ્વમતનું સ્થાપન કરવામાં આવશે

પૂર્વપક્ષ: બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે

(અહીં શંકરાચાર્ય પૂર્વપક્ષ કરે છે શંકરાચાર્યનો મત કેવલાદ્વૈત કહેવાય છે આ મતમાં માત્ર બ્રહ્મ જ સત્ય છે, અને સર્વ મિથ્યા છે સર્પમાં જેમ રજ્જુની ભ્રાંતિ થાય છે તેમ બ્રહ્મમાં જગતની ભ્રાંતિ થાય છે આ મતમાં આભાસવાદ, અવચ્છેદવાદ, પ્રતિબિંબવાદ વગેરે જુદા જુદા વાદ માનવામાં આવે છે, તે સર્વનો આ ગ્રંથમાં આગળ નિરાસ કરવામાં આવશે સર્વ વાદમાં બ્રહ્મ નિર્ગુણ જ માનવામાં આવ્યું છે)

શંકરાચાર્યના મતમાં આ પ્રમાણે બ્રહ્મ ગુણરહિત અથવા નિર્વિશેષ હોવાથી, બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ પૂર્વપક્ષ કરે છે બ્રહ્મ નિર્વિશેષ કેમ કહેવું એ હેતુ કારિકામાં આપ્યો છે: ૧-નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનું ઉપજીવ્ય છે તેથી નિર્વિશેષ કહીએ છીએ. ઉપજીવ્ય અર્થાત્ નિર્વાહક. સવિશેષ બ્રહ્મનો નિર્વાહક નિર્વિશેષ બ્રહ્મ છે નિર્વિશેષ બ્રહ્મથી સવિશેષ બ્રહ્મનો નિર્વાહ થાય છે નિર્વાહક અથવા નિર્વાહ કરનાર પ્રથમ હોવું જોઈએ. નિર્વાહક ન હોય તો જેનો એનાથી નિર્વાહ થતો હોય તે ક્યાંથી જ હોય? નિર્વાહક મુખ્ય હોવાથી બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કહેવું એ જ યોગ્ય છે ૨-શ્રૌત વાક્ય અર્થાત્ શ્રુતિના વાક્યો-ઉપાસનાનો બોધ કરનાર શ્રુતિનાં વાક્યો હોવાથી, ધર્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ અન્યપરક છે ઉપાસનાનો બોધ કરનારી શ્રુતિઓ ઉપાસના માટે છે નિર્વિશેષની ઉપાસના થઈ શકે નહિ, તેથી ઉપાસના માટે સવિશેષ બ્રહ્મ છે અને સવિશેષ શ્રુતિઓ એનું વર્ણન કરે છે. ઉપાસના માટે સવિશેષ બ્રહ્મ છે, તેથી સવિશેષ શ્રુતિઓનું ઉપાસનામાં તાત્પર્ય હોવાથી એ વસ્તુતઃ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી નથી, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે ૩ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનું અંતરંગ છે આધાર આધેય અર્થાત્ જેનો જે આધાર હોય તેનો અંતરંગ છે તેના નિરૂપણ કરતા આધારનું નિરૂપણ વધારે મુખ્ય છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનું અંતરંગ હોવાથી મુખ્ય પ્રાથમિક છે, તેથી પણ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે.

(સવિશેષનો) ઉપજીવ્યત્વને લીધે, અને શ્રૌત વાક્યો અન્યપરક છે તેથી અને (નિર્વિશેષ સવિશેષનું) અન્તરંગ છે તેથી (બ્રહ્મને) નિર્વિશેષ કહીએ છીએ, કારણ કે સવિશેષવાદીને પણ વિશેષના આધાર તરીકે બ્રહ્મસ્વરૂપનો અવશ્ય અંગીકાર કરવો પડશે; નહિ તો વિશેષ કોના વર્ણવેલા કહેવાય ? તેથી આધારનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ નિર્વાહક હોવાથી આધેય નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિથી અન્યથા કરી શકાય નહિ. 'ધર્મી સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી, ધર્મનું નિરૂપણ કરવાથી ઉભય શ્રુતિ સાર્થક થશે' એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે 'अस्थूलं' વગેરે શ્રૌતવાક્ય ધર્મનો નિષેધ કરે છે.

પૂર્વપક્ષી આ પ્રમાણે બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કહેવાનાં કારણો ટૂંકમાં કારિકામાં વર્ણવી એનું વિસ્તારથી વિવેચન કરે છે.

૧. ઉપજીવ્યત્વને લીધે એ પ્રથમ હેતુનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરે છે. બ્રહ્મને સવિશેષ માને તેણે બ્રહ્મના વિશેષ ક્યાં રહે છે એ અવશ્ય કહેવું જોઈએ. વિશેષનો આધાર કયો છે અથવા વિશેષ ક્યાં રહે છે એ અવશ્ય કહેવું જોઈએ. વિશેષનો આધાર બ્રહ્મના સ્વરૂપને જ કહેવું પડે. વિશેષ અર્થાત્ ગુણ દ્રવ્યમાં જ રહે. સવિશેષ બ્રહ્મના વિશેષોનો આધાર બ્રહ્મસ્વરૂપ અર્થાત્ વિશેષરહિત બ્રહ્મ જ છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું પડશે. જો આ પ્રમાણે બ્રહ્મસ્વરૂપ અર્થાત્ વિશેષરહિત બ્રહ્મને સવિશેષ બ્રહ્મના વિશેષનો આધાર સ્વીકારીએ નહિ, તો અન્ય કોઈ એનો આધાર હોઈ શકે એમ નથી, તેથી વિશેષ અર્થાત્ ગુણનો આધાર અમુક દ્રવ્ય હોવું જ જોઈએ એ નિયમનો બાધ થાય; તેથી વિશેષના આધાર અને તેથી જ સવિશેષ બ્રહ્મના આધાર તરીકે વિશેષરહિત અર્થાત્ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે. આધાર મુખ્ય છે. આધાર વિના આધેય (જેનો એ આધાર હોય તે) સંભવે જ નહિ. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનો આધાર હોવાથી, નિર્વિશેષ બ્રહ્મ વિના સવિશેષ બ્રહ્મ સંભવતું જ નથી. શ્રુતિ ઉભય પ્રકારના બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, પરંતુ ઉભય પરસ્પર અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાથી ઉભય સંભવે નહિ. એમાંથી એક જ, બ્રહ્મનું સત્ય સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. એમાંથી કયા બ્રહ્મને મુખ્ય માનવું અથવા એમાંથી બ્રહ્મનું કયું સ્વરૂપ સત્ય માનવું એનો નિર્ણય કરવા આપણે આધાર કયું બ્રહ્મ છે એ તપાસવું. આધાર નિર્વિશેષ બ્રહ્મ વિના આધેય સવિશેષ બ્રહ્મ સંભવતું જ નથી, તેથી આધાર નિર્વિશેષ બ્રહ્મને જ બ્રહ્મનું સત્ય સ્વરૂપ માનવું જોઈએ. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનો આધાર હોવાથી, નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ મુખ્ય છે અને સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ એને અન્યથા કરી શકે નહિ, તેથી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ જ મુખ્ય છે અને બ્રહ્મ વસ્તુતઃ નિર્વિશેષ જ છે.

અહીં સિદ્ધાન્તી શંકા કરે છે: એ પ્રમાણે શ્રુતિઓનો અર્થ કરીએ તો સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ નિરર્થક થઈ જાય, તેથી એ પ્રમાણે અર્થ કરવો યોગ્ય નથી, તેથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ સાર્થક થાય એ માટે નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ ધર્મીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે અને સવિશેષ શ્રુતિઓ ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ માનવું જોઈએ. ધર્મીનું સ્વરૂપ નિર્વિશેષ છે. બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, તોપણ એને વિશેષ અર્થાત્ ધર્મ અથવા ગુણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ સાર્થક થાય છે અને બ્રહ્મ પણ વિરુદ્ધ ધર્મનો

વૃશ્ચિકની ભીતિથી પલાયન કરતાં ભયંકર ઝેરી સર્પના મુખમાં પાત થશે. 'બ્રહ્મને અસત્ જાણે તે અસત્ જ થય' એવી (શૂન્યવાદની) નિન્દાશ્રુતિને લીધે, શૂન્યવાદનો પણ અંગીકાર કરી શકાશે નહિ."

એમ નહિ, કારણ કે શ્રુતિસિદ્ધ ધર્મનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી, પરન્તુ અનુવાદપૂર્વક લૌકિક સ્થૌલ્ય આદિ ધર્મનો નિષેધ કરેલો છે, તેથી શ્રૌતધર્મનું નિર્વાહકપણું ક્યાં રહ્યું ?—'નિષેધનો વિષય ભિન્ન હોવાથી વિરોધના અભાવને લીધે એક પણ શ્રુતિનો બાધ યોગ્ય નથી, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ અને સવિશેષ ઉભય સિદ્ધ થાય છે' એમ કહેવું યોગ્ય નથી,

હોય તો ઘટનું નિરૂપણ પ્રથમ થવું જોઈએ. ઘટ શું છે એ જાણ્યા વિના ઘટાભાવનું જ્ઞાન થાય નહિ, તેથી ઘટાભાવનું નિરૂપણ એના પ્રતિયોગી ઘટના નિરૂપણને અધીન છે, તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિનો આધાર સવિશેષ શ્રુતિ છે.

આ પ્રમાણે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ છે, અને ઉભય એક-બીજાની નિર્વાહક છે તેથી સમાન હોવાથી કોઈ એકબીજાનો બાધ કરવા સમર્થ નથી. એ બે પ્રકારની શ્રુતિમાં વિરોધ છે તેથી બાધ છે એમ ગણીએ, તો ઉપર કહેલા હેતુથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિનો બાધ થાય, અને તેથી શૂન્ય જ અવશિષ્ટ રહે, અને શૂન્યવાદનો સ્વીકાર કરવો પડે. એ તો વીંછીની બીકથી નાસતાં સર્પના મુખમાં પડવા જેવું થાય. વળી શૂન્યવાદ પણ સ્વીકારી શકાય નહિ, કારણ કે 'બ્રહ્મને અસત્ જાણે તે અસત્ જ થાય' એ શ્રુતિ જ શૂન્યવાદની નિંદા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ નથી. નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિએ કહેલા ધર્મનો નિષેધ કરતી નથી, પરન્તુ લૌકિક સ્થૌલ્ય વગેરે ધર્મોનો અનુવાદ કરી એઓનો જ નિષેધ કરે છે, તેથી સવિશેષ શ્રુતિએ કહેલા ધર્મો નિર્વિશેષ શ્રુતિના નિર્વાહક નથી. નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિએ વર્ણવેલા ધર્મનો જ નિષેધ કરતી હોત તો સવિશેષ શ્રુતિ એની નિર્વાહક થાત, પરંતુ લૌકિક ધર્મનો જ નિષેધ કરતી હોવાથી સવિશેષ શ્રુતિ એની નિર્વાહક નથી અને એ સવિશેષ શ્રુતિની નિર્વાહક હોવાથી એનાથી સવિશેષ શ્રુતિનો બાધ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ હોય તો અમુક ગુણ વર્ણવી, અન્ય લૌકિક ધર્મનો બાધ વર્ણવેલો હોવાથી, વિરોધ રહેતો નથી, અને તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ એમ ઉભય સિદ્ધ થાય છે, અને એકે પ્રકારની શ્રુતિનો બાધ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ નહિ. 'જ્યાંથી વાણી પહોંચ્યા વિના મન સહિત પાછી ફરે છે' વગેરે શ્રુતિઓ 'આત્માનું શ્રવણ કરવું' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ વર્ણવેલા શ્રોતવ્યપણું વગેરે ધર્મનો પણ બાધ કરે છે. લૌકિક ધર્મનો બાધ કેટલીક શ્રુતિ કરે છે તે જ પ્રમાણે શ્રુતિએ વર્ણવેલા ધર્મનો પણ બાધ કેટલીક શ્રુતિ કરે છે, તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. 'શ્રુતિએ વર્ણવેલા ધર્મનો પણ અન્ય શ્રુતિ નિષેધ કરતી હોય તો નિષેધ કરનારી

કારણ કે શ્રોતવ્ય વગેરે શ્રૌતધર્મનો પણ 'જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે' (તૈ. ૨-૪-૧) ઇત્યાદિ વાક્યથી નિષેધ કરેલો છે નિર્વાહકત્વથી થતો બાધ પણ નથી, કારણ કે એવા પ્રકારનું નિર્વાહકત્વ અપ્રયોજક છે, નહિ તો અભાવ-નિરૂપણનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. આ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે લોકમાં જે પદાર્થમાં જ્યારે જે ધર્મ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવે તે જ ધર્મનો તે જ પદાર્થમાં તે જ સમયે વિરોધને લીધે નિષેધ કરી શકાય નહિ. પણ પ્રથમ શ્યામ વર્ણવેલા પાકથી રક્ત થયેલા ઘટને અશ્યામ કહીએ તેમ કાલભેદે એનો નિષેધ કરી શકાય. બ્રહ્મ સદા એકરસ હોવાથી એમાં એવું સંભવતું નથી, તેથી ધર્મનિરૂપણ કેમ સંભવે અને વળી એનો નિષેધ કેમ સંભવે ? એમ મિથ્યાવાદી તપેલા સાણસામાં પડેલા છે.—એમ નહિ. ધર્મ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો વિષય અન્ય છે, કારણ કે સોપાધિ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યારે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થશે, એવા તાત્પર્યથી એ શ્રુતિ સોપાધિ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા પૂર્વોક્ત ધર્મનો નિષેધ કરે છે, કારણ કે અવિદ્યાકલ્પિત તરીકે જ એઓનો અંગીકાર કરેલો હતો, તેથી અપવાદ કરવા માટે જ કર્તૃત્વાદિ કહી, પછી એઓનો નિષેધ કરે છે, એવી કલ્પનાથી સર્વ સમંજસ જ છે.

નિર્વિશેષ શ્રુતિની ધર્મનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિ નિર્વાહક છે અને તેથી સવિશેષ શ્રુતિ નિર્વાહકપણાથી નિર્વિશેષ શ્રુતિનો બાધ કરે છે' એવા પ્રકારનું નિર્વાહકપણું કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકતું નથી. અર્થાત્ એવા નિર્વાહકપણાથી બાધ થતો નથી. એવા નિર્વાહકપણાથી બાધ થતો હોય તો અભાવનું નિરૂપણ થઈ શકે જ નહિ

સિદ્ધાન્તી—એ પણ યોગ્ય નથી અમુક ધર્મ બ્રહ્મમાં વર્ણવી એ જ ધર્મનો એ જ સમયે એમાં નિષેધ કરવો એ અત્યંત વિરુદ્ધ છે. એક જ પદાર્થમાં અમુક કાળે ધર્મ છે ને અન્ય સમયે એ જ નથી એમ કહીએ તો બાધ ન આવે, કારણ કે ઘટ વગેરે પકવ્યા પહેલાં શ્યામ રંગના હોય છે અને પકવ્યા પછી લાલ રંગના થાય છે. બ્રહ્મ સદા એક જ પ્રકારનું હોવાથી એક કાળે એમાં અમુક ધર્મનો ભાવ અને બીજા કાળે અભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ તેથી ધર્મ વર્ણવવા અને વળી એનો નિષેધ કરવો એમ બને જ કેમ ? તેથી આ પ્રમાણે મિથ્યાવાદી મહાન કષ્ટમાં આવી પડ્યો છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ નથી. ધર્મનિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો હેતુ ભિન્ન જ છે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના સંભવતું નથી, તેથી પ્રથમ સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ એવા હેતુથી કરેલું છે કે એની ઉપાસના કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા પૂર્વે વર્ણવેલા ધર્મનો નિષેધ કરે છે ધર્મને અવિદ્યાથી કલ્પિત જ સ્વીકારેલા છે, તેથી કર્તાપણું વગેરે ધર્મોનો આગળ ઉપર અપવાદ કરવા જ વર્ણન કર્યું છે, અને પછી એઓનો નિષેધ કરે છે. એવી કલ્પના કરવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો આવતો નથી. તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિનો બાધ જ કરે છે

સિદ્ધાંત બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ પણ છે

અત્ર ઉત્તર આપીએ છીએ.

अभेदादनुपाधित्वाज्जगदप्रत्ययाप्तितः ।
सर्वाधारत्वतस्तावच्छक्तित्वान्नास्य बाधनम् ॥

(સોપાધિ બ્રહ્મ હોય તો) જગતનો પ્રત્યય થાય નહિ, તેથી (બ્રહ્મ) ઉપાધિરહિત છે, તેથી (સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મના) અભેદને લીધે, (બ્રહ્મ) વિરુદ્ધધર્માધારસાધકશક્તિયુક્ત હોવાથી સર્વાધાર છે, તેથી સવિશેષત્વનો બાધ થતો નથી.

અત્ર મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે જગત્કર્તૃત્વ ઈશિતૃત્વ વગેરેથી વિશિષ્ટ (બ્રહ્મ) અને નિર્વિશેષ(બ્રહ્મ)નો ભેદ અંગીકાર કરે છે કે અભેદ ? ભેદ અંગીકાર કરતો હોય તો એ (ભેદ) તાત્ત્વિક કે અતાત્ત્વિક ? પ્રથમ પક્ષ—(તાત્ત્વિક ભેદ) 'સર્વત્ર

સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ છે, ભિન્ન નથી, તેથી સવિશેષ બ્રહ્મ ઉપાસના માટે છે, સવિશેષ શ્રુતિનો વિષય અન્ય છે એ પૂર્વપક્ષીના બીજા પ્રથમ હેતુનો નિરાસ થાય છે. સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ છે, કારણ કે ઉપાધિ નથી, તેથી સોપાધિક અથવા ઉપાધિવાળું અને નિરુપાધિક અથવા ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ ભિન્ન છે, એમ કહી શકાય નહિ. આમ હોવાથી નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિની નિર્બાધક અને અન્તરંગ છે એ બે હેતુનો નિરાસ થાય છે, કારણ કે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ હોવાથી, ઉપાધિ ન હોવાથી, કોઈ પ્રકારની શ્રુતિ અન્ય પ્રકારની શ્રુતિની નિર્બાધક અથવા અન્તરંગ નથી. જગતના કર્તાપણું વગેરે ધર્મ જો ઔપાધિક હોત, અને વાસ્તવિક ન હોત તો જગતની પ્રતીતિ જ ન થાત જગતની પ્રતીતિ થાય છે તેથી ઉપાધિ નથી. આ પ્રમાણે નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષનો બાધ કરતી નથી એ સિદ્ધ કરવા સવિશેષ અને નિર્વિશેષનો ભેદ નથી એમ એક હેતુ આપી બીજો સર્વના આધારપણાનો હેતુ કહે છે બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે, સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આધાર છે અને વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયપણાની સાધક અચિંત્ય શક્તિ એમાં છે, તેથી એ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય છે, તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિથી સવિશેષ શ્રુતિનો બાધ થતો નથી. આ પ્રમાણે બે હેતુથી પૂર્વપક્ષીનો નિરાસ કરી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વધર્મનો આશ્રય છે એમ કારિકાથી કહી એનું વિસ્તારથી વિવેચન કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—અહીં મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે જગતનું કર્તાપણું વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં ભેદ અંગીકાર કરે છે કે અભેદ ? જો ભેદ સ્વીકારતો હોય તો એ ભેદ વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક ? આ પ્રમાણે ત્રણ પક્ષ થાય છે: સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં (૧) તાત્ત્વિક અથવા વાસ્તવિક ભેદ છે, (૨) અતાત્ત્વિક અથવા અવાસ્તવિક ભેદ છે, અને (૩) અભેદ છે આ ત્રણ પક્ષમાંથી મિથ્યાવાદી કયો પક્ષ સ્વીકારે છે એમ એને પૂછવું. મિથ્યાવાદી એવો તો હઠીલો છે કે ગ્રંથકાર પોતે એને પૂછતા નથી, પણ કોઈ મધ્યસ્થને એને પૂછવા કહે છે.

કારણ કે શ્રોતવ્ય વગેરે શ્રૌતધર્મનો પણ 'જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે' (તૈ. ૨-૪-૧) ઇત્યાદિ વાક્યથી નિષેધ કરેલો છે નિર્વાહકત્વથી થતો બાધ પણ નથી, કારણ કે એવા પ્રકારનું નિર્વાહકત્વ અપ્રયોજક છે, નહિ તો અભાવનિરૂપણનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. આ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે લોકમાં જે પદાર્થમાં જ્યારે જે ધર્મ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવે તે જ ધર્મનો તે જ પદાર્થમાં તે જ સમયે વિરોધને લીધે નિષેધ કરી શકાય નહિ. પણ પ્રથમ શ્યામ વર્ણવેલા પાકથી રક્ત થયેલા ઘટને અશ્યામ કહીએ તેમ કાલભેદે એનો નિષેધ કરી શકાય. બ્રહ્મ સદા એકરસ હોવાથી એમાં એવું સંભવતું નથી, તેથી ધર્મનિરૂપણ કેમ સંભવે અને વળી એનો નિષેધ કેમ સંભવે ? એમ મિથ્યાવાદી તપેલા સાણસામાં પડેલા છે.—એમ નહિ. ધર્મનિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો વિષય અન્ય છે, કારણ કે સોપાધિ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યારે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થશે, એવા તાત્પર્યથી એ શ્રુતિ સોપાધિ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા પૂર્વોક્ત ધર્મનો નિષેધ કરે છે, કારણ કે અવિદ્યાકલ્પિત તરીકે જ એઓનો અંગીકાર કરેલો હતો, તેથી અપવાદ કરવા માટે જ કર્તૃત્વાદિ કહી, પછી એઓનો નિષેધ કરે છે, એવી કલ્પનાથી સર્વ સમંજસ જ છે.

નિર્વિશેષ શ્રુતિની ધર્મનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિ નિર્વાહક છે અને તેથી સવિશેષ શ્રુતિ નિર્વાહકપણાથી નિર્વિશેષ શ્રુતિનો બાધ કરે છે' એવા પ્રકારનું નિર્વાહકપણું કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકતું નથી અર્થાત્ એવા નિર્વાહકપણાથી બાધ થતો નથી. એવા નિર્વાહકપણાથી બાધ થતો હોય તો અભાવનું નિરૂપણ થઈ શકે જ નહિ

સિદ્ધાન્તી—એ પણ યોગ્ય નથી અમુક ધર્મ બ્રહ્મમાં વર્ણવી એ જ ધર્મનો એ જ સમયે એમાં નિષેધ કરવો એ અત્યંત વિરુદ્ધ છે. એક જ પદાર્થમાં અમુક કાળે ધર્મ છે ને અન્ય સમયે એ જ નથી એમ કહીએ તો ઘટી શકે, કારણ કે ઘટ વગેરે પકવ્યા પહેલા શ્યામ રંગના હોય છે અને પકવ્યા પછી લાલ રંગના થાય છે. બ્રહ્મ સદા એક જ પ્રકારનું હોવાથી એક કાળે એમાં અમુક ધર્મનો ભાવ અને બીજા કાળે અભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ તેથી ધર્મ વર્ણવવા અને વળી એનો નિષેધ કરવો એમ બને જ કેમ ? તેથી આ પ્રમાણે મિથ્યાવાદી મહાન કષ્ટમાં આવી પડ્યો છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ નથી. ધર્મનિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો હેતુ ભિન્ન જ છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના સંભવતું નથી, તેથી પ્રથમ સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ એવા હેતુથી કરેલું છે કે એની ઉપાસના કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા પૂર્વે વર્ણવેલા ધર્મોનો નિષેધ કરે છે ધર્મને અવિદ્યાથી કલ્પિત જ સ્વીકારેલા છે, તેથી કર્તાપણું વગેરે ધર્મોનો આગળ ઉપર અપવાદ કરવા જ વર્ણન કર્યું છે, અને પછી એઓનો નિષેધ કરે છે. એવી કલ્પના કરવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો આવતો નથી. તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિનો બાધ જ કરે છે

સિદ્ધાંત : બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ પણ છે.

અત્ર ઉત્તર આપીએ છીએ.

अभेदादनुपाधित्वाज्जगदप्रत्ययाप्तितः ।
सर्वाधारत्वतस्तावच्छक्तित्वान्नास्य बाधनम् ॥

(સોપાધિ બ્રહ્મ હોય તો) જગતનો પ્રત્યય થાય નહિ, તેથી (બ્રહ્મ) ઉપાધિરહિત છે, તેથી (સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મના) અભેદને લીધે, (બ્રહ્મ) વિરુદ્ધધર્માધારસાધકશક્તિયુક્ત હોવાથી સર્વાધાર છે, તેથી સવિશેષત્વનો બાધ થતો નથી.

અત્ર મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે જગત્કર્તૃત્વ ઈશિતૃત્વ વગેરેથી વિશિષ્ટ (બ્રહ્મ) અને નિર્વિશેષ(બ્રહ્મ)નો ભેદ અંગીકાર કરે છે કે અભેદ ? ભેદ અંગીકાર કરતો હોય તો એ (ભેદ) તાત્ત્વિક કે અતાત્ત્વિક ? પ્રથમ પક્ષ—(તાત્ત્વિક ભેદ) 'સર્વત્ર

સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ છે, ભિન્ન નથી, તેથી સવિશેષ બ્રહ્મ ઉપાસના માટે છે, સવિશેષ શ્રુતિનો વિષય અન્ય છે એ પૂર્વપક્ષીના બીજા પ્રશ્ન હેતુનો નિરાસ થાય છે. સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ છે, કારણ કે ઉપાધિ નથી, તેથી સોપાધિક અથવા ઉપાધિવાળું અને નિરુપાધિક અથવા ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ ભિન્ન છે, એમ કહી શકાય નહિ. આમ હોવાથી નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિની નિર્વાહક અને અન્તરંગ છે એ બે હેતુનો નિરાસ થાય છે, કારણ કે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ હોવાથી, ઉપાધિ ન હોવાથી, કોઈ પ્રકારની શ્રુતિ અન્ય પ્રકારની શ્રુતિની નિર્વાહક અથવા અન્તરંગ નથી. જગતના કર્તાપણું વગેરે ધર્મ જો ઔપાધિક હોત, અને વાસ્તવિક ન હોત તો જગતની પ્રતીતિ જ ન થાત જગતની પ્રતીતિ થાય છે તેથી ઉપાધિ નથી. આ પ્રમાણે નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષનો બાધ કરતી નથી એ સિદ્ધ કરવા સવિશેષ અને નિર્વિશેષનો ભેદ નથી એમ એક હેતુ આપી બીજો સર્વના આધારપણાનો હેતુ કહે છે. બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે, સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આધાર છે અને વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયપણાની સાધક અચિંત્ય શક્તિ એમાં છે, તેથી એ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય છે, તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિથી સવિશેષ શ્રુતિનો બાધ થતો નથી. આ પ્રમાણે બે હેતુથી પૂર્વપક્ષીનો નિરાસ કરી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વધર્મનો આશ્રય છે એમ કારિકાથી કહી એનું વિસ્તારથી વિવેચન કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—અહીં મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે જગતનું કર્તાપણું વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં ભેદ અંગીકાર કરે છે કે અભેદ ? જો ભેદ સ્વીકારતો હોય તો એ ભેદ વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક ? આ પ્રમાણે ત્રણ પક્ષ થાય છે : સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં (૧) તાત્ત્વિક અથવા વાસ્તવિક ભેદ છે, (૨) અતાત્ત્વિક અથવા અવાસ્તવિક ભેદ છે, અને (૩) અભેદ છે. આ ત્રણ પક્ષમાંથી મિથ્યાવાદી કયો પક્ષ સ્વીકારે છે એમ એને પૂછવું. મિથ્યાવાદી એવો તો હલકો છે કે ગ્રંથકાર પોતે એને પૂછતા નથી, પણ કોઈ મધ્યસ્થને એને પૂછવા કહે છે.

प्रसिद्धोपदेशात्' અધિકરણ (બ્ર સૂ ૧-૨-૧ થી ૪) થી વિરુદ્ધ હોવાથી સભવિત નથી 'વેદાન્તમા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ હોવાથી, મનોમયત્વ વગેરે વિષયવાક્યમા વર્ણવેલા ધર્મથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મ જ આ વાક્યનો વિષય છે' એવો આનો અર્થ છે, આ સર્વ વ્યાસસૂત્રભાષ્યમા પિતૃચરણે વિસ્તારથી લખેલુ હોવાથી અત્ર વિસ્તારની ભીતિથી હુ લખતો નથી વળી, જો એમ (સવિશેષ અને નિર્વિશેષનો તાત્ત્વિક ભેદ) હોય તો જીવમા વિશેષ એમ થય, તેથી 'એ તું છે' (છા ઉ ૬-૮-૭) એ અભેદબોધક શ્રુતિનો વિરોધ થાય વળી એમ તમે (પૂર્વપક્ષી) અગીકાર કરતા નથી જે એમ અગીકાર કરે છે તેમના મતમા વેદાન્તમા એવી (જીવ બ્રહ્મના અભેદની) ભાવના માત્ર છે, પરન્તુ વસ્તુ જ એમ છે એમ નથી એનો આગળ નિરાસ કરવામા આવશે

દ્વિતીય પક્ષ (સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મનો અતાત્ત્વિક ભેદ) પણ

આ ક્રમમાથી પ્રથમ તાત્ત્વિક ભેદનો પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયના દ્વિતીય પાદનુ આરભનુ જ અધિકરણ જેનો અમે મ્હે કે આનુ પ્રથમ સૂત્ર 'સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ' છે તેથી વેદાન્તમા સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે જો સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમા તાત્ત્વિક ભેદ હોત તો શ્રીવ્યાસ ચરણ સર્વત્ર વેદાન્તમા પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ છે (બ્ર સૂ ૧-૨-૧) એમ કહેત નહિ તેથી આ સૂત્રના **स क्रतु कुर्वीत मनोमय प्राणशरीरो भारूप** એ વિષયવાક્યમા વર્ણવેલા ધર્મવાળુ બ્રહ્મ જ છે સર્વત્ર વેદાન્તમા એ જ બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે આ સર્વ શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીમદણુભાષ્યમા વિસ્તારથી કહેલુ છે વળી ધારો કે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને સવિશેષ બ્રહ્મમા વાસ્તવિક ભેદ છે તો પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને જીવમા એનાથી પણ વિશેષ ભેદ હોવા જોઈએ કારણ કે જીવમા અજ્ઞાનીપણુ વગેરે ગુણો પણ છે બ્રહ્મ અને જીવમા આ પ્રમાણે ભેદ જ હોય તો એ તુ છે એ અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિનો વિરોધ થય વળી સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમા તાત્ત્વિક ભેદ હોય તો બે બ્રહ્મ થાય અને તેથી એક જ બ્રહ્મ છે શ્રુતિનો વિરોધ થાય વળી તમે પૂર્વપક્ષી માયાવાદી જ તાત્ત્વિક ભેદ સ્વીકારતા નથી મધ્વાચાર્ય તાત્ત્વિક ભેદ સ્વીકારે છે એમનો મત પણ વેદાન્ત અભેદની ભાવના કરે છે એવો છે એનો આગળ જીવના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરતી વખતે નિરાસ કરીશુ આ પ્રમાણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને સવિશેષ બ્રહ્મમા તાત્ત્વિક ભેદ છે એ પક્ષનો નિરાસ થાય છે

હવે નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મમા અતાત્ત્વિક ભેદ છે એ બીજા પક્ષનો વિચાર કરીએ આ પક્ષ શકરાચાર્યને સમ્મત છે મયાવાદના ૧ અવચ્છેદવાદ અને ૨ પ્રતિબિમ્બવાદ એ બે મુખ્ય વાદમા સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમા અતાત્ત્વિક ભેદનો સ્વીકાર કરેલો છે એ મત પ્રમાણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે અવચ્છેદવાદ પ્રમાણે માયાથી અવચ્છિન્ન* ચૈતન્ય સવિશેષ બ્રહ્મ કહેવાય છે અને અવિદ્યાથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય જીવ કહેવાય છે પ્રતિબિમ્બવાદ પ્રમાણે માયામા ચૈતન્યનુ પડેલુ પ્રતિબિમ્બ ઈશ્વર અથવા

* અવચ્છિન્ન એટલે હદવાળુ માયાથી અવચ્છિન્ન એટલે જેટલી હદમા માયા હોય તેટલી હદમા રહેલુ

ઉચિત નથી, કારણ કે એમાં ઘટાદિ પદાર્થથી જેમ આકાશનો ભેદ થાય તેમ ઉપાધિથી થયેલો ભેદ જ સંભવે છે. પ્રકૃત વિષયમાં એવી ઉપાધિ કઈ છે ? એ પણ અનાદિ છે કે સાદિ એનો પણ વિચાર કરવાનું છે. 'અવિદ્યા જ ઉપાધિ છે અને એ પણ અનાદિ છે' એ પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઉભય અનાદિ હોવાથી, ઉપહિત પણ અનાદિ હોવાથી, અને એ જ તમારા મતમાં કર્તા હોવાથી, હમેશ સર્ગ થાય, પરંતુ પ્રલય કદાપિ થાય જ નહિ, કારણ કે શ્રુતિમાં ઇચ્છાવિશિષ્ટ બ્રહ્મને જ કારણ કહેલું છે, તેથી બીજા કોઈ કારણની અપેક્ષા રહેતી નથી. સ્માર્ત મતનું અવલમ્બન કરી ગુણની અપેક્ષા છે એમ

સવિશેષ બ્રહ્મ કહેવાય છે અને અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ કહેવાય છે. આ ઉભય પક્ષનો નિરાસ કરવા સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અનાત્ત્વિક ભેદ કરનાર ઉપાધિના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે.

અતાત્ત્વિક ભેદનો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એવો ભેદ ઉપાધિથી જ સંભવે, આકાશ સર્વત્ર એક જ છે, પરન્તુ અમુક સ્થળે ઘટ હોય ત્યાં એને ઘટાકાશ કહી બીજા આકાશથી ભિન્ન કહીએ છીએ, એ અતાત્ત્વિક ભેદ છે અને એ ભેદ કરનાર ઘટ ઉપાધિ છે. એવી રીતે સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અનાત્ત્વિક ભેદ હોય, તો ઉપાધિથી એ થયેલો હોવો જોઈએ. આકાશના દૃષ્ટાંતમાં જેમ ઘટ ઉપાધિ હતી તેમ અહીં કઈ ઉપાધિ છે, અને એ ઉપાધિ કયા કાળથી શરૂ થઈ અથવા અનાદિ અર્થાત્ આરંભ વિનાની, ઘણા સમયથી ચાલી આવતી, કોઈ પણ કાળે શરૂ નહિ થયેલી એવી છે ? એ વિચારવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—(અહીં માયા અને અવિદ્યા એ જ છે અને એ અનાદિ છે એમ માનનાર કેટલાક માયાવાદી પૂર્વપક્ષી છે). અવિદ્યા એક જ ઉપાધિ, અર્થાત્ અવિદ્યા ઉપાધિ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અનાત્ત્વિક ભેદ કરે છે અને એ અનાદિ છે. સત્ત્વ રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણવાળી અવિદ્યા ભાવરૂપ અજ્ઞાન જ છે (વિદ્યાનો અભાવ તે અવિદ્યા અને જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન એમ નહિ, પરન્તુ જેમ વિદ્યા–જ્ઞાન એ અમુક વસ્તુ છે તેમ જ અવિદ્યા–અજ્ઞાન પણ અમુક વસ્તુ છે. માત્ર અભાવ નથી, તેથી એને ભાવરૂપ કહી છે.)

સિદ્ધાન્તી—એ પ્રમાણે માનવામાં સંગતિ નથી, કારણ કે એમ માનીએ તો બ્રહ્મ અને અવિદ્યા ઉભય અનાદિ હોવાથી, બ્રહ્મ અનાદિ કાળથી ઉપાધિવાળું છે. ઉપાધિવાળું અથવા સવિશેષ બ્રહ્મ અનાદિ હોવાથી, અને એ જ તમારા મત પ્રમાણે જગતનું કર્તૃ હોવાથી નિરંતર જગત રચાયા જ કરે, પરંતુ કદાપિ પ્રલય થાય નહિ. વળી '**બહુ સ્યામ્**' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં માત્ર ઇચ્છાવિશિષ્ટ બ્રહ્મને જ સર્ગ અર્થાત્ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ કહેલું છે, તેથી જગત રચવામાં કોઈ સહકારિ કારણની જરૂર રહેતી નથી. તેથી સહકારિ કારણ હોય ત્યારે જ સવિશેષ બ્રહ્મથી જગત રચાય અને સહકારિ કારણ સદા નહિ હોવાથી સદા જગત રચાતું નથી, એમ તમારાથી કહી શકાશે નહિ.

પૂર્વપક્ષી—માયા તરીકે જ એ ઉપાધિ નથી, પરન્તુ સત્ત્વ રજઃ અને તમઃ ગુણ તરીકે ઉપાધિ છે, અને જે ગુણ જે સમયે ઉપાધિ હોય તે ગુણને ઉચિત કાર્ય તે સમયે

કહેશો તોપણ ગુણનો અમુક અનુક્રમે આવિર્ભાવ થવાનું કારણ અવશ્ય કહેવું પડશે એ કારણ તરીકે બ્રહ્મની એવી ઇચ્છા જ કહેવી પડશે એમ છે ત્યારે 'એનુ કારણ જ કારણ' એ ન્યાયથી ઇચ્છા જ કારણ કહો, ગુણની જરૂર નથી તમારા મતમા એમ પણ કહી નહિ શકાય ઉપહિતની ઇચ્છાના ક્રમમા હેતુની અપેક્ષા હોવાથી, એ ઉપાધિને અધીન હોવાથી, એના ગુણ જ ઇચ્છાના પણ કારણ તરીકે કહેવા જોઈશે ગુણના ક્રમનુ કારણ એનો એવો સ્વભાવ જ કહેવુ પડશે તેથી એવા સ્વભાવવિશિષ્ટ ગુણને જ કારણ કહો, એને અધીન બ્રહ્મની જરૂર નથી એ પ્રમાણે અનીશ્વરવાદ થશે ' સૌમ્ય, આ પ્રથમ સત્ જ હતુ ' (છા ૬-૨-૧) એ શ્રુતિનો વિરોધ થશે, કારણ કે 'જ' શબ્દથી સત્ બ્રહ્મ સિવાય બીજાનો વ્યવચ્છેદ થાય છે—કાલવાચક ' પ્રથમ ' શબ્દથી

કરે છે જ્યારે સત્ત્વગુણ ઉપાધિ હોય ત્યારે સર્ગ કરે છે રજોગુણ ઉપાધિ હોય ત્યારે સ્થિતિ કરે છે, અને તમોગુણ ઉપાધિ હોય ત્યારે પ્રલય કરે છે

સિદ્ધાન્તી—સ્માર્તમતનુ અનુમનન કરી જગત રચના વગેરેમા ગુણની અપેક્ષા છે એમ કહો, તોપણ પ્રથમ સત્ત્વગુણ ઉપાધિ થાય પછી રજોગુણ અને પછી તમોગુણ, એવો નિયમ ક્યાથી થયો ? અમુક નિયમ પ્રમાણે જ ગુણો એક પછી એક ઉપાધિ થાય એનુ કારણ અવશ્ય કહેવુ જોઈએ ભગવાનની ઇચ્છા જ એનુ કારણ છે એમ કહેવુ પડશે, કારણ કે ગુણ જડ હોવાથી પોતે એનુ કારણ થઈ શકશે નહિ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ ગુણો અમુક નિયમમા જ ઉપાધિ થાય છે એમ કહો તો જગતની રચના વગેરેમા ' એનુ કારણ જ કારણ હો ' એ ન્યાયથી ઇચ્છા જ જગતની રચના વગેરેનુ કારણ છે એમ કહો, ગુણનુ કંઈ પ્રયોજન નથી આ પ્રમાણે ગુણની પહેલા જ ઇચ્છા સિદ્ધ થવાથી બ્રહ્મનુ સવિશેષપણુ સિદ્ધ થય છે અને તમારા સિદ્ધાન્તનો ભગ થાય છે ત્યારે ગુણથી શુ કાર્ય થયુ ? તેથી ગુણને પણ ઉપાધિ કહેવી ઉચિત નથી વળી ગુણથી ઉપાધિવાળુ બ્રહ્મ જગતનુ કારણ છે એમ કહેનાર તમારા મતમા ઇચ્છાને પણ કારણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઇચ્છા સામાન્ય રીતે જગતના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયનુ કારણ થાય પરતુ અવિદ્યાની પેઠે સામાન્ય રીતે જ કારણ હોવાથી પ્રથમ સર્ગ, પછી સ્થિતિ પછી લય થાય છે એ નિયમસર ક્રમનુ કારણ થઈ શકે નહિ, તેથી આ ક્રમનુ કારણ અવશ્ય હોવુ જોઈએ ઉપાધિવાળુ બ્રહ્મ ઉપાધિને અધીન હોવાથી સામાન્ય કારણ ઇચ્છા હોવા છતા ક્રમનુ કારણ ગુણ કહેવા પડશે ગુણમા પણ પ્રથમ સત્ત્વ, પછી રજ, અને પછી તમ એવા ક્રમનુ કારણ ગોપના એઓનો એવો સ્વભાવ જ ક્રમનુ કારણ છે એમ કહેવુ પડશે આમ હોવાથી, અમુક ક્રમમા આવિર્ભાવ પામવાના સ્વભાવવાળા ગુણ જ જગતનુ કારણ છે એમ કહો, એઓને અધીન બ્રહ્મની કાંઈ અપેક્ષા રહેતી નથી અને તમારો વાદ અનીશ્વરવાદ થઈ જાય છે

પૂર્વપક્ષી—ગુણો જડ હોવાથી એઓના પ્રેરક ચૈતન્યની જરૂર છે તેથી બ્રહ્મને પણ કારણ કહીએ છીએ

સિદ્ધાન્તી—એમ કહો તો ' હે સૌમ્ય, આ પ્રથમ સત્ જ હતુ ' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય, કારણ કે શ્રુતિમા રહેલો 'જ' શબ્દ સત્ અર્થાત્ બ્રહ્મથી અન્ય ગુણ અવિદ્યા,

એમું પણ કથન હોવાથી, 'જ' શબ્દથી અન્યનો વ્યવચ્છેદ થતો નથી, પરન્તુ એ સમયે પણ બ્રહ્મ હતું જ એમ (બ્રહ્મના) અયોગનો વ્યવચ્છેદ થાય છે—એમ નહિ. એમ તો ('પ્રથમ' શબ્દ તો) માત્ર બોધ થાય માટે જ કહેલો છે, નહિ તો 'એણે જોયું' તો પોતાથી બીજા કોઈને જોયો નહિ' (બૃ ઉ ૧–૪–૧) એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય. એ શ્રુતિનો અનુરોધ કરવા અને 'પ્રથમ' શબ્દ હોવાથી કાલ પણ બ્રહ્મ જ છે એમ જો ધારો તો અમે પણ એમ કહીએ છીએ તેથી જ 'કાલ છું' 'કાલરૂપે અવતરેલો' (ભ. ગી. ૧૧–૩૨) ઇત્યાદિ ભગવદ્વાક્ય છે

વળી, આ (શ્રુતિથી) જ ઉપક્રમ કરી 'સૌમ્ય, આ પ્રજાનું મૂલ સત્ છે, સત્‌માં રહે છે, અને સત્‌માં એની પ્રતિષ્ઠા છે' (છાં. ૬–૮–૪) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ સત્‌નું જ કર્તૃત્વ વર્ણવે છે. વળી, તમારા મનમાં ઉપહિત (બ્રહ્મ) ઉપાધિને અધીન હોવાથી

ગુણસ્વભાવ વગેરે સર્વનો નિષેધ કરે છે અર્થાત્ બ્રહ્મ સિવાય અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ ન હતો એવો 'જ' શબ્દનો અર્થ છે

પૂર્વપક્ષી—'જ' શબ્દનો એવો અર્થ નથી, કારણ કે 'પ્રથમ' શબ્દ કાલવાચક છે તેથી કાલની સત્તા એ શ્રુતિમાં સ્વીકારેલી છે 'જ' શબ્દ બ્રહ્મથી અન્ય સર્વનો નિષેધ કરવા મૂક્યો હોત, તો 'પ્રથમ' શબ્દથી કાલની સત્તા સ્વીકારે નહિ, તેથી 'જ' શબ્દનો એવો અર્થ નથી, પરન્તુ બ્રહ્મ એ સમયે પણ હતું જ, એમ એ સમયે બ્રહ્મના અભાવની શંકા દૂર કરવા 'જ' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી 'પ્રથમ' શબ્દ તો પહેલાની સ્થિતિનો બોધ કરવા માટે મૂક્યો છે, કાલની સત્તા સ્વીકારવા યોજેલો નથી 'પ્રથમ' શબ્દ ન હોય તો 'બ્રહ્મ જ હતું' એ વાક્ય સંપૂર્ણ થતું નથી. કાલ સર્વનો આધાર હોવાથી કાલ વિના નિરૂપણ થઈ શકે નહિ, તેથી પહેલાંની સ્થિતિનો બોધ કરવા માટે જ 'પ્રથમ' શબ્દ યોજ્યો છે. જો 'પ્રથમ' શબ્દથી કાલની સત્તા સ્વીકારી હોય તો 'એણે જોયું તો પોતાથી બીજા કોઈને જોયો નહિ' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય, કારણ કે બ્રહ્મથી અન્ય કાલ વગેરે કોઈ પણ ન હતું એવું એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે આ શ્રુતિ અને પ્રથમની શ્રુતિમાં 'પ્રથમ' શબ્દ એ ઉભયની સંગતિ મેળવવા, કાલ પણ બ્રહ્મ છે જ એમ માનતા હો તો અમને પણ ઇષ્ટાપત્તિ જ છે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વગેરેમાં 'હું કાલ છું' 'હું કાલરૂપે અવતરેલો છું' વગેરે વાક્યો પણ છે

પૂર્વપક્ષી—(પણ 'એણે જોયું' શ્રુતિ અને 'સૌમ્ય, આ પ્રથમ સત્ જ હતું' શ્રુતિ જુદી જુદી શાખાની છે, તેથી એ પ્રમાણે સંગતિ કરવી આવશ્યક નથી, અને તેથી પ્રથમ શ્રુતિને દ્વિતીય શ્રુતિનો, તમે કહો છો તેવો, અર્થ કરવાની આવશ્યકતા નથી)

સિદ્ધાન્તી—પરન્તુ 'આ પ્રથમ સત્ જ હતું' એ જ વાક્યથી ઉપક્રમ કરી 'સૌમ્ય, આ પ્રજાનું મૂલ સત્ છે, સત્‌માં એ રહે છે અને સત્‌માં એની પ્રતિષ્ઠા છે' એ શ્રુતિથી સત્ જ જગતના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ વગેરેનું કર્તૃ છે અને ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ કર્તૃ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી પણ 'પ્રથમ સત્ જ હતું' એ શ્રુતિથી માત્ર બ્રહ્મ જ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે **ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः** (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧૭–૨૩) એ વાક્યથી પણ સત્‌નો અર્થ બ્રહ્મ જ થાય છે, ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ, એવો અર્થ થતો નથી.

સ્વતન્ત્ર નથી, તેથી કર્તા થઈ શકે નહિ જો કદાપિ કોઈ કર્તા થાય તો ઘટક્રિયાની પેઠે ઉપાધિ જ કર્તા થાય, પરન્તુ ઉપહિત કર્તા થાય નહિ—એમ ભલે થાય,—એમ કહેવુ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેથી 'જેમાથી આ ભૂતો' 'સૌમ્ય, આ પ્રજાનુ સત જ મૂળ છે' 'ખરે આનન્દમાથી જ આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે' (તૈ ઉ ૩–૬) વગેરે, 'હુ સર્વનો પ્રભવ છુ' વગેરે 'આના જન્મ વગેરે જેનાથી' (ભ ગી ૧૦–૮) (બ્ર સૂ ૧–૧–૨) ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને ન્યાયનો કોપ થાય છે —આ સર્વત્ર ઉપચાર જ છે—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે (અત્ર) મુખ્ય (અર્થનો) બાધ થતો નથી, અને મુખ્ય સભવે ત્યાસુધી એવી કલ્પના કરવી અયોગ્ય છે

વળી તમારા મતમા ઉપાધિવાળુ બ્રહ્મ ઉપાધિને અધીન હોવાથી સ્વતન્ત્ર નથી અને સ્વતન્ત્ર ન હોવાથી કર્તૃ પણ થઈ શકે નહિ કારણ કે કર્તાપણાનુ પ્રયોજક સ્વાતન્ત્ર્ય જ છે પાણિનિ પણ **स्वतन्त्र कर्ता**' (૧–૪ ૫૪) અર્થાત્ સ્વતન્ત્ર હોય તે કર્તા એવુ સૂત્ર યોજે છે ઉપાધિવાળુ બ્રહ્મ સ્વતન્ત્ર ન હોવાથી કર્તૃ થઈ શકે જ નહિ

પૂર્વપક્ષી—યુદ્ધમા ભટ રાજાને અધીન હોવા છતા કર્તા થઈ શકે છે, તો સ્વતન્ત્ર ન હોય તે કર્તા થઈ શકે નહિ એવો નિયમ ક્યા રહ્યો?

સિદ્ધાન્તી—પોતપોતાના કાર્યમા ભટ વગેરે સ્વતન્ત્ર છે, તેથી યુદ્ધમા સ્વતન્ત્ર ન હોવા છતા કર્તા થાય એનો બાધ આવતો નથી પરન્તુ કોઈપણ કાર્યમા સ્વતન્ત્ર ન હોય એવુ આકાશ જેવુ ઉપાધિવાળુ બ્રહ્મ કર્તૃ કેમ થઈ શકે? ઉપાધિવાળા બ્રહ્મમા જો કર્તૃત્વ હોય તો એ ઉપાધિમા હોવુ જોઈએ બ્રહ્મમા નહિ ઘટાકાશમા ક્રિયા થાય ત્યારે એ ક્રિયા વસ્તુત આકાશની નથી, પરન્તુ આકાશની ઉપાધિ ઘટની છે એ પ્રમાણે ઉપાધિવાળા બ્રહ્મમા કર્તૃત્વ હોય તો એ ઉપાધિનુ હોવુ જોઈએ બ્રહ્મનુ નહિ

પૂર્વપક્ષી—એમ ભલે હો ઉપાધિવાળા બ્રહ્મમા કર્તૃત્વ ઉપાધિનુ ભલે હો, તેથી પણ સાખ્યની પેઠે અમારો વાદ અનીશ્વરવાદ કહી શકાય નહિ

સિદ્ધાન્તી—એમ હોઈ શકે જ નહિ ઉપાધિવાળુ બ્રહ્મ જગતનુ કારણ થઈ શકે જ નહિ એમ હોય તો જેમાથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે જેનાથી ઉત્પન્ન થઈને જીવે છે, અને જેમા લય પામે છે 'સૌમ્ય આ પ્રજાનુ મૂળ સત્ જ છે 'આ ભૂતો આનન્દમાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે વગેરે શ્રુતિઓ 'હુ સર્વનો પ્રભવ છુ (ભ ગી ૧૦ ૮) વગેરે સ્મૃતિઓ અને 'આનો જન્મ વગેરે જેમાથી (બ્ર સૂ ૧–૧–૨) વગેરે બ્રહ્મસૂત્રનો વિરોધ થઈ જાય કારણ કે આ સર્વ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને સૂત્રો જગતનુ કારણ બ્રહ્મને જ કહે છે ઉપાધિને કહેતા નથી

પૂર્વપક્ષી—જેમ ભટ યુદ્ધ કરે તેને જગતમા ઉપચારથી રાજાનુ જ યુદ્ધ કહીએ છીએ તેમ વસ્તુત ઉપાધિ જ જગતને રચે છે તોપણ ઉપચારથી જ આ સર્વ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને સૂત્રો બ્રહ્મને કર્તૃ કહે છે

સિદ્ધાન્તી—એમ થઈ શકે નહિ જ્યાસુધી મુખ્યાર્થ સભવતો હોય ત્યાસુધી લક્ષ્યાર્થ લઈ શકાય નહિ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ કર્તૃ થઈ શકે છે તો એમા કર્તૃત્વ ગૌણ છે ને વસ્તુત એ ઉપાધિનુ જ છે એમ કહી શકાય નહિ જેમ શરીરવાળો જીવલોકમા કર્તા થાય છે તેમ એણે ઇચ્છ્યુ બહુ થાઉ વગેરે શ્રુતિમા ઇચ્છાવાળા મુખ્ય ઈશ્વરને જ કર્તા કહેલો છે અને એમા કર્તાપણુ સભવે છે તેથી એનુ કર્તૃત્વ ગૌણ છે એમ કહી શકાય નહિ તેથી જ **ईक्षतेर्नाशब्दम्**'

તેથી જ વ્યાસજીએ 'ગૌણ (કહો) તો નહિ, કારણ કે આત્મશબ્દ છે' એ સૂત્ર યોજ્યું છે. શ્રુતિમાં આત્મશબ્દ પણ ઉપચારથી ઉપાધિ માટે જ યોજ્યો છે એવી શંકા થાય, તેથી 'એમાં નિષ્ઠ હોય તેને મોક્ષનો ઉપદેશ છે તેથી' એમ ફરીથી (સૂત્ર) યોજ્યું. જેનું આત્મશબ્દથી વર્ણન કર્યું તેમાં જે નિષ્ઠ હોય તેને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી આત્મશબ્દ ઔપચારિક નથી, પરન્તુ શુદ્ધ બ્રહ્મ માટે જ યોજેલો છે. વળી, તમારા મતમાં ઉપહિત જીવ હોવાથી પુત્રાદિ તુલ્ય છે, તેથી મુમુક્ષુને સાધનનો ઉપદેશ કરતાં, 'પુત્રાદિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે' એવો ઉપદેશ કરે, પરન્તુ એની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરે નહિ આ હેતુથી પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મ જગત્કારણ છે એવા આશયથી, 'ત્યાજ્ય કહ્યુ નથી તેથી' એમ સૂત્રકાર બીજો હેતુ કહે છે. વળી,

---

(બ્ર સૂ ૧–૧–૪) સૂત્રથી વ્યાસજીએ 'જગતના કર્તાની ઇચ્છા કહેલી હોવાથી પ્રકૃતિમા આ કર્તૃત્વ રહેલું નથી' એમ સિદ્ધ કર્યુ ત્યારે 'ઇચ્છાનો પ્રયોગ ગૌણ છે તેથી પ્રકૃતિમા જ કર્તૃત્વ રહેલુ છે' એવી સાખ્યની શકા થઈ તે દૂર કરવા '**गौणश्चेन्नात्मशब्दात्**' (બ્ર સૂ ૧–૧–૫) સૂત્ર યોજ્યુ છે ઇચ્છાનો પ્રયોગ ગૌણ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે '**सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि**' એ વાક્યમા ઇચ્છા કરનારને માટે 'આત્મ'શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે 'આત્મ'શબ્દનો પ્રયોગ જડ પ્રકૃતિ માટે થઈ શકે નહિ

અહીં શકા થાય કે શ્રુતિમા 'આત્મ'શબ્દનો પણ ઉપચારથી પ્રકૃતિ માટે જ પ્રયોગ કર્યો છે, જેવી રીતે આપણુ સર્વ કાર્ય કરનાર સેવક માટે 'ભદ્રસેન મારો આત્મા છે' એમ 'આત્મ'શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, તેમ જ ઉપરના વાક્યમા પ્રકૃતિ માટે 'આત્મ'શબ્દનો પ્રયોગ ઉપચારથી કર્યો છે, તો એનો નિરાસ કરવા '**तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्**' (બ્ર સૂ ૧–૧–૬) સૂત્ર યોજ્યુ છે એનો અર્થ એવો છે કે જેને માટે 'આત્મ'શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તેમા જે નિષ્ઠ હોય તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ શ્રુતિમા કહેલુ છે, તેથી 'આત્મ'-શબ્દનો ઉપચારથી પ્રકૃતિ માટે પ્રયોગ કરેલો નથી, કારણ કે પ્રકૃતિમા નિષ્ઠ હોય તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, પરતુ મુખ્ય રીતે બ્રહ્મ માટે જ એનો પ્રયોગ કરેલો છે, કારણ કે બ્રહ્મમાં નિષ્ઠ હોય તેને જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય

વળી, તમારા મતમા ઉપાધિવાળુ બ્રહ્મ જીવ બરાબર હોવાથી પુત્ર વગેરે જીવનો જેમ ત્યાગ કરવાનુ શાસ્ત્રમા કહેલુ છે તેમ ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનો પણ ત્યાગ કરવાનો જ ઉપદેશ શાસ્ત્રમા હોવો જોઇએ, પરતુ ત્યાગ કરવાનો જ ઉપદેશ ન કરતા એની ઉપાસના કરવાનો જ ઉપદેશ સર્વત્ર છે. તમારા મત પ્રમાણે બ્રહ્મ જીવ બરાબર જ હોય તો મુમુક્ષુના સાધનના ઉપદેશમા એની ઉપાસના કરવાનો ઉપદેશ ન જ હોય આ પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે અને ઉપાધિવાળુ બ્રહ્મ જગતનુ કારણ નથી આવા જ આશયથી વ્યાસજીએ પણ 'ત્યાજ્ય અર્થાત્ ત્યાગ કરવા લાયક કહ્યુ નથી તેથી' (બ્ર સૂ ૧–૧–૭) સૂત્ર યોજ્યુ છે વળી, 'હવે બ્રહ્મનો વિચાર' (બ્ર સૂ ૧–૧–૧) એમ પ્રથમ સૂત્રથી વ્યાસજીએ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો વિચાર, કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, પછી દ્વિતીય 'જેમાથી આ જગતના જન્મ વગેરે થાય છે' એ સૂત્રથી

'હવે તેથી બ્રહ્મનો વિચાર (કરીએ છીએ)' એમ નિર્ગુણ બ્રહ્મના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કરી, એનું શુ લક્ષણ, એવી આકાક્ષા થવાથી, 'જેમાથી આ (જગતના) જન્મ વગેરે થાય છે' એમ કહ્યું, એ સગુણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ વદતા વ્યાસજીની પ્રતિજ્ઞાહાનિ અને ઉપક્રમવિરોધ થાય છે એ જોતા નથી તેથી હૃદયશૂન્ય લાગો છો. વળી, એમ કહેતા 'સર્વે વેદો જેના પદનું આમનન કરે છે' (ક ૧-૨-૧૫), 'સર્વ વેદોથી વેદાન્તકૃત હુ જ વેદ્ય છુ' (ભ ગી ૧-૫-૧૫) ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિનો વિરોધ પણ થાય છે **તેથી (સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મનો) ભેદપક્ષ તો અયોગ્ય જ છે દ્વિતીય (અભેદ) પક્ષ હોય**—વિરોધને લીધે ન હોય —એમ કહેવાય નહિ 'અસ્થૂલ' વગેરે વાક્યો જડ અને જીવના ધર્મનો જ બ્રહ્મમા નિષેધ કરે છે, **શ્રુતિસિદ્ધ** જગત્કર્તૃત્વ વગેરે ધર્મનો નિષેધ કરતા નથી એમ હોય તો (શ્રુતિ-

---

બ્રહ્મનુ લક્ષણ કહ્યુ પ્રથમ સૂત્રમા નિર્ગુણ બ્રહ્મનો વિચાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે બ્રહ્મ કયુ, એવી આકાક્ષા થાય તેથી એનો ઉત્તર આપવા દ્વિતીય સૂત્રમા બ્રહ્મનુ લક્ષણ આપ્યુ આ લક્ષણ નિર્ગુણ બ્રહ્મનુ જ હોય જેમકે તમે કહો છો તેમ સગુણ બ્રહ્મનુ હોય તો પ્રથમ સૂત્રમા કરેલી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય, અને બીજુ સૂત્ર પ્રથમ સૂત્રથી વિરુદ્ધ થાય વ્યાસજી આવી ચૂક કરે જ નહિ આવી ચૂક વ્યાસજીએ કરી એમ કહેનાર હૃદયશૂન્ય જ ગણાય

વળી, સગુણ બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ જેવા બે બ્રહ્મ ભિન્ન હોય તો 'સર્વે વેદો જેના પદનુ આમનન કરે છે' 'સર્વ વેદોથી વેદાન્તકૃત્ હુ જ વેદ્ય છુ' (ભ ગી ૧૫-૧૫) વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિનો પણ વિરોધ થાય કારણ કે એ શ્રુતિ સ્મૃતિ માત્ર એક જ બ્રહ્મ હોવાનુ સૂચવે છે વેદમા માત્ર એક જ બ્રહ્મ વર્ણવેલુ છે જેનો સ્પષ્ટ ભાવ એમાથી સ્ફુરે છે આવા આવા દોષોથી યુક્ત હોવાથી સગુણ બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મમા ભેદ છે એ પક્ષ નિર્મૂલ જ છે

બીજો 'સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ એક જ છે, ભિન્ન નથી' એવો પક્ષ યોગ્ય જ છે, કારણ કે આ પક્ષમા ઉપપત્તિ સ્વતન્ત્રતાની નહિ હોવાથી બ્રહ્મ સ્વતન્ત્ર જ છે અને તેથી કેવળ ઇચ્છાથી જ જગતના સર્ગ સ્થિતિ અને લય કરી શકે છે વળી, ઇચ્છાથી જ જગતના સર્ગ વગેરે થાય છે તેથી નિરન્તર સર્ગ થયા કરે એ દોષ પણ રહેતો નથી અને જગતનુ કારણ વસ્તુતઃ સ્વતન્ત્ર ઈશ્વર પોતે જ હોવાથી અનીશ્વરવાદમાં પર્યવસાન પણ થતુ નથી આ પ્રમાણે સર્વદોષરહિત હોવાથી આ પક્ષ યોગ્ય છે

પૂર્વપક્ષી—એ પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે એક જ બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ હોઈ શકે નહિ એક જ પદાર્થને સગુણ અને નિર્ગુણ કહેવો એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી કારણ કે નિષેધનો વિષય ભિન્ન છે જે બ્રહ્મના ગુણો સવિશેષ શ્રુતિ વર્ણવે છે તે ગુણોનો નિર્વિશેષ શ્રુતિ નિષેધ કરતી નથી, પરન્તુ લૌકિક ગુણોનો જ નિષેધ કરે છે 'અસ્થૂલ' વગેરે નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ લૌકિક જડ અને જીવના ધર્મનો જ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે અપ્રાકૃત ઈશ્વરના ધર્મ જગતનુ કર્તૃત્વ વગેરેનો નિષેધ કરતી નથી. કદાપિ સવિશેષ શ્રુતિમા વર્ણવેલા અપ્રાકૃત જગતનુ કર્તૃત્વ વગેરે ધર્મનો પણ

સિદ્ધ ધર્મનો નિષેધ કરતા હોય તો) 'પંકમાં પડી એનું પ્રક્ષાલન કરવા કરતાં દૂરથી ત્યાગ કરવો સારો' એ ન્યાયે ધર્મનું પ્રતિપાદન જ વ્યર્થ થાય વળી, તમારા મતમાં બ્રહ્મનિરૂપક મહાવાક્યમા સૃષ્ટિનિરૂપક વાક્યની સંગતિ થતી નથી, કારણ કે એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતાં નથી.

અધ્યારોપાપવાદ

અધ્યારોપ અને અપવાદરૂપ સંગતિ છે, કારણ કે શુદ્ધ બ્રહ્મ દુર્જ્ઞેય હોવાથી એનું જ્ઞાન થાય માટે, જગજ્જનન કહી બ્રહ્મના કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વનું પ્રતિપાદન કરી, એનાથી સોપાધિક બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી, શાખારુન્ધતીન્યાયે પૂર્વોક્ત

નિર્વિશેષ શ્રુતિ નિષેધ કરે છે એમ માનીએ, તો સવિશેષ શ્રુતિ વ્યર્થ થઈ જાય 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं परम्' 'કીચડમા પડી કીચડ ધોવો એ કરતા દૂરથી એને સ્પર્શ કર્યો વિના જવું એ વધારે સારું છે' એ ન્યાયે બ્રહ્મમા ગુણનું વર્ણન કરવું અને પછી એનો નિષેધ કરવો, એ કરતા ગુણનું વર્ણન ન જ કરવું વધારે સારું એનું ભાન વેદને પણ અવશ્ય હોવું જ જોઈએ તેથી જો આગળ ગુણનો નિષેધ જ કરવો હોત તો પ્રથમથી જ વેદ ગુણનું વર્ણન કરત નહિ તેથી જ 'यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह' 'જ્યાથી વાણી મન સહિત પહોચ્યા વિના પાછી ફરે છે' શ્રુતિ, 'आत्मा वारे द्रष्टव्यो श्रोतव्य' 'આત્માનું દર્શન કરવું શ્રવણ કરવું' શ્રુતિએ વર્ણવેલા શ્રોતવ્યત્વ વગેરે ગુણોનો નિષેધ કરતી નથી જે વાણી બ્રહ્મને પહોચતી નથી તે લૌકિક વાણી જ છે મન બ્રહ્મને પહોચતું નથી એ અશુદ્ધ મન જ છે તેથી પ્રથમ શ્રુતિ લૌકિક વાણી અને અશુદ્ધ મન બ્રહ્મને પહોચતા નથી એમ જ કહે છે તેથી સવિશેષ શ્રુતિ બ્રહ્મના અપ્રાકૃત અલૌકિક ગુણનું વર્ણન કરે છે અને નિર્વિશેષ શ્રુતિ બ્રહ્મમા પ્રાકૃત જડ જીવના ધર્મનો નિષેધ કરે છે ઉભય શ્રુતિનો વિષય ભિન્ન હોવાથી, ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ એક જ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી પણ વિરોધ નથી

વળી તમારા મત પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ જગતનું કર્તૃ નહિ હોવાથી બ્રહ્મનિરૂપક મહાવાક્યમા સૃષ્ટિનિરૂપક વાક્યોની સંગતિ થતી નથી 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'બ્રહ્મ જાણનાર પરને પામે છે' શ્રુતિ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, તેની સાથે तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश संभूत 'આ આત્મામાથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું' એ સૃષ્ટિનિરૂપક શ્રુતિની સંગતિ થતી નથી

પૂર્વપક્ષી—એ શ્રુતિઓમા અધ્યારોપાપવાદરૂપી સંગતિ છે પ્રથમ બ્રહ્મમા ગુણનો અધ્યારોપ કરવામા આવે છે, બ્રહ્મમા ગુણનો આરોપ કરી ગુણનો અપવાદ અથવા નિષેધ કરવામા આવે છે આ પ્રમાણે શ્રુતિઓ બ્રહ્મમા ગુણનો અધ્યારોપ અને પછી અપવાદ કરે છે, તેથી બ્રહ્મમા જગતના કર્તૃત્વનો પણ અધ્યારોપ અને પછી અપવાદ કરેલો છે, તેથી બ્રહ્મનિરૂપક અને સૃષ્ટિનિરૂપક વાક્યમા અધ્યારોપાપવાદરૂપી સંગતિ છે

આ અધ્યારોપ અને અપવાદ પણ શ્રુતિ હેતુપૂર્વક કરે છે, તેથી 'કાદવમા પડી કાદવ ધોવા કરતા દૂરથી સ્પર્શ કર્યો વિના જવું વધારે સારું' એ ન્યાયે શ્રુતિ અધ્યારોપ અને અપવાદ કરે નહિ એમ કહી શકાય નહિ શુદ્ધ બ્રહ્મ ઘણું દુર્જ્ઞેય છે. શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું અતિશય કઠિન છે શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય નહિ તેથી એ જ્ઞાન થવા માટે પ્રથમ સગુણ અથવા ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું જ્ઞાન શ્રુતિ કરાવે છે, તેથી શ્રુતિ બ્રહ્મને કર્તૃ ભોક્તૃ વગેરે કહે છે આ ઉપાધિવાળા સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરીએ તો આપણું ચિત્ત શુદ્ધ થાય આવા ચિત્ત શુદ્ધ કરવાના હેતુથી જ

દૂર કરી, પછી કર્તૃત્વાદિરહિત બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે—જગતની અપ્રતીતિ થાય તેથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે જગત્પ્રતીતિ શ્રુતિસિદ્ધ નથી તેથી પ્રથમ એનો બોધ કરી પછી એનો વિરોધ કરે છે એમ કહેવાય, પરન્તુ લોકસિદ્ધ છે, એમ હોવાથી એના કર્તાની અપેક્ષા થાય તેથી કર્તાનો ઉપદેશ કરે છે એમ કહેવુ યોગ્ય છે, પરન્તુ લોકસિદ્ધ જગતનો અનુવાદ કરી એના કર્તાનો બોધ કરી પછી એનો નિષેધ કરે છે એમ કહેવુ યોગ્ય નથી. એમ ઔપાધિક બ્રહ્મમા કર્તૃત્વનો નિષેધ હોય, તો કાર્ય પ્રતીતિસિદ્ધ હોવાથી અને અન્ય કોઈ કર્તા ન હોવાથી જગતનો જ અસંભવ થાય, અને તેથી અનુવાદનો વિષય બાધિત થાય સર્વ અર્થનુ તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ એમ કેમ કહે ? કારણ

શ્રુતિ ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનુ નિરૂપણ કરે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મમા કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ વગેરે ગુણનો અધ્યારોપ કરે છે, આ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને ઉપાધિવાળા અર્થાત્ સગુણ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થાય છે સગુણ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થયા પછી પ્રથમ વર્ણવેલા કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ વગેરે ગુણો દૂર કરવાથી નિર્ગુણ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થાય છે, સગુણ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થયા પછી આ નિર્ગુણ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન શાખારુન્ધતીન્યાયથી થાય છે અરુન્ધતી અતિસૂક્ષ્મ નક્ષત્ર હોવાથી એકદમ દેખાતી નથી, તેથી કોઈને અરુન્ધતી દેખાડવી હોય તો 'વૃક્ષની આ શાખા પર અરુન્ધતી રહી' એમ કહીએ એટલે એ વૃક્ષની શાખા પર જુએ છે ત્યારે એને અરુન્ધતી દેખાય છે પછી અરુન્ધતી જેવામા શાખાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, શાખા વિના એકલી અરુન્ધતી પણ જોઈ શકે છે એ જ પ્રમાણે દુર્જ્ઞેય નિર્ગુણ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન કરાવવા વેદ પ્રથમ બ્રહ્મને જગતનુ કર્તૃ ભોક્તૃ વગેરે કહે છે પછી સગુણ બ્રહ્મનુ બરાબર જ્ઞાન થાય ત્યારે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ દૂર કરવાથી કેવલ નિર્ગુણ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થાય છે, તેથી જ બ્રહ્મમા આ ગુણોનો અધ્યારોપ કર્યા પછી શ્રુતિ એનો અપવાદ કરે છે

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવુ યોગ્ય નથી અધ્યારોપ અને અપવાદનો સ્વીકાર કરી બ્રહ્મમા કર્તૃત્વ વગેરેનો નિષેધ કરી શકાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો જગત દેખાય જ નહિ, શ્રુતિ પ્રથમ જગતનો બોધ કરે છે અને પછી એનો નિષેધ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે જગતની પ્રતીતિ વેદને લીધે થતી નથી, પરતુ લોકથી જ થાય છે વેદ આપણને જગત દેખાડતા નથી, પરતુ આપણે આપણી મેળે જ જગત જોઈએ છીએ વેદ પ્રથમ જગતનો બોધ કરે છે ને પછી એનો નિષેધ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે વેદ જગતનો બોધ કરતા જ નથી, આપણે આપણી મેળે જ જગત જોઈએ છીએ આપણી મેળે આપણે જે જગત જોઈએ છીએ તેનો કર્તા હોવો જ જોઈએ, એમ એના કર્તાની અપેક્ષા થવાથી, વેદ માત્ર એ કર્તાનો ઉપદેશ કરે છે એમ જ કહેવુ યોગ્ય છે એને બદલે આપણે જે જગત જોઈએ છીએ તે જ જગતનો અનુવાદ કરી એના કર્તાનો બોધ કરી, પછી કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે એમ કહેવુ એ યોગ્ય નથી લોકસિદ્ધ જગતનો અનુવાદ કરી એના કર્તાનો બોધ કરી, પછી વેદ કર્તૃત્વનો નિષેધ કરતા હોય, તો કાર્ય જગત માત્ર પ્રતીતિસિદ્ધ થાય, આપણે જગતને જોઈએ છીએ તે જગતના કર્તૃત્વનો વેદ બ્રહ્મમા નિષેધ કરતા હોય તો બીજો કોઈ કર્તા ન હોવાથી, જગતની પ્રતીતિ છીપમા રહેલા રજતની પ્રતીતિ પેઠે

કે જગતનું અસત્ત્વ હોવાથી અનુવાદ સંભવતો નથી અન્યથાનુપપત્તિ સર્વથી બલવાન છે.—કેવલ ઉપલબ્ધિથી વસ્તુસત્ત્વ કહી શકાય નહિ, કારણ કે સ્વપ્ન વગેરેમા (સત્ત્વનો) એવો પ્રસંગ થાય તેથી નિષેધક શ્રુતિનો ભાવાર્થ પ્રપંચનુ અસત્ત્વ જ છે—તો દેવાનાંપ્રિય, પ્રતીતિની ઉપપત્તિ કરો વાસનાથી (એ થાય છે) એમ કહી શકાશે નહિ, કારણ કે વાસના અનુભવજન્ય છે, અને જગતનું અસત્ત્વ હોવાથી પૂર્વ અનુભવનો અસંભવ જ છે વાસના(સન્તાન) અનાદિ

ભ્રાન્તિ ગણાય, અને જગતનો કર્તા ન હોવાથી જગત જ હોઈ શકે નહિ જગત ન હોવાથી વેદ જગતનો અનુવાદ કરે છે, એના વિષયનો પણ બાધ થાય છે જગત જ ન હોવાથી જગતનો અનુવાદ યોગ્ય નથી સર્વ અર્થનું તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ મેંડકની ડાગ કાપવા પેઠે, અથવા મા વાંઝણી છે એવુ આના પ્રકારનુ કથન કેમ કરે? તેથી વેદ કર્તૃત્વનો નિષેધ કરતા નથી જગતનો કર્તા ન હોય તો જગત જ ન હોવું જોઈએ, અને તેથી એનો અનુવાદ પણ વેદ ન કરે આ અનુવાદની અનુપપત્તિ સર્વથી અધિક હોવાથી અનુવાદ થઈ તે માટે પણ જગતના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરતા નથી એમ જ કહેવુ પડે

પૂર્વપક્ષી—જગતની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથી જ આપણાથી એમ કહી શકાય નહિ કે જગત છે કોઇ પણ વસ્તુની પ્રતીતિ થાય એ પરથી જ એ વસ્તુ છે એમ એના સત્ત્વનો નિર્ણય કરી શકાય નહિ, કારણ કે માત્ર પ્રતીતિથી જ વસ્તુના સત્ત્વનો નિર્ણય કરીએ તો સ્વપ્નમા ચિત્રવિચિત્ર પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે તે સઘળા એ પદાર્થ છે એમ આપણે કહેવુ પડશે, અર્થાત્ સ્વપ્નમા અનુભવાતા સર્વ પદાર્થ સત્ય થઈ જશે પરંતુ **'न तत्र रथा न रथयोगा.'** 'ત્યા રથ નથી અશ્વ નથી' એ શ્રુતિ જ સ્વાપ્નિક પદાર્થના અસત્ત્વનો નિર્ણય કરે છે ત્યા રથ અને અશ્વ નથી, પરંતુ સ્વપ્નમા રથ અને અશ્વનો આપણને અનુભવ થાય છે, અને એ રથ અને અશ્વનો **'अथ रथान् रथयोगान्'** શ્રુતિ અનુવાદ કરે છે એ જ પ્રમાણે વસ્તુત જગત સત્ય નથી, પરંતુ અજ્ઞાન અવસ્થામા જગતની પ્રતીતિ થાય છે, અને શ્રુતિ પણ એ જગતનો અનુવાદ કરે છે

સિદ્ધાન્તી—રે મૂર્ખ! ત્યારે પ્રતીતિ કેમ થાય છે એ સમજાવ જગત અસત્ય જ હોય વસ્તુત જગત હોય જ નહિ, તો જગતની પ્રતીતિ કેમ થાય? જગતની પ્રતીતિ થવાનુ કારણ શુ?

પૂર્વપક્ષી—પ્રતીતિ વાસનાથી થાય છે

સિદ્ધાન્તી—વાસનાથી પ્રતીતિ થઈ શકે નહિ, કારણ કે પદાર્થનો આપણને અનુભવ થાય ત્યાર પછી જ વાસના થઈ શકે અનુભવ વાસનાનુ કારણ છે, વાસના અનુભવથી જ થાય છે તમે જગત અસત્ય કહો છો જગત કોઇ પદાર્થ છે જ નહિ, તો જગત અથવા જગતના કોઈ પદાર્થનો અનુભવ પણ હોઇ શકે જ નહિ જે પદાર્થ હોય જ નહિ તે પદાર્થનો અનુભવ ક્યાંથી જ થાય? અનુભવ ન હોય તો અનુભવનુ કાર્ય વાસના પણ ક્યાંથી જ હોય?

પૂર્વપક્ષી—વાસનાસંતાન અનાદિ છે પ્રથમ અનાદિ વાસનાથી જગતના પદાર્થનો ભ્રમરૂપી અનુભવ થાય છે, પછી આ અનુભવ વાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે, એ વાસનાથી પાછો

હોવાથી પણ એની ઉપપત્તિ થતી નથી, કારણ કે સર્વ અનુભવ વાસનાનું જનન કરે એવો નિયમ ન હોવાથી કદાચિત્ કોઈ અર્થની પ્રતીતિ ન થાય એવો પ્રસંગ આવે એવો નિયમ હોય તોપણ સર્વદા એનો ઉદ્બોધ કરનાર હોય એવો નિયમ ન હોવાથી, એવો પ્રસંગ આવે. ઉદ્બોધ કરનાર દૃષ્ટ હોય નહિ, કારણ કે (એમ હોય તો) અન્યોન્યાશ્રય થાય અદૃષ્ટ પણ ન હોય, કારણ કે એ દૃષ્ટસામગ્રીસંપાદન દ્વારા જ કારણ થાય છે વળી, 'વૈધર્મ્ય'ને લીધે

એ પદાર્થનો અનુભવ થય છે, એ પ્રમાણે વાસનાસંતાન અનાદિ છે, તેથી 'પદાર્થ ન હોવાથી એનો અનુભવ ન થાય ને તેથી વાસના સંભવે નહિ' એમ કહી શકાય નહિ આ પ્રમાણે વાસનાસંતાન અનાદિ છે તેથી જગતમાં આપણે પહેલવહેલો જે પદાર્થ જોઈએ તે અનાદિ વાસનાથી દેખાય છે, એનો એ પદાર્થ ફરીથી જોઈએ ત્યારે એ અમરૂપી અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાથી દેખાય એમ માનવું

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે સર્વ અનુભવો વાસનાને ઉત્પન્ન કરે એવો નિયમ નથી પ્રથમ અનાદિ વાસનાસંતાનથી આપણે અમુક પદાર્થનો અનુભવ કર્યો એ અનુભવથી ભ્રમરૂપી વાસના થઈ, એનાથી અનુભવ થયો, એ પ્રમાણે વારંવાર અનુભવ થાય તે દરેક સમયે અનુભવથી વાસના ઉત્પન્ન થવી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી, તેથી જ્યારે અનુભવથી વાસના ન થાય ત્યારપછી આપણને એ પદાર્થનો કોઈ સમયે અનુભવ થઈ શકે જ નહિ, કારણ કે અનુભવના કારણ વાસનાસંતાનનો છેદ થઈ ગયો ધારો કે જ્યારે અનુભવ થાય ત્યારે એ અનુભવથી વાસના ઉત્પન્ન થાય એવો નિયમ જ છે, તોપણ વાસનાથી જ અનુભવ થતો નથી, એને જાગ્રત કરનારની આવશ્યકતા છે જગત અસત્ય જ હોય, જગત હોય જ નહિ, તો વારંવાર વાસના હોવા છતાં એને જાગ્રત કરનાર મળી જ આવે એવો નિયમ નથી કોઈ સમયે ઉદ્બોધક એટલે જાગ્રત કરનાર ન મળવાથી પણ આપણને જગતનો અનુભવ થવો જોઈએ નહિ

પૂર્વપક્ષી—કાલ એ જ ઉદ્બોધક છે. કાલ સર્વદા છે જ અને કાલરૂપી ઉપાધિ સર્વદા હોવાથી ઉદ્બોધક કોઈ સમયે ન હોય એમ બને જ નહિ

સિદ્ધાન્તી—કાલ માત્ર સહકારિ કારણ જ છે, ઉદ્બોધક છે જ નહિ કાલ ઉદ્બોધક હોઈ શકે જ નહિ ઉદ્બોધક સર્વદા હોય જ, તો એ દૃષ્ટ છે કે અદૃષ્ટ? અર્થાત્ એ અનુભવી શકાય એવું છે કે અનુભવી શકાય નહિ એવું છે? દૃષ્ટ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે અન્યોન્યાશ્રય દોષ પ્રાપ્ત થાય છે દૃષ્ટનો અનુભવ થઈ શકે છે વાસનાથી દૃષ્ટની પ્રતીતિ થાય છે અને અનુભવેલું દૃષ્ટ વાસનાનું ઉદ્બોધક હોવાથી વાસના ઉત્પન્ન કરે છે એ પ્રમાણે દૃષ્ટનું કારણ વાસના અને વાસનાનું કારણ દૃષ્ટ, એ અન્યોન્યાશ્રય થાય છે અદૃષ્ટ પણ ઉદ્બોધક થઈ શકે નહિ, કારણ કે દૃષ્ટસામગ્રીથી જ અદૃષ્ટ બંધાય છે તેથી દૃષ્ટસામગ્રીની મારફત જ એ વાસનાનું ઉદ્બોધક થઈ શકે, અને દૃષ્ટસામગ્રીની એને આવશ્યકતા હોવાથી પ્રથમની પેઠે અન્યોન્યાશ્રય દોષ થાય વળી દૃષ્ટથી વાસના અને વાસનાથી દૃષ્ટની પ્રતીતિ, એનાથી વાસના, એ પ્રમાણે કોઈ સ્થળે અટકાય નહિ અનુભવનું કારણ વાસના અને વાસનાનું કારણ અનુભવ એનું કારણ વાસના, એ પ્રમાણે કોઈ સ્થળે કારણપરંપરાનો અંત આવશે નહિ, તેથી અનવસ્થા-દોષ પ્રાપ્ત થય છે

સ્વપ્નાદિ પેઠે નથી' (બ્ર સૂ. ૨-૨-૨૯) એ તત્ત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ : જીવની અવિદ્યાને લીધે જગતની પ્રતીતિ થાય છે.

પૂ૦—જીવની અવિદ્યા એ જ જગત્પ્રતીતિનું કારણ છે, કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરનાર શ્રુતિએ ત્યાં જ ભેદ જ્ઞાનનિવર્ત્ય છે એમ કહી, ભેદ અતાત્ત્વિક અજ્ઞાનકૃત છે, એમ નિરૂપણ કર્યું (એમ સમજવું), કારણ કે પરમાર્થતઃ ભિન્નનો અભેદ સંભવતો નથી, અને જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનનું જ નિવર્તક છે. 'આનો અવિદ્યાથી બન્ધ અનાદિ છે' એ વચનને લીધે જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ અનાદિ છે તેથી, અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ, 'હું અજ્ઞ છું' એમ અનુભવ-

---

પૂર્વપક્ષી—(વાસનાથી અનુભવ અને અનુભવથી વાસના એ પ્રમાણે અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવે છે, તેથી બીજથી વૃક્ષ અને વૃક્ષથી બીજ એ દૃષ્ટાંતમાં જેમ અનવસ્થા-દોષ નથી તેમ અહીં પણ અનવસ્થા-દોષ નથી).

સિદ્ધાન્તી—તોપણ 'વૈધર્મ્યને લીધે સ્વપ્નાદિ પેઠે નથી" (બ્ર. સૂ. ૨૨-૨૯) એ તત્ત્વ-સૂત્રનો વિરોધ થાય છે. જગત સ્વપ્ન વગેરે જેવું નથી. 'વગેરે' શબ્દમાં માયા અને ભ્રમનો સમાવેશ થાય છે, તેથી જગત સ્વપ્ન માયા અથવા ભ્રમ જેવું નથી, કારણ કે જગતમાં અને સ્વપ્ન વગેરેમાં ભેદ છે. સ્વપ્નમાં અનુભવેલા પદાર્થનો પુન. તરત જ બીજા સ્વપ્નમાં એવો જ અનુભવ થતો નથી, પરંતુ જગતમાં અનુભવેલા પદાર્થનો એવો જ અનુભવ ઘણા સમય પછી પણ થાય છે; તેથી જગતમાં અને સ્વપ્ન વગેરેમાં ભેદ છે. વળી, સ્વપ્ન વગેરેમાં જે ફલ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોનો અનુભવ થાય તે સાધનો જાગીએ ત્યારે ઉપયોગમાં આવતાં નથી, પરંતુ જગતમાં જે સાધનોનો અનુભવ કરીએ છીએ તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી થાય છે; તેથી પણ જગત અને સ્વપ્ન વગેરેમાં ભેદ છે.

આ પ્રમાણે જગતની પ્રતીતિની ઉપપત્તિ કરવા કલ્પેલા અધ્યારોપાપવાદનું ખંડન થયું. હવે અવિદ્યાથી જગતની પ્રતીતિ થાય છે એ પક્ષનું ખંડન કરવા પ્રથમ પૂર્વપક્ષ કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવનું અજ્ઞાન જ જગતની પ્રતીતિનું કારણ છે. બ્રહ્મથી જીવને જુદો પાડનારું મૂલ અજ્ઞાન જ છે. આ જીવના અજ્ઞાનથી જ જગતની પ્રતીતિ થાય છે. 'હું બ્રહ્મ નથી, પણ અમુક જીવ છું' એવા પ્રકારની અવિદ્યા એ જ આ અજ્ઞાન છે. વસ્તુતઃ જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' 'હે શ્વેતકેતુ, તું એ છે' એ શ્રુતિ જ જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરે છે, તેથી પણ ભેદ અતાત્ત્વિક છે ભેદ તાત્ત્વિક હોય તો, વસ્તુતઃ સત્ય હોય તો પરસ્પર ભિન્ન પદાર્થોનો અભેદ સંભવે જ નહિ, તેથી શ્રુતિ જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરે જ નહિ. બ્રહ્મ અને જીવનો ભેદ અતાત્ત્વિક અર્થાત્ મિથ્યા છે, કારણ કે એ અજ્ઞાનથી થયેલો છે. વળી, એ ભેદ અજ્ઞાનથી જ થયેલો છે, કારણ કે જ્ઞાનથી એ દૂર થાય છે. જ્ઞાન અજ્ઞાનને જ દૂર કરે છે, અને આ ભેદ પણ જ્ઞાનથી જ દૂર થાય છે, તેથી એ અજ્ઞાનથી થયેલો જ હોવો જોઈએ. છીપમાં દેખાતા રજતની પેઠે જે જે જ્ઞાનથી દૂર થાય છે તે તે અજ્ઞાનથી જ થયેલું હોય છે.

આ અજ્ઞાન માત્ર જ્ઞાનનો અભાવ જ નથી, પરંતુ ભાવરૂપ 'હું અજ્ઞ છું' એમ અનુભવથી સિદ્ધ જીવ બ્રહ્મનો ભેદ કરનારી અવિદ્યા જ છે. એ માત્ર જ્ઞાનનો અભાવ જ નથી, પરંતુ ભાવરૂપ છે. જેમ અમિત્ર એટલે મિત્ર નહિ તે, અર્થાત્ કોઈ તટસ્થ પુરુષ

સિદ્ધ ભાવરૂપ અવિદ્યાને જ એનો (ભેદનો) અવચ્છેદ કરનાર માનવી તેથી વિચિત્રપરિણામશીલ દોષરૂપ અવિદ્યાને જ લીધે વિચિત્ર જગતની પ્રતીતિ થાય છે. કાર્ય કારણ સજાતીય છે તેથી કાર્ય તુચ્છ હોવાથી એનુ કારણ પણ એવુ જ હોવુ જોઈએ એ યોગ્ય જ છે જેમ મુખના કેવલ સમ્બન્ધથી જ દર્પણાદિ (પદાર્થ) બિમ્બ પ્રતિબિમ્બ ભેદના નિમિત્ત થાય છે, તેમ ચિદ્રૂપ બ્રહ્મના કેવલ સબધથી જ એ પણ ભેદનુ નિમિત્ત થાય છે (જીવબ્રહ્મ) ભેદકૃત (પોતાના) અધ્યાસને લીધે પોતામા અજ્ઞત્વ કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ માનનાર

એમ નથી પરતુ આપણુ અહિત કરનાર દુશ્મન જ છે, તેમ અજ્ઞાન એટને જ્ઞાનનો અભાવ એમ નહિ, પરતુ આપણને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર ભાવરૂપ અવિદ્યા છે આ અવિદ્યાના તમ મોહ મહાતમ તમિસ્ર અને અધતામિસ્ર એ પાચ પર્વ છે એમા તમ અર્થાત્ સ્વરૂપનુ અજ્ઞાન એ અવિદ્યાનુ પ્રથમ પર્વ અન્ય સર્વનુ મૂળ છે આ અવિદ્યા અનાદિ છે 'જીવનો બધ અવિદ્યાથી અનાદિ છે' એ વચનથી જીવના બધનુ કારણ જીવ અને બ્રહ્મનો વિભાગ અનાદિ છે, અને એ વિભાગ કરનારી અવિદ્યા પણ અનાદિ છે જીવનો બધ અનાદિ છે તેથી એ બધનુ કારણ જીવ અને બ્રહ્મનો વિભાગ પણ અનાદિ હોવા જોઈએ, અને તેથી એ વિભાગનુ કારણ અવિદ્યા પણ અનાદિ હોવી જોઈએ જીવ અનાદિ કાળથી બદ્ધ છે, અને જીવ અને બ્રહ્મ વસ્તુત એક જ છે તોપણ બ્રહ્મને બધ થતો નથી, કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મનો વિભાગ થયા પછી જીવને બધ થાય છે, વિભાગ થયા પહેલા જીવને બધ નથી અહી 'અનાદિ' શબ્દનો 'આદિ અર્થાત્ આરભ રહિત' એવો અર્થ નથી, પરતુ અનાદિ એટને 'ચિરતન અર્થાત્ ઘણા લાબા સમયથી ચાલ્યુ આવેલુ' એવો અર્થ છે

આ વિચિત્ર રૂપે પરિણામ પામતી દોષરૂપ અવિદ્યાથી જ વિચિત્ર જગતની પ્રતીતિ થાય છે વસ્તુત જગત છે જ નહિ, પરતુ આ અવિદ્યાથી જગતની પ્રતીતિ થાય છે તુચ્છ જગતનુ કારણ તુચ્છ અવિદ્યા હોય એ યોગ્ય જ છે કાર્ય કારણ જેવુ જ હોવુ જોઈએ, તેથી કાર્ય જગત તુચ્છ હોવાથી એનુ કારણ બ્રહ્મ હોઈ શકે જ નહિ, પરતુ તુચ્છ અવિદ્યા જ એનુ કારણ હોવુ જોઈએ

વળી, માત્ર મુખના સબધથી જ દર્પણ બિબ પ્રતિબિબના ભેદનુ કારણ થાય છે, તેમ ચિદ્રૂપ બ્રહ્મના સબધથી જ અવિદ્યા જીવ અને બ્રહ્મના ભેદનુ કારણ થાય છે જેમ માત્ર દર્પણની સનિધિથી જ બિબ અને પ્રતિબિબ એવા બે પડે છે, તેમ માત્ર અવિદ્યાની સનિધિથી જ બ્રહ્મ અને જીવ એવા ભેદ પાડે છે તેથી માયાના બે કાર્ય થાય છે (૧) એ જીવ અને બ્રહ્મને જુદા પાડે છે આ એનુ નૈમિત્તિક કાર્ય છે (બ્રહ્મના સબધમા આવવારૂપ નિમિત્તથી આ એનુ કાર્ય થાય છે) (૨) વિચિત્ર જગતની પ્રતીતિ કરાવવારૂ બીજુ એનુ ઉપાદેય (સ્વીકારેલુ) કાર્ય છે તેથી આ પ્રતિબિબરૂપ જીવમા 'હુ અમુક છુ' એવો અધ્યાસ થાય છે અને એનાથી સસાર થાય છે આવો અધ્યાસ થવાથી જીવ પોતાને અજ્ઞ કર્તા ભોક્તા વગેરે માને છે અને તેથી જ 'સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' વગેરે વિધિથી પોતાને એ પ્રમાણે વર્તવાની આવશ્યકતા માને છે અને 'હુ સધ્યા આદિ નહિ કરુ તો મને દોષ થશે' એમ માને છે ત્યાર પછી શમ દમ વગેરે સાધનોથી અને બ્રહ્મના શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન વગેરેથી અવિદ્યાના અધિષ્ઠાનરૂપ પોતાના આત્માનુ અદ્વૈત કેવલ ચિદેકરસ સ્વરૂપનુ જ્ઞાન થાય છે શમ દમ વગેરે સાધનોથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, અને શુદ્ધ ચિત્તથી શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી અવિદ્યાના અધિષ્ઠાન પોતાના આત્માના સત્ય સ્વરૂપનુ જ્ઞાન થાય છે,

જીવ વિધિનિષોજ્ય વગેરે ભાવ ધરે છે જેમ રજ્જુસ્વરૂપજ્ઞાનથી પ્રાચીન સર્પનો અનુભવ અને એનાથી થતા ભયની નિવૃત્તિ થવાથી સ્વાસ્થ્ય થાય છે, તેમ શમ, દમ, ગુરુઉપસત્તિ, એઓનો ઉપદેશ, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વડે અવિદ્યાના અધિષ્ઠાનરૂપ સ્વકીય આત્મા અદ્વૈત કૂટસ્થ ચિદેકરસ છે એમ સ્વરૂપજ્ઞાન થવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, અને તેથી અજ્ઞાન કાર્યરૂપ પ્રપંચની પણ નિવૃત્તિ થવાથી 'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિનિરૂપિત મોક્ષ થાય છે [અવિદ્યાસંબંધ અજ્ઞ બનાવનાર હોવાથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્મમાં સંભવે નહિ જીવ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય અંગીકાર કરેલું હોવાથી અવિદ્યાનો આશ્રય જીવ પણ હોઈ શકે નહિ આથી જ જીવનું પણ અજ્ઞત્વ અનુપપન્ન છે.]

<u>પ્રતિબિંબવાદ અને એનું ખંડન</u>

એમ નહિ, કારણ કે જપાકુસુમને લીધે અરુણ સ્ફટિકસ્તમ્ભની શ્રેણિમાં

ત્યારે હું અમુક જીવ છું એવા અજ્ઞાનને સ્થાને 'હું અદ્વૈત કૂટસ્થ ચિદેકરસ બ્રહ્મ જ છું' એવું જ્ઞાન થાય છે આ જ્ઞાનથી અજ્ઞાન દૂર થાય છે આ જ્ઞાન અજ્ઞાનના નાશનું કારણ છે અજ્ઞાન દૂર થવાથી અજ્ઞાનનું કારણ પ્રપંચ અર્થાત્ જગત પણ દૂર થાય છે અજ્ઞાન દૂર થવાથી જગત પણ અસત્ય મિથ્યા છે એમ એને ભાન થાય છે, કારણ કે અજ્ઞાનનો નાશ થાય ત્યારે એના કાર્ય જગતની પણ નિવૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે જગતની નિવૃત્તિ થવાથી 'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે' એ શ્રુતિએ વર્ણવેલો મોક્ષ થાય છે મોક્ષ સ્વત થાય છે સાધનો માત્ર અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરે છે, મોક્ષ ઉત્પન્ન કરતા નથી, કારણ કે મોક્ષ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ઉત્પન્ન થતો નથી, મોક્ષ સ્વત થાય છે જેમ રજ્જુને ભ્રાંતિથી સર્પ માનીએ ત્યારે ભય ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ એ રજ્જુ છે, સર્પ નથી, એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે પ્રથમ એમાં થયેલો સર્પનો અનુભવ અને એનાથી થતો ભય દૂર થાય છે અને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જ્યાંસુધી ભ્રાંતિથી જગત સત્ય માનીએ ત્યાંસુધી જગતના દુ ખ વગેરે આપણને બાધ કરે છે, પરંતુ બ્રહ્મના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અજ્ઞાન અને એનું કાર્ય જગત દૂર થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે

સિદ્ધાન્તી–બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ હોવાથી એને અવિદ્યાનો સંબંધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે જેને જેને અવિદ્યાનો સંબંધ હોય તે તે અજ્ઞ જ હોવું જોઈએ બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સંબંધ હોય તો એ સર્વજ્ઞ હોઈ શકે નહિ, પરંતુ અજ્ઞ થઈ જાય તેથી બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સંબંધ હોય જ નહિ તેમ જીવ અને બ્રહ્મને એક માનો છો તેથી જીવને પણ અવિદ્યાનો સંબંધ હોઈ શકે નહિ આ જ કારણથી જીવ પણ અજ્ઞ હોઇ શકે નહિ જીવ અને બ્રહ્મને એક માનો છો તો બ્રહ્મ પણ અજ્ઞ થઈ જાય અર્થાત્ માયા અને અવિદ્યાને એક જ માનો છો તો એક જ વસ્તુના સંબંધથી બ્રહ્મના સર્વજ્ઞ અને અજ્ઞ એવા બે સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન કેમ થાય ?

(આ પ્રમાણે અવચ્છેદનો આક્ષેપ થવાથી, માયા અને અવિદ્યાને ભિન્ન માની પ્રતિબિંબવાદથી પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે છે)

પૂર્વપક્ષી–એમ નથી જેમ જપાકુસુમને લીધે લાલ દેખાતી સ્ફટિકમણિના સ્તંભની

પડતા પુરુષપ્રતિબિંબના અરુણત્વ પેઠે જીવમાં અજ્ઞત્વનો આભાસ ઉપપન્ન છે. એના બિંબની ઉજ્જવલતા પેઠે બ્રહ્મમાં સર્વજ્ઞત્વ ઉપપન્ન જ છે. અવિદ્યા (અજ્ઞત્વનો) આશ્રય હોવાથી અભેદ અનુપપન્ન નથી.

સિ૦—અત્ર કહીએ છીએ. જીવની એ શક્તિ છે તો પ્રથમ જીવસ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ ત્યાં (આ વિચારમાં) જીવ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ છે એ પક્ષ યુક્તિવિરુદ્ધ છે, કારણ કે બ્રહ્મ રૂપરહિત હોવાથી અને પ્રતિબિંબનો આશ્રય અજ્ઞાન અસ્વચ્છ હોવાથી, ક્યાં કોનું પ્રતિબિંબ પડે? કારણ કે રૂપવાળા (પદાર્થ)નું જ પ્રતિબિંબ (પડે) એવો નિયમ છે. દૃષ્ટને અનુસરી કલ્પના કરવી ઉચિત છે, નહિ તો વાયુ અને કાષ્ઠ (અનુક્રમે) બિંબ અને પ્રતિબિંબાશ્રય થાય—દર્પણ વગેરેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે-ના, એટલા પ્રદેશમાં રહેલું પ્રભામંડલ રૂપવાળું હોવાથી એનું જ (પ્રતિબિંબ) દેખાય છે. વળી, દર્પણ-રેખા પેઠે જે જ્યાં હોય તેનું ત્યાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી; તેથી સર્વગત બ્રહ્મ

હારમા પડતુ પુરુષનું પ્રતિબિંબ લાલ દેખાય છે તેમ અવિદ્યામા પડતા બ્રહ્મના પ્રતિબિંબમાં અજ્ઞત્વ જણાય છે એ પ્રતિબિંબ જીવ છે અને એ આપણને અજ્ઞ જણાય છે, પરંતુ જેનુ પ્રતિબિંબ લાલ સ્ફટિકમણિના સ્તભની હારમા પડે છે તે પુરુષ પોતે ઉજ્જ્વળ દેખાય છે, લાલ દેખાતો નથી, એમ બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ રહે છે, અજ્ઞ થતુ નથી. વળી અજ્ઞત્વ અવિદ્યાનો આશ્રય કરી રહેલું છે તેથી વસ્તુત બ્રહ્મ અને જીવ એક જ છે.

(આ મત પ્રમાણે માયા અને અવિદ્યા ભિન્ન ભિન્ન છે માયાના પ્રદેશમાં રહેલું ચૈતન્ય અથવા માયામાં ચૈતન્યનુ પ્રતિબિંબ ઈશ્વર છે અને અવિદ્યામાં ચૈતન્યનું પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ છે)

સિદ્ધાન્તી—જગતનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી અવિદ્યા જેની શક્તિ છે તે જીવના સ્વરૂપનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ જીવ બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ રૂપ વગરનું છે, અને અવિદ્યા પણ સ્વચ્છ નથી. રૂપવાળા મુખ વગેરે પદાર્થનું જ પ્રતિબિંબ પડે, અને એ પણ દર્પણ વગેરે સ્વચ્છ પદાર્થમા જ પડે રૂપ વગરના બ્રહ્મ જેવા પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ, તેમજ અવિદ્યા જેવા અસ્વચ્છ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ સભવે જ નહિ ધારો કે રૂપ વગરના પદાર્થનું અસ્વચ્છ પદાર્થમા પ્રતિબિંબ પડી શકે, તો રૂપ વિનાના વાયુનુ અસ્વચ્છ પદાર્થ કાષ્ઠમા પ્રતિબિંબ પડવું જોઈએ, એ કદાપિ સભવતું જ નથી.

પૂર્વપક્ષી—અવિદ્યા સ્વચ્છ છે અને રૂપ વગરના પદાર્થનુ પ્રતિબિંબ પડે છે, કારણ કે રૂપ વિનાના આકાશનું દર્પણ વગેરે પદાર્થોમા પ્રતિબિંબ પડે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી આકાશનું પ્રતિબિંબ પડતુ નથી એ પ્રતિબિંબ આકાશનું નથી, પરંતુ એ પ્રદેશમા રહેલુ પ્રભામંડલ રૂપવાળું હોવાથી એનું પ્રતિબિંબ પડે છે. વળી, દર્પણરેખા પેઠે જે જ્યા હોય ત્યા એનુ પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ. અવિદ્યા અને બ્રહ્મ ઉભય સર્વ સ્થળે રહેલાં છે, તેથી જ્યા જ્યા અવિદ્યા છે ત્યાં ત્યા બ્રહ્મ પણ છે જ.

સર્વગત અવિદ્યામાં પણ હોવાથી (એનું ત્યાં) પ્રતિબિંબ કેમ પડે?—ત્યાં (દર્પણરેખા દૃષ્ટાન્તમાં) (રેખા) સંયોગસમ્બન્ધથી રહેલી છે તેથી પ્રતિબિંબ પડતું નથી, અહીં ઉભય (બ્રહ્મ અને અવિદ્યા) વિભુ હોવાથી એમનો સંયોગ નથી, તેથી કાંઈ અનુપપત્તિ નથી—એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે પ્રભામણ્ડલ સંયુકત છે તોપણ એનું (પ્રતિબિંબ) દેખાય છે–જે અંશમાં સંયોગ હોય તે અંશમાં પ્રતિબિંબ ન પડે–એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બિસિનીસૂત્ર જેટલા જ અંતરે રાખેલી અંગુલિના તલભાગથી પ્રભાનું પણ દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. વળી લોકમાં બિંબ અને પ્રતિબિંબની એકત્ર સ્થિતિ નથી, તેથી 'દ્વિસુપર્ણ સયુજ' (શ્વે. ૪–૬) 'પરમ પરાર્ધમાં ગુહામાં પ્રવેશ કરેલા' 'ગુહામાં પ્રવેશેલા (દ્વિ) આત્મા, કારણ કે એમનું પ્રતિપાદન છે' (બ્ર. સૂ ૧–૨–૧૧) ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને ન્યાયથી

અવિદ્યા હોય ત્યાં બ્રહ્મ પણ રહેનું હોવાથી અવિદ્યામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—દર્પણરેખાનું દૃષ્ટાંત અહીં ઘટતુ નથી, કારણ કે દર્પણરેખાને અને દર્પણને સંયોગસંબંધ છે. દર્પણરેખા દર્પણ સાથે સંયોગસંબંધથી રહેલી હોવાથી એમાં એનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી, પરન્તુ અવિદ્યા અને બ્રહ્મ સંયોગસંબંધથી રહેલાં નથી, કારણ કે ઉભય વિભુ અર્થાત્ સર્વ સ્થળે રહેલાં છે. બે વિભુ પદાર્થમાં સંયોગસંબંધ ઘટી શકે નહિ. અવિદ્યા અને બ્રહ્મ સંયોગસંબંધથી રહેલાં ન હોવાથી, દર્પણરેખાનું દૃષ્ટાંત ઘટતું નથી. અવિદ્યામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

સિદ્ધાંતી—સંયોગસંબંધ હોય ત્યાં પ્રતિબિંબ પડે નહિ એમ કહી શકાય નહિ. દર્પણરેખાની પેઠે પ્રભામંડળ પણ દર્પણ સાથે સંયોગ સંબંધથી રહેલું છે, તોપણ પ્રભામંડળનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં પડે છે, તેથી સંયોગસંબંધને લીધે પ્રતિબિંબ પડતું નથી એમ કહેવાય નહિ

પૂર્વપક્ષી—જેટલા અંશમાં સંયોગ હોય તેટલા અંશમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી. પ્રભામંડલનો જેટલા અંશમાં સંયોગ છે તેટલા અંશનું પ્રતિબિંબ નથી, પરન્તુ સંયોગરહિત પ્રભામંડલનો જેટલો અંશ છે તેટલાનું પ્રતિબિંબ પડે છે; તેથી સંયોગ હોય ત્યાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ સત્ય નથી, કારણ કે દર્પણથી માત્ર કમલિનીના સૂત્ર જેટલા અંતરે આપણી અંગુલિ રાખીએ, તે અંગુલિના તળિયાની પ્રભાનો સર્વાંશે દર્પણ સાથે સંયોગ છે એમ આપણે કહેવું જ પડશે, કારણ કે કમલિનીના સૂત્ર જેટલી અંગુલિની પ્રભામાં સંયોગવાળો અને સંયોગરહિત એવા ભાગ હોઈ શકે જ નહિ. તેથી એ પ્રભાનો દર્પણ સાથે સર્વ અંશે સંયોગ છે, તોપણ એનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેથી સંયોગને લીધે દર્પણરેખાનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી એમ કહેવાય નહિ, પરંતુ દર્પણરેખા ત્યાં જ હોવાથી એનું પ્રતિબિંબ ત્યાં પડતું નથી, અર્થાત્ જે વસ્તુ જ્યાં હોય ત્યાં એનું પ્રતિબિંબ પડે નહિ. અને અવિદ્યા સર્વત્ર હોવાથી અવિદ્યા જ્યાં હોય ત્યાં બ્રહ્મ પણ છે, તેથી બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ સંભવતું જ નથી, અર્થાત્ તમારા મત પ્રમાણે જીવનું જે સ્વરૂપ છે તે યથાર્થ નથી.

વળી, 'બે સુપર્ણ સાથે રહેનાર' 'ગુહામાં પ્રવેશેલા બે આત્મા, કારણ કે એમનું પ્રતિપાદન છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સૂત્રો જીવ અને બ્રહ્મ એક સ્થળે રહે છે એમ કહે છે.

નિર્ણીત જીવ અને પરમાત્માની એકત્ર સ્થિતિની બિંબપ્રતિબિંબપક્ષમાં સંગતિ થતી નથી. વળી, 'અવિદ્યામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ તે જીવ, અને અવિદ્યાનો નાશ તે મોક્ષ' એમ કહેતાં તમારા મતમાં જીવસ્વરૂપનો નાશ તે જ મોક્ષ એમ થાય છે, અને આત્મહાનિ અપુરુષાર્થ છે તેથી મોક્ષ અપુરુષાર્થ થાય, જીવ પણ અલીક થાય. એમ હોવાથી કોઈપણ પરલોક માટે પ્રયત્ન કરે નહિ, કારણ કે મુમુક્ષુ મોક્ષનું સ્વરૂપ અને સ્વકીય બદ્ધ સ્વરૂપ જાણીને, ઉક્ત સાધન માટે યત્ન કરે અને એ ઉભયસ્વરૂપનુ જ્ઞાન થાય ત્યારે 'સર્વ મિથ્યા છે' એમ જાણીને, અને ઐહિકી અને પારલૌકિકી પણ પ્રવૃત્તિ અવિદ્યાના અધ્યાસથી થયેની છે એમ જાણીને, 'ઐહિક (પ્રવૃત્તિ) સારી, પરન્તુ પારલૌકિકી સ્વરૂપહાનિનું કારણ હોવાથી સારી નહિ' એમ (વિચારી), સર્વ અપ્રવૃત્ત રહે, અને નિવૃત્તિમાર્ગમા જ ઉચ્છેદ પામે, અથવા સર્વે શાંત જ રહે, વિહિત અને નિષિદ્ધ સમાન હોવાથી, કોઈપણ (કાર્યમાથી) નિવૃત્ત જ ન રહે, આવી રીતે સર્વ સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ કરવા આવો મત પ્રવર્તાવનાર વેદને પણ માત્ર વ્યવહારમાં જ પ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારનાર (તુ) <u>પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ છે.</u>

જીવ બ્રહ્મનુ પ્રતિબિંબ હોય તો ઉભયની એક જ સ્થળે સ્થિતિ મળતી નથી, કારણુ કે લોકમા બિંબ અને પ્રતિબિંબ એક સ્થળે રહેલા કદાપિ દેખાતા નથી

વળી, અવિદ્યામા બ્રહ્મનુ પ્રતિબિંબ એ જીવ અને અવિદ્યાનાશ એ મોક્ષ, એમ તમે માનો છો મોક્ષસમયે અવિદ્યાનો નાશ થવાથી અવિદ્યામા બ્રહ્મના પડેલા પ્રતિબિંબનો પણ નાશ થવાનો જ આ પ્રતિબિંબ જીવ જ હોવાથી મોક્ષસમયે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનાર જીવનો નાશ થાય, તેથી જીવના સ્વરૂપનો નાશ એ જ તમારા મત પ્રમાણે મોક્ષ છે પરંતુ આત્મહાનિ એ મહાન અપુરુષાર્થ છે, તેથી મોક્ષ અપુરુષાર્થરૂપ થાય છે, અને જીવ પણ માત્ર પ્રતિબિંબ જ હોવાથી અલીક અર્થાત્ મિથ્યા છે આમ હોય તો કોઈ પણ પરલોક માટે પ્રયત્ન કરે જ નહિ, કારણ કે મોક્ષની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષ મોક્ષનુ સત્ય સ્વરૂપ અને પોતે બદ્ધ છે એમ જાણી, બંધનમાથી મુક્ત થવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે, પરંતુ તમારા મત પ્રમાણે આત્માનો નાશ એ જ મોક્ષ છે, અને પોતે અલીક અથવા મિથ્યા છે, સર્વ જગત મિથ્યા છે, અને આ લોકની તેમજ પરલોક માટે કરવામા આવતી સર્વ પ્રવૃત્તિ અવિદ્યાના અધ્યાસથી જ થાય છે એમ જાણે ત્યારે મોક્ષ માટે શુ કરવા પ્રયત્ન કરે? પરલોક માટે પ્રવૃત્તિ કરવાથી સ્વરૂપની હાનિ થશે એમ જાણે, ત્યારે પરલોક માટે પ્રવૃત્તિ કરવા કરતા લૌકિક પ્રવૃત્તિ જ કરે અથવા ઉભય પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સસાર અને સ્વરૂપહાનિ એમ અપુરુષાર્થ જ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી, એક પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, અને નિવૃત્તિ માર્ગમા જ નાશ પામે વેદમા કરવાના કહેલા કર્મ અને વેદે નિષેધ કરેલા કર્મમા કાઈપણ વિશેષ ન હોવાથી, શાસ્ત્રમા ન કરવાનુ કહેલ કોઈ પણ પ્રકારનુ કાર્ય કરતા અટકાય જ નહિ. આ પ્રમાણે હોય તો સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ જ થઈ જાય સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ કરાવવા જ આવો મત પ્રવર્તાવનાર, વેદને પણ કેવલ વ્યવહારમા જ પ્રમાણુ માનનાર અને વસ્તુતઃ અસત્ય

વેદને પણ સ્વઅજ્ઞાનથી કલ્પિત કહેનાર અતિધૃષ્ટ છે.

માયિક સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ

'સર્વ પ્રપંચ જ એવો છે તેથી વેદને પણ એમાં આવી જવાથી એવો કહું છું.'—તારા મોઢાને ચોકડું નથી તેથી ભલે કહે, પરંતુ યુક્તિયુક્ત કહેતો નથી, કારણ કે પ્રતિબિંબ આમ્રતરુકદમ્બનાં ફલ લેવા, પ્રતિબિંબ છે એમ જાણનાર કોઈ પણ હસ્ત પ્રસારતો જોવામાં આવ્યો નથી. એ પ્રમાણે વેદને એવો (અજ્ઞાન–કલ્પિત) જાણનાર કયો (પુરુષ) એણે વર્ણવેલા સ્વર્ગ અપવર્ગ આદિ ફલવાળા, અતિશય આયાસથી સાધ્ય યાગ સંન્યાસ વગેરેમાં સર્વ બંધુનો ત્યાગ કરી સર્વસુખથી વિમુખ રહી પ્રવૃત્ત થાય?—સ્વપ્નમાં સ્વાપ્નિક ફલ માટે પ્રવૃત્તિ જણાય છે.—ખરુ એ સમયે એ સત્ય જ છે એમ જાણનારની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે, પરંતુ સ્વપ્નમાં જ 'હું આ સ્વપ્ન જોઉં છું, પારમાર્થિક જોતો નથી' એમ જાણનારની નહિ, એ ધ્યાનમાં રાખો.—વિશેષદર્શન સ્વસજાતીય ભ્રમની જ નિવૃત્તિ કરે છે પ્રકૃતિમાં પ્રાપંચિક

માનનાર તમે પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ જ છો વળી, વેદ પણ જીવના પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પેલા છે એમ કહેવામા તમે ઉદ્ધતાઈ કરો છો

પૂર્વપક્ષી—સર્વ જગતને હુ મિથ્યા કહુ છુ વેદ પણ જગતની અંદર આવી ગયેલા હોવાથી એને પણ મિથ્યા કહુ છુ

સિદ્ધાન્તી—ખરે, તારા મોઢાને કાઈ અંકુશ ન હોવાથી તુ એમ કહે છે, પણ એ યુક્તિપૂર્વક નથી, કારણ કે આમાનુ જલમા પ્રતિબિંબ પડેલુ જોઈ એ આમાના પ્રતિબિંબની કેરીઓ લેવા કોઈપણ પુરુષ હાથ લાબો કરતો કોઈ દિવસ દેખાયો નથી, કારણ કે પ્રતિબિંબ મિથ્યા છે ને એ કેરીઓ દેખાય છે, પણ વસ્તુત નથી એમ એ જાણે છે એ જ પ્રમાણે વેદને મિથ્યા જાણે, તોપણ વેદમાં કહેલા સ્વર્ગના સાધન યજ્ઞ અને મોક્ષના સાધન સન્યાસ વગેરેમા—સર્વ બધુ મિત્રનો ત્યાગ કરી, સર્વ સુખને તિલાંજલિ આપી, ઘણુ કષ્ટ વેઠી—તત્પર કોણ રહે?

પૂર્વપક્ષી—સ્વપ્નમા જે ફલ દેખાય તેને માટે પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે એ આપણે અનુભવીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે જગત અસત્ય માનીએ તોપણ જગતમા રહીએ ત્યાસુધી ફલ માટે પ્રવૃત્તિ કરીએ એમા શુ આશ્ચર્ય?

સિદ્ધાન્તી—સ્વપ્નમા ફલ વગેરે માટે પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ એ ખરુ, પણ એ ફલને એ સમયે સત્ય માનીએ છીએ તેથી જ એને માટે પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ 'હુ આ સ્વપ્ન જોઉ છુ, સત્ય પદાર્થ જોતો નથી' એમ માનનારની સ્વપ્નમાં પણ પ્રવૃત્તિ સભવે નહિ એ સમયે સ્વાપ્નિક ફલને સત્ય માનીએ છીએ તેથી જ પ્રવૃત્તિ સભવે છે, પરતુ જગત અસત્ય છે એમ આપણે જાણીએ છીએ તો આપણી પ્રવૃત્તિ કેમ સભવે?

પૂર્વપક્ષી—પ્રથમ આપણે જગતને સત્ય માનીએ છીએ ત્યારે પ્રવૃત્તિ પણ કરીએ છીએ, પછી આપણને વેદમાથી ભાન થાય છે કે જગત સત્ય નથી, પરન્તુ અસત્ય છે, તોપણ આપણને જગતની સત્ય તરીકે જ પ્રતીતિ થાય છે, કારણ કે જગતને આપણે આપણા ચક્ષુ વગેરેથી સત્ય તરીકે અનુભવીએ છીએ જગત પ્રત્યક્ષ છે વેદ એને મિથ્યા કહે છે, પણ વેદ

ભ્રમ અપરોક્ષ છે તેથી શાબ્દજ્ઞાન એની નિવૃત્તિ કરવા સમર્થ નથી, તેથી પ્રવૃત્તિ થાય છે —આ સાર નથી. પ્રતિબિંબ હોવાથી અસત્ (તરીકે) અનુમિત થયેલાં તરુઓ ચક્ષુથી પ્રતીત થાય છે, તેમ શાબ્દજ્ઞાન પછી પણ પ્રપંચપ્રતીતિ ભલે થાય, પરન્તુ પ્રવૃત્તિ ન જ થાય; નહિ તો એ (તરુના) ફલ માટે પણ પ્રવૃત્તિ થાય. વળી, પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલાં યાગ અને બ્રહ્મજ્ઞાન (અનુક્રમે) સ્વર્ગ અને મુક્તિ ફલવાળાં છે એ જ્ઞાનનો પછી ઉત્પન્ન થતાં એ મિથ્યા છે એ જ્ઞાનથી બાધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ઉભય શાબ્દ છે,— દ્વૈતપ્રતીતિ જ અનર્થરૂપ છે. એની નિવૃત્તિ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન વિના થતી નથી, તેથી એ માટે પ્રવૃત્તિ (થાય છે). અહીં મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે દ્વૈતપ્રતીતિ અનર્થ છે એવું અને આ કાર્યકારણભાવનું જ્ઞાન એને ક્યાંથી થયું? જો 'શ્રુતિમાંથી' એમ કહે, તો એને કહેવું કે

શબ્દપ્રમાણ છે જગતનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સત્ય તરીકે અનુભવ કરીએ છીએ, અને શબ્દપ્રમાણ એ અસત્ય છે એમ કહે છે, પરન્તુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ શબ્દપ્રમાણ કરતા વધારે બલવત્ હોવાથી શબ્દપ્રમાણ એનો બાધ કરી શકતું નથી અર્થાત્ વેદમાંથી જગત અસત્ય છે એમ જાણીએ છીએ, તોપણ જગતનો સત્ય તરીકે અનુભવ કરીએ છીએ તેથી જગતમાં પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ યોગ્ય નથી. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વધારે બલવત્ હોવાથી શબ્દપ્રમાણથી એનો બાધ ન થાય, તેથી કદાચ જગતની પ્રતીતિ આપણને રહે, પરન્તુ પ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ, કારણ કે જલમાં આપણે આંબાના વૃક્ષનું પ્રતિબિંબ જોઈએ છીએ, તે પ્રતિબિંબ હોવાથી અસત્ય છે એમ આપણે અનુમાન કરીએ છીએ. આંબાના વૃક્ષનું પ્રતિબિંબ આપણને પ્રત્યક્ષ છે, પરન્તુ એ અસત્ય છે એમ આપણે અનુમાન કરીએ છીએ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અનુમાન કરતાં વધારે બલવત્ છે તેથી અનુમાનથી એનો બાધ થતો નથી, અને આપણે પ્રતિબિંબને જોઈ શકીએ છીએ છતાં એના ફલ લેવાની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એ જ પ્રમાણે જગત અસત્ય છે એમ આપણે શબ્દપ્રમાણથી જાણીએ અને પ્રત્યક્ષ તરીકે એને અનુભવીએ છીએ. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ શબ્દપ્રમાણ કરતાં વધારે બલવત્ હોવાથી આપણને જગતની પ્રતીતિ થાય, પરન્તુ આપણી પ્રવૃત્તિ સંભવી શકે નહિ. જો આ પ્રવૃત્તિ સંભવે તો આંબાના પ્રતિબિંબની કેરી લેવા પણ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. વળી, યજ્ઞનું ફલ સ્વર્ગ છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એ જ્ઞાન પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારપછી વેદનાં શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી યજ્ઞ સ્વર્ગ જગત વગેરે મિથ્યા છે એમ જ્ઞાન થાય છે. આ ઉભય પ્રકારના જ્ઞાન વેદમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ઉભયનું કારણ શબ્દપ્રમાણ છે, ઉભય જ્ઞાન શબ્દપ્રમાણથી જ થાય છે તેથી જગત મિથ્યા છે એવું પછી થયેલું જ્ઞાન પૂર્વેના જ્ઞાનનો બાધ કરી શકતું નથી, તેથી સ્વર્ગ મિથ્યા છે એ જ્ઞાન કદાપિ થઈ શકે જ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—એ જ મહાન અનર્થ છે. આ દ્વૈતની પ્રતીતિ માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ દૂર થાય, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—દ્વૈતની પ્રતીતિ અનર્થ છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ એ દૂર થાય છે એવું તમે કેમ જાણ્યું?

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિમાંથી જ. વેદ જ એમ કહે છે.

'આનો નિઃશ્વાસ વેદો છે' 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ મોકલે છે અને એને વેદ મોકલે છે' 'અમે સાંભળ્યું છે કે વેદ સાક્ષાત્ સ્વયંભૂ નારાયણ છે' (ભા.૬-૧-૪૦) 'સર્વ વેદથી વેદાન્તકૃત્ વેદ જાણનાર હું જ વેદ્ય છું' (ભ. ગી. ૧૫-૧૫) ઈત્યાદિ સ્વસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ, લૌકિકવાક્યસમાન બનાવનાર સ્વકીય અજ્ઞાનકલ્પિતપણું શ્રુતિ કેમ કહે, એ તું જ વિચાર. વળી, પ્રથમ વેદાન્તનું પારમાર્થિક સત્ત્વ જાણીને અથવા એના વિશે ઉદાસીન રહીને એના શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયેલો કોઈ પણ (પુરુષ) તમે કહી તે રીતે શ્રુતિ અને એનાં વર્ણવેલાં સાધન અજ્ઞાનકલ્પિત છે એમ સાંભળી, સ્વાપ્નિક ભોજનથી પરમાર્થ તૃપ્તિ પેઠે અસત્તુલ્ય ગુરુ અને એમનાં વાકયોથી પરમાર્થ સદ્રૂપ બ્રહ્મરૂપી ફલ કેમ પ્રાપ્ત થાય, એવી શંકા અથવા નિશ્ચયથી પ્રવૃત્ત થાય નહિ —જેથી (અભેદબોધક શ્રુતિથી) નિશ્ચય થાય છે તેથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે,–એમ ન કહો. પ્રથમ એવો નિશ્ચય હોય તથાપિ એવા (અજ્ઞાનકલ્પિત) શ્રુત્યુક્ત સાધનનું ભિન્ન પ્રકારનું (પરમાર્થ) બ્રહ્મરૂપી ફલ સાંભળી, ઉક્તદૃષ્ટાન્તન્યાયથી અર્થ બાધિત છે એમ જાણી શ્રુતિત્વ સમાન હોવાથી એકનો પણ બાધ અશકય છે એમ પણ જાણી, એના અર્થ વિશે સંદેહ થવાથી એના નિર્ણય માટે પ્રવૃત્ત થયેલા વિચારકની 'આનો નિઃશ્વાસ' 'જે બ્રહ્માને' (શ્વે ૬-૧૮) 'નામરૂપ આપું' (છાં. ૬-૩-૨) 'આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે; એ સત્ય છે' (છાં. ૬-૮-૭) 'એણે પોતાને પોતાની મેળે બનાવ્યું.' 'એ સત્ય

સિદ્ધાન્તી—'આનો નિશ્વાસ વેદો છે' 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ મોકલે છે' 'સર્વ વેદથી વેદાન્ત રચનાર વેદ જાણનાર હું જ વેદ્ય છું' ઈત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ વેદ કહે જ કેમ? વળી, શ્રુતિ સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ આવું વચન વેદને પોતાને અજ્ઞાનથી કલ્પેલા ઠરાવે છે અને સામાન્ય લૌકિક વાકયના જેવા ઠરાવે છે, તેથી આવું વચન વેદ કેમ કહે એમ તમે પોતે જ વિચારો.

વળી, પ્રથમ વેદને સત્ય માનીને, અથવા વેદ સત્ય છે કે અસત્ય એની દરકાર કર્યા વિના જ વેદનું શ્રવણ વગેરે કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય, પછી તમારી કહેલી રીત પ્રમાણે વેદ અને એનાં કહેલા સર્વ સાધન અજ્ઞાનથી કલ્પેલાં છે એમ જાણે, ત્યારે સ્વપ્નમાં કરેલા ભોજનથી ખરી તૃપ્તિ થતી નથી તે પ્રમાણે અસત્ય ગુરુ, ગુરુનાં અસત્ય વાકય વગેરેથી સત્ય સદ્રૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય જ નહિ એવા નિશ્ચયથી, અથવા અસત્ય વાકયથી સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેમ થાય એવી શંકાથી, કોઈ વેદનાં કહેલાં સાધન કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે જ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—વેદનાં અભેદ જણાવનારાં વચનોથી શ્રવણ વગેરે અસત્ય છે એવો નિર્ણય થાય છે, અને તેથી સાધન માટે પ્રવૃત્તિ પણ વેદથી જ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. શ્રવણ વગેરેથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે, તેથી શ્રવણ વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એમ પ્રથમ નિશ્ચય હોય છે; તોપણ વેદે કહેલાં અસત્ય સાધનોથી સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જાણી, સ્વપ્નમાં કરેલા ભોજનથી સત્ય તૃપ્તિ થતી નથી એ દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે, અસત્ય સાધનથી સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય નહિ એમ સમજી, સાધનો અસત્ય છે, બ્રહ્મ સત્ય છે એ સર્વ વેદ જ કહે છે તેથી, એક પણ પ્રકારના જ્ઞાનનો બાધ થઈ શકે નહિ એમ સમજી, એના અર્થ વિશે એને મહાન સંદેહ થાય છે. પછી જગત અને સાધન અસત્ય છે-એ જ્ઞાનનો 'વેદ આના નિશ્વાસ છે' 'જે પ્રથમ બ્રહ્માને મોકલે છે' 'હું સર્વનો પ્રભવ છું'.

છે એમ કહે છે' 'અસતમાંથી સત્ કેમ ઉત્પન્ન થાય ?' 'વેદ નારાયણ' 'સર્વ વેદ વડે' (ભ ગી. ૧૫-૧૫) 'હું સર્વનો પ્રભવ છું' (ભ. ગી. ૧૦-૮) 'આનંદથી બ્રહ્મની સ્તુતિ કરું છું' (ભા. ૧-૧-૧) 'કેવલ આનન્દનાં જેનાં કર પાદ મુખ ઉદર વગેરે છે' 'આનાં જન્મ વગેરે જેમાંથી છે' (બ્ર. સૂ ૧-૧-૨) 'આનન્દમય, અભ્યાસને લીધે' (બ્ર. સૂ ૧-૧-૧૧) ઇત્યાદિ સહસ્ર શ્રુતિ સ્મૃતિ ન્યાયથી તમારી કહેલી રીત બાધિત છે એમ નિશ્ચય થવાથી એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. પરન્તુ અધુના આસુર સર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી ભગવાનની માયાથી મોહિત થયેલા વિચારકોને પૂર્વોક્ત બાધજ્ઞાન થતું નથી તેથી એવી જ પ્રવૃત્તિ થાય છે; તેથી જ 'જ્ઞાનીના પણ ચિત્તને એ ભગવની દેવી મહામાયા બલથી ખેંચી મોહને અર્પે છે' એમ માર્કણ્ડેય-પુરાણમાં કહ્યું છે, કારણ કે હરીચ્છા એવી જ છે. એનું વર્ણન પદ્માદિપુરાણમાં 'કલિયુગમાં મનુષ્યાદિમાં કલા વડે ઉત્પન્ન થઈ તારા કલ્પિત શાસ્ત્રથી લોકોને મારાથી વિમુખ કર અને મને ગુપ્ત રાખ જેથી આ સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર થાય' એમ કહેલું છે. 'મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ' એ વચનને લીધે એમને અન્ધતમઃ જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી વધારે વિસ્તારથી શું ?

પ્રતિબિંબવાદના બીજા દોષ

વળી, લોકમાં દ્રષ્ટાને જ દર્પણ આદિ દોષના સંબંધથી પ્રતિબિંબનું દર્શન થાય છે તેથી પરમાત્માનો અવિદ્યા સાથે સંબંધ ન સ્વીકારવાથી એ જીવના દ્રષ્ટા થાય નહિ એમ થવાથી (પરમાત્મા) દ્રષ્ટા અને નિયામક છે એવો બોધ કરનારી શ્રુતિનો

'આના જન્મ વગેરે જેમાંથી થાય છે' ઇત્યાદિ સહસ્રાવધિ શ્રુતિ સ્મૃતિ સૂત્રથી બાધ થાય છે. એઓ સાધન વગેરેને સત્ય કહે છે ને એએના અસત્યપણાના જ્ઞાનનો બાધ કરે છે એમ નિશ્ચય થવાથી, કોઈપણ વિચાર કરનાર પુરુષની તમારી કહેલી રીતથી સાધન વગેરેને અસત્ય સમજી, સાધન કરવામાં પ્રવૃત્તિ થાય જ નહિ.

આધુનિક સમયમાં આસુર સર્ગમા ઉત્પન્ન થયેલા માયાથી મોહ પામેલા લોકોને ઉપર વર્ણવેલી શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરેથી પણ સાધનોના અસત્યપણાના જ્ઞાનનો બાધ થતો નથી, અને તમારી કહેલી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે; તેથી જ માર્કંડેયપુરાણમાં 'જ્ઞાનીના પણ ચિત્તને ભગવની દેવી મહામાયા બળથી ખેંચી મોહને અર્પણ કરે છે' એવુ વચન છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા જ એવી છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા કલિયુગમાં આવી છે એ સર્વ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે. આવી ભગવાનની ઇચ્છા હોવાથી જ આસુરી લોકોની તમારી કહેલી રીતથી પ્રવૃત્તિ થાય છે અને એનું ફલ પણ 'કૌન્તેય, મને પ્રાપ્ત કર્યાં વિના પછી અધમગતિ પામે છે' (ભ. ગી. ૧૬-૨૦) એ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાન્યાયે અધમ જ એમને પ્રાપ્ત થવાનું, તેથી વિશેષ વિસ્તાર કરવાથી શું ?

પ્રતિબિંબવાદના ઉપર ત્રણ નીચે જણાવેલ દોષો દર્શાવ્યા : (૧) રૂપરહિત બ્રહ્મનું અસ્વચ્છ અજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબ પડે નહિ; (૨) જે જ્યાં હોય તેનું તે જ સ્થળે પ્રતિબિંબ પડે નહિ; તેથી સર્વત્ર રહેલ બ્રહ્મનું સર્વત્ર રહેલ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડે નહિ; (૩) 'બે સુપર્ણ સાથે રહેનાર' વગેરે શ્રુતિવાક્યોમાં જણાવેલ બ્રહ્મ અને જીવની એકત્ર સ્થિતિ સંભવે નહિ. હવે પ્રતિબિંબવાદના બીજા દોષો જણાવે છે.

બાધ થાય, એ (શ્રુતિને) અનુસરી પરમાત્મા દ્રષ્ટા છે એમ સ્વીકારો તો એમને પૂર્વોક્ત ન્યાયથી અવિદ્યાનો સંબંધ થવાથી જીવતુલ્ય થઇ જાય એવું પ્રચ્છન્નનાસ્તિકનું જબરું વ્યાખ્યાનકૌશલ! વળી, 'ગુહામાં પ્રવેશ કરેલા' (ક. ૧-૩-૧) શ્રુતિમાં ગુહા જીવના અજ્ઞાનથી કલ્પિત હોવાથી પરમાત્માએ (ગુહાના) દ્રષ્ટા નહિ હોવાથી, (એમનો અને જીવનો) સાથે પ્રવેશ સંભવતો નથી, અને તેથી શ્રુતિનો બાધ થાય છે: જીવન્મુક્તિ પણ સંભવશે નહિ, કારણ કે પ્રતિબિંબ અંતઃકરણ અથવા અવિદ્યામાં પડે છે એમ તમારે કહેવું પડશે. અંતઃકરણમાં પડે છે (એમ કહો તો) જીવન્મુક્તને અંતઃકરણ હોય તો એ સંસારી જ રહે, અને એ ન હોય તો એની પરમમુક્તિ જ થાય, તેથી જીવન્મુક્તિ ક્યાં રહી? (પ્રતિબિંબ) અવિદ્યામાં પડે એ પક્ષ વધારે અસંગત છે, કારણ કે જીવન્મુક્તને અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન હોવાથી, એના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવાથી, અજ્ઞાનમાં પડેલા પ્રતિબિંબરૂપ જીવની પણ

વળી, લોકમાં આપણે અનુભવીએ છીએ કે દર્પણમાં જોનારને જ દર્પણના ચળકાટ વગેરે હોવાથી પ્રતિબિંબનું દર્શન થાય છે. અન્ય કોઈને થતું નથી. તેથી પ્રતિબિંબ જોનારને અને દર્પણને સંબંધ થાય ત્યારે જ પ્રતિબિંબ દેખાય છે. પરંતુ બ્રહ્મને અને અવિદ્યાને સંબંધ ન હોય, તો અવિદ્યામાં પડેલા બ્રહ્મના પ્રતિબિંબ જીવને બ્રહ્મ કેમ જોઈ શકે? બ્રહ્મ જીવને જોતું નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે 'આનાથી બીજો કોઈ જોનાર નથી' વગેરે શ્રુતિઓ પરમાત્માને જીવનો દ્રષ્ટા અને નિયન્તા કહે છે એનો બાધ થાય. આ શ્રુતિઓને લીધે પરમાત્માને જીવના દ્રષ્ટા સ્વીકારો તો, ઉપર કહ્યું તેમ, પરમાત્માને અને અવિદ્યાને સંબંધ છે એમ સ્વીકારવું પડે, અને અવિદ્યાનો સંબંધ હોય તો બ્રહ્મ જીવ જેવું થઈ જાય. આ સર્વ પ્રચ્છન્નનાસ્તિકનું મહત્ વ્યાખ્યાનકૌશલ દર્શાવે છે.

પૂર્વપક્ષી—(પરન્તુ પ્રતિબિંબ જોનાર પુરુષ ભ્રાંત નથી તેમ જીવને બ્રહ્મ જુએ તોપણ ભ્રાંત કહેવાય નહિ, તેથી જીવને જોવાથી બ્રહ્મ જીવની સમાન થતું નથી.)

સિદ્ધાન્તી—તોપણ 'ગુહામાં પ્રવેશ કરેલા (બે) આત્માઓ' એ શ્રુતિનો બાધ થાય છે. આ શ્રુતિ જીવ અને બ્રહ્મ ઉભયે સાથે ગુહામાં પ્રવેશ કરેલો છે એમ કહે છે, તેથી બ્રહ્મ ગુહાને પણ જુએ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મ ગુહાને જુએ નહિ તો જીવ સાથે ગુહામાં પ્રવેશ કેમ કરે? ગુહા વસ્તુતઃ સત્ય નથી, પરંતુ જીવના અજ્ઞાનથી કલ્પેલી છે. જીવના અજ્ઞાનથી કલ્પેલી ગુહાને જોવાથી બ્રહ્મ પણ જીવની પેઠે ભ્રાંત સિદ્ધ થાય છે.

વળી, તમારા મત પ્રમાણે જીવ મુક્તિ સંભવતી જ નથી, કારણ કે બ્રહ્મનું અંતઃકરણમાં અથવા અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ છે એવો તમારો મત છે. બ્રહ્મનું અંતઃકરણમાં પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ પ્રથમ ધારીએ, જીવન્મુક્તને અંતઃકરણ છે એમ સ્વીકારીએ, તો અંતઃકરણ હોવાથી એ જીવ સંસારી જ છે. એનું અંતઃકરણ ભલે શુદ્ધ હોય, તેથી એને કામ વગેરે ભલે ન હોય, કામ વગેરે ન હોવાથી એ ભલે મમતારહિત હોય, તોપણ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબરૂપ જીવ હોવાથી એની અહંતા દૂર થતી નથી તેથી એ સંસારી જ રહે છે. જીવન્મુક્તને અંતઃકરણ ન હોવાથી એને પરમમુક્તિ જ પ્રાપ્ત થઇ. અંતઃકરણ ન હોવાથી, બ્રહ્મનું અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પણ ક્યાં રહ્યું? જીવના સ્વરૂપનો નાશ થયો, અને એને પરમમુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તો એ જીવન્મુક્ત છે એમ કેમ કહેવાય?

નિવૃત્તિ થવાથી એના દેહનો સ્પન્દ થવો પણ અશક્ય થાય—પ્રારબ્ધની અવશિષ્ટ અવિદ્યા ત્યારે છે તેથી સર્વ સંભવે છે—એમ કહેવાય નહિ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી જ નાશ થનારી અવિદ્યા સાક્ષાત્કાર થવા છતા રહી શકે નહિ, તેથી પ્રારબ્ધના નાશનો પ્રતિબંધ કરનાર કોઈ રહેતું નથી વળી બ્રહ્મજ્ઞાનથી એ દૂર ન થાય તો કોઈ સમયે દૂર થાય જ નહિ — પ્રારબ્ધનો ભોગથી જ નાશ થાય છે —ત્યારે અવિદ્યા અને અવિદ્યાના કાર્યથી પણ એ જુદુ છે એમ તમે કહેવા તૈયાર થયા છો ? કારણ કે રજ્જુજ્ઞાન થયા પછી, એમા સર્પજ્ઞાન અને એનાથી થતા ભય વગેરે કોઈપણ અંશમા રહેતા નથી—કમ્પ રહે છે—પૂર્વકારણથી ઉત્પન્ન થયેલો કેવલ કમ્પ ભલે રહે, પણ એનાથી અન્ય કાંઈ થઈ શકે નહિ તેમજ પ્રારબ્ધથી પણ દેહનુ અસ્તિત્વ જ રાખી શકાય, પરંતુ અધ્યાસના અભાવને લીધે સુષુપ્તિમા જેમ થાય છે તેમ ભોગ વગેરે રાખી શકાય નહિ વળી,

---

બ્રહ્મનુ અવિદ્યામાં પડેલુ પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ માનીએ, તો જીવન્મુક્તને અપરોક્ષ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન હોવાથી એને અજ્ઞાન રહે જ નહિ અવિદ્યા ન રહેવાથી અવિદ્યામા પડેલુ બ્રહ્મનુ પ્રતિબિમ્બ પણ રહેતુ નથી આ પ્રમાણે એનુ જીવનુ રૂપ પણ રહેતું નથી તેથી જીવન્મુક્તનો દેહ હાલવાને પણ સમર્થ રહે નહિ દેહમા જીવનુ રૂપ નહિ રહેવાથી દેહ કેમ હાલી શકે ?

પૂર્વપક્ષી—જે અજ્ઞાનના કાર્યના ફલનો અનુભવ જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત કરતી વખતે થતો હોય તે કાર્યનુ ફલ અવશિષ્ટ રહ્યુ હોય તેટલી અવિદ્યા એ સમયે પણ રહે છે જે કર્મના ફલનો અનુભવ કરાતો હોય તે ફલ પૂરુ ભોગવવુ જોઈએ તેથી એટલી અવશિષ્ટ રહેલી અવિદ્યાથી જીવન્મુક્તનો દેહ હાલી શકે છે અને એ સર્વ કાર્ય કરી શકે છે

સિદ્ધાન્તી—અવિદ્યાનો બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી નાશ થાય છે જીવન્મુક્તને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી એની અવિદ્યાનો નાશ થવો જ જોઈએ અવિદ્યાનો નાશ થવાથી અવિદ્યાના કાર્ય પ્રારબ્ધનો પણ નાશ થવો જ જોઈએ પ્રારબ્ધના નાશની પ્રતિબંધક અવિદ્યા નાશ પામવાથી પ્રારબ્ધ પણ રહી શકે જ નહિ વળી બ્રહ્મજ્ઞાનથી પ્રારબ્ધનો અંત ન આવે તો કોઈ સમયે અંત આવવાનો જ નહિ

પૂર્વપક્ષી—પ્રારબ્ધનો તો માત્ર ભોગથી જ નાશ થાય છે પ્રારબ્ધનો ભોગ કર્યા વિના એનો નાશ થાય જ નહિ પ્રારબ્ધ જેટલુ અવશિષ્ટ હોય તેટલાનો ભોગ કરીએ એટલે એનો નાશ થાય અને પરમમુક્તિ થાય

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે અવિદ્યા અને એના કાર્ય પ્રપંચ વગેરેથી પ્રારબ્ધ જુદુ છે એમ તમે કહો છો ? કારણ કે જુદુ ન હોય અને માત્ર અવિદ્યાનુ કાર્ય જ હોય તો અવિદ્યાના નાશ સાથે એનો પણ નાશ થવો જ જોઈએ રજ્જુમા સર્પની ભ્રાન્તિ થવાથી ભય કંપ વગેરે થાય છે, પરંતુ પછી રજ્જુનુ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે એ અજ્ઞાનના કાર્ય ભય કંપ વગેરે સર્વ નાશ પામે છે કોઈ કાર્ય રહેતુ નથી એ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ અવિદ્યાનુ કાર્ય હોય તો એનો બ્રહ્મજ્ઞાનથી અવશ્ય નાશ થવો જ જોઈએ

પૂર્વપક્ષી—રજ્જુનુ જ્ઞાન થયા પછી પણ કંપ રહે છે એ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી પણ પ્રારબ્ધ રહે છે

સર્પજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો કમ્પ વેગ નામના સંસ્કારને લીધે રહે છે પ્રકૃતમાં અજ્ઞાનકાર્ય પ્રારબ્ધમાં સંસ્કાર ન હોવાથી અને એનો જ્ઞાનથી અવશ્ય નાશ થવો જ જોઈએ તેથી જ્ઞાન હોવા છતાં એ કેમ રહે ? વળી અધ્યાપનનો અસંભવ થશે. જીવન્મુક્તિનું નિરૂપણ કરનારાં શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણના વિરોધને લીધે, 'જીવન્મુક્તિ છે જ નહિ' એમ પણ કહી શકાય નહિ તેથી જીવ પ્રતિબિંબ છે એ પક્ષ અયુક્ત છે.

આભાસવાદ અને એનું ખંડન

પૂ૦—અમે જીવ પ્રતિબિંબ છે એમ કહેતા નથી, પરંતુ અંગુલિ વગેરેના સંપર્કથી ચંદ્રમાં દ્વિત્વનો ભાસ થાય છે તેમ બ્રહ્મ પણ અવિદ્યાથી અનેક હોય એમ ભાસે છે, એને બે ત્રણ વગેરે સંખ્યાનો યોગ થાય છે, અને એને માટે

સિદ્ધાન્તી—પ્રથમ થયેલી સર્પની ભ્રાન્તિથી ઉત્પન્ન થયેલો કંપ એકલો ભલે રહે, પણ એનાથી કાંઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી એ પ્રમાણે અહીં પણ પ્રારબ્ધથી જીવન્મુક્તનો દેહ ભલે રહે, પણ એ ભોગ વગેરે કરી શકે નહિ, કારણ કે જીવન્મુક્તને અધ્યાસ રહેતો નથી, બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી એનો અધ્યાસ દૂર થાય છે અધ્યાસ ન હોવાથી, એ ભોગ વગેરે પણ કરી શકે નહિ સુષુપ્તિમાં જેમ દેહ હોવા છતાં ભોગ વગેરે થતા નથી, તે પ્રમાણે જીવન્મુક્તને પણ અધ્યાસ ન હોવાથી ભોગ વગેરે હોવા ન જોઈએ

વળી, રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાન્તિ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા કંપમાં વેગ (velocity) નામનો સંસ્કાર હોવાથી, રજ્જુનું જ્ઞાન થયા પછી પણ એ રહે છે, પરંતુ અજ્ઞાનના કાર્ય પ્રારબ્ધમાં કાંઈ વેગ સંસ્કાર રહેલો નથી પ્રારબ્ધને અદૃષ્ટ ગણીએ તોપણ એમાં સંસ્કાર રહી શકે નહિ પ્રારબ્ધને કર્મ માનીએ તોપણ એમાં સંસ્કાર રહી શકે નહિ, કારણ કે સંસ્કાર ગુણ હોવાથી દ્રવ્યમાં જ રહી શકે પ્રારબ્ધને અદૃષ્ટ માનીએ અથવા કર્મ માનીએ તોપણ એ દ્રવ્ય નહિ હોવાથી એમાં વેગ નામનો સંસ્કાર હોઈ શકે નહિ, અને જ્ઞાનથી એનો અવશ્ય નાશ થવો જ જોઈએ, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી એ કદાપિ રહી શકે જ નહિ તથાપિ જીવન્મુક્તને બ્રહ્મજ્ઞાન હોવા છતાં અવિદ્યાનું કાર્ય પ્રારબ્ધ એમાં રહે છે એમ કહીએ તો શુકદેવજી વગેરે જીવન્મુક્ત આપણને ઉપદેશ આપી શકે નહિ એમનામાં અવિદ્યા અર્થાત્ અજ્ઞાન હોવાથી એમનો ઉપદેશ યથાર્થ ગણી શકાય નહિ

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે જીવન્મુક્તિ છે જ નહિ એમ માનીએ

સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં જીવન્મુક્તિનું વર્ણન કરેલું હોવાથી એ નથી એમ પણ કહેવાય નહિ તેથી જીવ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ છે એમ માનવાથી જીવન્મુક્તિની ઉપપત્તિ થતી નથી. આ કારણોથી જીવ પ્રતિબિંબ છે એ પક્ષ યોગ્ય નથી

(આ પ્રમાણે પ્રતિબિંબવાદનો નિરાસ થવાથી પૂર્વપક્ષી આભાસવાદનું અવલંબન કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—અમે જીવને પ્રતિબિંબ કહેતા નથી, પરંતુ જેમ ચક્ષુને અંગુલિ વગેરેનો સંપર્ક થવાથી આકાશમાં એક ચંદ્ર હોવા છતાં બે ચંદ્ર દેખાય છે, તે જ પ્રમાણે અવિદ્યાના સંપર્કથી બ્રહ્મ પણ અનેક જણાય છે આ પ્રમાણે બે ત્રણ અથવા વધારે બ્રહ્મ જણાય છે તેને જીવ કહીએ છીએ પ્રતિબિંબવાદમાં જીવ અલીક હતો તેથી સર્વ દૂષણ ઉદ્ભવતાં દર્પણને દૂર કરવાથી પ્રતિબિંબ નાશ પામે છે તેથી એ અલીક છે, તે જ પ્રમાણે જીવ પણ અલીક

જીવ-પદનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે.

સિ૦—આ વિદ્વાનોએ આદર કરવા જેવું નથી, કારણ કે અવિદ્યાને લીધે બ્રહ્મ અનેક હોય એમ કોને ભાસે છે એનો વિચાર કરવો જોઈએ બ્રહ્મને એવો ભાસ થતો નથી, કારણ કે એને ભ્રમ થતો નથી જીવને પણ એવો ભાસ થતો નથી, કારણ કે જીવ એ ભાસનો વિષય છે ગૃહીત ચન્દ્રોની પેઠે દોષને લીધે પોતે જ અનેક છે એવો આભાસ થતો નથી, કારણ કે એને દોષનો સંબંધ જ નથી વળી, એમ હોવાથી પરમાત્મામા જીવોના નિયામકપણાનો અસંભવ થશે. તેથી 'જે અંદર રહી આત્માને નિયમમા રાખે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિનો બાધ થશે. વળી, અવિદ્યા અને બ્રહ્મને કેવો સંબંધ છે? સંયોગ તો નહિ જ, કારણ કે ઉભય વિભુ હોવાથી એ સ્વીકારાય નહિ અધ્યાસ પણ નહિ, કારણ કે એ પણ

સિદ્ધ થયો જીવ અનીક હોવાથી યજ્ઞ વગેરેથી પરલોકપ્રાપ્તિ થાય એ વગેરે બોધ કરનારી શ્રુતિનો બાધ થયો કારણ કે જીવ જ ન હોવાથી પરલોક કોણ પ્રાપ્ત કરે, મોક્ષ કેને મળે અને જીવન્મુક્ત કોણ થાય? પ્રતિબિમ્બવાદમા જીવ અનીક હોવાથી જ આ સર્વ દૂષણ સંભવતાં હતાં, પરંતુ આ વાદમા જીવ અનીક ન હોવાથી જ આ સર્વ દૂષણોનો નિરાસ થાય છે અવિદ્યાથી દ્વિત્વ વગેરે સિદ્ધ થાય છે તેથી 'બે સુપર્ણ સાથે રહેનાર' 'ગુહામા પ્રવેશ કરેલા બે આત્માઓ' વગેરે શ્રુતિઓનો વિરોધ થતો નથી બ્રહ્મ સ્વતન્ત્ર હોવાથી આભાસ સંભવે નહિ એ ખરૂં, પરંતુ 'આભાસથી જીવ અને ઈશ્વર કરે છે' એ શ્રુતિ જ રૂપ ન હોવા છતાં આભાસનો સ્વીકાર કરે છે, તેથી આ મતમા જરા પણ દોષ નથી

સિદ્ધાન્તી—આ મત પણ વિદ્વાનોએ આદર કરવા જેવો નથી, કારણ કે અવિદ્યાના સંબંધથી બ્રહ્મ અનેક કોને જણાય છે બ્રહ્મ પોતે અવિદ્યાના સંબંધથી પોતાને અનેક જુએ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મમા ભ્રમ સંભવતો નથી બ્રહ્મને ભ્રમ થાય જ નહિ જીવને અવિદ્યાના સંબંધથી બ્રહ્મ અનેક જણાય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જીવ એ આભાસનો વિષય છે આભાસ થવાથી જીવ થાય છે આભાસ કારણ છે, જીવ એનું કાર્ય છે કારણ પહેલા કાર્ય હોઈ શકે જ નહિ આભાસ પહેલા જીવ ન હોવાથી જીવને એ આભાસ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ આપણે ચન્દ્રનું જ દૃષ્ટાન્ત લઈએ ચક્ષુને અંગુલિના સંપર્કથી ચન્દ્ર બે અથવા વધારે ભાસે છે આ આભાસ મૂળ સત્ય ચન્દ્રને થતો નથી, કારણ કે એ ચન્દ્રમા કાંઈ દોષ નથી દોષ ન હોવાથી એને આભાસ થાય નહિ વળી, આ આભાસ બે અથવા વધારે મિથ્યા જે ચન્દ્રો દેખાય છે તે ચન્દ્રને પણ થતો નથી, કારણ કે એ ચન્દ્રો અલીક છે, મિથ્યા છે વસ્તુત એ જડ છે જ નહિ વળી બીજો કોઈ જોનાર હોવાથી જ એ ચન્દ્રોનું ભાન થાય છે આ પ્રમાણે મૂળ સત્ય ચન્દ્રને, અથવા અનીક ચન્દ્રોને આ આભાસ થતો નથી. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મને અથવા જીવને આ આભાસ થઈ શકે નહિ તેથી આ આભાસ કોને થાય છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમારાથી આપી શકાય એમ નથી

વળી, સત્ય ચન્દ્ર અનીક ચન્દ્રોનો નિયામક નથી, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ જીવનું નિયમન કરી શકે નહિ તેથી 'જે અંદર રહી આત્માને નિયમમા રાખે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પરમાત્મા જીવના નિયામક છે એમ બોધ કરે છે, એઓનો બાધ થાય

વળી, અવિદ્યા અને બ્રહ્મને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે? સંયોગ સંબંધ છે એમ કહેવાય

નથી સ્વરૂપસબંધ પણ નથી, કારણ કે મુક્તાત્મામા પણ એનો સંભવ હોવાથી એ સસારી થઈ જાય કોઈક સંબંધ ભલે હોય, એ પણ અનાદિ છે એમ કહેવુ જોઈએ તેથી બ્રહ્મ, અવિદ્યા અને એઓનો સબધ ત્રણે અનાદિ હોવાથી જીવવિભાગ પણ અનાદિ જ થાય, તેથી અવિદ્યાસબધ અને જીવવિભાગ એક કાલીન હોવાથી એઓનો કાર્યકારણભાવ અસગત છે—કાર્યકારણભાવનો શ્રુતિ બોધ કરે છે—ત્યારે એનો નિર્વાહ કરવા જીવવિભાગ અર્વાચીન છે એમ સ્વીકારો —'આનો બન્ધ અવિદ્યાથી અનાદિ છે' વાક્યને લીધે વિભાગ પણ અનાદિ જ માનવો જોઈએ એમ નહિ ત્યા સાદિત્વનો અત્યન્ત નિષેધ કરેલો નથી, પરંતુ જેમ અમર નામથી દેવોના મરણનો નિષેધ છે, તેમ ઘટ પટ વગેરેમા સામાન્ય સાદિત્વનો નિષેધ કરેલો છે, નહિ તો 'અવિદ્યાથી' એમ કરણનો બોધ કરનાર

નહિ કારણ કે ઉભય વિભુ છે બે વિભુ (સર્વત્ર રહેનાર) પદાર્થમા સયોગ સબધ ઘટી શકે નહિ અધ્યાસસબધ પણ નથી તેમજ સ્વરૂપમા સબધ પણ નથી, કારણ કે એક જીવની મુક્તિ થવાથી કાઇ સર્વ જીવની મુક્તિ થતી નથી તેથી બાકીના બદ્ધ જીવમા અવિદ્યા છે અવિદ્યા બ્રહ્મને સ્વરૂપસબધ હોય તો એ સબધ મુક્ત આત્મામા પણ હોવાથી, એને પણ અવિદ્યાનો સબંધ છે, અને તેથી એ પણ બદ્ધ જ થાય છે તેથી અવિદ્યા અને બ્રહ્મનો સ્વરૂપસબધ પણ નથી આ પ્રમાણે અવિદ્યાને અને બ્રહ્મનો કોઈ પણ પ્રકારનો સબધ સભવતો નથી, તેથી અવિદ્યાના સબધથી બ્રહ્મ અનેક જણાય છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ

ધારો કે અવિદ્યાને અને બ્રહ્મને કોઈપણ પ્રકારનો સબધ છે આ સબધ પણ અનાદિ જ હોવો જોઈએ તેથી બ્રહ્મ અવિદ્યા અને એઓનો સબધ ત્રણે અનાદિ હોવાથી, જીવ વિભાગ પણ અનાદિ જ હોવો જોઈએ બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સબધ થવાથી જીવવિભાગ થાય છે એમ તમે કહો છો, તેથી બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સબધ કારણ છે અને જીવવિભાગ કાર્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે પરતુ આ સબંધ અને વિભાગ ઉભય અનાદિ હોવાથી એક કારણ અને બીજુ કાર્ય થઈ શકે નહિ, કારણ કે કારણ કાર્યથી પહેલાના સમયનુ હોવુ જોઈએ અહી ઉભય અનાદિ હોવાથી એક કાળના જ છે, તેથી એક કારણ અને બીજુ કાર્ય હોઈ શકે નહિ

પૂર્વપક્ષી—આ સબધ અને વિભાગ કારણ અને કાર્ય છે એમ શ્રુતિ કહે છે

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે એ શ્રુતિના નિર્વાહ માટે જીવવિભાગ કાર્ય હોવાથી અનાદિ નથી, પરતુ અર્વાચીન છે એમ અંગીકાર કરો

પૂર્વપક્ષી—'અવિદ્યાથી આનો (જીવનો) બંધ અનાદિ છે' એ વાક્યને લીધે જીવવિભાગ પણ અનાદિ જ કહેવો જ જોઈએ

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી આ વાક્યમા 'અનાદિ' શબ્દથી આરભરહિત કહેલો નથી, પરતુ ઘટ પટ વગેરેનો આરભ જેમ ઘણા અલ્પ સમય પહેલા થયો છે તેમ આ જીવના બન્ધનો આરભ અલ્પ સમય પહેલા થયેલો નથી પરતુ ઘણા સમય પહેલા થયેલો છે, એમ કહેવુ છે જેમ દેવોને અમર કહીએ છીએ તેથી દેવો મરણ પામવાના જ નહિ એમ નથી પરતુ મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓનુ મરણ અલ્પ સમય પછી થાય છે તેમ દેવો અલ્પ સમયમા મરણ પામતા નથી, એવો જ ભાવાર્થ રહેલો છે એ જ પ્રમાણે અહી 'અનાદિ' શબ્દથી 'એનુ આદિ જ નથી' એમ કહેવુ નથી પરતુ એનુ આદિ અલ્પ સમયમા થયેલુ નથી, પરતુ ઘણા લાંબા સમય પર થયેલુ છે, એવો ભાવાર્થ છે જો એનુ આદિ હોત જ નહિ તો 'આરઘથી' એમ

તૃતીયાનો પ્રયોગ કરત નહિ. અવિદ્યાનું આ કરણપણું બન્ધરૂપી કાર્યથી એ પૂર્વકાલીન ન હોય તો સંભવે નહિ.—અવિદ્યાનો સ્વભાવ જ બન્ધન કરવાનો છે, અને જીવને આદિ છે ત્યારે અમુક સમય સુધી બન્ધ ન હોય એનું શું કારણ? એ સમયે જીવનું સ્વરૂપ કેવું છે એ પણ વિચારવાનું છે. એ મુક્ત છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એણે સાધન કરેલાં નથી, અને આગળ બન્ધ થવાનો છે. એ બદ્ધ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે બન્ધ ભાવી છે. આ ઉભયથી ભિન્ન અવસ્થા અપ્રસિદ્ધ જ છે તેથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી.--આ પણ બરાબર નથી. 'શ્રીધી પુષ્ટિથી' (ભા. ૧૦-૩૯-૫૫) વાક્યમાં મુખ્ય દ્વાદશ શક્તિમાં ગણેલી હોવાથી અવિદ્યા ભગવાનની શક્તિ છે અને તેથી એમની ઇચ્છાને અધીન છે; તેથી જેનો બન્ધ કરવાનીં ભગવાનની ઇચ્છા હોય તેનો જ એ બંધ કરે છે, અન્યનો બંધ કરતી નથી તેથી જ શુક સનક વગેરે સર્વદા મુક્ત જ છે, કારણ કે એઓનો બંધ

તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ કરી અવિદ્યાને એનું કરણ કહેત નહિ, કરણ એક પ્રકારનું કારણ છે. અને કારણ કાર્યની પહેલા હોવું જ જોઈએ, તેથી અવિદ્યા આ બંધ પહેલાં હોવી જ જોઈએ, નહિ તો એ બંધનું કરણ હોઈ શકે જ નહિ. તેથી બંધને આદિ હોવું જ જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—અવિદ્યા અને જીવ ઉભય અનાદિ છે અવિદ્યા સ્વભાવથી જ બંધ કરે છે. અવિદ્યાનો સ્વભાવ જ બંધ કરવાનો છે જીવ પણ અનાદિ છે ત્યારે અવિદ્યાથી થતો જીવનો બંધ અનાદિ ન કહીએ તો, અવિદ્યા સ્વભાવથી જ બંધન કરનારી હોવાથી, અમુક સમય સુધી જીવ બંધ વિના કેમ રહે? વળી, બંધ થયા પહેલાં જીવનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે? એ સમયે જીવ મુક્ત છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે મુક્ત જીવને બંધ થાય જ નહિ, અને આ જીવને તો આગળ બંધ થવાનો છે. વળી, આ જીવે સાધન પણ કર્યાં નથી તો એ મુક્ત કેમ હોઈ શકે? આ સમયે જીવ બદ્ધ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બંધ તો પછી થવાનો છે, તેથી આ સમયે જીવ બદ્ધ નથી તેમ મુક્ત પણ નથી. આ વિના તૃતીય કોઈ અવસ્થા જીવની પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી બંધને આદિ છે એમ કહી શકાય નહિ

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવું યોગ્ય નથી. **श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येल-योर्जया। विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम्'** એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાનની દ્વાદશ શક્તિ કહેલી છે આ શક્તિઓમાં અવિદ્યાનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી અવિદ્યા ભગવાનની શક્તિ છે. ભગવાનની શક્તિ હોવાથી એ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે. (જેમ રાજા સેવકથી સર્વકાર્ય પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છે, તેમ ભગવાન પોતાની બાર શક્તિઓથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ કરે છે. અવિદ્યા ભગવાનની શક્તિ હોવાથી, બંધ મોક્ષ વગેરે કોઈ જીવને અધીન નથી;) તેથી જે જીવને બંધન કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય તે જીવનો એ બંધ કરે છે, અન્ય જીવનો બંધ કરતી નથી. તેથી જ શ્રીશુકદેવજી સનક વગેરેને બંધ થયો જ નથી આ જીવો સદા મુક્ત રહે એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોવાથી, અવિદ્યા એમનો બંધ કરતી નથી.

પૂર્વપક્ષી—(ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જ બંધ અને મોક્ષ થતા હોય તો સાધનનો ઉપદેશ વ્યર્થ છે, કારણ કે જીવને સાધન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.)

સિદ્ધાન્તી—જે જીવને મોક્ષ કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય તેને સાધન કરાવી મોક્ષ

કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા નથી તેથી જ જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય તેની પાસે આ જ (પ્રભુ જ) સારા કર્મ કરાવે છે, જેનો આ લોકમાંથી અધ પાત કરવાની ઇચ્છા હોય તેની પાસે આ જ ખરાબ કર્મ કરાવે છે' (કૌ ૩ ૯) એ શ્રુતિ પણ (સર્વ) ભગવાનની ઇચ્છાને જ અધીન છે એમ કહે છે જીવસ્વરૂપનુ આગળ નિરૂપણ કરીશુ અવિદ્યાના સબધ માત્રથી જીવભાવ થાય છે અને શુદ્ધ બ્રહ્મને જ અવિદ્યાસબધ થાય છે એમ કહેનાર તમારા મતમા, (બ્રહ્મ) જીવ ન થઈ જાય તેવુ કાઈ કારણ નહિ હોવાથી નિરવયવ હોવાથી અશ ભેદથી એવું રહે એમ પણ કહી શકાય નહિ, તેથી સર્વજ્ઞત્વ વગેરેથી વિશિષ્ટ પરમાત્માની સિદ્ધિ થતી નથી, તેથી સર્વ શ્રુતિનો ઉપપ્લવ થાય છે વળી, જીવ અને પર માત્માનો ભેદ અનાદિસિદ્ધ છે એમ કહો છો ત્યારે પારમાર્થિક છે એમ કેમ કહેતા નથી?–કારણ કે શ્રુતિ એમના અભેદનો બોધ કરે છે પરમાર્થત ભિન્નનો

પ્રાપ્ત કરાવે છે જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય તેની પાસે સારા કર્મ કરાવે છે' એ શ્રુતિ આ જ ઉપદેશ કરે છે ભગવાન સાધન કરાવી પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેથી સાધનનો ઉપદેશ નિરર્થક નથી, કારણ કે સાધન અને મોક્ષ કારણ અને કાર્ય થાય છે શ્રીશુક વગેરે જીવો સાધન વિના જ ભગવાનની ઇચ્છાથી સદા મુક્ત જ છે સાધન પણ ભગ વાનની ઇચ્છાનુ ઉલ્લઘન કરતા નથી

આ ઉપરથી જણાશે કે જીવવિભાગ થયા પહેલા જીવનુ સ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ જ છે વિભાગ થયા પછી એની ચાર અવસ્થા થઈ શકે છે ૧ કોઈ જીવ સદા મુક્ત જ હોય છે ૨ કોઈ વિભાગ પછી તરત મુક્ત હોય પરતુ અવિદ્યાથી એમને બધ થવાનો હોય, આ બધયોગ્ય મુક્ત અવસ્થા છે, ૩ બદ્ધ અવસ્થા ૪ બધ પછીની મુક્ત અવસ્થા

પૂર્વપક્ષી—(**न स आवर्तते**' એ (મુક્ત જીવ) પાછો આવતો નથી એ શ્રુતિથી મુક્તને કદાપિ બધન સભવતુ નથી તો આ ચારમાંથી દ્વિતીય અવસ્થા કેમ સભવે ?)

સિદ્ધાન્તી—એ શ્રુતિમા **स**' એ શબ્દનો અર્થ બધન થયા પછી સાધનથી મોક્ષ પામેલો જીવ થાય છે દ્વિતીય અવસ્થાના જીવને પ્રથમ બધન પ્રાપ્ત થયુ જ નથી, તેથી દ્વિતીય અવસ્થા પણ સભવે છે વિશેષ જીવસ્વરૂપનુ વર્ણન આગળ કરીશુ

વળી બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સબધ થાય છે અને અવિદ્યાના માત્ર સબધથી જ જીવ થાય છે એમ તમે સ્વીકારો છો, તેથી બ્રહ્મ જીવ જ થઈ જવુ જોઈએ કારણ કે એને અવિદ્યાનો સબધ છે બ્રહ્મ જીવ ન થઈ જવાનુ કાઇ પણ કારણ નથી વળી બ્રહ્મને અમુક અશમા જ અવિદ્યાનો સબધ થાય છે ત્યા જીવ થઈ જાય છે અને બીજા અશમા બ્રહ્મ રહે છે, એમ પણ તમારાથી કહેવાય નહિ કારણ કે બ્રહ્મને અવયવ નથી બ્રહ્મનો વિભાગ થઈ શકે નહિ અવિદ્યા પણ વિભુ હોવાથી બ્રહ્મ સાથે સર્વત્ર સબધ ધરાવતી હોવી જોઈએ અવિદ્યાનો સબધ હોવાથી બ્રહ્મ અલ્પ થઈ જાય છે તેથી સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તમારા મત પ્રમાણે હોઈ શકે જ નહિ અને સર્વ શ્રુતિનો વિપ્લવ થઈ જાય વળી જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ અનાદિ છે એમ કહો છો ત્યારે પારમાર્થિક છે એમ કેમ કહેતા નથી?

પૂર્વપક્ષી—જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ પારમાર્થિક નથી કારણ કે શ્રુતિ એમના અભેદનો

અભેદ સંભવતો નથી, તેથી ભેદને અહીં અવાસ્તવિક કહેવો જોઈએ લોકમાં આવો ભેદ બિંબ અને પ્રતિબિંબમાં આભાસ અને એના આશ્રયમાં દેખાય છે તેથી એવો અહીં પણ કહું છું. તેથી જ મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગલક્ષણા પણ (કહું છું).- ઠીક કહો છો, પરન્તુ પૂર્વ અપરનું આલોચન કર્યા વિના (કહો છો), કારણ કે 'એ તું છે' એટલું જ જો મહાવાક્ય હોત તો એમ થાત; પરન્તુ એમ નથી; સંપૂર્ણ પ્રમાહક (મહાવાક્ય છે.) ત્યાં પ્રારંભમાં 'જેનાથી શ્રવણ નહિ કરેલું થાય, એ આદેશ તેં પૂછ્યો છે?' એમ એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. જેમ સુવર્ણના કટકા અને સુવર્ણના ઘાટ સર્વ સુવર્ણ જ છે તેથી સુવર્ણના જ્ઞાનથી એઓનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ એક જ સર્વ થાય તો એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી

બોધ કરે છે. જો એમનો ભેદ પારમાર્થિક હોય, તો એમનો અભેદ કદાપિ સંભવે જ નહિ, અને શ્રુતિનો બાધ થાય, તેથી એમનો ભેદ અવાસ્તવિક જ હોવો જોઈએ આવો અવાસ્તવિક ભેદ લોકમા પણ દેખાય છે બિંબ અને પ્રતિબિંબમા અવાસ્તવિક ભેદ છે તેમજ દર્પણમાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડે છે ત્યારે ભીત પર એનો આભાસ પડે છે એ આભાસ અને એનો આશ્રય દર્પણમાં પડેલો પ્રકાશ એ બેનો ભેદ પણ વાસ્તવિક છે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક ભેદ લોકમા જોઈએ છીએ, અને બ્રહ્મ અને જીવના અભેદનો બોધ કરનારી 'तत्त्वमसि' શ્રુતિ છે તેનો એમનામા વાસ્તવિક ભેદ હોય તો બાધ થાય છે, તેથી એમના ભેદને અવાસ્તવિક કહું છું. તેથી જ 'तत्त्वमसि' શ્રુતિમા ભાગત્યાગલક્ષણા છે એમ પણ કહું છું એ શ્રુતિમા तत् =સર્વજ્ઞપણું વગેરેથી યુક્ત સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા, त्वम् =બુદ્ધિ પ્રાણ અહંકાર વગેરેથી યુક્ત પ્રત્યગ્ આત્મા, એવો શબ્દનો મુખ્યાર્થ છે ઉભયમા આત્મા વિશેષ્ય છે અને બાકીના વિશેષણ છે એમા વિશેષણનો ઉભયમાથી ત્યાગ કરું છું, એટલે એક જ વિશેષ્ય રહે છે. વિશેષણનો ત્યાગ કરું છુ, કારણ કે એ વિશેષણનો ભેદ માન અવાસ્તવિક જ છે. વિશેષણભાગનો ત્યાગ કરુ છુ તેથી ભાગત્યાગલક્ષણા થઈ, વિશેષ્ય એક જ અવશિષ્ટ રહેવાથી જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જીવ અને બ્રહ્મ વસ્તુત એક જ છે, અને એમનો ભેદ અવાસ્તવિક જ છે

સિદ્ધાન્તી—તમે પૂર્વાપર સબંધ જોતા નથી. ગ્રંથનો પૂર્વાપર સંબધ જુઓ તો તમારો કરેલો આ શ્રુતિનો અર્થ સભવતો નથી આ શ્રુતિ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્માં શ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમા છે. જો 'तत्त्वमसि' એટલુ જ મહાવાક્ય હોત તો તમે કહ્યું તેમ કદાચ બ્રહ્મ અને જીવનો ભેદ અવાસ્તવિક થાત, અને ભાગત્યાગલક્ષણાનો એનો અર્થ કરવામાં ઉપયોગ થાત, પરંતુ એટલું જ મહાવાક્ય નથી, સપૂર્ણ પ્રમાહક મહાવાક્ય છે આ ઉપાખ્યાનના આરંભમાં જ 'જેનાથી શ્રવણ નહિ કરેલું શ્રવણ કરેલુ થાય . એ આદેશ તેં પૂછ્યો છે?' એમ શ્વેતકેતુને પ્રશ્ન કર્યો છે. આથી માત્ર એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. એક જ પદાર્થ સર્વ થતો હોય, તો જ આ પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય એક જ પદાર્થ સર્વ થાય નહિ તો એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય નહિ, અને આ પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ થાય જેમ સુવર્ણના ખડ અને સુવર્ણના કાર્ય સર્વનુ જ્ઞાન માત્ર સુવર્ણના જ્ઞાનથી થાય છે, તેમ આ

પડે; તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવા, 'સૌમ્ય, આ સર્વ પહેલાં સત્ જ હતું'થી આરંભી સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે. ત્યાં 'આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે' એમ સર્વ જડ બ્રહ્માત્મક છે એમ કહ્યું પછી જડ વિનાશી હોવાથી એ બ્રહ્મરૂપ હોઈ શકે નહિ એમ શંકા થાય, તેનો નિરાસ કરવા 'એ સત્ય (છે)' એમ કહ્યું, તેથી શ્રુતિને આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ અભિમત છે. નાશ અને ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ ભ્રાન્તિ છે એમ (સમજવું.) એમ જ વિષ્ણુપુરાણના પ્રથમ અંશમાં પણ 'તેથી હે મુનિવર! જન્મ અને નાશના વિકલ્પ થાય તેવા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવાળું આ અખિલ જગત નિત્ય અને અક્ષય છે' એમ (કહેલું છે).

<u>આવિર્ભાવ તિરોભાવ સંબંધથી નૈયાયિકોનો પૂર્વપક્ષ</u>

પૂ૦—આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નિત્ય છે કે અનિત્ય? પ્રથમ નહિ, કારણ કે (એમ હોય તો) સતત ઘટના ઉપલમ્ભ અથવા અનુપલમ્ભના પ્રસંગથી

સર્વ એક જ પદાર્થના અંશ અને એના જ કાર્ય હોય તો જ એ પદાર્થના જ્ઞાનથી આ સર્વનું જ્ઞાન થાય, એ પ્રતિજ્ઞા સફલ થાય એ જ પ્રમાણે આ સર્વ માત્ર એક જ પદાર્થ બ્રહ્મના અંશ અને કાર્ય છે અને તેથી સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એમ દર્શાવવા, 'સૌમ્ય, આ પ્રથમ સત્ જ હતું' વગેરે 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं स आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (છાં ૬-૮-૭) ઉપદેશ આ સર્વ બ્રહ્મના અંશ અને કાર્ય જ છે એમ સિદ્ધ કરે છે 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' = 'આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે,' અર્થાત્ સર્વ જડનો આ જ આત્મા છે, તેથી જેમ સુવર્ણના સર્વ ઘાટ સુવર્ણાત્મક છે તેમ સર્વ જડ બ્રહ્માત્મક છે 'આ પ્રમાણે જડ સર્વ બ્રહ્માત્મક હોય તો વિનાશી હોવું ન જોઈએ, પરંતુ એના ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે તેથી સર્વ વિનાશી છે અને બ્રહ્માત્મક હોઈ શકે નહિ,' એવી શંકા દૂર કરવા 'तत्सत्यम्' વાક્ય યોજેલું છે જડ સર્વ સત્ય છે, વિનાશી નથી, સત્ય હોવાથી બ્રહ્માત્મક છે ઉત્પત્તિ અને નાશ જણાય છે એ ભ્રાન્તિ છે વસ્તુત ઉત્પત્તિ અને નાશ થતા નથી, પરંતુ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય છે જડ સર્વ બ્રહ્માત્મક છે તેથી સત્ય અર્થાત્ અવિનાશી છે અવિનાશી હોવાથી એની ઉત્પત્તિ અથવા નાશ થતા નથી, પરંતુ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે આ જ આ શ્રુતિનો ભાવાર્થ છે, તેથી વિષ્ણુપુરાણમાં પણ 'જન્મ અને નાશની જેમાં શંકા થાય તેવા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવાળું આ અખિલ જગત નિત્ય અને અક્ષય છે' એમ કહેલું છે આવિર્ભાવ થાય ત્યારે જન્મ અર્થાત્ ઉત્પત્તિની ભ્રાન્તિ થાય છે અને તિરોભાવ થાય ત્યારે નાશની ભ્રાન્તિ થાય છે, વસ્તુત જગત સત્ય જ છે

[આ સ્થળે જગતના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનો સિદ્ધાન્ત ઇષ્ટ નહિ હોવાથી નૈયાયિક પૂર્વપક્ષ કરે છે]

પૂર્વપક્ષી—આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નિત્ય છે કે અનિત્ય? એ નિત્ય છે એ પ્રથમ પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે આવિર્ભાવ નિત્ય હોવાથી ઘટની સદા ઉપલબ્ધી થવી જોઈએ ઘટ આપણને સદા દેખાવો જોઈએ, કારણ કે ઘટ અને ઘટનો આવિર્ભાવ ઉભય નિત્ય છે. એ જ પ્રમાણે તિરોભાવ નિત્ય હોવાથી, ઘટ આપણને દેખાવો જોઈએ નહિ પરંતુ આ ઘટની સદા ઉપલબ્ધિ થાય છે, અને એ જ ઘટ અનુપલબ્ધ પણ છે એમ કહી શકાય નહિ, તેથી સર્વ પદાર્થ અનિર્વાચ્ય થઇ જાય, અર્થાત્ કોઈપણ પદાર્થનું 'આ આવો છે' એવું સત્યસ્વરૂપ આપણે જાણી શકીએ નહિ

અનિર્વાચ્યતા થશે. એ વિરુદ્ધ ધર્મ હોવાથી એવા ધર્મીની અસિદ્ધિથી, એ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, તેથી શૂન્યવાદ થશે સાધનમાં પ્રવૃત્તિ પણ ઉપપત્તિરહિત થશે વળી, એ વર્તમાન વસ્તુની દર્શનયોગ્યતા અથવા અયોગ્યતારૂપ છે. એમ હોવાથી (એઓનુ) ભગવચ્છક્તિપણું કયા રહ્યું ? એમ જ (વસ્તુધર્મ) હોવાથી, ઘટના ઉપલંભ અને અનુપલંભ કાદાચિત્ક છે એનું કારણ શોધતા, એઓના કારણના સ્તોમની પરંપરાનું કારણ એ એનું કારણ એમ કહેવું પડશે એમ ઈશ્વરેચ્છાપર્યન્ત શોધતાં એ પણ નિત્ય હોવાથી પૂર્વોક્ત દૂષણનો ઉદ્ધાર

વળી, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ધર્મ અર્થાત્ ગુણ છે એક જ પદાર્થના ઉત્પત્તિ અને નાશ થતાં આપણે જોઈએ છીએ આ વસ્તુના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ છે, એવો તમારો સિદ્ધાન્ત છે, તેથી એક જ પદાર્થમાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ધર્મ રહેતા છે, પરતુ આ ધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી એક પદાર્થમાં રહી શકે નહિ અમુક કાળે આવિર્ભાવ રહે છે અને બાકીના કાળે તિરોભાવ રહે છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઉભય નિત્ય હોવાથી એમાં સદા રહેવા જોઈએ પરતુ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ઉભય ધર્મવાળો એક પણ ધર્મી આપણને મળતો નથી, તેથી એવો ધર્મી છે જ નહિ ધર્મી ન હોવાથી ધર્મ પણ નથી, એમ માનવુ જોઈએ કારણ કે ધર્મી વિના ધર્મ કયા રહે? ધર્મ અને ધર્મી ઉભય ન હોવાથી શૂન્ય જ અવશિષ્ટ રહે છે, અને નાસ્તિક વૈનાશિમતમા પ્રવેશ થાય છે

વળી, સર્વ વસ્તુ નિત્ય છે એમ તમે માનો છો, તેથી યજ્ઞ વગેરે સાધનના ફળ પણ નિત્ય જ છે ફળ નિત્ય હોવાથી એને માટે પ્રવૃત્તિ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે જે પદાર્થ હોય તે પ્રાપ્ત કરવા કોઇ પ્રયાસ કરે જ નહિ તેથી યજ્ઞ વગેરે સાધન કરવામા પ્રવૃત્તિ પણ સભવે નહિ

વળી, વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ, અને વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની અયોગ્યતા એ તિરોભાવ જે વસ્તુનુ રૂપ ઉદ્ભૂત હોય તે દેખાય અને જેનુ રૂપ ઉદ્ભૂત ન હોય તે ન દેખાય તેથી જેનુ રૂપ ઉદ્ભૂત હોય તેની દેખાવાની યોગ્યતા છે અને જેનુ રૂપ ઉદ્ભૂત ન હોય તેની દેખાવાની અયોગ્યતા છે આ પ્રમાણે દેખાવાની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા અર્થાત્ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ વસ્તુના જ ધર્મ છે વસ્તુના જ ધર્મ હોવાથી એ ભગવાનના ધર્મ નથી, તેથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ભગવાનની શક્તિ છે એમ કહી શકાય નહિ. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ વસ્તુના જ ધર્મ હોવાથી ઘટ વગેરે પદાર્થની અમુક સમયે ઉપલબ્ધિ થાય છે અને અમુક સમયે અનુપલબ્ધિ હોય છે એનુ કારણ શુ ? અર્થાત્ ઘટની ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ નિત્ય નથી, પરંતુ કાદાચિત્ક જ છે એનુ કારણ શુ ? ઉપલબ્ધિનુ કારણ ચક્ષુ અને રૂપવાળા ઘટ વગેરે પદાર્થનો સયોગ કાદાચિત્ક હોવાથી, ઉપલબ્ધિ પણ કાદાચિત્ક છે એમ કહો, તોપણ ચક્ષુ અને ઘટના સયોગના કાદાચિત્કપણાનુ કારણ શુ ? આ સયોગનુ કારણ ચક્ષુનો અને મનનો સયોગ, એનુ કારણ આત્મા અને મનનો સયોગ વગેરે કાદાચિત્ક છે તેથી ઘટની ઉપલબ્ધિ કાદાચિત્ક છે એમ કહો, તોપણ આ કારણો કાદાચિત્ક હોવાનુ કારણ શુ ? એમ અંતે સર્વ કારણોનુ કારણ ભગવાનની ઇચ્છા સુધી જઈએ તો ભગવાનની ઇચ્છા પણ નિત્ય છે તેથી એનુ કાર્ય, એનુ કાર્ય, એ પ્રમાણે સર્વ

થતો નથી. વળી અપસિદ્ધાન્ત (થાય છે).–ઈતર સહકારીના અભાવથી એ દૂષણ લાગતાં નથી,–એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઉપર કહ્યું તેવી રીતે (કારણસ્તોમથી ભિન્ન) સહકારીનું જ નિરૂપણ થવું અશક્ય છે. વળી ઉપર વર્ણવેલી યોગ્યતારૂપી એ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ (આવિર્ભાવનું લક્ષણ) વાયુ આદિમાં વ્યાપક નથી.–'દર્શન' પદ અનુભવ અર્થમાં યોજ્યું છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ભૂત અને ભવિષ્યને પણ ચાક્ષુષ થવાનો પ્રસંગ આવે, અને એમ થવાથી તિરોભાવનો ઉચ્છેદ થઇ જાય. વળી એ પ્રતિવ્યક્તિ

કાર્ય નિત્ય હોવાં જોઈએ; તેથી ઘટની ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ પણ હોવાં જોઈએ; પરંતુ એ કાદાચિત્ક જ છે એનું કારણ તમારાથી કહી શકાતું નથી, તેથી ઘટની ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ કાદાચિત્ક નથી, પરંતુ નિત્ય જ એમ સ્વીકારો તો પ્રથમ દર્શાવ્યું તેમ સર્વ પદાર્થ અનિર્વાચ્ય થાય છે અને શૂન્યવાદમાં પ્રવેશ થાય છે. વળી, સર્વ વસ્તુ નિત્ય હોવાથી સદા છે, તેથી 'યદ્ભૂતં યચ્ચ ભાવ્યમ્' (ઋ. ૧૦–૯૦–૨) એવો વ્યવહાર થવો જોઈએ નહિ. એનાથી આ પુરુષસૂક્તની શ્રુતિનો બાધ થાય છે, તેથી તમારો સિદ્ધાંત ખોટો છે.

'ઘટની ઉપલબ્ધિનાં કારણનાં કારણ જોતાં, અંતે ઈશ્વરની ઈચ્છા નિત્ય છે તેથી ઘટની ઉપલબ્ધિ નિત્ય હોવી જોઈએ, તોપણ બીજાં સહકારી કારણનો અભાવ હોય ત્યારે ઉપલબ્ધિ થતી નથી, તેથી ઉપલબ્ધિ કાદાચિત્ક છે' એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે જે સહકારી કારણ હોય તેનો જ આવિર્ભાવ વગેરે કાદાચિત્ક હોવાનું કારણ કહી શકાશે નહિ.

વળી, વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે વાયુ આકાશ વગેરેનો આવિર્ભાવ થાય છે, પરંતુ એઓમાં આવી દેખાવાની યોગ્યતા નથી, તેથી આ આવિર્ભાવના લક્ષણમાં એનો સમાવેશ થતો નથી, તેથી એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિનો દોષ છે.

"વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની યોગ્યતા, એમાં 'દેખાવાની'નો અર્થ 'અનુભવ થવાની' કરવાનો છે, તેથી વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા એ 'આવિર્ભાવ' એમ લક્ષણ થયું. આ યોગ્યતા વાયુ વગેરેમાં પણ છે જ, તેથી અવ્યાપ્તિ દોષ નથી."—એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા એવું આવિર્ભાવનું લક્ષણ હોય તો ભૂતકાળમાં થયેલા ઘટ વગેરેનો અનુભવ થાય છે, અને એ વસ્તુ પણ નિત્ય હોવાથી વર્તમાન છે, તેથી ઘટ વગેરે વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા એવું આવિર્ભાવનું લક્ષણ હોય તો ભૂતકાળમાં થયેલા ઘટ વગેરેનો અનુભવ થાય છે, અને એ વસ્તુ પણ નિત્ય હોવાથી વર્તમાન છે તેથી 'ઘટ વગેરે વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા' એ લક્ષણમાં ભૂતમાં થઇ ગયેલા ઘટ વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી એઓનો આવિર્ભાવ છે; તેથી દર્શન પણ અમુક પ્રકારનો અનુભવ જ હોવાથી, કોઇ સમયે એઓનું દર્શન પણ થવું જોઈએ.

વળી, ભૂતમાં થઇ ગયેલી વસ્તુ પણ અનુભવયોગ્ય છે તેથી એનો પણ આવિર્ભાવ જ છે, કારણ કે સર્વ વસ્તુ નિત્ય હોવાથી એ વર્તમાન પણ છે અને અનુભવયોગ્ય પણ છે; તેથી ભૂતમાં થયેલી, ભવિષ્યમાં થનારી, દૂર રહેલી સર્વ વસ્તુનો આવિર્ભાવ જ છે એમ કહેવું પડે; એનાથી તિરોભાવનો ઉચ્છેદ થઈ જાય.

ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? અભિન્ન હોઈ શકે નહિ, કારણ કે (એમ હોય તો) સર્વનો યુગપત્ જ ઉપલમ્ભ થાય —અવચ્છેદકનો ભેદ હોવાથી એમ થતું નથી એ યુક્તિ સામે ટકી શકતું નથી એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે અવચ્છેદક ઘટ આદિ છે, અને તે તે (પદાર્થથી) અવચ્છિન્ન આવિર્ભાવ છે એમ થયું અવચ્છેદક નિત્ય હોવાથી સદા ઉપલમ્ભ થાય, અથવા અનુપલમ્ભ થાય—એને કાલોપાધિરૂપી અવચ્છેદનો ભેદ હોવાથી એમ થાય નહિ—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તમારા મતમાં એ પણ ઘટતુલ્ય છે, કારણ કે એક વાર ઉપલબ્ધ થાય તેનું નિત્યત્વ અનુપપન્ન નથી—તે તે અવચ્છેદથી આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ થાય છે—એમ કહી

વળી, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ દરેક પદાર્થના ભિન્ન ભિન્ન છે કે સર્વ પદાર્થના એક જ છે ? સર્વ પદાર્થનો એક જ આવિર્ભાવ ને સર્વનો એક જ તિરોભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે એમ હોય તો સર્વ પદાર્થ એકસાથે જ દેખાવા જોઈએ સર્વ પદાર્થનો એક જ આવિર્ભાવ હોવાથી, આવિર્ભાવ થાય ત્યારે સર્વનો આવિર્ભાવ સાથે જ થવો જોઈએ તેથી સર્વની ઉપલબ્ધિ સાથે થવી જોઈએ, પરંતુ સર્વ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ એકસાથે થતી નથી

' ઘટ પટ વગેરે આવિર્ભાવના અવચ્છેદક (હદ બાંધનાર નિર્ણય કરાવનાર) ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી સર્વનો આવિર્ભાવ સાથે થતો નથી જેનો અવચ્છેદક હોય તેનો આવિર્ભાવ થાય છે અને જેનો અવચ્છેદક ન હોય તેનો આવિર્ભાવ થતો નથી જેમ તમારા મતમાં સમવાય એક જ હોવા છતાં, તંતુમાં ઘટનો સમવાય ન હોવાથી તંતુઓ સમવેત ઘટ છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી, તેમ જ આવિર્ભાવ એક જ હોવા છતાં, એના અવચ્છેદક ઘટ પટ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી, સર્વ પદાર્થનો સાથે ઉપલબ્ધિ થતી નથી

—એમ પણ કહી શકાય નહિ અવચ્છેદક ઘટ પટ વગેરે પદાર્થ છે અને આવિર્ભાવ એઓનાથી અવચ્છિન્ન છે એમ તમે કહો છો, તો ઘટ પટ વગેરે અવચ્છેદક નિત્ય હોવાથી એઓનો સદા આવિર્ભાવ થવો જોઈએ ઘટ પટ વગેરે અવચ્છેદક અને આવિર્ભાવ ઉભય નિત્ય હોવાથી સદા આપણને એઓની પ્રતીતિ થવી જોઈએ એ જ પ્રમાણે ઘટ પટ વગેરે અવચ્છેદક તિરોભાવથી અવચ્છિન્ન હોય તો અવચ્છેદક ઘટ પટ વગેરે અને તિરોભાવ ઉભય નિત્ય હોવાથી આપણને એ સદા અનુપલબ્ધ જ હોવા જોઈએ

' અવચ્છેદક અને આવિર્ભાવ ઉભય નિત્ય છે, પરંતુ કાલ ઉપાધિ અનિત્ય હોવાથી ઘટ પટ વગેરેની સદા ઉપલબ્ધિ થતી નથી આવિર્ભાવનો અન્ય અવચ્છેદક કાલ ઉપાધિ અનિત્ય છે અને તેથી ઘટ પટ વગેરેની ઉપલબ્ધિ પણ કાદાચિત્ક થાય છે અમુક કાલ ઉપાધિમાં ઘટની અનુભવ થવાની યોગ્યતા હોય છે ત્યારે એ ઉપલબ્ધ થાય છે અન્ય કાલ ઉપાધિમાં એમ થતું નથી, તેથી ઘટ વગેરેની સદા ઉપલબ્ધિ થતી નથી

—એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે કાલ ઉપાધિ પણ તમારા મતમાં નિત્ય જ હોવી જોઈએ એક વાર પણ જે પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થાય તે ઘટની પેઠે નિત્ય જ હોવો જોઈએ તેથી કાલ ઉપાધિ પણ નિત્ય હોવાથી ઘટ વગેરેની સદા ઉપલબ્ધિ થવી જ જોઈએ, પરંતુ ઘટ વગેરેની સદા ઉપલબ્ધિ થતી નથી અને તેથી પ્રત્યક્ષનો બાધ થાય છે

શકાશે નહિ, કારણ કે એમાં (આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ સ્વીકારવામાં) ઉક્ત વિકલ્પોથી અનવસ્થા થશે. આથી તિરોભાવનું પણ વ્યાખ્યાન થઈ ચૂક્યું. પ્રથમ (પ્રતિવ્યક્તિ ભિન્ન) પણ નથી, કારણ કે એનાથી 'આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ મુરવૈરીની શક્તિ છે' એ વાક્યનો વિરોધ થશે. (મુરવરી) અનેક શક્તિવાળા હોવાથી પણ એની ઉપપત્તિ થશે નહિ, કારણ કે એક જાતીય કાર્ય કરવામાં એક (શક્તિથી) સંભવતું હોય ત્યારે એવી અનેકની કલ્પના કરવામાં પ્રમાણ નથી અને ગૌરવ છે. ઉક્ત રીતિથી કાદાચિત્કપણાનું કારણ પણ દર્શાવી.

"આપણે આ દૂષણ દૂર કરવા આવિર્ભાવના આવિર્ભાવની કલ્પના કરવી જોઈએ. જ્યારે જ્યારે ઘટ વગેરે ઉપલબ્ધ થતા હોય ત્યારે ત્યારે એઓના આવિર્ભાવનો-આવિર્ભાવ છે, તેથી જ એઓનો આવિર્ભાવ થાય છે એમ માનવું. આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ જે સમયે ન હોય ત્યારે એ વસ્તુનો આવિર્ભાવ થતો નથી, તેથી એ અનુપલબ્ધ રહે છે."

—એવી રીતે આવિર્ભાવના આવિર્ભાવની પણ કલ્પના કરી શકાય નહિ, કારણ કે આ આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ નિત્ય છે, સર્વ પદાર્થનો એક જ છે, એનો અવચ્છેદક કાલ નિત્ય છે, એ પૂર્વના વિકલ્પથી જ, દોષનું નિવારણ એનાથી થઇ શકશે નહિ; તેથી એનો પણ આવિર્ભાવ માનવો જોઇશે. એનાથી પણ એ જ પ્રમાણે દોષનું નિવારણ ન થવાથી એનો પણ આવિર્ભાવ માનવો જોઈશે. એ પ્રમાણે અનવસ્થા થશે.

તિરોભાવ પણ આ જ પ્રમાણે સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તિરોભાવ પણ નિત્ય હોવાથી એની પણ સદા ઉપલબ્ધિ હોવી જોઈએ, પરતુ તિરોભાવ પણ કાદાચિત્ક જ છે. આ દોષનું નિવારણ કરવા તિરોભાવના તિરોભાવની કલ્પના કરવી પડશે આ તિરોભાવનો તિરોભાવ પણ નિત્ય છે, સર્વ પદાર્થનો એક જ છે, એનો અવચ્છેદક કાલ નિત્ય છે, વગેરે વિકલ્પથી આ દોષનું નિવારણ થઈ શકશે નહિ, તેથી આવિર્ભાવ પેઠે તિરોભાવની પણ સિદ્ધિ થતી નથી.

વળી, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ દરેક વસ્તુના ભિન્ન ભિન્ન છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે 'આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ મુરવૈરીની શક્તિ છે' એ વાક્યનો વિરોધ થશે. આ વાક્યમાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને મુરવૈરીની શક્તિ કહેલી હોવાથી એ ભગવદ્ધર્મ છે, વસ્તુધર્મ નથી. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ભગવાનના ધર્મ છે, વસ્તુના ધર્મ નથી; તેથી દરેક વસ્તુનો ભિન્ન આવિર્ભાવ અને ભિન્ન તિરોભાવ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે એમ હોય તો એ વસ્તુના ધર્મ થઇ જાય, ભગવાનના ધર્મ રહે નહિ.

"મુરવૈરી અનંતશક્તિવાળા છે. સર્વ પદાર્થના ભિન્ન ભિન્ન આવિર્ભાવ અને સર્વ પદાર્થના ભિન્ન ભિન્ન તિરોભાવ સર્વ ભગવાનની શક્તિ છે એમ કહેવામાં કાંઈ બાધ નથી, તેથી સર્વ પદાર્થના ભિન્ન હોવા છતાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ભગવાનની શક્તિ થઈ શકે છે."

—એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે એક જાતનું કાર્ય એક શક્તિથી થઇ શકે ત્યાં અનંત શક્તિની કલ્પના કરવામાં પ્રમાણ નથી, વળી ગૌરવ થાય છે, તેથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ સર્વ પદાર્થના ભિન્ન ભિન્ન છે ને એ સર્વ ભગવાનની શક્તિ છે એમ કહેવું ઉચિત નથી.

વળી, ભિન્ન ભિન્ન આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને ભગવાનની શક્તિ ગણીએ તોપણ ઘટ વગેરેની ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ નિત્ય નથી, પરંતુ કાદાચિત્ક છે એનું કારણ કહી

શકાશે નહિ દ્વિતીય (અનિત્યપક્ષ) પણ ભગવદ્ધર્મ નિત્ય હોવાથી વિરોધને લીધે સંભવતો નથી. એમ હોય તો એઓની ઉત્પત્તિ કહેવી જોઇએ ત્યારે ઘટાદિની જ ઉત્પત્તિ સ્વીકારો, વચ્ચે આઓનું શું કામ ? વળી અપસિદ્ધાન્ત પણ થાય છે. વળી એનાં ઉત્પાદક દંડ મુદ્‌ગર આદિ કહેવા પડશે એ ઘટ અને એના ધ્વંસનાં જ ઉત્પાદક છે. ઘટાદિનો તિરોભાવ પણ કહી શકાય નહિ એમ હોય તો વસ્તુ હોવાથી, લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હોય તોપણ ધ્વસ્ત ઘટનો યોગીઓને ઉપલંભ થાય, કારણ કે રૂપવાળા અસ્તિત્વ ધરાવનાર (સર્વ પદાર્થ) યોગિપ્રત્યક્ષના વિષય છે એવો નિયમ છે, પરન્તુ એમ નથી કારણ કે એમાં પ્રમાણ નથી અને શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં પણ 'તુલ્યકાલીન પ્રજા આધુનિક કાલમાં નથી' એવું વાકય છે

શકાશે નહિ આ સર્વ કારણોથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નિત્ય નથી

આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ અનિત્ય પણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે અનિત્ય હોય તો તમે ભગવાનના સર્વ ધર્મ નિત્ય છે એમ માનો છો એનો વિરોધ થાય ભગવાનના સર્વ ધર્મ નિત્ય છે તો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પણ ભગવાનના ધર્મ હોવાથી અનિત્ય કેમ હોઇ શકે ?

આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ અનિત્ય હોય તો એઓના ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે એમ કહેવુ જોઈએ ત્યારે ઘટ પટ વગેરે પદાર્થના જ ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે એમ કેમ ન સ્વીકારવુ ? ઉત્પત્તિ અને નાશ સ્વીકારવામા શી હાનિ છે ? ઘટ વગેરેના ઉત્પત્તિ અને નાશ સ્વીકારવાથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની આવશ્યકતા પણ નહિ રહે

વળી, તમારા મતમા સર્વ બ્રહ્માત્મક હોવાથી નિત્ય છે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ અનિત્ય હોય તો અબ્રહ્મ થાય, તેથી 'સર્વ બ્રહ્માત્મક છે' એ તમારા સિદ્ધાન્તનો ભગ થાય.

વળી, ઘટ વગેરેના આવિર્ભાવની ઉત્પત્તિ કરનાર દંડ વગેરે છે અને એઓના તિરોભાવની ઉત્પત્તિ કરનાર હથોડો વગેરે છે એમ તમારે કહેવુ પડશે વસ્તુતઃ દંડ ઘટની ઉત્પત્તિ કરે છે અને હથોડો ઘટધ્વંસની ઉત્પત્તિ કરે છે, તેથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવરૂપી ભગવાનની શક્તિ સ્વીકારવાનુ કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી

વળી, ઘટ વગેરે પદાર્થનો તિરોભાવ થાય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઘટ નિત્ય હોવાથી છે અને એ રૂપવાળો પદાર્થ છે સાધારણ માણસથી ભૂતમાંમા થઈ ગયેલા અથવા ભવિષ્યમા થનાર ઘટ જોઈ ન શકાય તોપણ એ ઘટ રૂપવાળો પદાર્થ હોવાથી યોગીઓ એને જોઈ શકતા હોવા જોઇએ રૂપવાળા અસ્તિત્વ ધરાવનાર સર્વ પદાર્થોને યોગીઓ જોઇ શકે એવો નિયમ છે આ પ્રમાણે ભૂત અને ભાવી ઘટ પણ યોગીઓને દેખાતા હોવા જોઇએ, પરંતુ યોગીઓ ભૂત અને ભાવી ઘટ જોઈ શકે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એવુ કાંઈ પ્રમાણ નથી ઊલટું, ધ્વંસ થયા પછી પદાર્થ રહેતો જ નથી એવુ પ્રમાણ 'એ સમયની પ્રજા આ સમયમા નથી' (ભા ૧૦-૪૮-૧૮) એ શ્રીમદ્‌ભાગવતના વાક્યમા પણ મળી આવે છે (તેથી વાઝણીના પુત્રની પેઠે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ છે જ નહિ)

સિ૦—अत्रोच्यते तत्स्वरूपं तच्छ्रुत्वाऽपास्य संशयान् ।

ब्रह्मवादे कृतात्मानः प्राप्नुवन्ति हरिं बुधाः ॥

સિદ્ધાંત: આવિર્ભાવ તિરોભાવની સિદ્ધિ

અત્ર એઓનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, જે સાંભળી ડાહ્યા પુરુષો સંશય દૂર કરી બ્રહ્મવાદમાં બુદ્ધિ રાખી હરિની પ્રાપ્તિ કરે છે.

અનુભવનો વિષય થવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ. અનુભવનો વિષય ન થવાની યોગ્યતા એ તિરોભાવ. એઓનો અવચ્છેદક વસ્તુનું સત્ત્વ જ છે, કારણ કે એ ધર્મ હોવાથી આશ્રય વિના રહી ન શકવાથી અલીકમાં સંભવતા નથી. વળી, 'ભાવી' 'ભૂત' એમ જેનો વ્યવહાર કરો છો તે વસ્તુની સત્તા તમારે પણ સ્વીકારવી પડશે, કારણ કે એ ઘટાદિના ધર્મ હોવાથી ઘટાદિનો અભાવ હોય તો નિરાશ્રિત થઈ જાય છે. આથી 'વર્તમાન પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું ભાવી-

---

સિદ્ધાન્ત—આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની સત્તાનો નિરાસ કરી એને ખપુષ્પસમાન સિદ્ધ કરે છે. તેથી પ્રથમ એઓના ખપુષ્પપણાનો નિરાસ કરવા શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ કારિકાથી એઓના સ્વરૂપના નિરૂપણની પ્રતિજ્ઞા કરે છે: હવે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. આ સ્વરૂપ સાંભળી ડાહ્યા પુરુષો પોતાના સંશય દૂર કરી, બ્રહ્મવાદમાં પોતાની બુદ્ધિ સ્થિર કરી હરિની પ્રાપ્તિ કરે છે

સિદ્ધાન્તી—અનુભવનો વિષય થવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ. અનુભવનો વિષય, ન થવાની યોગ્યતા એ તિરોભાવ. અનુભવ એટલે સાક્ષાત્કાર, તેથી સાક્ષાત્કારનો વિષય થવાનો ગુણ એ આવિર્ભાવ અને સાક્ષાત્કારનો વિષય ન થવાનો ગુણ એ તિરોભાવ. આ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનો અવચ્છેદ કરનાર વસ્તુની સત્તા જ છે. વસ્તુ હોય તો જ એના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય; અલીકના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય જ નહિ. અલીકમા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનો સંભવ જ નથી, કારણ કે ઉભય ધર્મ છે. ધર્મ ધર્મીમાં જ રહે. ગુણ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને જ રહે છે. દ્રવ્યના આશ્રય વિના ગુણ અર્થાત્ ધર્મ રહી શકે જ નહિ, તેથી અલીકમા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ સંભવતા નથી

વળી, તમે જે પદાર્થને ભૂત અને ભાવી કહો છો તેઓની સત્તા તમારે પણ સ્વીકારવી પડશે. ભૂત ઘટ, ભાવી ઘટ વગેરે વાક્યો ઉચ્ચારતાં, ભૂત અને ભાવી એ ઘટના ધર્મ છે એમ કહેવું પડશે. આ ઘટની સત્તા ન હોય તો એઓના ધર્મ ભૂતપણું ભાવીપણું ક્યાં રહે? આ ધર્મનો આશ્રય ઘટ ન હોય તો એઓનો આશ્રય કોણ? આશ્રય વિના ગુણ રહી શકે નહિ. ભૂતપણું ભાવીપણું ગુણ છે. ગુણ હોવાથી એઓને દ્રવ્યનો આશ્રય અવશ્ય જોઈએ. આપણે 'ભાવી ઘટ' કહીએ છીએ. આ ઘટની સત્તા ન હોય તો ભાવીપણું ક્યાં રહે? ભાવીપણાનો આશ્રય કોણ? 'ઘટનું કારણ કપાલ ભાવીપણાનો આશ્રય છે' એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ કહીએ તો કપાલ વર્તમાન છે તેમાં ભાવીપણાનું ભાન થાય. કપાલ વર્તમાન છે, પરંતુ એને ભાવીપણાનો આશ્રય માનીએ છીએ, તેથી 'એ ભાવી' છે એમ આપણને ભાન થવું જોઈએ.

પણ વર્તમાન ધ્વંસનું પ્રતિયોગીપણું ભૂતપણું' એનો નિરાસ થાય છે-કાલરૂપ ઉપાધિ જ એઓનો આશ્રય છે-એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો કાલ ઉપાધિમા ભૂતત્વાદિની પ્રતીતિ દુર્નિવાર છે-જેમ તન્તુ અધિકરણવાળા પટનિરૂ-

---

પૂર્વપક્ષી—(ભાવીપણું નિત્ય છે ઘટ જાતિ જેમ નિત્ય છે અને ઘટ કાર્યની સાથે જ એનો સંબંધ થાય છે, તેમ ભાવીપણું નિત્ય છે અને ઘટ કાર્યની સાથે જ એનો સંબંધ થાય છે કારણની સાથે એનો સંબંધ થતો નથી)

સિદ્ધાન્તી—ભાવીપણું નિત્ય હોય અને ઘટ કાર્ય સાથે સંબંધ રાખતું હોય તો ઘટનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે પણ એમા ભાવીપણું હોવાથી 'ઘટ છે' એવું ભાન આપણને થાય નહિ, પરંતુ 'ભાવી ઘટ' એમ જ ભાન થાય. વળી ભાવીપણું નિત્ય હોવાથી એનો કદાપિ નાશ થાય નહિ, તેથી સર્વદા 'ભાવી ઘટ' એમ જ પ્રતીતિ થાય. કોઈ સમયે ઘટની સત્તા હોઈ શકે જ નહિ આ પ્રમાણે શૂન્યવાદ પ્રાપ્ત થાય, અને પ્રત્યક્ષનો પણ વિરોધ થાય કારણ કે ઘટનો આપણને સાક્ષાત્કાર પણ થાય છે તેથી ઘટની સત્તા અમુક કાળે તો સ્વીકારવી જ પડે ઘટની સત્તા સ્વીકારીએ તો ભાવીપણું અનિત્ય થયું ભાવીપણું અનિત્ય હોવાથી જન્ય છે, અને જન્ય હોવાથી પૂર્વના કાળમા નહોતું એમ સિદ્ધ થાય છે આ પ્રમાણે પૂર્વકાળમા ભાવીપણું ન હતું ત્યારે ઘટની સત્તા હતી એમ સ્વીકારવું જ પડે, તેથી કારણના વ્યાપાર પહેલાં અર્થાત્ તમે જેને ઉત્પત્તિકાળ કહો છો તે પહેલા પણ ઘટ વગેરે પદાર્થની સત્તા હતી એમ સિદ્ધ થાય છે એ જ પ્રમાણે 'ભૂત ઘટ' વગેરે પ્રયોગમા ભૂતપણું એ ઘટનો ધર્મ છે એ કારણ સાથે સંબંધ રાખતું હોય તો વર્તમાન કપાલમાં 'ભૂત કપાલ' એવી પ્રતીતિ થાય કાર્ય ઘટ સાથે સંબંધ રાખતું હોય, તો ઘટનો સાક્ષાત્કાર થતો હોય ત્યારે પણ 'ભૂત ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય, તેથી એ પણ અનિત્ય જ છે અનિત્ય હોવાથી એનો અંત પણ આવવો જોઈએ, તેથી જ્યારે ભવિષ્યમા એનો અંત આવે ત્યારે ઘટની સત્તા છે એમ સ્વીકારવું પડે તેથી જે કાળમા પ્રાગભાવ અને ધ્વંસ છે, એમ તમે કહો છો, તે કાળમા પણ વસ્તુની સત્તા તમારે સ્વીકારવી પડશે આ પ્રમાણે વસ્તુની સત્તા ત્રણે કાળમાં સિદ્ધ થાય છે, તેથી 'વર્તમાન પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું* એ ભાવીપણું અને 'વર્તમાન ધ્વંસનું પ્રતિયોગીપણું એ ભૂતપણું એમ કહી શકાય નહિ

પૂર્વપક્ષી—તમે કહો છો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે ભૂતપણું અને ભાવીપણું ઘટના કારણ કપાલનો અથવા ઘટનો આશ્રય કરી રહેતા નથી પરંતુ કાળ ઉપાધિનો આશ્રય કરી રહે છે

સિદ્ધાન્તી—ભૂતપણું અને ભાવીપણું કાળ ઉપાધિનો આશ્રય કરી રહ્યાં છે એમ માનીએ, તો એમા ઘટના ભાવીપણાની અંદર ભાવી ઘટની પ્રતીતિ થવી જોઈએ, એ જ પ્રમાણે ભવિષ્યમા 'ભૂત ઘટ' એમ આપણે કહીએ તેથી ભવિષ્યકાળ ભૂતપણાનો આશ્રય છે એમ માનીએ તો એ કાળમા ઘટના ભૂતપણાની અંદર ભૂતઘટની પ્રતીતિ થવી જોઈએ વર્તમાનકાળમા સૂર્યના ઉત્તર પરિસ્પંદનો અર્થાત્ આવતી ક્ષણનો પ્રાગભાવ છે, અને સૂર્યના પૂર્વ પરિસ્પંદનો અર્થાત્ ગઈ ક્ષણનો ધ્વંસ છે અને વર્તમાનપણું સૂર્યના ઉત્તર પરિસ્પંદના

---

* જે વસ્તુનો અભાવ હોય તે વસ્તુ એ 'અભાવની પ્રતિયોગી' કહેવાય

પિત સમવાયનું કાલમાં અસ્તિત્વ હોવા છતાં પટ કાલસમવેત હોય એવી પ્રતીતિ થતી નથી, કારણ કે એ સંબંધથી એ કાલમાં રહેલું નથી, તેમ પ્રાગભાવાદિના અધિકરણ કાલમાં પ્રાગભાવાદિ પ્રતિયોગિત્વ ન હોવાથી એવી પ્રતીતિ થતી નથી,–એમ નહિ, કારણ કે પ્રતિયોગીપણું અમુક પ્રકારનો સ્વરૂપસંબંધ છે એમ અંગીકાર કરેલું છે. એનાં બે સ્વરૂપ છે અને એ આ કાલ પણ છે.

પ્રાગભાવવાળી ક્ષણ હોવાથી, આવતી ક્ષણની ભૂત ક્ષણ હોવાથી એમાં ભૂતપણાનો આશ્રય હોવાથી એમાં ઘટના ભૂતપણાની પ્રતીતિ થવી જોઈએ અને એ સૂર્યના પૂર્વ પરિસ્પંદના ધ્વંસવાળી ક્ષણ હોવાથી, ગઈ ક્ષણની ભાવી ક્ષણ હોવાથી, ભાવીપણાનો આશ્રય હોવાથી એમાં ઘટના ભાવીપણાની પ્રતીતિ થવી જોઈએ. આ પ્રમાણે વર્તમાન ક્ષણમાં ભૂત ઘટ અને ભાવી ઘટ એવી પ્રતીતિ થવી જોઇએ; પરંતુ એમ થતું નથી, તેથી કાળ ઉપાધિ ઘટના ભૂતપણા અને ભાવીપણાનો આશ્રય છે એમ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—અવયવ અને અવયવી સમવાયસંબંધથી રહેલા છે. તંતુ અવયવ છે અને પટ અવયવી છે. આ ઉભય સમવાયસંબંધથી રહેલા છે, તેથી પટનો તંતુ સાથે સમવાયસંબંધ છે, તેથી પટ તંતુથી સમવેત અર્થાત્ તંતુમાં સમવાયસંબંધથી રહેલો છે એવી પ્રતીતિ છે. આ સમવાય જેમ તંતુમાં છે તેમ કાલમાં પણ છે, કારણ કે કાલ સર્વનો આધાર છે. કાલ સર્વનો આધાર હોવાથી આ સમવાયનો પણ આધાર છે, તેથી આ સમવાય જેમ તંતુમાં છે તેમ કાલમાં પણ છે તોપણ તંતુમાં સમવાયસંબંધથી પટ રહેલો છે એવી પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ કાલમાં સમવાયસંબંધથી પટ રહેલો છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી. આનું કારણ એ છે કે જેમ તંતુમાં પટ સમવાયસંબંધથી રહેલો છે તેમ કાલમાં સમવાયસંબંધથી રહેલો નથી. એ જ પ્રમાણે ઘટના પ્રાગભાવવાળા કાલમાં ભાવિત્વ રહેલું છે. પ્રાગભાવવાળો કાલ ભાવિત્વનો આશ્રય છે એ ખરું, પરંતુ ઘટના પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું જેમ ઘટમાં છે તેમ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં એ રહેલું નથી. પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું ઘટમાં રહેલું હોવાથી 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં એ રહેલું નથી, તેથી એ કાલમાં 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થતી નથી; તેથી એ કાલ ભાવિત્વનો આશ્રય છે તોપણ 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ એમાં થતી નથી.

સિદ્ધાન્તી—એ બરાબર નથી. તમે પ્રતિયોગીપણાને અમુક પ્રકારનો સ્વરૂપસંબંધ જ માનો છો. આ અમુક પ્રકારના સ્વરૂપસંબંધરૂપી પ્રતિયોગીપણાનાં બે સ્વરૂપ છે: ૧. પ્રાગભાવાદિસ્વરૂપ, ૨. પ્રતિયોગિસ્વરૂપ. પ્રતિયોગિસ્વરૂપને લીધે પ્રાગભાવના પ્રતિયોગી ઘટ વગેરે સાથે સંબંધ સિદ્ધ થાય છે તેમ જ પ્રાગભાવાદિસ્વરૂપને લીધે પ્રાગભાવવાળા કાલ સાથે સંબંધ સિદ્ધ થાય છે, તેથી પ્રતિયોગીપણું જેમ ઘટમાં સ્વરૂપસંબંધથી રહેલું છે તેમ કાલમાં પણ સ્વરૂપસંબંધથી જ રહેલું છે; તેથી પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું પણ કાલમાં સ્વરૂપસંબંધથી જ રહેલું છે,

આશ્રયથી જ સિદ્ધિ કોઈ સ્થળે જોઈ નથી. એમ તો એ અન્યનો ધર્મ જ રહે નહિ એનાથી ભાવી અથવા ભૂતનો વ્યવહાર થાય તે સમયે પણ ઘટાદિની સત્તાનો સ્વીકાર કરવો પડશે. વળી, તમે કહેલી યોગ્યતાનો અવચ્છેદ કયા પદાર્થથી થાય છે, એમ અમે પૂછીએ છીએ. 'જ્યારે ત્યારે વસ્તુસત્તાથી જ એનો અવચ્છેદ થાય છે' એમ જો કહો, તો 'જ્યારે ત્યારે'નો ત્યાગ કરો, કારણ કે

આશ્રય કાલ છે એમ કહેવાથી એ પદાર્થના ધર્મની સિદ્ધિ કદાપિ થતી નથી જો અન્ય પદાર્થના ધર્મનો આશ્રય કાલ છે એમ કહેવાથી જ એ ધર્મની સિદ્ધિ થતી હોય તો એ ધર્મ અન્ય પદાર્થનો કહેવાય જ નહિ તેથી આવો 'વિશેષ' કહી શકાતો નથી, તેથી પ્રાગભાવવાળા કાલમાં ભાવીપણાનુ ભાન કેમ થતુ નથી એ પણ તમે કહી શકતા નથી તેથી ભાવીપણાનો આશ્રય કાલ છે એમ કહેવાય નહિ તેથી 'ભાવી ઘટ' 'ભૂત ઘટ' એવો વ્યવહાર થાય તે સમયે પણ ભાવીપણા અને ભૂતપણાના આશ્રયની સિદ્ધિ કરવા ઘટની સત્તાનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવા પડશે

પૂર્વપક્ષી—(ઘટ નિત્ય છે એમ સ્વીકારીએ તોપણ પ્રાગભાવવાળા કાલમા 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર સભવે જ નહિ, કારણ કે ભાવીપણાનો આશ્રય કોણ થાય? ઘટ તો નિત્ય માન્યો, તેથી એ અજન્ય છે, એ ભાવી સભવી શકે નહિ આ પ્રમાણે ઘટને નિત્ય માનવાથી પણ કાઇ વળે એમ નથી)

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે તમે ઘટમા ભવીપણુ સિદ્ધ કરવા વિશેષ કલ્પ્યો તેનો આશ્રય* કોણ છે? આ યોગ્યતા ઘટનો ધર્મ છે ઘટ વ્યાપ્ય છે, તેથી આ યોગ્યતા વ્યાપ્ય પદાર્થનો ધર્મ છે. વ્યાપ્ય પદાર્થના ધર્મનો આશ્રય અવશ્ય હોવો જોઈએ આ યોગ્યતાનો આશ્રય કોણ છે એ તમારે અવશ્ય કહેવુ જોઇએ

પૂર્વપક્ષી—જ્યારે ત્યારે એ વસ્તુની સત્તા જ એનો આશ્રય થાય છે, વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલા સત્તાનો અભાવ હોવાથી 'જ્યારે ત્યારે' પદનો પ્રયોગ કરવો પડે છે, તેથી જ્યારે ત્યારે વસ્તુસત્તા જ એનો આશ્રય થાય છે

સિદ્ધાન્તી—ઘટમા ભાવીપણુ સિદ્ધ કરનારી યોગ્યતાનો આશ્રય વસ્તુસત્તા છે એમ તમે માનો છો, તેથી તમારા માનવા પ્રમાણે પણ 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ ઘટની સત્તા હોય ત્યારે થઈ 'ભાવી' એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરાવનાર યોગ્યતા અથવા વિશેષ હોય ત્યારે 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થવી જોઇએ આવી પ્રતીતિ થાય તે સમયે આ યોગ્યતાના આશ્રય ઘટની સત્તા પણ હોવી જોઈએ, તેથી તમારા માનવા પ્રમાણે પણ ઘટની સત્તા હોય ત્યારે 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે.

વળી, જ્યારે ઘટની સત્તા હોય ત્યારે 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર થતો નથી, તેથી ઘટમા ભાવીપણુ સિદ્ધ કરનારી યોગ્યતા પણ હોઈ શકે નહિ, તેથી જ્યારે ઘટની સત્તા હોય ત્યારે ઉપર કહેલી યોગ્યતા હોઇ શકે નહિ તેથી (વસ્તુ) ઘટ યોગ્યતાનો આશ્રય કેમ સભવે

* 'અવચ્છેદક' એટલે હદ બાંધનાર, નિર્ણય કરાવનાર—ગાધરબ્રી ટીકામાં 'આશ્રય' અર્થ કરેલ છે તે સહેલાઇથી સમજવામા ઉપયોગી થાય તેવો હોવાથી લીધેલ છે

એનું પ્રયોજન નથી, અને ગૌરવ થાય છે. 'અન્ય સંબંધ વિના' એમાં સ્વરૂપ-સંબંધ છે એમ સિદ્ધ થાય તો 'અન્ય સંબંધ' પદ સાર્થક થાય. એમ હોય તો આત્માશ્રય થાય.-૫૮ પ્રકારના સંનિકર્ષના અભાવમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એવો 'અન્ય સંબંધ વિના'નો અર્થ છે-એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે

શકે ? આશ્રય ઘટની સત્તા છે, પરંતુ આશ્રય કરનાર યોગ્યતા નથી. આશ્રય કરનાર ન હોય ત્યારે આશ્રય કેમ થાય ? વળી ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે, અર્થાત્ ભાવીપણું સિદ્ધ કરનારી યોગ્યતા છે, પરંતુ વસ્તુસત્તા નથી. ઘટસત્તા ન હોવાથી આ સમય-માં યોગ્યતાનો આશ્રય કોણ થાય ? આ પ્રમાણે 'જ્યારે ત્યારે વસ્તુસત્તા જ એનો આશ્રય થાય છે' એમ કહેવામાં અનુકૂલ તર્ક નથી અનુકૂલ તર્ક ન હોવાથી 'જ્યારે ત્યારે' પદનું કાંઈ પ્રયોજન નથી તેથી એનો ત્યાગ કરો. પ્રયોજન નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ ગૌરવ દોષ થાય છે. 'જ્યારે ત્યારે' પદનું અનુસંધાન કરવાથી કાંઇ સિદ્ધિ થતી નથી. વળી, 'વિશેષ'ની કલ્પના કરવા છતાં, વસ્તુસત્તા હોય ત્યારે પણ 'ભાવી ઘટ' એવી પ્રતીતિ થાય છે એમ તમારે અંગીકાર કરવું પડે છે, તેથી નિરાશ્રયપણું બાધક છે, કારણ કે ગુણ આશ્રય વિના રહી શકે નહિ.

વળી, 'અન્ય સંબંધ વિના અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારી યોગ્યતા' એવું વિશેષનું લક્ષણ કર્યું. પરંતુ સ્વરૂપ પોતે જ સંબંધ સિદ્ધ થાય, અર્થાત્ આ યોગ્યતા અથવા વિશેષ પોતે જ સંબંધ છે એમ સિદ્ધ થાય, તો જ 'અન્ય સંબંધ' પદ સાર્થક થાય. સ્વરૂપ-સંબંધને માત્ર સ્વરૂપ જ તમે માનો છો. સ્વરૂપસંબંધ સ્વરૂપથી જરા પણ ભિન્ન નથી. વિશેષનું જ્ઞાન થવા પ્રથમ એના લક્ષણનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. લક્ષણનું જ્ઞાન થવામાં સ્વરૂપ-સંબંધ અર્થાત્ સ્વરૂપના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, કારણ કે અન્ય સંબંધ વિના અર્થાત્ સ્વરૂપસંબંધથી અર્થાત્ સ્વરૂપથી જ અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ કરનારી યોગ્યતા છે તેથી વિશેષના લક્ષણમા પણ સ્વરૂપના જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. આ પ્રમાણે વિશેષનું જ્ઞાન થવામાં એના જ જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે, અર્થાત્ આત્માશ્રય દોષ છે.

પૂર્વપક્ષી—અન્ય સંબંધ વિના એટલે સ્વરૂપસંબંધથી જ અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારી યોગ્યતા એવું 'વિશેષ'નું લક્ષણ કર્યુ છે સ્વરૂપસંબંધથી એટલે ૭ પ્રકારના સંનિકર્ષ (સંબંધ) વિના. સંયોગ, સંયુક્તસમવાય, સંયુક્તસમવેતસમવાય, સમવાય, સમવેત-સમવાય, અને વિશેષણવિશેષ્યભાવ એ ૭ સંનિકર્ષ છે. આ ૭માંથી એક પ્રકારનો સંનિકર્ષ થવાથી આપણને અમુક પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આપણી ઇંદ્રિય અને પદાર્થમાં આ ૭ સંનિકર્ષમાંથી એક પ્રકારનો સંનિકર્ષ થાય ત્યારે આપણને એ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સ્વરૂપ-સંબંધથી એટલે આ ૭ સંનિકર્ષમાંથી એક પણ સંનિકર્ષ વિના. આ ૭ સંનિકર્ષમાંથી એક પણ સંનિકર્ષ ન હોય તોપણ ભૂતલ સાથે સંયોગસંબંધથી અને કપાલમાં સમવાયસંબંધથી ઘટની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારી યોગ્યતા, એવું આ 'વિશેષ'નું લક્ષણ કર્યુ છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ પણ કહી શકાય નહિ. 'વિશેષ'ના લક્ષણનો આવો અર્થ કરો તો

યોગજ ધર્મમાં એની અતિવ્યાપ્તિ થાય છે.–લૌકિક વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એમ કહેવાનો ભાવાર્થ હતો,–એમ પણ કહેવાશે નહિ, કારણ કે વ્યાપ્તિસહિત વિશિષ્ટ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર સામાન્ય પ્રત્યાસત્તિમાં અતિવ્યાપ્તિ થશે. (–જન્ય લૌકિક પ્રત્યાસત્તિ વિના વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એવો એનો અર્થ છે–એમ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે યોગજ ધર્મમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે)–સામાન્ય

યોગજ ધર્મમા એની અતિવ્યાપ્તિ થાય છે યોગીઓ યોગજ ધર્મથી અતીત અને અનાગત ઘટ આદિ પદાર્થનો અનુભવ કરે છે, એમા કમથી કંઇ પણ પ્રકારનો સન્નિકર્ષ નથી. સન્નિકર્ષ ન હોવા છતાં યોગીઓને ઘટત્વ સાથે અભિન્નસંબંધયુક્ત અને કપાલમાં સમવાય-સંબંધથી ઘટની પ્રતીતિ યોગજ ધર્મથી થાય છે, તેથી તમારા 'વિશેષ'ના લક્ષણની યોગજ ધર્મમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે

પૂર્વપક્ષી—યોગીઓને યોગજ ધર્મથી ઘટનો વિશિષ્ટ પ્રત્યય થાય છે, પરંતુ એ અલૌકિક છે. અમે તો 'વિશેષ'ના લક્ષણમાં 'લૌકિક વિશિષ્ટ પ્રત્યય' કહીએ છીએ. યોગીઓને અલૌકિક પ્રત્યય થાય છે, તેથી યોગજ ધર્મ અલૌકિક પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, 'વિશેષ'ના અમે કહેલા લક્ષણની એમા અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી

સિદ્ધાન્તી–તોપણ તમારા વિશેષના લક્ષણની સામાન્ય પ્રત્યાસત્તિમા અતિવ્યાપ્તિ થાય છે. આ સામાન્ય પ્રત્યાસત્તિ (ગાઢ સંબંધ) વ્યાપ્તિસહિત વૈશિષ્ટ્યજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરે છે. 'જ્યાં જ્યા ધૂમ છે ત્યાં ત્યા વહ્નિ છે' એ વ્યાપ્તિ છે ધૂમ વ્યાપ્ય છે અને વહ્નિ વ્યાપક છે. વહ્નિની વ્યાપ્તિથી વિશિષ્ટ ધૂમ છે ધૂમમા ધૂમત્વ સામાન્ય રહેલું છે. આ સામાન્ય સર્વ ધૂમમા અર્થાત્ અતીત વર્તમાન અને અનાગત સર્વ ધૂમમા રહેલું છે રસ્તે રસ્તે ધૂમ જોઈ અગ્નિનો અનુભવ કર્યા પછી 'જ્યા જ્યા ધૂમ છે ત્યા ત્યા વહ્નિ છે' એવી વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાન ધૂમત્વ સામાન્યના જ્ઞાનને લીધે થાય છે. સર્વ ધૂમનો અનુભવ કર્યો નથી, તોપણ સર્વ ધૂમમા ધૂમત્વ સામાન્ય હોવાથી 'જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં વહ્નિ છે' એમ આપણે સામાન્યને લીધે ઉદ્ભવતી પ્રત્યાસત્તિથી કહી શકીએ છીએ, તેથી આ સામાન્ય પ્રત્યાસત્તિ વ્યાપ્તિ સહિત ધૂમત્વનું વૈશિષ્ટ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે આ સામાન્ય-પ્રત્યાસત્તિથી વહ્નિવ્યાપ્ય અનાગત ધૂમના ધૂમત્વનું વૈશિષ્ટ્યજ્ઞાન થાય છે તેમાં છમાંથી એક પણ પ્રકારનો સન્નિકર્ષ નથી. વળી, આ સામાન્ય પ્રત્યાસત્તિથી થતું જ્ઞાન અલૌકિક પણ નથી, પરંતુ લૌકિક છે જેમ આધુનિક ધૂમના ધૂમત્વનું જ્ઞાન આપણને થાય છે તે જ પ્રમાણે અનાગત ધૂમના ધૂમત્વનું જ્ઞાન થાય છે આધુનિક ધૂમના ધૂમત્વના જ્ઞાનપ્રકારમાં અને અનાગત ધૂમના ધૂમત્વના જ્ઞાનપ્રકારમા સાદૃશ્ય છે, તેથી આધુનિક ધૂમના ધૂમત્વનું જ્ઞાન જેમ લૌકિક છે તેમ આ પણ લૌકિક છે. તેથી આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી સામાન્ય-પ્રત્યાસત્તિમા તમારા 'વિશેષ'ના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—'વિશેષ'ના લક્ષણમા 'અન્ય સંબંધ વિના'નો અર્થ 'જન્ય લૌકિક પ્રત્યાસત્તિ વિના' એવો કરવો, તેથી આ સામાન્યપ્રત્યાસત્તિમા પણ અતિવ્યાપ્તિ થશે નહિ તેથી આ 'સામાન્યપ્રત્યાસત્તિ તથા છ પ્રકારના સન્નિકર્ષનો અભાવ હોવા છતાં વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર' એવું 'વિશેષ'નું લક્ષણ થશે, તેથી સામાન્યપ્રત્યાસત્તિમા એની અતિવ્યાપ્તિ થશે નહિ.

યોગજ ધર્મ અને જ્ઞાનનાં કારણ પોઢા પ્રત્યાસત્તિના અભાવમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એવો એનો અર્થ છે,–એમ પણ અસિદ્ધિને લીધે સંભવશે નહિ. ઉક્ત પદાર્થના અભાવમાં એવું કોઈ સ્થલે સિદ્ધ થયું નથી. વિવાદનાં આસ્પદ ભાવિત્વ વગેરે પૂર્વોક્ત યુક્તિથી નિરાશ્રય હોવાનો પ્રસંગ દુર્નિવાર હોવાથી એ સમયે પણ ધર્મીની સિદ્ધિ થવાથી, અનુમાન આદિથી એનું જ્ઞાન થવાથી, એમાં સમવેત ઉક્ત પ્રતિયોગિત્વનું પણ જ્ઞાન થાય છે; તેથી ઉક્ત પ્રત્યાસત્તિનો અભાવ પણ નથી એમ સર્વ અનવદ્ય છે.

સિદ્ધાન્તી—તોપણ યોગજ ધર્મમાં એની અતિવ્યાપ્તિ થશે.

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે સામાન્ય અર્થાત્ સામાન્યપ્રત્યાસત્તિ, યોગજ ધર્મ, અને જ્ઞાનના કારણરૂપ ૭ પ્રકારની પ્રત્યાસત્તિ અથવા સંનિકર્ષ એ સર્વના અભાવમાં વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા એમ 'વિશેષ'નું લક્ષણ ગ્રહણ કરવું, તેથી કોઈ પણ પ્રકારની અતિવ્યાપ્તિ રહેશે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—એવું કાંઈ છે જ નહિ. એવું કાંઈ પણ કદાપિ સિદ્ધ થયું નથી તેથી એવું 'વિશેષ'નું લક્ષણ ગ્રહણ કરાય નહિ એ સર્વના અભાવમાં વિશિષ્ટ પ્રતીતિ કદાપિ થતી જ નથી. વળી, વિવાદનું કારણ ભૂતપણા અને ભાવીપણાનું નિરાશ્રયપણું ઉપર કહેલી યુક્તિઓને લીધે તમારાથી દૂર થઈ શકતું નથી, તેથી પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ ધર્મી ઘટ વગેરેની સાંખ્યમત પ્રમાણે અનુમાનથી સિદ્ધિ થાય છે. આ અનુમાન નીચે પ્રમાણે યોજાય છે. ભાવી ઘટ 'ભાવી' એવા વ્યવહારસમયે પણ છે, કારણ કે એના ધર્મ ભાવીપણાનો એ સમયે અનુભવ થાય છે. જેના ધર્મનો જે સમયે અનુભવ થાય તે સમયે તે વસ્તુ છે, વર્તમાન ઘટ પેઠે. આ પ્રમાણે અન્વયવ્યાપ્તિથી અનુમાન કરી ધર્મીની સિદ્ધિ થાય છે. વળી, વ્યતિરેકવ્યાપ્તિથી પણ એ અનુમાન કરી શકાય છે. વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ નીચે પ્રમાણે કરવી. જે ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં ઘટ ન હોત તો ભાવીપણું નિરાશ્રય હોવાથી 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર ન થાત. આ પ્રમાણે પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ ઘટની સિદ્ધિ થાય છે. પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ ઘટ હોવાથી એનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી એની અંદર સમવાયસંબંધથી રહેલા પ્રાગભાવના પ્રતિયોગીપણાનું પણ જ્ઞાન થાય છે. ઘટનું જ્ઞાન સંયોગસંબંધથી થાય છે, કારણ કે ઘટ અને ચક્ષુનો સંયોગ થવાથી ઘટજ્ઞાન થાય છે, તેથી ઘટજ્ઞાનમાં સંયોગ સંનિકર્ષ છે. 'ભાવી ઘટ'નું જ્ઞાન સંયુક્તસમવાયથી થાય છે, કારણ કે ઇંદ્રિયને અને ઘટને સંયોગ થાય ત્યારે ઘટજ્ઞાન થાય, અને ઘટમાં ભાવીપણું સમવાયસંબંધથી રહેલું છે તેથી ઇંદ્રિય અને ભાવી ઘટમાં સંયુક્તસમવાયસંબંધ છે. આ ભાવી ઘટમાં પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું સમવાયસંબંધથી રહેલું છે, તેથી પ્રાગભાવના પ્રતિયોગીપણાનું જ્ઞાન સંયુક્તસમવેતસમવાયસંબંધથી થાય છે, કારણ કે ઇંદ્રિયને અને ભાવી ઘટને સંયુક્તસમવાયસંબંધ છે અને ભાવી ઘટને અને પ્રાગભાવના પ્રતિયોગીપણાને સમવાયસંબંધ છે; તેથી ઇંદ્રિયને અને ભાવી ઘટના પ્રાગભાવના પ્રતિયોગીપણાને સંયુક્તસમવેતસમવાયસંબંધ છે; તેથી તમે કહ્યું તેમ પ્રત્યાસત્તિનો અભાવ નથી, પરંતુ સંયુક્તસમવેતસમવાય પ્રત્યાસત્તિ છે.

[નૈયાયિક અસત્કાર્યવાદી છે, અર્થાત્ એઓનો મત એવો છે કે કાર્ય નવું જ ઉત્પન્ન થાય છે; ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય હતું જ નહિ, અસત્ અથવા અવિદ્યમાન એવા કાર્યની ઉત્પત્તિ

થાય છે એમ એઓ માને છે, તેથી એઓ 'અસત્કાર્યવાદી' કહેવાય છે. અસત્કાર્યવાદી હોવાથી એઓ ચાર પ્રકારના અભાવ પણ માને છે. ૧ પ્રાગભાવ, ૨ પ્રધ્વંસાભાવ, ૩ અત્યન્તાભાવ, ૪ અન્યોન્યાભાવ. ઘટની ઉત્પત્તિ પૂર્વે ઘટ નથી, એનો અભાવ છે. આ અભાવ પ્રાગભાવ કહેવાય છે. ઘટની ઉત્પત્તિ થયા પછી ઘટનો નાશ થાય ત્યાંસુધી ઘટની સત્તા છે. ઘટનો નાશ થાય ત્યારે ઘટનો અભાવ થાય છે, એને પ્રધ્વંસાભાવ કહે છે. પ્રાગભાવને આદિ નથી, પરન્તુ અન્ત છે, કારણ કે ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં સર્વદા પ્રાગભાવ હતો. અમુક સમયે પ્રાગભાવનો આરંભ થયો એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ સમય પહેલાં પણ ઘટની સત્તા ન હોવાથી અને ઘટ 'ભાવી' જ હોવાથી, એનો પ્રાગભાવ જ હતો એમ કહેવું પડે. પ્રધ્વંસાભાવને આદિ છે, કારણ કે ઘટનો નાશ થાય ત્યારથી એનો આરંભ થાય છે, પરન્તુ અન્ત નથી, કારણ કે ઘટનો નાશ થયા પછી સર્વદા એનો અભાવ જ રહેવાનો. અત્યન્તાભાવ અને અન્યોન્યાભાવનું લક્ષણ અહીં આપવાની આવશ્યકતા નથી.

માયાવાદીઓ એમ માને છે કે એક જ સત્ પદાર્થ છે, કેવલ બ્રહ્મ જ સત્ છે, સર્વ પ્રકારનાં કાર્ય એના વિવર્તથી થાય છે. એ સત્ નથી, પરન્તુ મિથ્યા છે અર્થાત્ એક બ્રહ્મ જ સત્ છે, કાર્ય સર્વ મિથ્યા છે.

બૌદ્ધ એમ માને છે કે અસત્ અર્થાત્ અલીકમાંથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, પરન્તુ આ યોગ્ય નથી, કારણ કે કારણ અને કાર્યનું લોકમાં તાદાત્મ્ય જણાય છે, તેથી કારણ અને કાર્ય એક પ્રકારનાં જ હોવાં જોઈએ. સર્વ કાર્યનું અલીકમાં તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી.

એ જ પ્રમાણે માયાવાદીનો મત પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે સત્ કેવલ એક જ હોય તો નાનાપણું સંભવે નહિ. વળી, એમના મત પ્રમાણે જગતની પ્રતીતિ ભ્રમરૂપ થઈ જાય છે. પ્રપંચની પ્રતીતિનો કોઈ બાધ કરનાર નહિ હોવાથી એ ભ્રમ હોય એમ સંભવે નહિ.

સાંખ્ય સત્કાર્યવાદી છે. સત્માંથી જ સત્ થાય છે એમ એઓ માને છે. કાર્ય કારણના વ્યાપાર પહેલાં પણ હતું એમ એઓ પણ માને છે. કારણના વ્યાપાર પહેલાં કાર્ય હતું, તોપણ કારણના વ્યાપારથી એની અભિવ્યક્તિ થાય છે, તેથી કારણવ્યાપાર નિષ્ફલ નથી. કારણના વ્યાપાર પૂર્વે અપ્રકટ અવસ્થામાં રહેલું કાર્ય કારણના વ્યાપારથી પ્રકટ અથવા અભિવ્યક્ત થાય છે. અભિવ્યક્તિ અર્થાત્ પ્રાકટ્ય. એ કારણથી કાર્યને ભિન્ન દર્શાવે છે, અર્થાત્ કાર્યને લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય બનાવે છે. એ જ આવિર્ભાવ છે.

બીજમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે બીજનો ધ્વંસ થાય છે. એમાં બીજ વગેરે અવયવ જ અંકુરનાં કારણ છે, બીજનો વિનાશ માત્ર સહકારી છે, અને પૂર્વે નહોતો તેવો અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે એમ જે કણાદ વગેરે માને છે તેનો સાંખ્ય લોકો નીચે પ્રમાણે નિરાસ કરે છે.

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

(સાંખ્યકારિકા, ૯)

કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ હતું જ. કારણ કે અસત્ અર્થાત્ નહોતું એવું કાંઈપણ આ લોકમાં કોઈ કરતું નથી. રેતીમાં તેલ નથી તેથી રેતીમાંથી કોઈ તેલ કાઢતું નથી. અસત્ની કોઈ ઉત્પત્તિ કરતું નથી તેથી ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કારણમાં કાર્ય અવ્યક્ત રહેલું હતું.

માટી તો જેમ તેમ કોઈ ગતિ થશે, પરન્તુ તમારી કોઈ ગતિ થશે નહિ, કારણ કે તમારા મતમાં ઘટાદિની સદા સત્તા હોવાથી એ ભાવી છે એમ કહી શકાય

વળી, કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છનાર માણસ યોગ્ય ઉપાદાનનું ગ્રહણ કરે છે. જેને દધિ જોઈએ તે ક્ષીર લે છે, જલ લેતું નથી. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં કાર્ય અવ્યક્ત રહેલું હતું.

વળી, સર્વ કાર્યનો સંભવ નથી. સુવર્ણ રજતમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી તેમ જ ઘાસ ધૂળ અથવા રેતીમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી; તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં કાર્ય અવ્યક્ત રહેલું હતું.

વળી, જે કાર્ય કરવા જે શક્તિમાન હોય તે જ કાર્ય તે કરે છે. ઘટ રચવામાં કુલાલ શક્તિમાન છે, અને માટી દંડ ચક્ર ચીવર રજ્જુ જલ વગેરે શક્તિમાન છે, તેથી કુંભાર જ માટીમાંથી જ એ ઉપકરણોથી જ ઘટ રચે છે; તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં કાર્ય અવ્યક્ત રહેલું હતું.

વળી, જેવા લક્ષણનું કારણ હોય છે તેવા જ લક્ષણનું કાર્ય પણ હોય છે. યવમાંથી યવ જ ઉત્પન્ન થાય છે, વ્રીહિમાંથી વ્રીહિ જ ઉત્પન્ન થાય છે. જો કારણમાં કાર્ય રહેલું ન હોત તો યવમાંથી વ્રીહિ ઉત્પન્ન થાત, કોદરામાંથી શાલિ ઉત્પન્ન થાત, પરંતુ એમ થતું નથી; તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં કાર્ય અવ્યક્ત રહેલું હતું, તેથી પૂર્વે હતું તેવું જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

તેથી કાર્ય પ્રથમ ન હતું અને કારણવ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી. કાર્ય પ્રથમ પણ હતું, પરંતુ અવ્યક્ત દશામાં હતું. કારણના વ્યાપારથી એ વ્યક્ત થયું. આ પ્રમાણે કાર્ય વ્યક્ત થાય ત્યારે 'એનો આવિર્ભાવ થયો' એમ કહીએ છીએ.

વળી, કાર્યની ઉત્પત્તિ માનીએ અર્થાત્ પ્રથમ ન હતું તેવા કાર્યની કારણના વ્યાપારથી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનીએ, તો ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરવી પડે. ઉત્પત્તિ પૂર્વે હતી કે ન હતી ! પૂર્વે ઉત્પત્તિ હોય તો કારણની કાંઈ પણ આવશ્યકતા રહે નહિ; કાર્ય ઉત્પન્ન થયું તે પહેલાં પણ જો એની ઉત્પત્તિ હોય તો કારણની કંઈ પણ આવશ્યકતા રહે જ નહિ. ઉત્પત્તિ પૂર્વે ન હતી, પણ કારણના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થઈ એમ કહીએ તો ઉત્પત્તિની પણ ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ. ઉત્પત્તિની ઉત્પત્તિ સ્વીકારીએ તો એની પણ ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ. એ પ્રમાણે અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થશે. કાર્યની ઉત્પત્તિ સદા વિદ્યમાન છે તેથી ઉત્પત્તિની અપેક્ષા રહેતી નથી એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિ સદા રહેતી હોવાથી કારણની આવશ્યકતા રહેતી નથી અને કારણ વ્યર્થ થઈ જાય છે. વળી, પટ વગેરે કાર્ય જ ઉત્પત્તિ છે તેથી કાર્યની ઉત્પત્તિ હતી નથી, પણ કાર્ય એ જ ઉત્પત્તિ છે એમ માનીએ તો, 'પટ ઉત્પન્ન થાય છે' એવો વ્યવહાર સંભવે નહિ, કારણ કે પટ જ ઉત્પત્તિ હોવાથી એ વાક્યમાં પુનરુક્તિ દોષ આવે છે.—ઈત્યાદિ રીતિથી ઉત્પત્તિ પણ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

[સાંખ્યની સત્કાર્ય સિદ્ધ કરવાની રીતનું પ્રસંગ હોવાથી નિરૂપણ કર્યું છે. હવે અસત્કાર્યવાદી વિતંડાવાદ કરી અસત્કાર્યવાદ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરે છે.]

પૂર્વપક્ષી–મારી ગતિ ગમે તે રીતે થશે; મારો મત અહીં સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ તમારી કોઈ ગતિ છે જ નહિ. તમારો મત કોઈ રીતે યોગ્ય કહી શકાય નહિ. તમે પટ વગેરે પદાર્થ નિત્ય માનો છો. ઘટ વગેરે પદાર્થો નિત્ય હોવાથી એઓની સર્વદા સત્તા

નહિ; શ્રુતિ સ્મૃતિ અને લૌકિક વ્યવહારથી સિદ્ધ હોવાથી ઇષ્ટાપત્તિ પણ કરી શકાય નહિ. ભાવિત્વ લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી ઘટાદિમાં એનો ઉપચાર થાય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઘટની સમાન જ એનો પણ યોગક્ષેમ છે; એ કાંઈ પ્રપંચથી અતિરિક્ત નથી. સ્વોક્ત દૂષણની ભીતિથી પણ એમ કહી શકાય નહિ. એમ હોય ત્યારે ઘટનો શો અપરાધ એ જણાતું નથી. આ પ્રમાણે છિન્ન તૃણના પર્ણથી આકીર્ણ વિવિધમતરૂપી ભવનવાળા વર્ણપુરમાં પોતે રહી, દૂષણરૂપી દહનથી ઉદ્ભાવના કરો છો, પરંતુ નિજભવનના દાહનું અનુસંધાન કેમ રહેતું નથી?

વત્સ, યુક્તિરૂપી કનકપંકથી જોડેલા વિવિધ નિગમરૂપી મહામણિથી નિર્મિત મારા બ્રહ્મવાદભવનનું તને જ્ઞાન નથી? કારણ કે 'એ આટલા હતા' (બ્રૃ. ૧-૪-૩) 'આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે. (છાં. ૬-૮-૭) 'એ સત્ય છે' 'આ સર્વ જે ભૂત અને ભાવી છે તે પુરુષ જ છે' (શ્વે ૩-૧૫) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અત્ર અસંકુચિતવૃત્તિવાળા 'સર્વ' પદમાં ભૂત અને ભાવીનો સમા-

---

છે પદાર્થની સદા સત્તા હોવાથી 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર સંભવી શકે નહિ. 'એવો વ્યવહાર ભલે ન સંભવે' એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ વ્યવહાર શ્રુતિ સ્મૃતિ અને લૌકિક વ્યવહારથી સિદ્ધ છે ત્યારે 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર તમારે અવશ્ય સિદ્ધ કરવો પડે.

સિદ્ધાન્તી—ઘટ વગેરે પદાર્થની સત્તા સદા છે, પરંતુ એ પદાર્થ કારણના વ્યાપાર પહેલા લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. પદાર્થના લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું કારણના વ્યાપાર પહેલાં ભાવી છે, તેથી ઉપચારથી પદાર્થ ભાવી છે એમ કહીએ છીએ, તેથી 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું પણ પ્રપંચ અર્થાત્ જગતથી ભિન્ન નથી, તેથી જગત નિત્ય હોવાથી એ પણ નિત્ય જ હોવું જોઈએ. એ પણ પ્રપંચમાં આવી જવાથી ઘટની સમાન જ છે, તેથી એને પણ ભાવી કહી શકાય નહિ. વળી, એને કારણવ્યાપાર પહેલા ભાવી કહીએ તો એ સમયે એ ભાવીપણાનો આશ્રય કોણ થાય? ભાવીપણાનો આશ્રય નહિ હોવાથી ભાવીપણું નિરાશ્રય થઈ જાય, એ તમારા જ કહેલા દૂષણની ભીતિથી લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું ભાવી છે એમ તમારાથી કહેવાય નહિ. વળી, લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું અનિત્ય હોઈ ભાવી થઈ શકે, તો ઘટ વગેરે પદાર્થનો શો અપરાધ? તેથી છિન્ન થઈ ગયેલા ઘાસના પર્ણથી આકીર્ણ વિવિધમતરૂપી ભવનવાળા વર્ણપુરમાં તમે પણ રહો છો, અને સર્વના ભવન છિન્ન તૃણના પર્ણથી આકીર્ણ હોવાથી બળી જશે એવી ઉદ્ભાવના કરો છો, તોપણ તમારું ભવન બળશે એવું અનુસંધાન તમને કેમ થતું નથી?

સિદ્ધાન્તી—રે વત્સ! યુક્તિરૂપી કનકપંકથી જોડેલા વિવિધ નિગમરૂપી મહામણિથી રચેલા મારા બ્રહ્મવાદભવનનું તને ભાન નથી? સાંખ્ય મતમાં એવા પ્રકારના તર્ક ઉદ્ભવે ખરા, પરંતુ મારા મતમાં એવી શંકા થઈ શકે નહિ, કારણ કે મારો મત વેદને અનુસરે છે. 'એ આટલા હતા' 'આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે, એ સત્ય છે' 'આ સર્વ જે ભૂત અને ભાવી છે તે પુરુષ જ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે એમ કહે છે. અહીં 'આ સર્વ જે

વેશ થાય છે તોપણ એનું વર્ણન કર્યું છે, એ પુરુષ નિત્ય હોવાથી તદાત્મકની વર્તમાનદશા જ સંભવે છે, અને તેથી ભાવિત્વ ભૂતત્વ વ્યવહાર અપ્રામાણિક છે એવી શંકાનો નિરાસ કરવા જ એમ જણાય છે. તેથી જ ધર્મ પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ઘટાદિમા બ્રહ્માત્મક ભાવિત્વાદિની સત્તા સ્વત સિદ્ધપ્રામાણ્ય શ્રુતિવાક્યના બલથી વિરુદ્ધ નથી –'(ઘટાદિ) દર્શન સમયે પણ ભાવિત્વાદિ વ્યવહાર થશે, તેથી વિપરીત થશે, અને વિરોધનો ઉચ્છેદ થશે '–એમ નહિ જેમ પૃથિવ્યાત્મક બ્રહ્મમાજ જ ગંધાત્મક બ્રહ્મસત્તા છે, બીજામા નથી તેમ, જ્યારે જેમા જે પ્રકારના વ્યવહારના અભાવનો નિયમ હોય ત્યારે તેમા જ તે

ભૂત અને ભાવી છે, એ શ્રુતિમા 'સર્વ' પદની વૃત્તિ જરા પણ સંકુચિત નથી 'સર્વ' પદની અસંકુચિત વૃત્તિ હોવાથી ભૂત અને ભાવીનો પણ એમા સમાવેશ થાય છે. 'સર્વ' પદમા ભૂત અને ભાવીનો પણ સમાવેશ થાય છે, તોપણ 'જે ભૂત અને ભાવી' એમ ભૂત અને ભાવીનું પુન વર્ણન કર્યું છે એનું કારણ એ છે કે સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે, અને બ્રહ્મ અર્થાત્ પુરુષ નિત્ય હોવાથી સર્વ પ્રપંચ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે સર્વ પ્રપંચ નિત્ય હોવાથી ભૂતપણા અને ભાવીપણાનો વ્યવહાર અપ્રામાણિક થઈ જાય, તેથી ભૂતપણા અને ભાવીપણાનો વ્યવહાર અપ્રામાણિક છે એવી શંકા દૂર કરવા, સર્વ પદમા ભૂત અને ભાવીનો પણ સમાવેશ હોવા છતા, શ્રુતિ પુન ભૂત અને ભાવીનું કથન કરે છે તેથી સર્વ પદાર્થ નિત્ય છે તોપણ ભૂતપણા અને ભાવીપણાનો વ્યવહાર પ્રામાણિક છે એવું શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વ પદાર્થ અને સર્વ ધર્મ પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેથી ઘટ વગેરે બ્રહ્માત્મક પદાર્થમા બ્રહ્માત્મક ભાવીપણું વગેરે ધર્મો હોય એમા સ્વત સિદ્ધપ્રામાણ્યવાળી શ્રુતિના વાક્યોને લીધે કાંઈ પણ વિરોધ નથી, કારણ કે તુલ્ય બળવાળા પ્રમાણોમા જ વિરોધ સંભવે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણ અવિદ્યા વગેરે આપણા દોષોથી દુષ્ટ હોવાથી સ્વત સિદ્ધપ્રામાણ્યવાળી શ્રુતિ પાસે નિર્બલ જ છે, તેથી ઘટ વગેરે પદાર્થ નિત્ય હોવા છતા ભૂતપણા અને ભાવીપણાનો વ્યવહાર થાય છે

પૂર્વપક્ષ—એમ એક જ પદાર્થ ભૂતપણા ભાવીપણા અને વર્તમાનપણાનો આધાર હોય એમા પણ વિરોધ નથી એમ કહીએ, તો ઘટ વગેરે પદાર્થનો અનુભવ કરીએ તે સમયે પણ એનો ભૂત અને ભાવી તરીકે વ્યવહાર થાય અને એનાથી ઊલટું, પ્રાગભાવવાળા આ કાળમા પણ એનો ભૂત અને વર્તમાન તરીકે વ્યવહાર થાય અને ભૂતપણું વર્તમાનપણું અને ભાવીપણું ત્રણે એકસાથે અનુભવાતા હોવાથી ત્રણના વિરોધનો ઉચ્છેદ થઈ જાય

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી જે પૃથ્વીરૂપી બ્રહ્મમા જ ગંધ રહેલો છે, બ્રહ્મના અન્ય રૂપમા રહેતો નથી તેમ જ જ્યારે જે પદાર્થમા જે પ્રકારના વ્યવહારના અભાવનો નિયમ હોય ત્યારે તે જ પદાર્થમા તે પ્રકારના વિરોધરૂપી બ્રહ્મની સત્તા એ વિરોધ પૃથ્વી જલ વગેરે સર્વ બ્રહ્મના જ રૂપ છે, પરંતુ પૃથ્વીમા ગંધ રહેલો છે, જલમા રહેલો નથી, કારણ કે ઈશ્વરની એવી ઇચ્છા છે એ જ પ્રમાણે અમુક સમયે અમુક પદાર્થમા અમુક પ્રકારનો વ્યવહાર ન થાય એવો નિયમ હોય, તે જ સમયે એ જ પદાર્થમા એ જ પ્રકારનો વ્યવહાર એ વિરોધરૂપી બ્રહ્મની સત્તા એ વિરોધ, અર્થાત્ જ્યારે જે પદાર્થમા જે પ્રકારનો વ્યવહાર ન થવાનો નિયમ

પ્રકારના વિરોધાત્મક વ્યવહારની સત્તા એ વિરોધ તેથી ઉકત દૃષણની ગંધ પણ નથી એમ જાણ જ્યા એવા નિયમનો અભાવ હોય ત્યા એમ નથી

આશ્રમવાસિક પર્વની કથાથી સમર્થન

આ આશ્રમવાસિક પર્વમા ગાન્ધારીને બાદરાયણે કહેલુ છે 'દેવો દાનવો અને શુદ્ધ બ્રહ્મર્ષિઓ એ કુરુક્ષેત્રના સગ્રામમા મરણ પામ્યા' એમ ઉપક્રમ કરી, ધૃતરાષ્ટ્રથી ભીષ્મ સુધી સર્વના સ્વરૂપ કહી, ગાન્ધારીના દુ ખનુ નિવારણ કરવા 'તમે સર્વ ભાગીરથી નદીએ જાઓ ત્યાં સગ્રામમા જે હણાયા છે તેમને જોશો' એમ કહ્યુ. પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પાણ્ડવ વગેરે સ્ત્રીઓ સહિત ત્યા જઈ સ્નાન કરી;

હોય ત્યારે જ તે જ પદાર્થમા તે જ પ્રકારનો વ્યવહાર થય તો વિરોધ થાય, તેથી એક જ પદાર્થ ભૂતપણા ભવીપણા વગેરેનો આધાર થાય એમા કઈ પણ વિરોધ નથી એક જ પદાર્થ ભૂતપણા વર્તમાનપણા અને ભાવીપણાનો આધાર છે, પરતુ એનો એક એક જ ગુણ ઉદ્ભૂત થાય છે, એક સમયે જ ત્રણે ગુણ ઉદ્ભૂત થતા નથી તેથી વિરોધ નથી વિરોધનો ઉચ્છેદ પણ થતો નથી, કારણ કે એક જ પદાર્થમા વિરુદ્ધ ધર્મ એક જ સમયે ઉદ્ભૂત થાય ત્યારે વિરોધ થય છે અત્ર ત્રણે ગુણ એકી સાથે ઉદ્ભૂત થતા નથી, તેથી જ્યારે આપણે ઘટને જોતા હોઈએ ત્યારે 'ભૂત ઘટ' અથવા 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર થતો નથી, તેથી જ પ્રાગભાવવાળા કાળમા 'ભૂત ઘટ' અથવા 'વર્તમાન ઘટ' એવી પ્રતીતિ થતી નથી. તેથી જ વિરોધનો પણ ઉચ્છેદ થતો નથી પરતુ કોઈ કોઈ સ્થળે ભગવદિચ્છાથી એવો નિયમ હોતો નથી જે સમયે જે પદાર્થમા અમુક પ્રકારના વ્યવહારના અભાવનો નિયમ ન હોય, અર્થાત્ જે સમયે જે પદાર્થમા અમુક પ્રકારનો વ્યવહાર થાય એવી ભગવદિચ્છા હોય, તે જ સમયે તે જ પદાર્થમા એ જ પ્રકારના વિરોધાત્મક વ્યવહારની સત્તા અર્થાત્ વિરોધાત્મક વ્યવહાર થય એમા પણ વિરોધ નથી અર્થાત્ ભગવદિચ્છાથી વિરુદ્ધ વ્યવહાર અમુક સ્થળે થાય છે, પરતુ એમા વિરોધ અથવા પરસ્પર બાધ નથી જેમકે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા વિશ્વરૂપદર્શન સમયે અર્જુન પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા યોદ્ધાઓને અક્ષત જુએ છે, અને એ જ સમયે એ જ યોદ્ધાઓને શ્રીકૃષ્ણના વિશ્વરૂપના દાતના અતરમા એઓના ચૂરેચૂરા થયેલા, ઉત્તમ અગથી ચોંટી રહેલા પણ જુએ છે (ભ ગી ૧૧-૨૬-૨૭) આ ઉભય અર્જુનને પ્રત્યક્ષ છે ઉભય સ્થિતિ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, પરતુ એકનો પણ બાધ થતો નથી, અને જ્યારે યોદ્ધાઓને અક્ષત સ્થિતિમા જુએ તે જ સમયે એમને દાતના અતરમા ચૂરેચૂરા થયેલા, ઉત્તમ અગથી ચોંટેલા જુએ એવી ઈશ્વરેચ્છા હોવાથી એમા વિરોધ પણ નથી માત્ર અર્જુનને જ આવો અનુભવ થયો છે એમ નથી, પરતુ શ્રીમદ્વેદવ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાન્ધારી પાણ્ડવ અને એમની સ્ત્રીઓ સર્વને એકસમયે આવો અનુભવ કરાવ્યો છે, એ કથા મહાભારતના આશ્રમવાસિક પર્વમા પ્રસિદ્ધ છે દેવો દાનવો અને શુદ્ધ બ્રહ્મર્ષિઓ એ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધસગ્રામમા મરણ પામ્યા' એમ કથાનો આરભ થાય છે પછી વ્યાસજી ધૃતરાષ્ટ્રથી ભીષ્મ પર્યંત સર્વના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરી, ગાન્ધારીના દુ ખનુ નિવારણ કરવા મરણ પામેલા યોદ્ધાઓનુ એમને પુન દર્શન કરાવવા કહે છે કે 'તમે સર્વે ભાગીરથી નદી તરફ જાઓ જે જે યુદ્ધસગ્રામમા મરણ પામ્યા છે તે સર્વને તમે જોશો' પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પાણ્ડવ વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે ભાગીરથીએ ગયા ત્યા સ્નાન કર્યો પછી રાત્રિ થઈ ત્યારે વ્યાસજી પાસે

નિશા થઇ ત્યારે વ્યાસજીની સમીપ ગયા. પછી મહાતેજવાળા મહામુનિ વ્યાસજીએ પવિત્ર ભાગીરથીના જલમાં અવગાહન કરી સર્વ લોક, જે પાંડવોના અથવા કૌરવોના યોદ્ધાઓ હતા અને જુદા જુદા દેશમાં વસનાર મહાભાગ નૃપતિઓ હતા તેમને સર્વશઃ બોલાવ્યા. હે જનમેજય! પછી જેવો પહેલાં કુરુપાંડવ સૈન્યનો શબ્દ થયો હતો તેવો સુતુમુલ અવાજ જલમાં થયો. પછી ભીષ્મદ્રોણને આગળ રાખી એ સર્વ રાજાઓ સૈન્ય સહિત એ જલમાંથી સંખ્યાબંધ બહાર નીકળ્યા.' એમ કહી સર્વનું નામપૂર્વક નિરૂપણ કરી, ' એ વીરો અને એ સ્ત્રીઓ એક રાત્રિ વિહાર કરી, અન્યોન્ય આમન્ત્રણ અને આશ્લેષ કરી જેમ આવ્યાં હતાં તેમ ગયાં.' ઇત્યાદિ કહ્યું. આ સાંભળી, 'મરણ પામેલાનું પુનઃ દર્શન કેમ થાય ?' એમ જનમેજયે પૂછ્યું, ત્યારે વૈશમ્પાયને 'સર્વ કર્મનો અવિપ્રણાશ છે એવો નિશ્ચય છે. હે નૃપ, શરીર કર્મજ છે અને આકૃતિઓ પણ એવી જ છે. ભૂતાધિપતિના સંશ્રયને લીધે મહાભૂતો નિત્ય છે' વગેરે કહ્યું.

આવ્યા પછી અતિશય તેજવાળા વ્યાસજીએ પુણ્ય ભાગીરથીના જલમાં સ્નાન કર્યું અને પાંડવના યોધાઓ, કૌરવોના યોધાઓ, મહાભાગ્યશાળી જુદા જુદા દેશમાં વસનારા રાજાઓ વગેરે સર્વ લોકને બોલાવ્યા પછી જેમ પ્રથમ કૌરવ અને પાંડવના સૈન્યનો તુમુલ શબ્દ થયો હતો તેવો તુમુલ શબ્દ જલમાં થયો, અને પછી ભીષ્મ અને દ્રોણને આગળ કરી સર્વ રાજાઓ પોતાના સૈન્ય સહિત એ જલમાંથી સંખ્યાબંધ બહાર નીકળ્યા.' આ પ્રમાણે જનમેજયને કથા કહી, જે નૃપતિઓ જલમાંથી બહાર નીકળ્યા તે સર્વનાં નામ કહી, આગળ કથામાં કહે છે કે ' એ યોધાઓ અને એમની સ્ત્રીઓએ એક રાત્રિ વિહાર કર્યો અને પછી અન્યોન્ય આમન્ત્રણ કરી આશ્લેષ કરી જેમ આવ્યા હતાં તેમ ગયા' વગેરે. આ કથા સાંભળી જનમેજયને સંશય થવાથી એણે પ્રશ્ન કર્યો કે 'મરણ પામેલાંઓનું પુનર્દર્શન કેમ થયું ?' ત્યારે વૈશમ્પાયન એનું સમાધાન કરવા 'સર્વ કર્મનો અવિપ્રણાશ છે એવો નિશ્ચય છે' વગેરે કહે છે. આ કથામાં મરણ પામેલાંઓ જલમાંથી પુનઃ નીકળ્યાં એમ કહેલું હોવાથી, એ યોધાઓનો સામયિક અર્થાત્ અમુક સમય સુધી જ રહે તેવો અત્યન્તાભાવ અથવા તિરોભાવ થયો હતો એમ બોધ કરેલો છે, પરંતુ નૈયાયિક પેઠે જનમેજયને એવું જ્ઞાન નહિ હોવાથી એણે આવો પ્રશ્ન કર્યો છે. જનમેજયના પ્રશ્નનો એવો ભાવાર્થ છે કે સામયિક અત્યન્તાભાવ પ્રતિયોગી અર્થાત્ વસ્તુ (યોધાઓ વગેરે) નિત્ય હોય તો જ સંભવે, પરંતુ પ્રતિયોગી અનિત્ય છે એ તો ગોપાલથી પંડિત સુધી સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે, તેથી સામયિક અત્યન્તાભાવ કેમ સંભવે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રતિયોગી નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા, પ્રતિયોગીનાં કારણ સર્વ નિત્ય છે એમ વૈશમ્પાયન 'સર્વ કર્મનો અવિપ્રણાશ' વગેરે દોઢ શ્લોકાર્ધ કહે છે. અહીં ઉપર ઉપરથી નાશની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ નાશ થતો નથી એવો 'અવિપ્રણાશ' શબ્દનો ભાવાર્થ છે. સર્વ કર્મનો અવિપ્રણાશ છે. મહાભૂતો નિત્ય છે. મહાભૂતો શરીરનાં સમવાયિકારણ છે, કર્મ નિમિત્તકારણ છે, તેથી શરીરનાં સમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ ઉભય નિત્ય છે, તેથી શરીર અને આકૃતિઓ પણ નિત્ય જ છે. કર્મ અને મહાભૂત કેમ નિત્ય છે એનું કારણ 'ભૂતાધિપતિના સંશ્રયને લીધે' એમ કહે છે,

આનાથી આગળ 'ક્ષેત્રજ્ઞ અવિનાશી અને નિત્ય છે એમ નિશ્ચય છે ભૂતોનું આત્મત્વજ્ઞાન વિદ્વાનોમાં ધ્રુવ છે' ઇત્યાદિ અનેક કહી, 'અદર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો, પુન અદર્શનમાં લીન થયો હું એને (શરીરરૂપ) જાણતો નથી, એ મને જાણતો નથી, અને મને વૈરાગ્ય નથી' એમ કહ્યુ આ વ્યાસજીએ મ યાથી

કર્મ અને મહાભૂત ઉભય ભગવાનના આશ્રિત હોવાથી ભગવાનના ધર્મ છે ભગવનના ધર્મ હોવાથી એ નિત્ય છે, એઓના કાર્ય શરીર અને આકૃતિ પણ નિત્ય છે, તેથી નષ્ટ શરીર પણ ભાગીરથીના જલમાંથી બહાર નીકળે એમાં કાંઈ અનુપપત્તિ નથી પછી વિહાર વગેરે ક્રિયા થઈ તેની ઉપપત્તિ દર્શાવવા શરીરોમા જીવનો પ્રવેશ થાય છે એમ કહે છે, પ્રથમ 'જીવ નિત્ય છે' એમ કહે છે: 'ક્ષેત્રજ્ઞ અવિનાશી અને નિત્ય છે એમ નિશ્ચય છે' પછી જીવનો શરીરમા પ્રવેશ થાય છે એનો હેતુ 'ભૂતોનુ આત્મત્વજ્ઞાન વિદ્વાનોમા ધ્રુવ છે' એમ કહે છે ભૂતોનુ એટલે શરીરોનુ શરીરને આત્મા કરીને જાણવો એવુ જ્ઞાન વિદ્વાનોને દૃઢ હોય છે. કારણ કે વામદેવ પેઠે જ્ઞાનીઓ સર્વને આત્મા તરીકે જ જાણે છે વામદેવની પેઠે જ્ઞાનીઓને સર્વમા આત્માનુ જ ભાન થાય છે તેથી શરીરોમા આત્માનુ જ્ઞાન જ્ઞાનીને થાય છે તે ધ્રુવ અર્થાત્ દૃઢ હોય છે, પરતુ અજ્ઞાની અવિદ્વાન લોકો શરીરને આત્મા જાણે છે તે જ્ઞાન અભિમાનીપણાથી ઉત્પન્ન થયેલુ હોવાથી અધ્રુવ છે આ પ્રમાણે વિદ્વાન અને અવિદ્વાનને સાધારણ દેહમા પ્રવેશ કરવાનો હેતુ કહ્યો પ્રથમ દેહના કારણ નિત્ય કહ્યા પછી દેહ નિત્ય કહ્યો તેથી નષ્ટ દેહ પણ ભાગીરથીના જલમાથી બહાર નીકળે એ સભવિત છે પછી આત્મા અર્થાત્ જીવ નિત્ય કહ્યો પછી જીવનો દેહમા પ્રવેશ કરવાનો હેતુ પણ કહ્યો તેથી વિહાર વગેરે ક્રિયા પણ ઉપપન્ન જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે

દેહ જીવ સર્વ નિત્ય હોય તો જ્ઞાનીઓ પણ 'મરણ પામ્યો' એવો વ્યવહાર કેમ કરતા હશે એવી શકા થાય તેનો નિરાસ કરતા આગળ વૈશમ્પાયન કહે છે એ સધાન અદર્શનમાથી અર્થાત્ અક્ષરમાથી ઉત્પન્ન થયેલો છે જેનુ દર્શન નથી તે અદર્શન અર્થાત્ મૂલકારણ અક્ષર આ ભૂતગ્રામ અર્થાત્ મહાભૂતો અક્ષરમાથી આવેલા છે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા પણ '**अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत। अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना**' (૨–૨૮) 'હે ભારત, ભૂતોનુ આદિ અવ્યક્ત છે, મધ્યમા એ વ્યક્ત અથવા અનુભવયોગ્ય થાય છે, અને એઓનો લય અવ્યક્તમા થય છે એમા શોક કરવા જેવુ શુ છે!' એ સ્થલે આ જ સિદ્ધાન્તનુ પ્રતિપાદન કરેલુ છે આ ભૂતગ્રામ અક્ષરમાંથી આવેલો છે, વળી એ પુન અક્ષરમા જાય છે, અર્થાત્ એનો અક્ષરમા જ લય થાય છે આ પ્રમાણે ભૂતગ્રામ અને એના કાર્ય શરીર વગેરે અક્ષરમા લય પામે છે તેથી જ્ઞાનીઓ પણ 'અમુક મરણ પામ્યો' વગેરે વ્યવહાર કરે છે આ પ્રમાણે વૈશમ્પાયન બોધ કરે છે બોધ કરનાર પોતે પણ જ્ઞાની છે એમ જનમેજયને એના કરેલા બોધ પર વિશ્વાસ આવે તે માટે કહે છે કે 'હુ એને અર્થાત્ ભૂતગ્રામને શરીર તરીકે જાણતો નથી, કારણ કે હુ બ્રહ્મવિદ અર્થાત્ બ્રહ્મને જાણનાર છુ. તેથી હુ એને ભૂતગ્રામ તરીકે જાણતો નથી, પરતુ બ્રહ્મ તરીકે જ જાણુ છુ એ ભૂતગ્રામ પણ મને જાણતો નથી ભૂતગ્રામમા ચિદંશનો તિરોભાવ હોવાથી, એને જ્ઞાન હોય જ નહિ તેથી એ મને જાણે નહિ વળી, મને વિરાગતા નથી રાગ અર્થાત્ પ્રેમ રહિત હોય તે 'વિરાગ' કહેવાય એનો ભાવ વિરાગતા વૈશમ્પાયનને વિરાગતા નથી, અર્થાત્

દર્શાવ્યું' એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એવું વચન નથી. અને 'એ મુનિના પ્રસાદથી' એમ વાક્ય છે. પ્રતિવ્રતાનો સ્વસ્વપતિ સાથે વિહાર કહેલો છે. વળી, (એમ હોય તો) ગંગાસ્નાન આદિ સાધનનો ઉપદેશ અનુપપન્ન થાય. 'અ-દર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો' એમાં લ્યપ્લોપથી પંચમી વિભક્તિ છે તેથી, અને 'પુનઃ' શબ્દથી, દર્શનપૂર્વે પણ વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. એમ હોવાથી જે જે દેશકાલના અવચ્છેદથી જેની જેની પ્રતીતિ ભગવાને ઇચ્છાનો વિષય કરી છે તે તે દેશકાલના અવચ્છેદથી એવી પ્રતીતિ થાય છે, એમ સિદ્ધ થયું. આ જેમ

એ પ્રેમરહિત નથી, કારણ કે વૈશમ્પાયન બ્રહ્મવિદ હોવાથી સર્વને આત્મા તરીકે જુએ છે, અને તેથી સર્વ એમને પ્રિય છે. સર્વ પ્રિય હોવાથી એ પ્રેમરહિત નથી, અને તેથી એમને વિરાગતા નથી, કારણ કે અમુક પદાર્થમાં દોષ જુએ ત્યારે એ દુષ્ટ પદાર્થમાં પુરુષની વિરાગતા થાય; પરંતુ સર્વ બ્રહ્મ છે એમ જાણનારને કોઈ સ્થલે દોષ દેખાય નહિ, તેથી એને વિરાગતા થાય નહિ. આ પ્રમાણે વૈશમ્પાયનને વિરાગતા નહિ હોવાથી એ પૂર્ણ જ્ઞાની છે એમ બોધ થાય છે. વૈશમ્પાયન પૂર્ણ જ્ઞાની હોવાથી, જનમેજયને પ્રશ્નનો એમણે આપેલો ઉત્તર પણ સત્ય જ છે; તેથી શરીર વગેરે પદાર્થનો નાશ નથી, પરંતુ એ નિત્ય છે, અને અક્ષરમાંથી એનો આવિર્ભાવ થાય છે અને પુનઃ એમાં જ લય અથવા તિરોભાવ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—એ તો સર્વ વ્યાસજીએ માયાથી દર્શાવ્યું છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે (૧) આ સર્વ માયાથી દર્શાવ્યું છે એમ ત્યાં કહેલું નથી, પરંતુ (૨) એનાથી ઊલટું, 'એ મુનિના પ્રસાદથી' એવો અનુભવ થયો એમ કહેલું છે. વળી, (૩) સર્વ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના પતિ સાથે વિહાર કર્યો એમ કહેલું છે આ યોધાઓ જલમાંથી બહાર નીકળ્યા તે માયિક હોય તો પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ એમની સાથે વિહાર કરે નહિ. વળી, (૪) આ અનુભવરૂપી ફલ જો માયિક જ હોય તો ગંગા-સ્નાન વગેરે સાધનનો ઉપદેશ અનુપપન્ન થાય. ગંગાસ્નાન વગેરે સાધન કરવાથી કદાપિ માયિક ફલ થાય જ નહિ, તેથી આ સર્વ માયાથી વ્યાસજીએ દર્શાવ્યું એમ કહી શકાય નહિ. 'અદર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો' એમાં લ્યબ્ના લોપથી પંચમી વિભક્તિ છે, તેથી અદર્શન અથવા અક્ષરને પામીને આવેલો એવો અર્થ થાય છે, તેથી એનું દર્શન થયું તે પૂર્વે પણ એની સત્તા હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. 'પુનઃ' શબ્દથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે. પુનઃ અર્થાત્ ફરીથી. 'પુનઃ અદર્શનમાં લીન થયો' એમ કહેલું છે એ આની પહેલાં પણ અક્ષરમાં લીન થયો હોય તો જ કહી શકાય, તેથી એનું દર્શન થયું તે પહેલા પણ એ અક્ષરમાં લીન થયો હતો, અર્થાત્ એ પહેલાં પણ એની સત્તા હતી.

આમ હોવાથી જે જે દેશ અને કાલના અવચ્છેદથી જેની જેવા પ્રકારની પ્રતીતિ ભગવાનની ઇચ્છાનો વિષય હોય તે તે દેશ અને કાલના અવચ્છેદથી તેની તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે એમ સિદ્ધ થયું, અર્થાત્ અમુક પદાર્થની અમુક સમયે અમુક દેશમાં અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ થાઓ એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોવાથી એ પદાર્થની એ સમયે એ દેશમાં એવા પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—(પ્રતીતિ ભલે ભગવદિચ્છાને અધીન હોય, પરંતુ ક્રિયા ચેતન જીવને જ

છે તેમ 'પરથી (જીવનું કર્તૃત્વ છે), કારણ કે એવી શ્રુતિ છે' એ અધિકરણમાં નિરૂપણ કરીશું. આનાથી 'ઘટના ઉપલંભ અને અનુપલંભનું કાદાચિત્કત્વ અનુપપન્ન છે, કારણ કે એનો હેતુ કહી શકાય નહિ' નો નિરાસ થયો. 'લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હોય તોપણ વસ્તુની સત્તા હોવાથી યોગિપ્રત્યક્ષનો વિષય થાય' એનો પણ નિરાસ થયો, કારણ કે એમાં ભગવદિચ્છા એવા પ્રકારની નથી, કારણ કે એ ફલના બલથી કલ્પ્ય છે. અથવા યોગિપ્રત્યક્ષનો વિષય ભલે હોય, કારણ કે બાધક નથી, અને ઉક્ત પ્રમાણોથી વસ્તુસત્ત્વ સિદ્ધ થવાથી એ ન્યાયથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને 'અનાગત અતીત અને વર્તમાન અતીંદ્રિય વિપ્રકૃષ્ટ અને વ્યવહિતને યોગીઓ સારી રીતે જુએ છે' (ભા. ૧૦-૫૮-૨૨) એવું વાક્ય છે એમ હોવાથી [આ કાલમાં આ દેશમાં આ કાર્ય આમ થાઓ એવી ઈચ્છાનું વિષયપણું એ આવિર્ભાવ.' 'ત્યારે ત્યાં એ એમ ન થાઓ, એવી ઈચ્છાનું

અધીન છે, તેથી વિહાર વગેરે ક્રિયા તે તે યોદ્ધાને જ અધીન હોવાથી એમણે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કર્યો તો એમને બંધ કેમ પ્રાપ્ત ન થયો ?)

સિદ્ધાન્તી—વ્યાસજીએ જીવનું કર્તૃત્વ પણ બ્રહ્મને જ અધીન છે એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે તેથી જીવની ક્રિયા પણ બ્રહ્મને જ અધીન છે, તેથી જીવો અમુક પ્રકારની અમુક સમયે ક્રિયા કરે એ પણ ભગવાનની ઇચ્છાનો જ વિષય છે, તેથી એ યોદ્ધાઓને બંધની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. જીવનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મને અધીન છે એ વ્યાસજીએ 'परात्तु तच्छ्रुतेः' એ અધિકરણમા (બ્ર. સૂ. ૨-૩-૪૧, ૪૨) કહેલું છે અને અમે પણ એ સ્થળે એનું નિરૂપણ કરીશું. 'ઘટના ઉપલભ અને અનુપલભનું કાદાચિત્કપણું અનુપપન્ન છે, કારણ કે એવો હેતુ કહી શકાતો નથી' એમ જે તમે કહેતા હતા તેનો આથી નિરાસ થાય છે, કારણ કે એ કાદાચિત્કપણાનો હેતુ ભગવદિચ્છા સિદ્ધ થાય છે. વળી, 'ભૂત અને ભાવી પદાર્થો લૌકિક પ્રત્યક્ષના વિષય ન હોય તોપણ વસ્તુની સત્તા હોવાથી યોગીને પ્રત્યક્ષ થવા જોઈએ' એનો પણ આથી નિરાસ થાય છે, કારણ કે ભૂત અને ભાવી પદાર્થ યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા ન હોવાથી એ યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થતા નથી. ફલના બલથી જ ઇચ્છા કલ્પાય છે, તેથી યોગીઓને ભૂત અને ભાવી પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થતા ન હોય તો ભગવાનની ઇચ્છા એવી નથી એમ જણાય છે. અથવા ભૂત અને ભાવી પદાર્થો યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય છે જ, કારણ કે એ પદાર્થો યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય એમા કોઈ પ્રકારનો બાધ નથી. ઉપર કહેલાં પ્રમાણોથી ભૂત અને ભાવી વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ થાય છે તેથી એ વસ્તુ યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય એ ન્યાય્ય જ છે. વળી, ભૂત અને ભાવી પદાર્થો યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ 'અનાગત અતીત અતીંદ્રિય વર્તમાન વિપ્રકૃષ્ટ અને વ્યવહિતને યોગીઓ સારી રીતે જુએ છે' વગેરે શાસ્ત્ર પણ ઉપદેશ કરે છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી 'આ કાલમાં આ દેશમા આ કાર્ય આ પ્રમાણે થાઓ' એવી ઇચ્છાનું વિષયપણું તે આવિર્ભાવ, અને 'એ કાલમા એ દેશમા એ કાર્ય એ પ્રમાણે ન થાઓ' એવી ઇચ્છાનું વિષયપણું તે તિરોભાવ, એવા પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવના લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે લક્ષણ કરીએ તેમાં 'આ દેશમા આ કામ થાઓ' 'આ કાલમાં આ

વિષયપણું એ તિરોભાવ એમ પણ કહી શકાય, કારણ કે આ જ ઉક્તયોગ્યતારૂપ છે. 'તે તે દેશકાલ પણ નિત્ય હોવાથી એકસાથે જ સર્વનો ઉપલંભ અથવા અનુપલંભ થાય'—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે આ સૃષ્ટિકાલાત્મક સ્થૂલ કાલોપાધિમાં એના 'અવયવરૂપ તે તે ક્રમિક કાલોપાધિમાં તે તે પુરુષને તે તે (વસ્તુનો) ઉપલંભ થાઓ એવી ઇચ્છાનું વિષયપણું તે આવિર્ભાવ છે. અત્ર ક્રમિક ઇચ્છાના

દેશ થાઓ' એનો પણ સમાવેશ થાય છે. આનું ઉદાહરણ શ્રીમદ્‌ભાગવતના પંચમ સ્કન્ધમાં મળી આવે છે. ત્યાં કયા કયા દેશમાં કયા કયા કાલ છે એમ જણાવ્યું છે. કૃતયુગ ત્રેતાયુગ દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ એવા ચાર યુગ માત્ર ભારતવર્ષમાં જ છે, બાકીના આઠ વર્ષને માટે પંચમ સ્કન્ધમાં જણાવેલું છે કે ત્યાંના લોકોને ત્રેતાયુગસમાન કાલ સદા છે. (ભા. ૫-૭-૧૨) તેથી 'અમુક દેશમાં અમુક કાલ થાઓ' એ ભગવાનની ઇચ્છાનો વિષય હોવાથી એ દેશમાં એ કાલનો આવિર્ભાવ થાય છે. એ જ પ્રમાણે અમુક કાલમાં અમુક દેશ પણ રહે છે, કારણ કે અવાન્તર પ્રલયકાલમાં સાત લોકમાંથી ત્રણ લોકનો નાશ થાય છે અને ઉપર રહેલા ચાર લોકની સ્થિતિ હોય છે, તેથી 'આ કાલમાં આ દેશ થાઓ' એ ભગવાનની ઇચ્છાનો વિષય હોવાથી એ કાલમાં એ જ દેશ હોય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

પ્રથમ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનું લક્ષણ કહ્યું, એમાં એ અમુક પ્રકારની યોગ્યતા છે એમ કહ્યું, અહીં પુનઃ લક્ષણ કહ્યું ત્યારે એ ભગવાનની ઇચ્છાનો વિષય છે એમ કહ્યું. પરંતુ એ બે લક્ષણ એક જ છે, વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે આ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાના વિષય થવું એ જ એ યોગ્યતા છે. યોગ્યતા બાધના અભાવરૂપી છે. બાધ ન થાય એ માટે એ યોગ્યતા છે, અને બાધ ન થવાનું કારણ ભગવાનની ઇચ્છા જ છે; તેથી ભગવાનની ઇચ્છાનો વિષય થવું એ જ એ પ્રકારની યોગ્યતા છે અને આ લક્ષણ પ્રથમના લક્ષણથી વિરુદ્ધ નથી

પૂર્વપક્ષી—તમોએ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનાં લક્ષણ કહ્યાં તેમાં જે દેશ અને કાલ આવ્યા તે અનિત્ય છે કે નિત્ય? અનિત્ય હોય તો તમારા સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય, તેથી એ અનિત્ય છે એમ તમે કહી શકો નહિ; તેથી એ નિત્ય છે એમ તમારે કહેવું જ પડશે. દેશ કાલ વગેરે સર્વ નિત્ય હોવાથી દરેક કાર્યના આવિર્ભાવ માટે જે જે સામગ્રીની આવશ્યકતા છે તે તે સર્વ સામગ્રી છે, તેથી ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ કાલનાં સર્વ કાર્યોનો આવિર્ભાવ એકસાથે જ થવો જોઈએ. 'તિરોભાવ બાધ કરે છે તેથી સર્વનો આવિર્ભાવ એકસાથે થતો નથી' એમ કહેવાથી એ દોષની નિવૃત્તિ થવાની નથી, કારણ કે તિરોભાવ બાધ કરે તો સર્વ આવિર્ભાવનો બાધ કરે, તેથી સર્વ કાર્યનો એકસાથે જ તિરોભાવ થવો જોઈએ; તેથી અમે પૂર્વે કહેલાં સર્વ દૂષણ તમારા મતમાં છે અને તમારાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનાં લક્ષણ નિરર્થક છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી, કારણ કે 'આ સૃષ્ટિકાલરૂપી સ્થૂલ કાલની ઉપાધિમાં એના અવયવરૂપી ક્રમવાર આવતી તે તે કાલની ઉપાધિમાં તે તે પુરુષને તે તે વસ્તુનો ઉપલંભ થાઓ' એવી ઇચ્છાનું વિષયપણું તે આવિર્ભાવ છે; અર્થાત્ ઉપર જે આવિર્ભાવનું લક્ષણ કહ્યું તેમાં 'આ કાલમાં' શબ્દોનો અર્થ 'આ સૃષ્ટિકાલરૂપી સ્થૂલ કાલની ઉપાધિના અવયવરૂપી ક્રમવાર આવતી અમુક કાલની ઉપાધિ' એવો થાય છે; તેથી 'આ કાલ' એટલે અમુક સૃષ્ટિ-

પ્રકારરૂપ થયેલ તે તે દેશકાલાદિ આવિર્ભાવાત્મક ભગવદિચ્છાના વિષય હોવાથી એવુ જ આવિર્ભાવપણુ એઓનુ પણ જાણુ ભગવદાવિર્ભાવ ભગવાનની શકિત છે, એમા કાંઈ અનુપપત્તિ નથી આમ હોવાથી ત્રિકાલમા સર્વ પરસ્પર

કાનના ક્રમવાર આવતા અવયવોમાથી અમુક અવયવો તેથી દેશ કાલ વગેરે નિત્ય છે તોપણ અમુક ક્રમવાર એઓનો આવિર્ભાવ થાય છે તેથી અમારા મતમા અલ્પ પણ દોષ નથી

પૂર્વપક્ષી—આવિર્ભાવના લક્ષણમા હવે તમે ક્રમિક અથવા ક્રમવાર આવતી કાલની ઉપાધિ મહી ક્રમિક અથવા ક્રમવાર આવતી એટલે તે તે કાલની ઉપાધિમા આવિર્ભાવ પામતી અહી પણ આવિર્ભાવનુ લક્ષણ એ જ હોવુ જોઈએ આ પ્રમાણે આવિર્ભાવના લક્ષણમા 'ક્રમિક' શબ્દ આવ્યો તેથી આવિર્ભાવનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા 'ક્રમિક' શુ એ જાણવુ જોઈએ એનાથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ પ્રાપ્ત થાય છે વળી, આવિર્ભાવના લક્ષણમાં ક્રમિક અથવા ક્રમવાર થતા આવિર્ભાવનો સમાવેશ કરી, તેથી આત્માશ્રય દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે

સિદ્ધાન્તી—દેશ અને કાલનો આવિર્ભાવ ભિન્ન છે અને એઓનામા થતા કાર્યનો આવિર્ભાવ ભિન્ન છે કાર્યના આવિર્ભાવના જ્ઞાનમા લક્ષણ પ્રમાણે તે તે દેશ અને કાલના આવિર્ભાવના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે પરતુ આ દેશ અને કાલનો આવિર્ભાવ એ કાર્યના આવિર્ભાવથી ભિન્ન છે, તેથી કાર્યના આવિર્ભાવનુ જ્ઞાન ન હોય તે સમયે દેશ અને કાલના આવિર્ભાવનુ જ્ઞાન હોય એ અસભવિત નથી દેશ અને કાલના આવિર્ભાવનુ જ્ઞાન હોવાથી પછી કાર્યના આવિર્ભાવનુ પણ જ્ઞાન થાય છે તેથી અમારા લક્ષણમા અન્યોન્યાશ્રય અથવા આત્માશ્રય દોષ નથી

અથવા '**बहु स्यां प्रजायेय**' શ્રુતિમા ભગવાનની ઇચ્છાના બે પ્રકાર કહેલા છે (૧) '**बहु स्याम्**' હુ બહુ થાઉ, (૨) '**प्रजायेय**' પ્રજનન કરુ પ્રથમ ઇચ્છાથી ભિન્ન ભિન્ન રૂપનો આવિર્ભાવ થયો ભગવાનમાથી કાલ દેશ પુરુષ વગેરે સર્વનો આવિર્ભાવ થયો દ્વિતીય ઇચ્છા પ્રજનનની હોવાથી એનાથી જુદી જુદી વસ્તુનો વિવેક થયો પ્રથમ ઇચ્છાથી સર્વ પદાર્થનો આવિર્ભાવ થયો પરતુ એનો અવચ્છેદ કરનારનો વિવેક નહોતો તેથી પ્રથમ ઇચ્છાથી નિરવચ્છિન્ન અર્થાત્ અવચ્છેદ વિના જ આવિર્ભાવ થયો હતો દેશ અને કાલનો આવિર્ભાવ આ પ્રથમ 'હુ બહુ થાઉ' એવી ઇચ્છાથી થયો હોવાથી અવચ્છેદ કરનાર રહિત છે તેથી એઓના આવિર્ભાવનુ જ્ઞાન થવામા અન્ય કોઈના આવિર્ભાવની આવશ્યકતા નથી દેશ અને કાલના આવિર્ભાવનુ જ્ઞાન થવાથી અન્ય પદાર્થના આવિર્ભાવનુ જ્ઞાન થવામા કાંઈ અડચણ થતી નથી, તેથી આવિર્ભાવનુ લક્ષણ આપ્યુ તે યોગ્ય જ છે તેથી દૂષણ નહિ હોવાથી આવિર્ભાવ નિત્ય જ છે

પૂર્વપક્ષી—આ લક્ષણ ઉચિત હોય પરતુ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થનો વિવેક દ્વિતીય ઇચ્છાથી થાય છે તેથી તે તે પદાર્થનો આવિર્ભાવ વિવેક પછી થાય છે એમ અવશ્ય કહેવુ જોઈએ તેથી આવિર્ભાવ વસ્તુની જ શક્તિ છે ભગવાનની શક્તિ નથી, કારણ કે ભગવાનની શક્તિ હોય તો વસ્તુના વિવેક પછી થાય નહિ

સિદ્ધાન્તી—સર્વ વસ્તુ બ્રહ્માત્મક જ છે સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મ હોવાથી એઓનો આવિર્ભાવ પણ ભગવાનનો જ આવિર્ભાવ છે, તેથી વસ્તુનો આવિર્ભાવ થાય એ પણ ભગવાનનો જ ધર્મ છે

અનુભવનો વિષય ન થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોય તે કાલ પ્રલયકાલ કહેવાય છે; જે કાલમાં સર્વ પરસ્પર અનુભવનો વિષય થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોય તે સૃષ્ટિકાલ કહેવાય છે. સર્વત્ર વિશિષ્ટ ઇચ્છા જ નિયામક છે; તેથી સર્વ અનવદ્ય છે

आविर्भूयारविन्दाक्षे भक्तिमाविष्करोति यः ।
सोऽव्यान्नः पितृपद्रेणुस्तिरोधानं च दुर्हृदाम् ।

જે પિતૃપદ્રેણુ આવિર્ભાવ પામી અરવિન્દાક્ષમાં ભક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે તે અમારું રક્ષણ કરો અને દુર્જનોનું તિરોધાન કરો.

— તે તે દેશકાલ પણ નિત્ય હોવાથી (આવિર્ભાવ સમયે) સર્વનો ઉપલંભ થાય અને (તિરોભાવ સમયે) સર્વનો અનુપલંભ થાય—તે તે દેશકાલથી અવચ્છિન્ન તે તે પુરુષ અને તે તે વ્યવહાર પણ છે જ એમાં અનુપપત્તિ

પૂર્વપક્ષી—ઘટ પટ વગેરે પદાર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે, તેથી એઓના આવિર્ભાવ પણ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિ છે, તેથી એ સર્વ વસ્તુની જ શક્તિ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ

સિદ્ધાન્તી—વસ્તુઓના આવિર્ભાવ એક જ શક્તિ છે, ભિન્ન ભિન્ન શક્તિ નથી. સર્વ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી એઓનો આવિર્ભાવ પણ ભગવાનનો જ આવિર્ભાવ છે, તેથી એ (વસ્તુઓનો) આવિર્ભાવ પણ ભગવાનનો જ આવિર્ભાવ હોવાથી કોઈ અયોગ્યતા નથી. વ્યક્તિઓ (પદાર્થો) જુદી જુદી હોવા છતાં પણ કાંઈ અયોગ્યતા નથી, કારણ કે સર્વ ભગવદ્રૂપ છે, અને ભગવાનની શક્તિ જુદા જુદા પ્રકારની હોવાથી અયોગ્યતા નથી. વાસ્તવિક રીતે તો 'विविधप्रशक्तिर्बहुधेव भाति' 'છૂટી પડેલી શક્તિ બહુ જણાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે એક હોવા છતાં એ ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે.

આમ હોવાથી જે કાલમાં સર્વ પરસ્પર અનુભવનો વિષય ન થાય અર્થાત્ સર્વનો પરસ્પર અનુભવ થઈ શકે નહિ તે કાલ પ્રલયકાલ કહેવાય છે. પ્રલયકાલમાં વસ્તુ હોતી નથી એમ નથી, પરંતુ વસ્તુ અનુભવનો વિષય થતી નથી. જે કાલમાં સર્વ પરસ્પર અનુભવનો વિષય થાય અર્થાત્ જે કાલમાં વસ્તુનો અનુભવ થાય તે કાલ સૃષ્ટિકાલ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે વસ્તુ અનુભવનો વિષય ન થાય, અથવા અનુભવનો વિષય થાય એ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે સર્વ સ્થલે 'હું બહુ થાઉં, પ્રજનન કરું' એવી ભગવાનની વિશિષ્ટ ઇચ્છા જ નિયામક છે.

વાદની સમાપ્તિ કરતાં મંગલ શ્લોક કહે છે. શ્રીમહાચાર્યચરણના ચરણકમલની રેણુ આવિર્ભાવ પામે ત્યાં અરવિન્દના જેવા નયનવાળા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની ભક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે, તે રેણુ અમારું રક્ષણ કરો અને દુર્જનોનો તિરોભાવ કરો.

આ પ્રમાણે વાદ સમાપ્ત થયો તોપણ પૂર્વપક્ષી ક્રમવાર આવતા દેશ અને કાલનું નિત્યપણું ધ્યાનમાં રાખી શંકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—વસ્તુ સર્વ નિત્ય છે એમ તમે માનો છો. ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવાળા દેશ અને કાલ પણ નિત્ય છે, તેથી સર્વ વસ્તુનો એકસાથે આવિર્ભાવ થવો જોઈએ અથવા સર્વનો એકસાથે તિરોભાવ થવો જોઈએ. દરેક વસ્તુમાં રહેલાં ભાવીપણું ભૂતપણું અને વર્તમાનપણું સર્વનો એક સાથે અનુભવ થવો જોઈએ, અથવા કોઈનો પણ અનુભવ થાય નહિ એમ એકસાથે થવું જોઈએ.

કર્યા છે ?—ત્યારે એ હાલ પણ ઉપલબ્ધ થાય,—એમ નહિ અનુપલંભ અવચ્છેદક કાલથી અવચ્છિન્ન હોવાથી એ પુરુષોને (અને આપણને) ઉપલંભ થતો નથી તે તે કાલ ભિન્ન હોવાથી એઓનાથી અવચ્છિન્ન પુરુષો પણ ભિન્ન હોવથી અને એ એક જ સમયે હોવાથી, એક જ સમયે એનો ઉપલભ તેમજ અનુપલભ હોય એ વિરુદ્ધ નથી 'હુ જેણે પૂર્વે ઘટનો અનુભવ કર્યો તે જ હમણા અનુભવ કરતો નથી' એવી પ્રત્યભિજ્ઞાની અનુપપત્તિ પણ નથી, કારણ કે

સિદ્ધાન્તી—તે તે દેશ અને કાલના તે તે પુરુષોના તે તે વ્યવહારો પણ છે એમા અયોગ્ય શુ છે?

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે એ વ્યવહારો વર્તમાનકાલમા પણ થવા જોઈએ તેથી એક પદાર્થમા રહેલા ભાવીપણુ ભૂતપણુ અને વર્તમાનપણુ એ ત્રણેનો હાલ પણ ઉપલભ થવો જોઈએ

સિદ્ધાન્તી—ભાવીપણુ ભૂતપણુ અને વર્તમાનપણુ એ ત્રણે ગુણના ઉપલભ અને અનુપલભ એ સાથે થાય એમા કાઈપણ વિરોધ નથી આપણને સાધારણ પુરુષોને એ વ્યવહારનો ઉપલભ થતો નથી કેમ કે આપણે માટે એનો ઉપલભ ન થાય તેવો કાલ છે પરતુ યોગીઓને એનો ઉપલભ થાય છે કારણ કે એમને માટે એનો ઉપલભ થાય તેવો કાલ છે કાલ ભિન્ન ભિન્ન છે દરેક કાલની ઉપાધિ ભિન્ન છે વળી એક જ કાલ ઉપાધિમા રહેલા પુરુષો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે એક જ કાલ ઉપાધિમા રહેલા આપણા જેવા સામાન્ય પુરુષો અને યોગીઓ ભિન્ન છે તેથી આ ભિન્ન ભિન્ન પુરુષો એક જ કાલ ઉપાધિમા સાથે જ રહેલા છે એમ થી યોગી પુરુષોને એવા વ્યવહારનો ઉપલભ થાય અને સામાન્ય પુરુષોને એવા વ્યવહારનો ઉપલભ ન થાય એ સર્વ એક જ કાલ ઉપાધિમાથી થાય છે અર્થાત્ એક જ કાલમા કેટલાક પુરુષને એ વ્યવહાર થાય છે અને કેટલાકને થતા નથી, તેથી એ વ્યવહારના ઉપલભ અને અનુપલભ એકસાથે જ થાય છે એમા કાઈપણ વિરોધ નથી જેમ એક જ સમયે કોઈ સ્થલે 'સૂર્ય ઊગતો' એવો વ્યવહાર થાય છે અન્ય સ્થલે 'સૂર્ય ઊગે છે' એવો વ્યવહાર થાય છે અને અન્ય સ્થલે સૂર્ય ઊગ્યો છે એવો વ્યવહાર થાય છે એમા કોઈપણ વિરોધ નથી, તેમ અહી પણ એક જ સમયે ભૂતપણા ભાવીપણા અને વર્તમાનપણાના વ્યવહારનો ઉપલભ થાય અને ઉપલભ ન થાય એમા કાઈપણ વિરોધ નથી

પૂર્વપક્ષી—ઉપલભ અને અનુપલભ એકસાથે થાય છે એમ તમે સિદ્ધ કર્યુ પરતુ પુરુષભેદથી એમ થાય છે અર્થાત્ કોઈ પુરુષને જ્યારે ઉપલભ થતો હોય તે જ સમયે અન્ય પુરુષને અનુપલભ હોય એમ કર્યુ પરતુ એક જ પુરુષને એકસાથે ઉપલભ અને અનુપલભ થાય એમ તમે સિદ્ધ કર્યુ નથી અને જ્યાસુધી એમ સિદ્ધ થાય નહિ ત્યાસુધી ઉપલભ અને અનુપલભ નિત્ય કહેવાય નહિ. એક જ પુરુષને એકસાથે એક પદાર્થના ઉપલભ અને અનુપલભ થતા નથી કારણ કે હુ જેણે પ્રથમ ઘટનો અનુભવ કર્યો તે હમણા ઘટનો અનુભવ કરતો નથી એવુ ભાન થાય છે આ ભાનમા એક પુરુષને એકસમયે ઉપલભ અને અનુપલભ થતા નથી હુ જે ઘટનો અનુભવ કરુ છુ તે ઘટનો અનુભવ કરતો નથી એવુ ભાન થતુ નથી ત્યાસુધી ઉપલભ અને અનુપલભ નિત્ય સિદ્ધ થતા નથી

સિદ્ધાન્તી—સર્વ પુરુષ બ્રહ્મરૂપ છે, સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ છે તેથી સર્વ પુરુ

સર્વ બ્રહ્માત્મક હોવાથી અને બ્રહ્મ એક હોવાથી એ ઉપપન્ન છે. એમ અતિપ્રસંગ પણ થતો નથી, કારણ કે ઉપલંભ અને અનુપલંભ પણ બ્રહ્માત્મક છે, અને સ્વેચ્છાથી જ્યાં જેના ઉપલંભરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યાં ઉપલંભ થાય છે અને જ્યાં જેના અનુપલંભરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યાં અનુપલંભ

બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મ એક જ છે, તેથી એક પુરુષને ઘટનો ઉપલંભ થાય ત્યારે અન્યને અનુપલંભ થાય છે, તોપણ ઉભય પુરુષ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી અને બ્રહ્મ એક જ હોવાથી, એક જ બ્રહ્મને એક જ સમયે ઘટનો ઉપલંભ તેમજ અનુપલંભ થાય છે; તેથી ઉપલંભ અને અનુપલંભ નિત્ય છે. તુલ્ય બળવાળા પ્રમાણમાં વિરોધ અને અવિરોધની ચિન્તા રહે છે, અહીં તો પ્રત્યક્ષ અને શ્રુતિ પ્રમાણો છે. દેહમાં આત્માનું અભિમાન રાખનાર પુરુષનું પ્રત્યક્ષ નિર્બલ જ છે. શ્રુતિ આવા અભિમાનરહિત પરમ આપ્ત પુરુષનું વાક્ય હોવાથી પ્રબલ છે. ઉપલંભ અને અનુપલંભનું નિત્યપણું અને એકસાથે હોવાપણું ધર્મિગ્રાહક શ્રુતિપ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી એ મૂલનો સ્પર્શ નહિ કરનાર ઉપર ઉપરથી રમણીય દેખાતા સહસ્રાવધિ અનુભવ અને લક્ષાવધિ યુક્તિથી અન્યથા થઈ શકે નહિ

પૂર્વપક્ષી—એમ હોય તોપણ દૂષણ દૂર થતું નથી. એક પુરુષને ઘટનો ઉપલંભ થાય છે તે બ્રહ્મરૂપ છે તેમ જ અન્ય સર્વ પુરુષો બ્રહ્મરૂપ છે; તેથી સર્વ પુરુષ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી એક જ હોય તો જ્યારે એકને ઘટનો ઉપલંભ થાય ત્યારે સર્વને એનો ઉપલંભ થવો જોઈએ. વળી, અલ્પજ્ઞ પુરુષને એક પદાર્થનું જ્ઞાન થાય ત્યારે સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી એક જ છે તેથી એને સર્વનું જ્ઞાન થવું જોઈએ, અર્થાત્ એ સર્વજ્ઞ થવો જોઈએ. આ પ્રમાણે સર્વ સર્વજ્ઞ હોવા જોઈએ; તેથી તમારા કહ્યા પ્રમાણે માનીએ તો સર્વ સર્વજ્ઞ થવા જોઈએ એમ અતિપ્રસંગ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી, કારણ કે ઉપલંભ અને અનુપલંભ પણ બ્રહ્માત્મક જ છે. ભગવાન જ્યાં નિજ ઈચ્છાથી જેના ઉપલંભરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે તેનો ઉપલંભ થાય છે, અને જ્યાં જેના અનુપલંભરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યાં તેનો અનુપલંભ થાય છે. એકના જ્ઞાનથી સર્વને જ્ઞાન થાય, અથવા એકના જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞ થાય એમ જ્ઞાનનો અતિપ્રસંગ થાય એવો દોષ કહ્યો તે તમારા મતમા પણ છે. તમે જેમ આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહેલું જ્ઞાન અમુક પ્રદેશમાં જ રહેલું છે એમ માનો છો, તેમ અમે ભગવાનની ઈચ્છાથી જ્ઞાન નિયમમાં રહે છે એમ માનીએ છીએ. તમારા મતમાં આત્મા વિભુ અથવા સર્વવ્યાપક છે તોપણ એને સર્વનું જ્ઞાન થઈ જતું નથી એમ માનો છો, તેમ અમે ભગવાનની ઈચ્છાથી એનું જ્ઞાન નિયત છે એમ માનીએ છીએ. તમારા મતમાં ઘટના પ્રાગભાવ અથવા અત્યંતાભાવમાં ઘટનું જ્ઞાન થતું નથી તેથી ઘટનું જ્ઞાન ન થવાનું કારણ એનો પ્રાગભાવ વગેરે છે, તેમ અમારા મતમાં ભગવાનની ઈચ્છા જ કારણ છે. તમે પ્રાગભાવ વગેરેની કલ્પના ફલના બલથી કરો છો, તેમ અમે પણ ભગવદિચ્છાની કલ્પના ફલના બલથી કરીએ છીએ. અમારા મતને ટેકો આપનાર શ્રુતિ અને પુરાણનાં વાક્યો છે એટલું અમારું આધિક્ય છે.

જ્યાં ભગવાન નિજ ઈચ્છાથી જેના ઉપલંભરૂપે આવિર્ભાવ પામે ત્યાં તેનો ઉપલંભ થાય છે અને જ્યાં નિજ ઈચ્છાથી જેના અનુપલંભરૂપથી આવિર્ભાવ પામે ત્યાં તેનો

થાય છે એમ નિયમ છે; જેમ પૃથિવીમાં જ ગંધરૂપથી 'આવિર્ભાવ' છે, જલાદિમાં નથી.

પ્રપંચ-નામપ્રપંચ પણ નિત્ય છે.

તેથી જ શ્રીમદાચાર્યચરણે 'અથવા (ભગવાન) સર્વરૂપ હોવાથી નામલીલાના વિભેદથી વિરુદ્ધાંશનો ત્યાગ કરવાથી સર્વ જ પ્રમાણ છે' (નિ.-શા-૧૦) એમ શ્રી-ભાગવતતત્ત્વદીપમાં કહ્યું છે. બ્રહ્મ સર્વરૂપ હોવાથી અનુષ્ણત્વરૂપ પણ હોવાથી, 'વહ્નિ અનુષ્ણ છે' ઇત્યાદિ વાક્ય પણ પ્રમાણ છે—કેમ ?—કારણ કે સર્વત્ર અખંડ બ્રહ્મનું ભાન થવાથી વિરોધાંશની સ્ફૂર્તિ ન થવાથી, વિરોધાંશ ત્યક્ત જ છે, એમ વાક્યાર્થ છે. તેથી જ 'વાચારમ્ભણં વિકાર નામમાત્ર છે, મૃત્તિકારૂપે જ સત્ય છે'

અનુપલભ થાય છે આનું દૃષ્ટાંત પણ સુલભ છે. ભગવાન પૃથિવીમાં જ ગંધરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે, જલ વગેરેમાં ગંધરૂપથી આવિર્ભાવ પામતા નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મવાદમાં રૂપપ્રપંચમાં કોઈ પણ પ્રકારની અનુપપત્તિ રહેતી નથી.

પૂર્વપક્ષી—(રૂપપ્રપંચમાં બ્રહ્મવાદમાં અનુપપત્તિ ભલે ન હોય, પરંતુ નામપ્રપંચમાં અનુપપત્તિ રહે છે. બ્રહ્મ સર્વરૂપ છે તેથી અમુક ધર્મ અને એનો અભાવ ઉભય બ્રહ્મમાં રહેલા છે, તેથી અજ્ઞ પુરુષ બ્રહ્માત્મક હોવાથી સર્વજ્ઞ છે તે જ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ અજ્ઞ છે. નિત્ય પદાર્થ કાર્ય છે અને કાર્ય નિત્ય છે. આ પ્રમાણે એક જ પદાર્થ અથવા પુરુષમાં આવા વિપરીત પ્રયોગ કરીએ તોપણ પ્રામાણ્ય દૂર થતું નથી; તેથી વચનનાં પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની વ્યવસ્થાનો ભંગ થઈ જાય છે.)

સિદ્ધાન્તી—એ અનુપપત્તિ ઇષ્ટ જ છે, તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણે પણ 'અથવા (ભગવાન્) સર્વરૂપ હોવાથી નામલીલાના વિભેદથી વિરુદ્ધ અંશનો ત્યાગ કરવાથી સર્વ જ પ્રમાણ છે' એમ શ્રીભાગવતતત્ત્વદીપમાં નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રથમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતી વખતે અથવા અજ્ઞાન અવસ્થામાં જે પ્રમાણો છે તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. વેદો, શ્રીકૃષ્ણવાક્યો (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા), વ્યાસસૂત્રો તથા સમાધિભાષા (શ્રીમદ્ભાગવત) એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતી વખતે પ્રમાણો છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી વિદ્વાનને સર્વ પ્રમાણ છે. સર્વ પદાર્થમાત્ર બ્રહ્મરૂપ છે. સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મનાં રૂપ છે, તેથી વહ્નિ બ્રહ્મનું રૂપ છે, તેમ અનુષ્ણપણું પણ બ્રહ્મરૂપ છે, તેથી વહ્નિ અને અનુષ્ણનું અધિકરણ બ્રહ્મ એક જ છે, તેથી વહ્નિ અનુષ્ણ છે એ વાક્યમાં પણ વિરોધ નથી, કારણ કે જ્ઞાનાવસ્થામાં સર્વ સ્થળે અખંડ બ્રહ્મનું જ ભાન થાય છે; તેથી વિરુદ્ધ અંશની સ્ફૂર્તિ ન થવાથી એનો ત્યાગ થઈ ચૂક્યો જ છે; તેથી સર્વત્ર માત્ર અખંડ બ્રહ્મનું ભાન થાય છે તેથી વાક્યમાત્ર પ્રમાણ છે. 'પૂર્વવદ્વા' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૯) અધિકરણમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે જેમ રૂપલીલામાં નિરાકાર બ્રહ્મ પ્રથમ પુરુષરૂપ થાય છે, પછી શક્તિરૂપ થાય છે, અને ત્યારપછી કાર્યરૂપ થાય છે, તેમ નામ પણ ક્રમવાર ભિન્ન ભિન્ન વાક્યરૂપ થાય છે, તેથી સર્વ વાક્ય બ્રહ્મનો જ બોધ કરે છે, તેથી વિરોધ નથી અને સર્વ વાક્ય પ્રમાણ છે.

સર્વ પદાર્થ બ્રહ્માત્મક છે ને તેથી એકરૂપ છે, પરન્તુ ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય હોવાથી ભિન્નરૂપ નથી એવો શ્રુતિનો પણ અભિપ્રાય હોવાથી, છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પ્રપાઠકના આરંભમાં જ 'વાચારંભણં વિકાર નામમાત્ર છે, મૃત્તિકારૂપે જ સત્ય છે' એમ પ્રથમ નિરૂપણ કરેલું છે. વાચારંભણં અર્થાત્ ઘટ પટ વગેરે વ્યવહાર વિકાર અર્થાત્ વિકૃતિ એ નામમાત્ર છે. એ વસ્તુ એ રૂપથી છે એમ નથી, પરંતુ મૃત્તિકા એમ કારણરૂપથી જ સત્ય છે, તેથી

(છાં ૬-૧ ૪) એમ પ્રથમ જ નિરૂપણ કર્યું. પછી પૂર્વોક્ત જડજીવના સદાત્મકત્વનો હેતુ 'એ આત્મા' (છાં ૬-૮ ૭) એમ મધ્યે કહ્યો એમ જડનું બ્રહ્માત્મકત્વ કહી 'એ તું છે' (છાં ૬-૮-૭) એમ જીવનુ પણ કહ્યું 'ઉપદેશ હોવાથી, વારે વાર આવૃત્તિ' (બ્ર સૂ ૪ ૧ ૧) એ બ્રહ્મસૂત્ર હોવાથી, આ ઉપદેશ છે તેથી વાર વાર કહ્યુ, તેથી સંપૂર્ણ મહાવાકય ઉપદેશ છે એમાં જેમ 'ઐતદાત્મ્ય' એમાં સદંશમા ભાગત્યાગલક્ષણા નથી, તેમ 'એ તું છે' એમા ચિદંશમાં પણ એ નથી એમ જાણવું તેથી, સર્વ જ બ્રહ્મ વાકય હોવાથી, એનો એક ભાગ જ 'એ તું છે' વાકય જ જીવ બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે વાકયભેદ થઈ જાય વળી ઉપક્રમનો વિરોધ થાય વળી, તમારા મતમા જીવ આભાસ હોવાથી અલીક છે, તેથી 'એ આત્મા' ત્યાં-સુધી 'તત્' પદાર્થનુ નિરૂપણ કરી, 'તું નથી' એમ જ કહે, પરંતુ 'એ તુ છે' એમ કહે

અવિદ્વદ્દશામા વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન છે, પરતુ વિદ્વદ્દશામા નથી પછી પ્રપાઠકમા પહેલા અને પછી ક્રમવાર વર્ણવેલા જડ અને જીવ સત્ય હોવાનુ કારણ મધ્યમાં 'એ આત્મા' એમ કહ્યુ. એ અર્થાત્ ભગવાન જડ અને જીવના આત્મા છે આરોપરહિત નૈસર્ગિક સ્વરૂપ ભગવાન જડ અને જીવના આત્મા છે, તેથી જડ અને જીવ સત્ય છે એ પ્રમાણે જડ બ્રહ્માત્મક છે એમ કહે છે આ સર્વ ઉપદેશ હોવાથી છાંદોગ્ય ઉપનિષદના આઠમા પ્રપાઠકમા વારવાર કહેલુ છે, એમ 'ઉપદેશ હોવાથી વાર વાર આવૃત્તિ' એ બ્રહ્મસૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે તેથી '**स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो**' (છા ૬-૮-૭) એ સંપૂર્ણ મહાવાકય ઉપદેશ છે, અને માત્ર **तत्त्वमसि** એટલુ જ ઉપદેશ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે

આ મહાવાકયમા '**स य एषोऽणिमा**' 'આ જે અણિમા છે તે' શબ્દોથી જગતનુ કારણ બનેલ અણિમ(અણુ)રૂપ 'સત્' પદાર્થ કહ્યો, ત્યારપછી 'આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે' એમ (ઐતદાત્મ્ય શબ્દથી) (અણિમ)નો રૂપગુણ કહ્યો અને 'આ' શબ્દથી પદાર્થરૂપ આકાર કહ્યો એ બન્ને (અણિમરૂપ ગુણ અને પદાર્થરૂપ આકાર) ન જણાવવાના હોય, અને માત્ર 'આ જે (અણિમા છે) તે' શબ્દોથી માત્ર 'સત્' જણાવવાનુ હોય તો ભાગત્યાગલક્ષણા થાય, અને 'ઐતદાત્મ્ય' અને 'સર્વ' શબ્દો વ્યર્થ થવાના ભયથી તમે એ 'સત્' અંશના સબંધ મા સ્વીકારતા નથી તેમ 'એ તું છે' એ ચિદંશના સબંધમા પણ એ સ્વીકારવી જોઈએ નહિ સર્વ જડ અને જીવ બ્રહ્માત્મક સિદ્ધ થાય છે, તેથી લક્ષણા વિના જ તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે, અને સર્વ બ્રહ્મ ઉપપન્ન થવાથી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે, તેથી સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહેવુ યોગ્ય છે, પરતુ ભાગત્યાગલક્ષણાથી જીવ અને બ્રહ્મ અભિન્ન છે ને જડ અને બ્રહ્મ ભિન્ન છે એમ કહેવુ ઉચિત નથી, કારણ કે એમ અર્થભેદ કરવાથી વાકયભેદ થાય છે રજ્જુમા સર્પનો આભાસ થાય, એની પેઠે માત્ર સત્ પદાર્થમાંથી ભેદ 'ઐતદાત્મ્ય' શબ્દથી દૂર કરવો અને 'એ તું છે' સ્થળે જીવમા ભેદબુદ્ધિ થાય તે લક્ષણાથી દૂર કરવી એમ ઉભય સ્થળે ભિન્ન ભિન્ન અર્થ કરવાથી વાકયનો ભેદ થઈ જાય છે

વળી, એ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ઉપક્રમવિરોધ થાય છે '**सदेव सोम्येदमग्र आसीत्**' 'હે સોમ્ય, આ પૂર્વે સત્ જ હતું' એમ જગતનું અને '**सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः**' 'હે સોમ્ય! આ પ્રજાનું મૂળ સત્ છે' એમ જીવનુ ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ છે એમ ઉપક્રમ અર્થાત્ આરંભમા

નહિ. સત્તાવાચક ધાતુનો મધ્યમ પુરુષ સાથે પ્રયોગ સંભવે જ નહિ. વળી, જેમ છીપમાં રજતની પ્રતીતિ થાય છે તેમ અવિદ્યાથી બ્રહ્મમાં આરોપિત જગતની પ્રતીતિ થાય છે એવો તમારો મત છે તે પણ સંભવતો નથી, કારણ કે આરોપમાં અધિષ્ઠાનજ્ઞાન કારણ છે. 'અત્ર પરાઙ્મુખ ઇન્દ્રિયો' (ક-૨-૪-૧) એ શ્રુતિથી બ્રહ્મ અવિષય હોવાથી આરોપ ક્યાં થાય ?

જગત બ્રહ્મે રચેલું સત્ય છે.

(જગત) જ્ઞાનથી નાશ્ય કહેલું છે અને બ્રહ્મજ્ઞાન અજ્ઞાતમાત્રનું નિવર્તક છે તેથી જગતને પણ અજ્ઞાનકાર્ય કહીએ છીએ,— એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે વિષ્ણુસ્મરણાદિથી અજ્ઞાનકાર્ય સિવાયનાં પાપ પણ નાશ પામે છે.

કહેલું છે; પરંતુ તમે જડ અને જીવને બ્રહ્મના વિવર્ત જ કહો છો, વિવર્ત એ જ ઉપાદાન એમ તમે સ્વીકારતા પણ નથી, તેથી તમારો મત આ ઉપક્રમથી પણ વિરુદ્ધ છે.

વળી, તમારા મતમાં જીવ સત્ય નથી, પરંતુ આભાસ છે; જીવ આભાસ હોવાથી અલીક અર્થાત્ મિથ્યા છે; પરંતુ એમ હોય તો શ્રુતિ **'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा'** સુધી 'તત્' પદાર્થ અર્થાત્ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરી, **'न त्वमसि'** 'એ તું નથી' એમ કહેત, પરંતુ **'तत्त्वमसि'** 'એ તું છે' એમ ન કહેત, **'हेयत्वावचनाच्च'** (બ્ર. સૂ. ૧-૧-૭) સૂત્રમાં સાંખ્યનું જે દૂષણ કહ્યું તે તમારામાં પણ છે. વળી, 'છે' એ સત્તાવાચક 'હો' ધાતુનું રૂપ, તમારા મત પ્રમાણે જીવ અલીક હોય તો મધ્યમ પુરુષ અર્થાત્ બીજા પુરુષને લાગી શકે જ નહિ. જીવ અલીક અર્થાત્ મિથ્યા હોવાથી 'તું છે' એમ કહી શકાય જ નહિ.

વળી, છીપમાં જેમ રજતની પ્રતીતિ થાય છે તેમ બ્રહ્મમાં આરોપેલા જગતની પ્રતીતિ થાય છે એમ તમે માનો છો એ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે જ્યાં આરોપથી પ્રતીતિ થતી હોય ત્યાં અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિગોચર થતું જોઈએ. શુક્તિ આપણે જોતા જ ન હોઈએ, શુક્તિને આપણી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ જ થતો ન હોય તો એમાં રજતની ભ્રાન્તિ કેમ થાય ! તેથી જ્યાં આરોપથી પ્રતીતિ થતી હોય ત્યાં અધિષ્ઠાન પ્રત્યક્ષ હોવું જોઈએ. અહીં બ્રહ્મમાં જગતનો આરોપ છે એમ તમે કહો છો. એમાં બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન છે તો બ્રહ્મ પ્રથમ પ્રત્યક્ષ હોવું જોઈએ. બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ ન હોય તો એમાં જગતની આરોપથી પ્રતીતિ ક્યાંથી થાય ? પરંતુ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ નથી. આપણી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થતો નથી. **'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः'** 'સ્વયંભૂએ ઇન્દ્રિયો પરાઙ્મુખ રચી' એ શ્રુતિ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણી ઇન્દ્રિયને બ્રહ્મ સાથે સંબંધ નથી. તેથી બ્રહ્મ સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો સંનિકર્ષ નહિ હોવાથી, બ્રહ્મમાં આરોપથી જગતની પ્રતીતિ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—જગતની પ્રતીતિનો બ્રહ્મના જ્ઞાનથી નાશ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાન સર્વ અજ્ઞાન તથા એના કાર્યને દૂર કરનાર છે બ્રહ્મજ્ઞાન અજ્ઞાનકાર્યને દૂર કરે છે. અને એ જગતની પ્રતીતિને પણ દૂર કરે છે, તેથી જગતની પ્રતીતિ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે એમ કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—બ્રહ્મજ્ઞાન માત્ર અજ્ઞાનના કાર્યને જ દૂર કરે છે એમ નથી, પરંતુ **'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा। इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते'** 'મને કર્મ લેપતાં નથી, મને કર્મના ફળની સ્પૃહા નથી એમ જે મને જાણે છે તે કર્મથી બંધાતો નથી' (ભ ગી ૪-૧૪) વગેરે સ્મૃતિથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જ્ઞાન અજ્ઞાનનું કાર્ય ન હોય તેવા કર્મના બંધ અથવા પાપની પણ નિવૃત્તિ કરે છે. વિષ્ણુસ્મરણ અને

અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન જ અજ્ઞાનમાત્રનું નિવર્તક ભલે હોય, એ અજ્ઞાન સંસારરૂપ જ, પરન્તુ પ્રપંચ નહિ, કારણ કે એ ભગવત્કાર્ય છે [તેથી સ્વરૂપાજ્ઞાન દેહાધ્યાસ ઇન્દ્રિયાધ્યાસ અન્તઃકરણાધ્યાસ અને પ્રાણાધ્યાસરૂપી પંચ પર્વવાળી અવિદ્યાના નાશ વડે એના કાર્યરૂપ અહંતામમતારૂપ સંસારનો નાશ એ જ જ્ઞાનનું કાર્ય છે, પરંતુ પ્રપંચનો પણ નાશ (જ્ઞાનકાર્ય) નથી,] નહિ તો બ્રહ્મવિદને સ્વપુત્રાદિનું દર્શન પણ થાય નહિ, પરન્તુ એમ નથી—ઇત્યાદિ સર્વ પિતૃચરણે ભાગવતતત્ત્વદીપનિબંધમાં કહેલું છે, તેથી અહીં વિસ્તાર કરતા નથી વસ્તુતઃ બ્રહ્મજ્ઞાન અજ્ઞાનનું જ નિવર્તક નથી, કારણ કે (તેથી) 'આના કર્મનો ક્ષય થાય છે' (મુ ૨ ૨ ૮) એવી શ્રુતિસ્મૃતિના વચનને લીધે પુણ્યપાપની પણ નિવૃત્તિ થાય છે આના પણ અજ્ઞાનકાર્યત્વનો પ્રથમ નિરાસ કર્યો છે વળી, અવિદ્યાનો અસત્ તરીકે સ્વીકાર કરેલો હોવાથી અજ્ઞાનનો નાશ પણ કહી શકાય નહિ તેથી જ બ્રહ્મને એનો સંબંધ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે સંબંધ દ્વિનિષ્ઠ છે.

જ્ઞાન પાપની પણ નિવૃત્તિ કરે છે પાપ અજ્ઞાનનું કાર્ય નથી પાપને પણ અજ્ઞાનનું કાર્ય માનો તો વિષ્ણુસ્મરણ અથવા જ્ઞાન થાય ત્યારે પાપ દૂર થાય, તેમ પ્રપંચ વગેરે પણ દૂર થવા જોઈએ અને તેથી જગતની પ્રતીતિ થવી જોઈએ નહિ પરંતુ વિષ્ણુસ્મરણ અને જ્ઞાન પછી પણ પ્રપંચ અથવા જગતની પ્રતીતિ થાય છે

પૂર્વપક્ષી—(જ્ઞાન અથવા વિષ્ણુસ્મરણથી અજ્ઞાનના સર્વ કાર્ય નિવૃત્ત થતા નથી પાપ દૂર થાય છે, પરંતુ જગતની પ્રતીતિ દૂર થતી નથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનથી અજ્ઞાનનાં સર્વ કાર્ય જગતની પ્રતીતિ વગેરે દૂર થાય છે)

સિદ્ધાન્તી—ભલે માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાન જ અજ્ઞાનને દૂર કરનાર હોય, પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનથી દૂર થતું અજ્ઞાન એ સંસાર જ છે, પ્રપંચ નહિ પ્રપંચ અથવા જગત ભગવાનનું કાર્ય છે ને એ બ્રહ્મજ્ઞાનથી દૂર થાય નહિ તેથી સ્વરૂપાજ્ઞાન દેહાધ્યાસ ઇન્દ્રિયાધ્યાસ અન્તઃકરણાધ્યાસ અને પ્રાણાધ્યાસ એ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યાનો નાશ થાય ત્યારે એ અવિદ્યાના કાર્ય અહંતામમતાનું નિરૂપણ કરનાર સંસારનો જ નાશ થાય, પરંતુ જગતનો પણ નાશ થાય નહિ બ્રહ્મજ્ઞાનથી સંસાર દૂર થાય છે, પણ જગતનો નાશ થતો નથી જગતનો પણ બ્રહ્મજ્ઞાનથી નાશ થતો હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને પોતાના પુત્ર વગેરેનું દર્શન પણ થાય નહિ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પોતાના સ્ત્રી પુત્ર ઇત્યાદિને જોઈ પણ શકે નહિ, પરંતુ એમ થતું નથી બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પોતાના સ્ત્રી પુત્ર વગેરેને જોઈ શકે છે, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી જગતનો અથવા પ્રપંચનો પણ નાશ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ આ સર્વ ભગવતતત્ત્વદીપનિબંધમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે વિસ્તારથી સમજાવેલું છે, તેથી એનો અહીં વિસ્તાર કરતા નથી

વસ્તુતઃ બ્રહ્મજ્ઞાન માત્ર અજ્ઞાન અને એના કાર્યોને જ દૂર કરતું નથી, પરંતુ 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' 'એના કર્મનો ક્ષય થાય છે' એ શ્રુતિ અનુસાર પુણ્ય પાપનો પણ નાશ કરે છે પુણ્ય પાપ પણ અજ્ઞાનના કાર્ય છે એમ કહી શકાય નહિ, એ પ્રથમ જ સિદ્ધ કરી ગયા છીએ

વળી, અવિદ્યાને પણ તમે અસત્ય અથવા મિથ્યા માનો છો, તેથી એનો નાશ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે એમ પણ તમે કહી શકો નહિ કારણ કે જે પદાર્થ છે જ નહિ તેનો નાશ ક્યાંથી થાય? વળી અવિદ્યાને મિથ્યા કહો છો, તેથી જ એને અને બ્રહ્મને કાંઈ સંબંધ

અને પ્રકૃતમાં એનો અસંભવ છે, તેથી કોની કોને શાથી પ્રતીતિ થાય? વિભાગ કરનારીના જ અભાવને લીધે, વિભાગનો પણ અભાવ જ છે–તેથી જ અસતની જ પ્રતીતિ થાય છે એમ કહીએ છીએ.—અહો સ્વપ્નપ્રતીત સૂર્યકિરણના તાપથી તપી ગયેલા અને પછી ઊઠી જાગરિત-દશાદષ્ટ મરુમરીચિજલધિના વીચિવિભ્રમ વડે એના ઉપશમના અભિમાનથી સુખિતાનું અભિમાન કરનાર મિથ્યાવાદીની કેવી મૂઢતા! કારણ કે અસત્‌નો પણ પ્રત્યય કરાવનારી અવિદ્યા, અને એ પણ અસત્, ત્યારે પ્રત્યય કોણ કરાવે? ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત સાંભળીને પણ આમ બોલતાં મૂર્ખતાની સીમા ઉલ્લંઘતો નથી. 'કારણ કાર્યનું અનુરૂપ હોવું જોઈએ, કાર્ય તુચ્છ હોવાથી એનું કારણ એવી જ અવિદ્યા કહીએ છીએ' ઇત્યાદિનો પણ આથી જ નિરાસ થયો. કાર્યનાં તુચ્છત્વ અતુચ્છત્વનો પછી વિચાર કરીશું; હાલ તો તમારી રીતથી જ વિચાર કરીએ છીએ. કલ્પના લોકાનુસારિણી (હોવી જોઈએ). માયાવી નટ મણિમન્ત્રાદિથી આમ્ર કદમ્બ વૃક્ષ દર્શાવે છે એમાં એમણે દર્શાવેલાં આમ્રાદિ જ તત્ક્ષણ જ દૃષ્ટ થતાં બાધ થાય છે, તેથી અસત્ જોયાં એમ

પણ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, કારણ કે સંબંધ બે પદાર્થમાં હોય છે, એક જ પદાર્થમાં સબંધ સંભવતો નથી. બ્રહ્મ એ પદાર્થ છે, પરંતુ અવિદ્યા અસત્ય અથવા મિથ્યા હોવાથી એ પદાર્થ થતા નથી, તેથી સબંધ પણ સંભવતો નથી. અવિદ્યાને અને બ્રહ્મને સંબંધ નહિ હોવાથી, 'અવિદ્યાથી બ્રહ્મ અનેક હોય એમ ભાસે છે ને બે ત્રણ વગેરે સંખ્યાવાળું થઈ જીવ કહેવાય છે' એ તમારું જીવનું સ્વરૂપ સંભવતું નથી. જીવનું સ્વરૂપ જ સંભવતું નથી તો પછી કયા પુરુષને કયા પદાર્થની કયા રૂપથી પ્રતીતિ થાય? વિભાગ કરનારી અવિદ્યા જ મિથ્યા હોવાથી વિભાગ પણ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષી– વિભાગ કરનારી અવિદ્યા મિથ્યા છે અને તેથી જ વિભાગ પણ અસત્ય છે. અમે પણ આ જ કારણથી અસતની જ પ્રતીતિ થાય છે એમ કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—અહો મિથ્યાવાદીની કેવી મૂઢતા! સ્વપ્નમાં જોયેલા સૂર્યનાં કિરણના તાપથી તપી જઈ, પછી જાગી ઊઠી, જાગતાં દેખાયેલાં ઝાંઝવાનાં જલના સાગરના મોજાંઓના વિભ્રમથી સ્વપ્નમાં થયેલા તાપની શાન્તિના અભિમાનથી સુખનું કેવું અભિમાન ધરાવે છે! અસત્ય અથવા મિથ્યા માત્ર આભાસરૂપ જીવનો પ્રત્યય કરાવનારી અવિદ્યા છે, અને એ પોતે પણ મિથ્યા છે ત્યારે પ્રત્યય કોણ કરાવે એમ પ્રથમ કહ્યું. એ સાંભળીને પણ આ પ્રમાણે કહેતાં મૂર્ખતાની હદ બહાર જતો નથી. આથી જ 'કાર્યના જેવું કારણ હોવું જોઈએ, તેથી કાર્ય તુચ્છ હોવાથી એનું કારણ પણ એવી જ અવિદ્યા છે એમ કહીએ છીએ' એનો પણ નિરાસ થય છે. કાર્ય જગત તુચ્છ છે કે નહિ એ આપણે પછી વિચારીશું, વસ્તુતઃ જગત તુચ્છ નથી એ પછી સિદ્ધ કરીશું; હાલ તો તમારા મત પ્રમાણે જગતને તુચ્છ સ્વીકારીને જ તમારો મત યોગ્ય છે કે નહિ એનો વિચાર કરીએ છીએ. કાર્ય તુચ્છ હોય તો કારણ પણ તુચ્છ જ કલ્પવું જોઈએ એવો નિયમ નથી જે કલ્પના કરીએ તે લોકને અનુસરીને કરવી જોઈએ. લોકમાં માયાવી નટ વગેરે પુરુષો મણિ અથવા મંત્રથી આમ્ર કદંબ વગેરે વૃક્ષો અલ્પ સમયમાં દર્શાવે છે, ત્યાં આંબો અથવા કદંબ મિથ્યા છે એમ આપણે કહીએ છીએ, કારણ કે એ જ ક્ષણે એ દેખાતાં બાધ થાય છે; પરંતુ એ વૃક્ષ

જણાય છે, પરન્તુ એ મન્ત્રાદિસામર્થ્ય પણ અસત્ ગણાતાં નથી. એમ હોય તો એનું (આમ્રાદિનું) દર્શન પણ થાત, અને વિશેષ ન હોવાથી સર્વ પણ એમ દર્શાવત. તેથી તમારી માનેલી અવિદ્યાથી જગત્પ્રતીતિ અથવા જીવવિભાગ યુક્તિસહ નથી. તેથી બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વનો નિષેધ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષ : વિભુ જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન હોવાથી સોપાધિક બ્રહ્મ જ જગત્કર્તૃ છે.

પૂ૦—શુદ્ધ બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ ભલે હો, એની સાથે જીવના અભેદનો શ્રુતિ કયા પ્રકારે બોધ કરે છે? કારણ કે ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મવાળા છે, અને પરમાર્થતઃ ભિન્નનો અભેદ સંભવે નહિ.–ભેદ ઔપાધિક હોવાથી એ દૂર થાય ત્યારે અભેદ સંભવે છે– એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે પૂર્વોક્ત ન્યાયથી ઉપાધિ જ કહી શકાય નહિ.- તાત્ત્વિકભેદવાળાં પણ જલ મળે ત્યારે અભેદ પ્રતીય-

દર્શાવનાર મંત્રનું સામર્થ્ય મિથ્યા છે એમ આપણે કહેતા નથી. અને કહી શકીએ પણ નહિ, કારણ કે મંત્ર અને એનું સામર્થ્ય મિથ્યા હોય તો આમ્રો અથવા કદંબ દેખાય જ નહિ, અને માયાવી અને સામાન્ય પુરુષમાં કાંઈ પણ ભેદ નહિ રહેવાથી સર્વ પુરુષો આમ્રો અને કદંબ દેખાડી શકે; પરંતુ એમ થતું નથી, તેથી મંત્ર અને એનું સામર્થ્ય સત્ય છે, એનું કાર્ય આમ્રો અને કદંબ મિથ્યા છે; તેથી કાર્ય તુચ્છ હોય તોપણ એનું કારણ સત્ય હોઈ શકે છે. તેથી તમારી માનેલી મિથ્યા અવિદ્યાથી જગતની પ્રતીતિ અથવા જીવનો વિભાગ યુક્તિપૂર્વક નથી; તેથી બ્રહ્મ કર્તૃ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ.

(આ પ્રમાણે અવિદ્યા તુચ્છ સ્વીકારવા છતાં એનાથી જગત્પ્રતીતિ વગેરે એનાં કાર્ય થતાં નથી એમ દર્શાવી 'ઉપાધિ નહિ હોવાથી' એ હેતુ સિદ્ધ કર્યો, એમાં મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગલક્ષણા નથી, પરંતુ જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ છે એમ કહ્યું, પરંતુ જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું નથી. તેથી જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ ઉચિત નથી એમ માની પોતાનો મત દૃઢ કરવા પુનઃ પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે.)

પૂર્વપક્ષી—શુદ્ધ જ બ્રહ્મ જગતનું કારણ ભલે હોય, પરંતુ શ્રુતિ એનો અને જીવનો અભેદ છે એમ બોધ કરે છે એ સંભવતું નથી. જીવ અને બ્રહ્મ (૧) એકરૂપ છે તેથી એમનો અભેદ છે? અથવા (૨) એમનામાં ભેદ નથી તેથી અભેદ છે? અથવા (૩) આવિર્ભાવરૂપથી અભેદ છે? અથવા (૪) બ્રહ્મનો સબંધ થાય ત્યારે એમના અભેદની પ્રતીતિ થાય છે તેથી અભેદ છે? અથવા (૫) જીવ અને બ્રહ્મને તાદાત્મ્યસબંધ છે તેથી અભેદ છે? અથવા (૬) અવિનાભાવથી અભેદ છે? અથવા (૭) ઉપચારથી અભેદ છે? (૮) અથવા જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી અભેદ છે?

આ આઠમાંથી એક પણ પ્રકારનો જીવ અને બ્રહ્મમાં અભેદ નથી. (૧) જીવ અને બ્રહ્મ એકરૂપ નથી, કારણ કે ઉભયના ધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; તેથી પ્રથમ પ્રકારનો અભેદ નથી. (૨) બીજા પ્રકારનો અભેદ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે પરમાર્થ રીતે જે ભિન્ન હોય તેમાં ભેદ ન હોય એ સંભવતું નથી. 'ભેદ ઉપાધિથી થયેલો છે, ને ઉપાધિ દૂર થાય ત્યારે ભેદ રહેશે નહિ તેથી અભેદ છે' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે પ્રથમ તમે કહ્યું તે જ ન્યાયથી ઉપાધિ જ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ; તેથી ભેદ નહિ હોવાથી અભેદ છે એમ પણ કહેવાય નહિ. (૩) અને (૪) "તાત્ત્વિકભેદવાળાં પણ બે જલ મળે ત્યારે એઓનો અભેદ

માન થાય છે તેમ પ્રકૃતમાં પણ 'નામરૂપ (જીવ) પ્રવેશ કરેલી નદીઓ પેઠે' (ભા. ૧૧-૧૩-૧૨) એ વાક્યથી બ્રહ્મસંબંધ થાય ત્યારે જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન પ્રતીયમાન થતો નથી એવા આશયથી શ્રુતિ અભેદનો બોધ કરે છે, એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે અનન્ત્યાવયવી સાવયવી અને એકજાતીય દ્રવ્ય હોવાથી ઉભય જલ એક સ્વસજાતીય કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી એઓનું અભેદદર્શન યોગ્ય છે, પરન્તુ પ્રકૃતમાં ઉભય પણ મહત્ હોવાથી નિરવયવ છે, અને તેથી કાર્યારંભ કરી શકે નહિ, તેથી 'આ આત્મા અવિનાશી અને અનુચ્છિત્તિધર્મવાળો છે' એ શ્રુતિને લીધે એના નાશનો અસંભવ હોવાથી એમ કહી શકાય નહિ. વળી, જીવબ્રહ્મને કયા પ્રકારનો સંબંધ છે? સંયોગ તો નહિ, કારણ કે ઉભય વિભુ હોવાથી એનો અંગીકાર થતો નથી. સમવાય (પણ) નહિ, કારણ કે ઉભય અનાશ્રિત છે. સ્વરૂપસંબંધ પણ નહિ, કારણ કે એ સર્વ દિશાઓમાં હોવાથી જીવ સર્વદા અનુપલબ્ધ જ રહે.

જણાય છે, તેમ અહીં પણ 'નામરૂપ તજી પ્રવેશ કરેલી નદીઓ પેઠે' એ ન્યાયે જીવ અને બ્રહ્મનો જ્યારે સંબંધ થાય ત્યારે જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન દેખાતો નથી તેથી અભેદ છે. 'નામરૂપ તજી' એ શ્રુતિ જ અભેદનો બોધ કરે છે—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બે જલ અનન્ત્યાવયવી અર્થાત્ પરમાણુરૂપ અને સાવયવી અર્થાત્ દ્વ્યણુક-આદિરૂપ અવયવોવાળાં અને એક જાતનાં દ્રવ્ય છે, તેથી ઉભય મળી એક એઓની જાતનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી એઓનો અભેદ જણાય છે. ત્યાં એઓની જાતનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અથવા આવિર્ભાવ પામે છે તેથી અભેદ જણાય છે, અને બે જલ મળવાથી અભેદ જણાય છે, પરંતુ જીવ અને બ્રહ્મનો વિચાર કરતાં આ હેતુ નિરર્થક છે જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય મહત્ અથવા વિભુ છે. વિભુ હોવાથી એ અવયવરહિત છે. અવયવરહિત હોવાથી એ કોઈ કાર્ય ઉત્પન્ન કરતાં નથી, તેથી એમનાથી કોઈ કાર્ય ઉત્પન્ન ન થવાથી અથવા આવિર્ભાવ ન પામવાથી એમનો અભેદ સિદ્ધ થતો નથી. અવયવરહિત પદાર્થનું કોઈ કાર્ય થઈ શકે નહિ, તેથી જીવ અને બ્રહ્મને અવયવવાળા કહો તો એ પણ ઉચિત નથી, કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મનો નાશ થતો નથી, પરંતુ અવયવવાળા સર્વ પદાર્થનો નાશ થાય છે. 'રે આ આત્મા અવિનાશી અને અનુચ્છિત્તિધર્મવાળો છે' એ શ્રુતિથી આત્મા નાશરહિત હોવાથી અવયવવાળો સંભવતો નથી.

વળી, જીવ અને બ્રહ્મને સંબંધ હોય તો એમનો અભેદ સંભવે, પણ એમને સંબંધ જ નથી. જીવ અને બ્રહ્મને કયા પ્રકારનો સંબંધ છે? એમનામાં સંયોગસંબંધ નથી, કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય વિભુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપક હોવાથી એમનામાં સંયોગસંબંધ સંભવતો નથી. સમવાયસંબંધ પણ નથી, કારણ કે ઉભય આશ્રયરહિત છે. અયુતસિદ્ધ બે પદાર્થમાં જ સમવાય સંભવે. નાશ પામતી દશા વિના જે બે એકબીજાનો આશ્રય કરીને જ રહેલ હોય તે અયુતસિદ્ધ કહેવાય અહીં જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય નિરાશ્રિત અર્થાત્ આશ્રયરહિત છે, તેથી એ અયુતસિદ્ધ નથી ને એમનામાં સમવાયસંબંધ નથી. એમનામાં સ્વરૂપસંબંધ પણ નથી, કારણ કે બ્રહ્મ અને જીવ વિભુ હોવાથી જો એમનામાં સ્વરૂપસંબંધ હોય તો એ સર્વ દિશાઓમાં રહેલો હોવો જોઈએ, અને તેથી બ્રહ્મ અને જીવ એક હોવાથી બ્રહ્મની પેઠે જીવની કદાપિ પણ ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ નહિ. જીવને અણુ માનીએ

વળી, જીવને અણુ ગણીએ તોપણ બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી સકલ જીવનો સંબંધ સાર્વદિક હોવાથી એ કદાપિ પ્રતીત થાય નહિ.–' બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે ' (મું. ૨-૨-૯) ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર પછી જ જીવના બ્રહ્મભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવ જ સંબંધ છે--એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે આ પારમાર્થિક ભેદ દૂર કરી શકે નહિ. અન્યથા દેવદત્ત અને વિષ્ણુમિત્રનો પણ અભેદ થઈ જાય. વળી, સંબંધ દ્વિનિષ્ઠ હોવાથી, સંસારી જીવને પણ બ્રહ્મ જાણે છે તેથી એવા જીવમાં પણ જ્ઞાતૃત્વસંબંધ હોવાથી એનો પણ અભેદ થાય.—બ્રહ્મનિરૂપણ કરનાર જ્ઞાતૃત્વ જ અભેદસાધક છે–એમ પણ નહિ, કારણ કે 'જ્યાંથી વાણી મનની સાથે પહોંચ્યા વિના નિવર્તે છે' (તૈ. ૨-૪-૧) 'અદૃશ્ય દ્રષ્ટૃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મના જ્ઞેયત્વનો નિષેધ કરે છે. જીવબ્રહ્મનો અભેદ તાદાત્મ્યરૂપ પણ નથી. પારમાર્થિક ભેદવાળાનો પારમાર્થિક અભેદ સંભવતો નથી એમ

તોપણ બ્રહ્મ વિભુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ અને સર્વ જીવનો સંબંધ સર્વ દિશાઓમાં રહેલો હોવાથી, એ કદાપિ પણ પ્રતીયમાન થાય નહિ; તેથી બ્રહ્મ અને જીવમાં સ્વરૂપસંબધ નથી. ' ' બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે ' એ શ્રુતિન્યાયે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી જ જીવ બ્રહ્મ થાય છે, તેથી જીવ અને બ્રહ્મમાં જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવ જ સંબંધ છે ' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ પારમાર્થિક છે અને જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવસંબંધ પારમાર્થિક ભેદ દૂર કરી શકે નહિ. આવા સંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થાય નહિ. જો જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવસંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થતો હોય તો કોઈ બે પુરુષ દેવદત્ત અને વિષ્ણુમિત્રમાં પણ જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવ હોવાથી એમનામાં પણ અભેદ હોવો જોઈએ, પરંતુ જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવવાળા પુરુષોમાં અભેદ દેખાતો નથી, તેથી જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવસંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થતો નથી. જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવસંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થતો હોય તો સંસારી જીવને પણ બ્રહ્મ જાણે છે, તેથી બ્રહ્મ અને સંસારી જીવમાં પણ જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવસંબધ હોવાથી એમનામાં પણ અભેદ હોવો જોઈએ. ' બ્રહ્મ જીવને જાણે તેથી અભેદ સિદ્ધ થાય નહિ, પરંતુ જીવ બ્રહ્મને જાણે ત્યારે એમનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે ' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ' જ્યાંથી વાણી મનસહિત પહોચ્યા વિના પાછી ફરે છે ' ' અદશ્ય દ્રષ્ટૃ ' વગેરે શ્રુતિઓ સ્પષ્ટ કથે છે કે બ્રહ્મ જ્ઞેય નથી. બ્રહ્મ જ્ઞેય ન હોવાથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન જીવને થાય નહિ. તેથી એ પ્રકારનો જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવસંબધ એમનામાં સંભવતો નથી.

(૫) બ્રહ્મ અને જીવનો અભેદ તાદાત્મ્ય પ્રકારનો નથી, કારણ કે તાદાત્મ્યસંબંધ ધર્મ અને ધર્મીમાં રહેલો છે. જીવ બ્રહ્મનો ધર્મ નથી, જીવ અને બ્રહ્મમાં ધર્મધર્મિભાવ નથી, તેથી એમનામાં તાદાત્મ્યસંબંધ પણ નથી. વળી, તાદાત્મ્ય પ્રકારનો અભેદ એટલે પારમાર્થિક અભેદ. પરમાર્થત ભિન્ન જીવ અને બ્રહ્મમાં પારમાર્થિક અભેદ સંભવતો નથી એમ પ્રથમ જ કહી ચૂક્યા છીએ. (૬) જીવ અને બ્રહ્મમાં અવિનાભાવથી અભેદ પણ નથી. અવિનાભાવ અર્થાત્ છૂટા ન પડાય એવો સંબંધ. ' બ્રહ્મ અને જીવમાં અવિનાભાવસંબધ હોવાથી અભેદ છે' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમનામાં અવિનાભાવસંબંધ જ હોય તો એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞા ઉપપન્ન થાય નહિ, કેમ કે જીવને અને

કહેલું છે. વળી, એક વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા અનુપપન્ન છે. આથી જ ચેતનત્વ વગેરે ધર્મથી સારૂપ્ય હોવાથી અભેદ ઔપચારિક કહેલો છે, એનો પણ નિરાસ થયો. બ્રહ્મ વિકારી હોવાથી પ્રતિજ્ઞાની ઉપપત્તિ કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્રુતિ એને અવિકારી કહે છે. 'કદાચિત્ જન્મતો નથી અથવા મૃત્યુ પામતો નથી' (ક. ૧-૨-૧૮) ઇત્યાદિ વાક્યથી જીવ વિકારી નથી. બ્રહ્મ નિરવયવ હોવાથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ પણ કહેવાય નહિ. 'નાનાવ્યપદેશને લીધે (જીવ બ્રહ્મનો) અંશ (છે)' એ તત્ત્વસૂત્રાદિ ઔપચારિક અંશત્વ કહે છે. મુખ્યમાં બાધક કહ્યું જ છે, તેથી બ્રહ્મનો (વિભાગ કરનારી) ઉપાધિ જ જીવ છે, એમ અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિના અનુરોધથી માનવું જોઈએ.–ઉક્ત ન્યાયથી અવિદ્યાનું ઉપાધિત્વ સંભવતું નથી તેથી એમ કહેવાય નહિ,–એમ ન કહેવાય, કારણ કે શ્રૌતાનુપપત્તિ બલિષ્ઠ છે, તેથી ઉપહિતના જ અભેદનો અસંભવ હોવાથી અભેદસિદ્ધિ માટે ઉપાધિનું

બ્રહ્મને અવિનાભાવસબંધ હોય, તો 'જેનાથી ન શ્રવણ કરેલનું શ્રવણ થાય છે' શ્રુતિ એ બે જુદા હોવાનું સમજાવે છે, તે બે એક ન હોવાનું દર્શાવે છે, અને તેથી એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય (૭) આ જ કારણને લીધે જીવ અને બ્રહ્મમાં ચેતનપણુ વગેરે ધર્મ સમાન હોવાથી એમનામાં ઔપચારિક અભેદ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે વસ્તુત જીવ અને બ્રહ્મમાં અભેદ ન હોય, પરંતુ માત્ર સમાન ધર્મને લીધે ઔપચારિક અભેદ જ હોય તો બ્રહ્મના જ્ઞાનથી જીવનું જ્ઞાન થાય નહિ, અને 'એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય' એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય. 'જીવ બ્રહ્મનો વિકાર છે ને તેથી એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી પડે છે' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ વિકારી નથી 'નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય, શાંત, નિરવદ્ય, નિરંજન, અમૃતનો પરમેતુ, દગ્ધ ઈંધનવાળા અગ્નિ જેવું' એ શ્રુતિ બ્રહ્મ અવિકારી છે એમ સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરે છે. બ્રહ્મમાં વિકાર નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ 'કદાપિ પણ જન્મતો નથી અથવા મૃત્યુ પામતો નથી' વગેરે વાક્યોથી જીવમાં પણ વિકાર નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. (૮) જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ અવયવરહિત છે તેથી એને અંશ હોઈ શકે નહિ. 'નાના વ્યપદેશને લીધે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે' (બ્ર સૂ. ૨-૩-૪૩) એ તત્ત્વસૂત્ર વગેરે જીવને બ્રહ્મનો અંશ કહે છે, પરંતુ એ અંશપણું ઔપચારિક જ છે, કારણ કે વસ્તુતઃ જો જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય, તો બ્રહ્મ અવયવરહિત હોઈ શકે નહિ એમ પ્રથમ કહેલું છે, તેથી આમાંથી કોઈ પણ રીતે જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ સિદ્ધ થતો નથી, તેથી અભેદ સિદ્ધ કરવા જીવ બ્રહ્મનો વિભાગ કરનારી ઉપાધિ જ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ, કારણ કે એમ સ્વીકારીએ નહિ તો અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિ વ્યર્થ થાય. તમે પ્રથમ કહ્યું તે પ્રમાણે અવિદ્યા ઉપાધિ સંભવતી નથી, પરંતુ શ્રૌતાનુપપત્તિ (શ્રુતિનો અર્થ ઘટે નહિ એ) સર્વથી બળવાન (દોષ) છે. ઉપાધિ સંભવતી ન હોય, પરંતુ શ્રુતિ વ્યર્થ ન થાય તે માટે એની કલ્પના અવશ્ય કરવી જોઈએ. વળી, એ જ કારણથી અર્થાત્ અભેદની અન્યથા સિદ્ધિ થતી નથી અને સિદ્ધિ ન થાય તો શ્રુતિ વ્યર્થ થાય તે માટે, ઉપાધિ પણ પ્રાતીતિક જ છે, સત્ય નથી એમ સ્વીકારવું જોઈએ, કારણ કે ઉપાધિ સત્ય હોય તો ઉપહિત બ્રહ્મ અને જીવનો અભેદ સંભવે નહિ; તેથી અભેદ ઘટાવવા ઉપાધિ પ્રાતીતિક જ સ્વીકારવી જોઈએ. ઉપાધિ

પણ પ્રાતીતિક જ સત્ત્વ સ્વીકારવું, કારણ કે પારમાર્થિક સત્ત્વ હોય તો જ્ઞાનથી નાશ થવાનો સંભવ રહે નહિ. તેથી 'જ્યાં દ્વૈત જેવું હોય ત્યાં એક બીજાને જુએ' (બૃ. ૪-૫-૧૫) ઇત્યાદિથી અવિદ્યાવસ્થામાં જ દ્વૈતદર્શન કહી, એના અભાવની દશામાં 'જ્યાં આનું સર્વ આત્મા જ થયું ત્યાં કોનાથી કોને જુએ ?' (બૃ ૪ ૫ ૧૫) ઇત્યાદિથી શ્રુતિ એનો નિષેધ કરે છે, તેથી પ્રપંચ પણ આવિદ્યક સિદ્ધ થાય છે, અને 'જેમાંથી આ ભૂતો' ઇત્યાદિથી બ્રહ્મ પ્રપંચનું કર્તૃ છે એમ કહે છે, તેથી ઉભયના સામંજસ્ય માટે અવિદ્યોપહિત જ બ્રહ્મ જગતનું કારણ કહીએ. તેથી જ 'આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ ઉપપન્ન થાય છે.

સિદ્ધાંત <u>જીવ અણુ અને બ્રહ્મનો અંશ છે</u>

સિ૦—અહીં કહીએ છીએ—

श्रुतितस्तत्त्वसूत्रैश्च स्मृतिभ्यश्चांश एव सः ।
स्वार्थे प्रामाण्यतस्तेषां तेभ्य एवाणुरेव च ॥

શ્રુતિથી તત્ત્વસૂત્રોથી અને સ્મૃતિથી જીવ અંશ જ છે, અને એઓનું સ્વાર્થમાં પ્રામાણ્ય હોવાથી એઓનાથી જ (એ) અણુ જ છે.

જીવ આવિદ્યક હોત તો એમ થાત, પરંતુ એમ નથી, પણ પારમાર્થિક છે. અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિની અનુપપત્તિ પણ નથી, કારણ કે અંશાંશિભાવથી જ એ ઉપપન્ન થાય છે—નિરવયવત્વ બાધક કહેલું છે.-ખરે, કહેલું

સત્ય હોય તો જ્ઞાનથી એનો નાશ પણ સંભવે નહિ જ્ઞાનથી નાશ થતી ઉપાધિ અસત્ય હોવાથી એનું કાર્ય પ્રપચ પણ અસત્ય જ છે 'જ્યાં દ્વૈત જેવુ હોય ત્યા એક બીજાને જુએ' એ શ્રુતિ માત્ર અવિદ્યાવાળી અવસ્થામા જ દ્વૈતદર્શન થાય છે એમ કહે છે, અને 'જ્યા આનુ સર્વ આત્મા જ થયુ ત્યા કોનાથી કોને જુએ' એ શ્રુતિ જ્ઞાનવાળી અવસ્થામાં દ્વૈતદર્શન થતું નથી એમ કહે છે. તેથી દ્વૈતદર્શન વસ્તુત મિથ્યા છે અને પ્રપચ પણ અવિદ્યાથી જ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે વળી, 'જ્યાથી આ ભૂતો' ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મ પ્રપચનુ કર્તૃ છે એમ કહે છે, તેથી સર્વ શ્રુતિની ઘટના કરતા અવિદ્યા ઉપાધિવાળુ જ બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે એમ માનવુ જોઈએ આ પ્રમાણે માનવાથી 'આનાથી બીજુ કોઈ દ્રષ્ટા નથી' વગેરે શ્રુતિની પણ ઉપપત્તિ થાય છે ઉપાધિવાળા બ્રહ્મ વિના અન્ય કોઈ દ્રષ્ટા નથી એમ એ શ્રુતિ કહે છે, તેથી ઉપાધિવાળુ બ્રહ્મ જ દ્રષ્ટૃ જગત્કર્તૃ વગેરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સિદ્ધાન્ત : સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિ, તત્ત્વસૂત્ર અને સ્મૃતિથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, અને એઓનું એઓના અર્થમા પ્રમાણ્ય હોવાથી એઓનાથી જ જીવ અણુ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

તમે કહ્યુ તે પ્રમાણે જીવ આવિદ્યક હોત તો ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ થાત, પણ જીવ આવિદ્યક નથી, પરતુ સત્ય છે 'જીવ સત્ય હોય તો અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિ વ્યર્થ થાય' એમ જે તમે કહ્યુ તે પણ નથી, કારણ કે જીવ બ્રહ્મનો અશ છે, અને જીવ અને બ્રહ્મને અંશાંશિભાવનો સબધ છે, એમ સ્વીકારવાથી અભેદ પણ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય તો બ્રહ્મ અવયવરહિત કેમ કહેવાય ? બ્રહ્મ અવયવરહિત છે તેથી જીવ એનો અશ સંભવતો નથી એમ અમે પ્રથમ કહ્યુ છે

છે ત્યા જ આ વિચાર કરીએ છીએ બ્રહ્મસ્વરૂપ અને (જીવસ્વરૂપ) શ્રુતિગમ્ય છે કે લૌકિક પ્રમાણગમ્ય છે? એમાં દ્વિતીય (પક્ષ) નથી, કારણ કે રૂપ ન હોવાથી ચાક્ષુષ તો નથી સ્પર્શગુણરહિત હોવાથી સ્પાર્શન પણ નથી ગુણ ન હોવાથી ગન્ધાદિ પેઠે ઘ્રાણેન્દ્રિયાદિથી પ્રત્યક્ષ નથી અનુમાનગમ્ય પણ નથી. પરિશેષથી જ્ઞાન અને પ્રયત્નના આધાર તરીકે આત્માની સિદ્ધિ કરતા આવશ્યકતા અને લાઘવને લીધે પ્રાણની જ સિદ્ધિ થવાથી, અર્થાન્તર તરીકે એની

સિદ્ધાન્તી—ખરે તમે એમ કહેલુ છે, પરતુ એ સબધમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર કરીએ બ્રહ્મસ્વરૂપ અને જીવના સ્વરૂપનુ જ્ઞાન શ્રુતિથી થાય છે કે પ્રત્યક્ષ વગેરે લૌકિક પ્રમાણથી? લૌકિક પ્રમાણથી એ જ્ઞાન થતુ નથી કારણ કે ચક્ષુ વગેરે ઇંદ્રિયથી એ જ્ઞાન થતુ નથી ચક્ષુ ઇંદ્રિયથી રૂપવાળા પદાર્થોનુ જ જ્ઞાન થાય છે, પરતુ જીવને રૂપ નથી, તેથી ચક્ષુથી એનુ જ્ઞાન થાય નહિ ત્વક્ ઇંદ્રિયથી અર્થાત્ ત્વચાથી એનુ જ્ઞાન થતુ નથી, કારણ કે ત્વક્‌થી સ્પર્શવાળા પદાર્થોનુ જ્ઞાન થાય છે, પરતુ આત્મા (જીવ)મા સ્પર્શગુણ પણ નથી તેમ જ નાસિકાથી પણ એનુ જ્ઞાન થતુ નથી, કારણ કે એમા ગધ નથી એ જ પ્રમાણે આત્મા રસ અને શબ્દ નહિ હોવાથી જિહ્વા અથવા કર્ણથી પણ એનુ જ્ઞાન થતુ નથી તેથી આત્મા પ્રત્યક્ષ નથી

જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્માનુ જ્ઞાન થતુ નથી તેમ જ અનુમાનથી પણ એનુ જ્ઞાન થતુ નથી આત્માની અનુમાનથી સિદ્ધિ કરવી હોય તો જ્ઞાન પ્રયત્ન વગેરેના આધાર તરીકે સિદ્ધિ કરવા યત્ન કરવો જોઈએ આત્મા નહિ માનનાર બાહ્ય લોકોના મત પ્રમાણે પૃથ્વી જલ વગેરેના સમૂહરૂપી શરીરનો ચેતના ગુણ જ છે જેમ કાથો ચૂનો તામ્બૂલ અને સોપારી એકલા ખાઈએ તો મદ અથવા આનદ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરતુ સર્વ અમુક પ્રમાણમાં લઈને ખાઈએ તો આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પ્રમાણે પૃથ્વી જલ વગેરે ભૂતો એક એક હોય તો એનાથી ચેતના ઉત્પન્ન થતી નથી, પરતુ સર્વ જ્યારે અમુક પ્રમાણમા મળે છે ત્યારે ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે એને લોકો આત્માનો ગુણ કહે છે પણ વસ્તુત આત્મા એવો કોઈ પદાર્થ જ નથી

આ મતનુ કેટલાક નીચે પ્રમાણે ખડન કરે છે બહાર દેખાતા પૃથ્વી વગેરેના સમૂહનો ચેતના ધર્મ છે કે દેહની અદર રહેનારનો? બહારનો સમૂહ શરીરરૂપે દેખાય છે તે જ આત્મા છે, કારણ કે એ જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે જે જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી તે આત્મા નથી ઘટની પેઠે એ પ્રમાણે બહારના સમૂહ શરીરનો ચેતના ધર્મ છે, અર્થાત્ શરીર જ આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરવા માગતા હો, તો તમારો હેતુ સપ્રતિપક્ષ છે અર્થાત્ એનાથી ઊલટુ સિદ્ધ કરનાર બીજો હેતુ છે 'શરીર આત્મા નથી, કારણ કે એ જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી જે જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી તે આત્મા નથી મરણ પામેલાના શરીર પેઠે' એ પ્રમાણે એનાથી ઊલટુ પણ સિદ્ધ થાય છે તેથી શરીર આત્મા નથી, એ જ પ્રમાણે અદર રહેલો પૃથ્વી વગેરેનો સમૂહ પણ આત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી દેહ આત્મા નથી

પછી ચક્ષુ વગેરે ઇંદ્રિ આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરવા માડે તે પણ એ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ચક્ષુ વગેરે ઇંદ્રિય આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરતા નીચે પ્રમાણે અનુમાન

સિદ્ધિ થતી નથી જેમ તેમ સિદ્ધિ થાય, તોપણ ઉપનિષદ્વિચારિત રૂપની સિદ્ધિ થાય નહિ, તેથી સ્વત સિદ્ધપ્રામાણ્ય ઉપનિષદના વિરોધથી બાધિત થવાથી અનુમાન એની સિદ્ધિ કરી શકે નહિ શબ્દગમ્ય પણ નથી શબ્દ આપ્તના વચનરૂપ

થાય 'ચક્ષુ આત્મા છે, પ્રાણનો આધાર છે તેથી, અથવા જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે તેથી જે પ્રાણનો અથવા જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે તે આત્મા છે, શ્રોત્રની પેઠે ' આ પ્રમાણે દરેક ઇંદ્રિય આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરનાર અનુમાન કરીએ તોપણ અનુમાન બરાબર નથી, કારણ કે ગોલકરહિત અર્થાત્ ચક્ષુ ઇંદ્રિય-રહિત પુરુષને પણ ક્ષુધા તૃષા વગેરે લાગે છે ને એનું જ્ઞાન પણ થાય છે એ જ પ્રમાણે ત્વક્ ઇંદ્રિય પણ પ્રાણ નથી, કારણ કે અમુક અંશે જે પુરુષની ત્વચા નાશ પામેલી હોય તેને પણ ક્ષુધા તૃષા વગેરેનુ જ્ઞાન થાય છે એ પ્રમાણે ઇંદ્રિય આત્મા નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે

મન પણ આત્મા નથી, કારણ કે મન જ્ઞાનનુ કારણ છે, પરતુ જ્ઞાનનો આધાર નથી પછી માત્ર પ્રાણ અવશિષ્ટ રહે છે પ્રાણ આત્મા નથી એમ સિદ્ધ કરવુ અતિશય કઠિન છે, કારણ કે પ્રાણ હોય ત્યાસુધી જીવ રહે છે અને પ્રાણ ન હોય ત્યારે જીવ પણ હોતો નથી એમ આપણે અનુભવીએ છીએ તેથી પ્રાણ જ જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે એમ નિર્ણય પણ થઈ શકે છે —" સુષુપ્તિમા જ્ઞાન હોતુ નથી, પરતુ પ્રાણ હોય છે એમ શ્વાસોચ્છ્વાસ પરથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી પ્રાણ પણ જ્ઞાન વગેરેનો આધાર નથી એમ નિશ્ચય થાય છે તેથી 'પ્રાણ આત્મા નથી, જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી, તેથી દેહની પેઠે' એ પ્રમાણે પ્રાણ આત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે "—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે સુષુપ્તિમા પણ શ્વાસોચ્છ્વાસ છે અને તેથી પ્રાણ એ સમયે પણ પ્રયત્નનો આધાર છે સુષુપ્તિમા જ્ઞાન નથી એ માત્ર જ્ઞાનના કરણ મન અને આત્માનો સયોગ ન હોવાથી જ, તેથી કાઈ પ્રાણ જ્ઞાનનો આધાર હોવાની યોગ્યતાવાળો નથી એમ સિદ્ધ થતુ નથી. તેથી જ્ઞાન વગેરેનો આધાર પ્રાણ હોવાથી, પ્રાણ જ આત્મા અનુમાનથી સિદ્ધ થાય અનુમાનથી પ્રાણથી ભિન્ન આત્મા સિદ્ધ થઈ શકે નહિ દેહ અને પ્રાણનો વિયોગ જ મૃત્યુ છે, તેથી જીવતા પ્રાણીના દેહમા અવશ્ય પ્રાણ રહેલો છે, તેથી પ્રાણથી ભિન્ન આત્મા પદાર્થ માનવાનુ કાઈ કારણ રહેતુ નથી, અને પ્રાણને જ આત્મા માનવામા લાઘવ રહેતુ છે, તેથી અનુમાનથી આત્મા સિદ્ધ કરવા માગીએ તો આત્માને બદલે પ્રાણની સિદ્ધિ થાય અને એ પ્રમાણે હેત્વાભાસ થાય યોગીઓ પ્રાણનો નિરોધ કરે છે તોપણ એમને જ્ઞાન હોય છે અને એઓ જીવે છે એ ખરુ, પરતુ એ સમયે નિરોધ પામેલો પણ પ્રાણ એમના દેહમા રહેલો છે તેથી એઓ જીવે છે ને એમને જ્ઞાન થાય છે કદાપિ નિરોધને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ પ્રાણથી વ્યતિરિક્ત હોવો જોઇએ એમ વિભાવના કરવામા આવે, તોપણ એનાથી માત્ર ચેતનાધર્મવાળો જ આત્મા સિદ્ધ થાય, પરતુ ઉપનિષદ્મા વર્ણવેલો ચિદ્રૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય નહિ તેથી જે આત્માના સ્વરૂપની સિદ્ધિ અનુમાનથી થાય તે સ્વરૂપનો સ્વત સિદ્ધપ્રામાણ્યવાળા ઉપનિષદ્થી બાધ થાય, તેથી અનુમાનથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી.

એ જ પ્રમાણે આત્માનુ શબ્દપ્રમાણથી પણ જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે શબ્દ એટલે આપ્તનું વાક્ય આપ્ત એટલે જેવુ જેવુ હોય તેવું જ કહેનાર. અનુભવથી જ વસ્તુના તત્ત્વનો

હોવાથી, આપ્ત યથાદૃષ્ટાર્થવાદી હોવાથી અને આત્મા અદૃશ્ય હોવાથી એ અનુપપન્ન છે, તેથી ઉપમાનગમ્ય પણ નથી, [પરન્તુ 'એ ઔપનિષદ પુરુષ વિશે પૂછુ છુ' એ શ્રુતિથી 'સર્વ વેદ જેના પદનુ મનન કરે છે' 'સર્વ વેદથી હુ જ વેદ્ય છુ (ભ ગી ૧૫-૧૫)]ઇત્યાદિ સ્મૃતિથી માત્ર શ્રુતિગમ્ય છે એના અર્થનો લૌકિક રીતથી નિર્ણય કરી શકાય નહિ, કારણ કે અલૌકિક છે અને એ લોકોથી વિલક્ષણ છે, પરન્તુ પોતે જ વેદનો વિભાગ કરી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક એની મીમાસા કરનાર વેદવ્યાસના સૂત્રથી (એના અર્થનો નિર્ણય કરી શકાય), કારણ કે એ એના અર્થ જાણનાર છે એમા જીવ બ્રહ્મના સબધના વિચારમા જીવ બ્રહ્મનો અશ જ છે એમ 'નાનાવ્યપદેશને લીધે (જીવ બ્રહ્મનો) અશ (છે)' (બ્ર સૂ ૨ ૩ ૪૩) સૂત્રમા નિર્ણય કરેલો છે આનો અર્થ (નીચે પ્રમાણે છે) જીવ બ્રહ્મનો અશ જ છે –કેમ ?–નાનાવ્યપદેશને લીધે કવચિત્ બ્રહ્મ તરીકે, કવચિત્ ઉત્પન્ન તરીકે, કવચિત્ અજ્ઞ તરીકે, કવચિત્ ચિદ્રૂપ તરીકે,

પૂરેપૂરો નિશ્ચય કરે, અને રાગ વગેરે કારણથી પણ અનુભવથી વિરુદ્ધ કહે નહિ તે આપ્ત, એ પ્રમાણે પતજલિ આપ્તનુ લક્ષણ કહે છે આપ્તનો પણ પ્રથમ અનુભવ થવો જોઇએ અનુભવ થયા વિના આપ્તનુ વાક્ય સભવે નહિ પરતુ આત્મા અદૃશ્ય છે તેથી આપ્તને આત્માનો અનુભવ થતો નથી તેથી આપ્તવાક્યથી પણ આત્માનુ જ્ઞાન થઈ શકે નહિ

આત્માનુ પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને શબ્દથી જ્ઞાન થતુ નથી તેથી જ એનુ ઉપમાનથી પણ જ્ઞાન થાય નહિ કારણ કે ઉપમાન પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણુ પર આધાર રાખે છે

તેથી આત્માનુ જ્ઞાન માત્ર શ્રુતિથી જ થાય છે એ ઔપનિષદ પુરુષ વિશે પૂછુ છુ' 'સર્વ વેદ જેના પદનુ મનન કરે છે સર્વ વેદથી હુ જ વેદ્ય છુ ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ એમ જ કહે છે

આત્માનુ જ્ઞાન માત્ર ઉપનિષદ અર્થાત્ વેદથી જ થાય છે વેદ અલૌકિક છે તેથી એનો અર્થ લૌકિક રીતે કરવો ઉચિત નથ વેદ લૌકિકથી વિલક્ષણ પ્રકારના અર્થાત્ અલૌકિક હોવાથી એઓનો અર્થ લૌકિક રીતિથી કરવો ન જોઇએ પરતુ વેદના વિભાગ કરનાર અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક બ્રહ્મમીમાસા રચનાર વેદવ્યાસજીના સૂત્રથી જ વેદનો અર્થ કરવો જોઇએ, કારણ કે વ્યાસજી જ વેદના અર્થ જાણનાર છે માત્ર વ્યાસજી જ વેદના અર્થ જાણનાર હોવાથી વેદના અર્થ કરવાની કૂચી અર્થાત્ બ્રહ્મસૂત્ર એમણે રચ્યા છે તે પ્રમાણે જ વેદનો અર્થ કરવો જોઈએ

આત્માનુ જ્ઞાન વેદમથી જ થાય છે અને વેદનો અર્થ બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણે જ કરવો જોઇએ એમ સિદ્ધ થયુ તેથી જીવ અને બ્રહ્મનો અર્થાત્ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સબધ કેવા પ્રકારનો છે અને એમનો અભેદ કેમ સભવે છે એનો પણ આપણે બ્રહ્મસૂત્રથી જ નિર્ણય કરવો જોઇએ બ્રહ્મસૂત્રમા જીવ અને બ્રહ્મના સબધનો વિચાર કરતા વ્યાસજી નીચે પ્રમાણે સૂત્ર યોજે છે 'નાના વ્યપદેશને લીધે (જીવ બ્રહ્મનો) અશ (છે)' તેથી જીવ બ્રહ્મનો અશ છે એમ જ વ્યાસજીએ નિર્ણય કરેલો છે આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે જીવ બ્રહ્મનો અશ છે –જીવ બ્રહ્મનો અશ હોવાનુ શુ કારણ ?–નાના વ્યપદેશને લીધે કારણ કે જીવનુ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનુ વર્ણન કરેલુ છે (૧) કોઈ સ્થળે જીવને બ્રહ્મ કહેલો છે જેમકે

ક્વચિત્ ઈશિતવ્ય તરીકે, અણુ તરીકે અને વ્યાપક તરીકે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી નાનાવ્યપદેશ (છે). (આમ) બ્રહ્મવ્યતિરિક્ત એક જ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય સંભવે નહિ તેથી જીવ બ્રહ્માંશ જ છે, આવો અર્થ છે. અથવા નાનાવ્યપદેશ અર્થાત્ ભેદથી વ્યપદેશ, તેથી અંશ, એવો અર્થ (છે). જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ વ્યુચ્ચરે છે તેમ જ આ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો' એમ ઉપક્રમ કરી, 'સર્વે આત્માઓ વ્યુચ્ચરે છે' (બૃ ૨-૧-૨૦) એવી, અને 'કપૂયચરણ રમણીયચરણ' (છાં. ૫-૧૦-૭)એ શ્રુતિ (છે).'જીવનો બોધ બ્રહ્મોપાધિ તરીકે અંગીકાર કરી, વિસ્ફુલિંગના ઔષ્ણ્યની પેઠે જીવ અને ઈશ્વરમાં ચેતનપણું એ સાધારણ ધર્મ છે તેથી ઔપચારિક અંશત્વ કહી, 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ' 'જે આત્મામાં રહી, આત્માનું

'આ આત્મા સર્વાનુભૂ બ્રહ્મ છે'. (૨) કોઈ સ્થલે ઉત્પન્ન થયેલો કહેવો છે; જેમકે 'સર્વ આત્માઓ વ્યુચ્ચરણ પામે છે'. (૩) કોઈ સ્થલે એને અજ્ઞ કહેલો છે; જેમકે 'બે જ્ઞ અને અજ્ઞ, ઈશ અને અનીશ'. (૪) કોઈ સ્થલે એને ચિદ્રૂપ કહેલો છે; જેમકે 'આ ભૂતોમાંથી વિજ્ઞાનઘન જ'. (૫) કોઈ સ્થલે એને ઈશિતવ્ય અર્થાત્ નિયમ્ય કહેલો છે; જેમકે 'એક દેવ ક્ષર આત્માઓને નિયમમાં રાખે છે'. (૬) કોઈ સ્થલે એને અણુ કહેલો છે; જેમકે 'આ આત્મા મનથી અણુ જાણવો'. (૭) કોઈ સ્થલે એને વ્યાપક પણ કહેલો છે; જેમકે 'આ જે વિજ્ઞાનમય છે તે મહાન અજ આત્મા છે.' આ પ્રમાણે જીવને વિરુદ્ધ ધર્મવાળો કહેવો છે. બ્રહ્મ વિના કોઈ પણ એક જ પદાર્થ વિરુદ્ધ ધર્મવાળો સંભવતો નથી, પરંતુ જીવને પણ વેદમાં વિરુદ્ધ ધર્મવાળો કહેલો છે; તેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે'.

અથવા નીચે પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે, કારણ કે એનો નાનાવ્યપદેશ વેદમાં કરેલો છે; અર્થાત્ વેદમાં એનું ભેદથી નિરૂપણ કરેલું છે શ્રુતિ પણ 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ વ્યુચ્ચરે છે તેમ જ આ આત્મામાંથી સર્વે પ્રાણો' એમ આરંભ કરી 'સર્વે આત્માઓ વ્યુચ્ચરે છે' એમ કહે છે. તેથી જ 'કપૂયચરણ રમણીયચરણ' એવી પણ શ્રુતિ છે. 'વ્યુચ્ચરે છે' અર્થાત્ વ્યુચ્ચરણ પામે છે, બહાર નીકળે છે અથવા આવિર્ભાવ પામે છે. 'કપૂયચરણ' અર્થાત્ અસત્ આચરણવાળા. 'રમણીયચરણ' એટલે સદાચરણવાળા. આ શ્રુતિ જીવો પરમાત્મામાંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ કહે છે 'આત્માઓ' એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી જીવાત્મા પરસ્પર ભિન્ન છે એમ આ શ્રુતિ કહે છે. વળી, જીવાત્માઓ પરમાત્મામાંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ ઉપદેશ કરે છે, તેથી જીવાત્માઓ પરમાત્માથી ભિન્ન છે એવો એનો ભાવાર્થ છે; તેથી આ શ્રુતિ જીવાત્માઓ પરમાત્માથી અને પરસ્પર ભિન્ન છે એમ કહે છે. વળી, વિસ્ફુલિંગની પેઠે જીવોનો બ્રહ્મમાંથી વિભાગ થયો છે એમ શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે, તેથી જીવાત્માઓ પરમાત્માના અંશો જ છે એવો શ્રુતિનો બોધ છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવ બ્રહ્મની ઉપાધિ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. એ પ્રમાણે સ્વીકારવાથી પણ આ શ્રુતિઓનો અર્થ કરી શકાય છે. જેમ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગ ઉભયમાં ઔષ્ણ્ય અર્થાત્ ઉષ્ણતા રહેલ છે તેમ જ બ્રહ્મ અને જીવ ઉભયમાં ચેતનપણું રહેલું છે. ચેતનપણું જીવ અને ઈશ્વરનો સામાન્ય ધર્મ હોવાથી, જીવનું અંશપણું ઔપચારિક છે, સત્ય નથી. આ

અતરથી યમન કરે છે ઇત્યાદિ શ્રુતિથી નાનાવ્યપદેશનુ દર્શન થાય છે એમ કહેવું એ પૂર્વાપરવિરોધને લીધે વિદ્વાનોએ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે આભાસ હોવાથી અથવા પ્રતિબિંબ હોવાથી એના મતના અલીક જીવનુ નિયમન અને એમા સ્થિતિ જ્ઞાનૈકઘન પરમાત્માના સભવતા નથી એ જ કારણને લીધે વિસ્ફુલિંગ ચૈતન્યના દૃષ્ટાતથી ચેતનત્વ સાધારણ ધર્મ લઇ ઔપચારિક અશત્વ પણ કહી શકાય નહિ 'જેમ અગ્નિમાથી ક્ષુદ્ર' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ અશત્વાવગમપ્રકાર કહેલો છે

✓ જીવ બ્રહ્મને તાદાત્મ્યસબધ છે

અહીં આ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે બ્રહ્મનુ નિરશત્વ અથવા સાશત્વ લોકસિદ્ધ નથી કે એના અનુરોધે કાંઇ કહી શકાય, પરન્તુ માત્ર વેદથી જ અધિગમ્ય છે એમ હોવાથી, જેમ એ નિરૂપણ કરે તેમ જ એ માનવુ જોઈએ તેથી જ 'આ મતિ તર્કથી હરવી નહિ (ક ૧–૨–) 'જે અલૌકિક ભાવ છે તેને તર્કથી સાધવા નહિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ લૌકિક યુક્તિને અનુસરનાર અર્થમા જ શ્રુતિનુ તાત્પર્ય હોય તો 'આ મતિ'

અશપણુ ઔપચારિક હોવાથી 'જેમ અગ્નિમાથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ' 'જે આત્મામા રહી આત્માનુ અતરથી નિયમન કરે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ નાના અર્થાત્ ભેદથી વ્યપદેશ કરે છે વસ્તુત જીવ અને બ્રહ્મમા અભેદ છે અને અભેદ શ્રુતિ વિશેષ બનવતી હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ કરવો ઉચિત છે

સિદ્ધાન્તી—આ વિદ્વાનોએ ઉપેક્ષા કરવા જેવુ છે કારણ કે એમા પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે, કારણ કે તમારા પ્રમાણે જીવ માત્ર આભાસ અથવા પ્રતિબિંબ છે અને તેથી મિથ્યા છે કેવળ જ્ઞાનઘન પરમાત્મા મિથ્યા જીવનુ નિયમન કરે અથવા મિથ્યા જીવમા સ્થિતિ કરે એ સભવતુ નથી વળી, જીવ અલીક અર્થાત્ મિથ્યા હોવાથી એને વસ્તુત ચેતનપણુ ગુણ હોઈ શકે નહિ, તેથી ચેતનપણુ જીવ અને ઈશ્વરનો સામાન્ય ગુણ હોવાથી જીવમા ઔપચારિક અશપણુ રહેલુ છે એમ પણ કહેવાય નહિ જીવનુ અશપણુ કેવા પ્રકારનુ છે એ 'જેમ અગ્નિમાથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ એ શ્રુતિ જ કહે છે

પૂર્વપક્ષી—(શુ બ્રહ્મ અવયવરહિત હોવાથી જીવ અશ વસ્તુત હોઈ શકે નહિ, તેથી જીવનુ અશપણુ ઔપચારિક જ સ્વીકારવુ જોઇએ)

સિદ્ધાન્તી—બ્રહ્મ અવયવરહિત છે કે અવયવવાળુ છે એ લોકથી સિદ્ધ થતુ નથી, કારણ કે બ્રહ્મનુ માત્ર વેદથી જ જ્ઞાન થાય છે લોકથી અર્થાત્ લૌકિક પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થતુ નથી તેથી લૌકિક પ્રમાણથી બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે કાંઈ પણ કહી શકાય નહિ બ્રહ્મનુ જ્ઞાન માત્ર વેદથી જ થાય છે તેથી જે સ્વરૂપવાળા બ્રહ્મનુ વેદ નિરૂપણ કરે તેવા જ સ્વરૂપવાળુ બ્રહ્મ છે એમ માનવુ જોઇએ લૌકિક પ્રમાણથી વેદે વર્ણવેલા બ્રહ્મના સ્વરૂપમા કાંઈ પણ ફેરફાર કરી શકાય નહિ 'આ મતિ તર્કથી હરવી નહિ' 'જે અલૌકિક ભાવ છે તેને તર્કથી સાધવા નહિ' વગેરે શ્રુતિઓ પણ એ જ ઉપદેશ કરે છે તેથી લૌકિક પ્રમાણ અથવા યુક્તિથી વેદે વર્ણવેલા સ્વરૂપનો બાધ કરવો ઉચિત નથી જો લૌકિક યુક્તિથી બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય થતો હોય અને વેદનુ પણ તાત્પર્ય એ જ અર્થમા હોય, તો 'આ મતિ તર્કથી હરવી નહિ વગેરે શ્રુતિઓ વ્યર્થ થઈ જાય. અરે, વ્યર્થ, એટલુ જ નહિ પણ વિરુદ્ધ

ઇત્યાદિ શ્રુતિ વ્યર્થ અને વિરુદ્ધાર્થ થાય. લોકમાં પણ અયસ્કાંતની સન્નિધિમાં લોહનું પરિભ્રમણ ઇત્યાદિ સ્થલે જ્યા વસ્તુસ્વભાવ જ કાર્યહેતુ છે ત્યાં યુક્તિની સંભાવના નથી —ત્યાં મણિનિષ્ઠ દેવતા આકર્ષિકા છે,–એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે દેવતા પણ લોહને જ આકર્ષે એના હેતુની અપેક્ષામાં દેવતાનો સ્વભાવ જ હેતુ કહેવો પડે, તેથી આવશ્યકતા અને લાઘવને લીધે મણિનો સ્વભાવ જ હેતુ કહેવો ઉચિત છે. એમ જ અહીં પણ શ્રુતિબલથી વસ્તુસ્વભાવ જ એવો છે એમ માનવું, યુક્તિની અપેક્ષા કરવી નહિ તેથી શ્રુતિ જ 'નિષ્કલ નિષ્ક્રિય' ઇત્યાદિથી સાંશત્વનો નિરાસ કરી, 'જેમ અગ્નિમાથાં' ઇત્યાદિથી જીવને બ્રહ્મનો અંશ કહે છે, તેથી જ વ્યાસે પણ આ જ અર્થને દૃઢ કરવા, 'મન્ત્રવર્ણને લીધે' (બ્ર સૂ ૨-૩ ૪૪) 'અને સ્મૃતિ છે' (બ્ર સૂ ૨ ૩ ૪૫) એમ અન્ય હેતુ કહ્યા. મન્ત્રવર્ણ 'સર્વ ભૂત આનો પાદ છે' એમ એ ભૂત જીવોને પાદ હોવાથી અંશ જ કહે છે. 'જીવલોકમાં જીવ થયેલ મારો

અર્થવાળો થાય, કારણ કે એ શ્રુતિઓ એનાથી વિરુદ્ધ જ કહે છે લોકમા પણ જ્યા વસ્તુ સ્વભાવથી જ કાર્યની સિદ્ધિ થયેલ છે ત્યા યુક્તિની સભાવના કરવામા આવતી નથી, જેમકે લોહચુબકની તરફ લોઢું એ ચાય છે ત્યા લોઢાનુ આકર્ષણ કરવુ એ લોહચુબકનો સ્વભાવ જ છે એમ આપણે માનીએ છીએ, પરતુ લોઢાનુ આકર્ષણ કરનાર અન્ય કોઈ હોવુ જોઈએ એવી કોઈ પણ પ્રકારની યુક્તિની સભાવના કરતા નથી –'ત્યા પણ લોહચુબકમા રહેની દેવતા લોઢાનુ આકર્ષણ કરે છે એવી યુક્તિ કરી શકાય'–એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે લોહચુબકમા રહેલો માત્ર દેવતાનો સ્વભાવ જ છે એમ કહો ત્યારે આખરે સ્વભાવની સત્તા સ્વીકાર્યા વિના ચાલ્યુ નહિ, તો લોહચુબકનો જ એવો સ્વભાવ છે એમ સ્વીકારીએ તો દેવતા અને દેવતાનો સ્વભાવ એ બે પદાર્થ ઓછા સ્વીકારવા પડે તેથી લાઘવને લીધે, અને સ્વભાવની અવશ્ય સત્તા સ્વીકારવી પડે તેથી, લોહચુબકનો જ લોઢાનુ આકર્ષણ કરવાનો સ્વભાવ છે એમ સ્વીકારવુ ઉચિત છે. એમ જ અહી પણ શ્રુતિના બલથી બ્રહ્મ જ એવા પ્રકારનુ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ અવયવરહિત છે અને જીવ અશ છે એમ સ્વીકારવુ ઉચિત છે અને યુક્તિની સભાવના કરવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે શ્રુતિ જ 'નિષ્કલ નિષ્ક્રિય' વગેરેથી બ્રહ્મના અશીપણાનો નિરાસ કરે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ અવયવવાળુ નથી એમ કહે છે, અને 'જેમ અગ્નિમાથી' વગેરેથી જીવને બ્રહ્મનો અશ પણ કહે છે, તેથી જ વ્યાસજીએ પણ જીવ બ્રહ્મનો અશ છે એ અર્થ દૃઢ કરવા 'મન્ત્રવર્ણને લીધે' 'અને સ્મૃતિ છે' એ બે સૂત્ર કહ્યા છે '**पादोऽस्य विश्वा भूतानि**' 'સર્વ ભૂત આનો પાદ છે' એ મન્ત્રવર્ણ છે 'પાદ' અર્થાત્ ભાગ 'ભાગ' એટલે અશ 'સર્વ ભૂત' અર્થાત્ સર્વ જીવો આ બ્રહ્મનો અશ છે એવો એ મન્ત્રનો અર્થ છે પદ, ભાગ, અશ એ સર્વ પર્યાય છે અર્થાત્ એઓનો અર્થ એક જ છે '**ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन**' 'જીવ લોકમા જીવ થયેલો મારો જ સનાતન અશ છે' એવી સ્મૃતિ છે તે પણ 'જીવ પરમાત્માનો અંશ જ છે' એમ કહે છે. આ પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મનો અશ હોવાથી જીવને અને બ્રહ્મને તાદાત્મ્યસબધ છે અને એમને તાદાત્મ્યસબધ હોવાથી અભેદશ્રુતિની પણ ઉપપત્તિ થાય છે જેવો સબધ વિસ્ફુલિંગને અગ્નિ સાથે છે તેવો જ

અને વિનિગમક નથી. ચિંતામણિ કલ્પતરુ કામધેનુ આદિની પેઠે અહીં બ્રહ્મમાંથી પણ પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ સંભવે છે, તેથી જોકે 'જેમ અગ્નિમાંથી' એ શ્રુતિથી જ જીવના અંશત્વ અથવા એના અભાવનો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ, તોપણ સૂત્રોથી અને એઓનાથી ઉપદર્શિત શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી અંશત્વ જ નિર્ધારાય છે –'એમ અસાર્વજ્ઞ્યની અનુપપત્તિ આદિ દૂષણગ્રાસ થાય છે'–એમ પણ નહિ, કારણ કે સર્વજ્ઞત્વ આદિ ધર્મો ભગવદિચ્છાથી જ તિરોભૂત થયેલા છે, કેમકે સૂત્રકાર પણ આ જ શંકા દૂર કરવાનો 'પણ પરના અભિધ્યાનથી આના તિરોહિત (છે), તેથી બંધ અને વિપર્યય યુક્ત છે' (બ્ર. સૂ ૩–૨–૫) એમ કહે છે. આનાં અર્થાત્ જીવનાં ઐશ્વર્ય આદિ તિરોહિત છે. 'પરના અભિધ્યાનથી' એ એનો હેતુ છે. પરનું ભગવાનનું અભિધ્યાન અર્થાત્ સ્વકીય અને જીવના સર્વત.ભોગની ઇચ્છા. એ કારણથી જ ઐશ્વર્યઆદિના સદ્ભાવમાં વૈચિત્ર્યના અભાવથી ભોગ ન થાય તેથી જીવમાં સ્વધર્મોનો તિરોભાવ કર્યો,[1] તેથી જ તિરોભાવથી બંધ અને ભગવાનના ધર્મ-થી વિપરીત ધર્મ (જીવના થયા) એવો અર્થ છે [ઐશ્વર્યના તિરોભાવથી દીનતા અને

નિર્ગમનનો પ્રકાર કહ્યો એવો નિશ્ચય કરવાનુ કાંઈ પણ કારણ નથી, તેથી પ્રાણ વગેરેના નિર્ગમનનો પ્રકાર કહ્યો અને આત્માની ઉત્પત્તિ કહી એવો નિશ્ચય કેમ ન કરવો, એનુ કાંઈ કારણ તમે કહી શકો એમ નથી

[1] ચિન્તામણિ કલ્પતરુ કામધેનુ વગેરેમાથી પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ એ પદાર્થો ચિન્તામણિ વગેરેના અંશ નથી, તેથી જેમાથી અમુક પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય તેનો એ પદાર્થ અંશ છે અથવા અંશ નથી એમ નિર્ણય કરી શકાય નહિ તેથી બ્રહ્મમાથી જીવનું નિર્ગમન થાય છે તેથી જ બ્રહ્મના જીવ અંશ છે એમ કહી શકાય નહિ'–એ ખરું, પરંતુ ભગવાન બાદરાયણના સૂત્રો અને એમા કહેલી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે એનો નિશ્ચય થાય છે જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય તો અસર્વજ્ઞ હોઈ શકે નહિ એવી બીતિ રાખવાનુ કારણ નથી, કારણ કે સર્વજ્ઞતા વગેરે ભગવાનના ધર્મો ભગવાનની ઇચ્છાથી જીવમાથી તિરોભૂત થયા છે સૂત્રકાર પણ 'પણ પરના અભિધ્યાનથી આના તિરોહિત (છે) તેથી બન્ધ અને વિપર્યય યુક્ત છે' એ સૂત્રથી ભગવાનની ઇચ્છાથી જીવમાથી સર્વજ્ઞતા વગેરે ભગવાનના ગુણ તિરોભૂત થાય છે એમ કહે છે 'આના' અર્થાત્ જીવના ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવદ્ગુણ તિરોભૂત થયેલા છે જીવનમા પણ ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ભગવાનના છ ગુણ હોય તો જીવ અને ઈશ્વર સમાન ગુણવાળા હોવાથી વૈચિત્ર્ય થાય નહિ, એમ વૈચિત્ર્ય ન હોય તો ભોગ પણ સંભવે નહિ તેથી ભગવાને જીવમાથી એ છ ભગવદ્ ગુણનો તિરોભાવ કર્યો આ તિરોભાવનુ કારણ પણ સૂત્રમા 'પરના અભિધ્યાનથી' એમ કહ્યુ છે 'પર' અર્થાત્ ભગવાન અને 'અભિધ્યાન' એટલે પોતાના અને જીવના સર્વત ભોગની ઇચ્છા તેથી જ ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવદ્ગુણો જીવમા પણ હોય તો વૈચિત્ર્ય ન હોવાથી ભોગ થાય નહિ, તેથી ભોગની ઇચ્છાથી જીવના ઐશ્વર્ય વગેરેનો ભગવાને તિરોભાવ કર્યો, તેથી ભગવદ્ધર્મના તિરોભાવને લીધે જીવને બધ અને ભગવદ્ધર્મથી વિપરીત ધર્મ પ્રાપ્ત થયા ભગવાનના ઐશ્વર્ય ધર્મના તિરોભાવથી જીવ દીન અને પરાધીન થયો, (૨) વીર્યના તિરો-

પરાધીનતા, વીર્યના તિરોભાવથી સર્વદુઃખસહનતા, યશના તિરોભાવથી સર્વહીનતા, શ્રીના તિરોભાવથી જન્મઆદિ સર્વ આપદની વિષયતા, જ્ઞાનના તિરોભાવથી દેહાદિમા અહબુદ્ધિ અને અપસ્મારગ્રસ્તની પેઠે સર્વનુ વિપરીતજ્ઞાન, વૈરાગ્યના તિરોભાવથી વિષયમા આસક્તિ આનદાશ તો પૂર્વે જ તિરોહિત થયેલો જેથી જીવભાવ થયો તેથી જ 'અનુપપત્તિને લીધે ઈતર નહિ' (બ્ર સૂ ૧-૧-૧૫) 'ભેદવ્યપદેશને લીધે' (બ્ર સૂ ૧-૧-૧૬) ઇત્યાદિથી જીવમા આનંદનો સૂત્રકારે નિષેધ કર્યો]

'કારણસામ્ય છે તો એક જડ અને એક ચેતન કેમ ? જ્ઞાન તિરોહિત થવાથી જીવમા અલ્પજ્ઞતા પણ કેમ ?'—અહી આચાર્યોએ કહેલુ છે સચ્ચિદાનન્દરૂપ બ્રહ્મમા 'સત્ય વિજ્ઞાન આનન્દ બ્રહ્મ' શ્રુતિથી ત્રણ સ્વરૂપ ભૂતધર્મ છે 'જે સર્વજ્ઞ' (મુ ૧-૧-૯) એ શ્રુતિથી અને ભગવાન એ નામની વ્યુત્પત્તિથી ધર્મરૂપ પણ જ્ઞાન છે એમ માનવું એમા સ્વરૂપાત્મક સદશથી જડનો ઉદ્ગમ પ્રથમ કહેલો છે પછી એવા જ ચિદશમાથી તદ્રૂપ જ જીવનો ઉદ્ગમ કહેલો છે તેથી જડ સન્માત્રકાર્ય હોવાથી એમા ચિત્નો તિરોભાવ છે જીવ ચિત્કાર્ય હોવાથી ચિદ્રૂપ છે તેથી, અને સત્ત્વથી ઉપલભ્યમાન થાય છે તેથી એમા આનદનો જ તિરો

ભાવથી સર્વ દુઃખ સહન કરનાર થયો (૩) યશના તિરોભાવથી સર્વથી હીન થયો, (૪) શ્રીના તિરોભાવથી એને જન્મ વગેરે સર્વ આપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ (૫) જ્ઞાનના તિરોભાવથી દેહ વગેરેમા અહબુદ્ધિ થઈ અને અપસ્મારથી પીડિતની પેઠે સર્વ વિપરીત જ્ઞાન થયુ (૬) વૈરાગ્યના તિરોભાવથી વિષયમા આસક્તિ થઈ આનદ અશનો પ્રથમ જ જીવભાવ થયા પહેલા જ તિરોભાવ થયો હતો, કારણ કે આનદ અશના તિરોભાવથી જ જીવભાવ થયો હતો, તેથી જ સૂત્રકાર પણ 'અનુપપત્તિને લીધે ઇતર નહિ 'ભેદવ્યપદેશને લીધે' ઇત્યાદિ સૂત્રોથી જીવમા આનદ અશ નથી એમ કહે છે

પૂર્વપક્ષી—જડ અને જીવ ઉભયનુ કારણ બ્રહ્મ સમાન છે, તથાપિ એક જડ થાય છે અને એક ચેતન થાય છે વળી, જીવમાં જ્ઞાન પણ તિરોહિત થયુ છે તોપણ અલ્પ છે, જડમા અલ્પ પણ જ્ઞાન નથી કારણ સમાન હોવા છતા આ બે કેમ સભવે ?

સિદ્ધાન્તી—આ શકાનુ સમાધાન આચાર્યે કરેલુ છે '**सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म**' એ શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ત્રણ અશ છે (૧) સત્ (૨) ચિત્ (૩) આનન્દ આ ત્રણ અશ બ્રહ્મના સ્વરૂપ જ છે, તેથી અધિક બ્રહ્મનો ધર્મ પણ જ્ઞાન છે એવુ 'જે સર્વજ્ઞ છે એ શ્રુતિથી સ્પષ્ટ જણાય છે વળી, 'ભગવાન' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરીએ 'ભગવાન' અર્થાત્ ભગવાળા ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છને 'ભગ' કહે છે તેથી 'ભગવાન' એટલે આ છ ગુણવાળા આ છમા જ્ઞાન ગુણનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી પણ ભગવાનનો ગુણ જ્ઞાન પણ છે. બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ત્રણ અશ છે તેમાથી (૧) સત્ અશમાથી જડ પદાર્થનો ઉદ્ગમ થાય છે, એ પ્રાણ લોક વગેરેનો ઉદ્ગમ થાય છે એમ શ્રુતિ પ્રથમ કહે છે, (૨) પછી બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ચિત્ અશમાથી ચિદ્રૂપ જીવોનો ઉદ્ગમ થાય છે, એમ વિસ્ફુલિંગદૃષ્ટાન્તથી શ્રુતિ કહે છે, તેથી જડ માત્ર સત્ અશના જ કાર્ય હોવાથી એનામા ચિત્ અશ (અને આનદ અશનો) તિરોભાવ છે (૩) જીવો ચિત્ અશના ભાવ છે અને સત્ અશથી એમની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેથી એમનામા માત્ર આનદ અશનો જ તિરોભાવ

ભાવ છે. આ સચ્ચિત્‌નો પણ તિરોભાવ હોય તો સ્વરૂપહાનિ જ થાય. તિરોહિત થયેલું તો ભગશબ્દવાચ્ય ધર્મરૂપ જ્ઞાન છે, તેથી સર્વ અનવદ્ય છે. અત્ર ભગવદિચ્છા જ નિયામિકા છે એમ માનવું. આનો (જડ જીવનો) ભેદાભેદવિચાર અગ્રે કહીશું.

<u>પ્રાપ્ત થયેલની હાનિ અને ન કરેલાંની પ્રાપ્તિ કરાવવારૂપ દોષ ભગવાનમાં નથી</u>

'બ્રહ્મરૂપ જ જીવના સહજ ગુણ તિરોહિત કરી મિથ્યાજ્ઞાન આદિ દોષયુક્ત કરવાથી ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતઅભ્યાગમ થશે'—એમ નહિ એ જીવકૃતમાં જ અને જીવમાં જ દૂષણ થાય એમાં પણ લોકમાં પણ અસ્વતન્ત્ર જીવની કૃતિમાં જ, કારણ કે લોકમાં પણ સ્વતન્ત્ર રાજાઓ સ્વવિહારાર્થ પ્રાચીન વિચિત્ર ભવન પ્રાકાર ગોપુર આદિનો ભંગ કરી ત્યાં જ અભિરોધાનાદિ કરે છે,

છે જો જીવોમાં આ બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત સત્ અંશ અને ચિત્ અંશનો પણ તિરોભાવ હોય તો જીવના સ્વરૂપની જ હાનિ થાય, તેથી જીવમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ચિત્ અંશનો તિરોભાવ નથી, પરંતુ ભગવાનના ધર્મ જ્ઞાનનો તિરોભાવ ભગવદિચ્છાથી થયેલો છે, અને આ ભગવાનના ધર્મ જ્ઞાનનો તિરોભાવ થવાથી જ એને દેહ વગેરેમાં અહંબુદ્ધિ વગેરે દોષ પ્રાપ્ત થયા છે, પરંતુ બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ચિત્ અંશનો તિરોભાવ જીવમાંથી થયો નથી, તેથી આ સિદ્ધાન્તમાં કાંઈ પણ દોષ નથી. આ સર્વ તિરોભાવ વગેરેની નિયામક ભગવાનની ઈચ્છા જ છે એમ જાણવું. જડ અને જીવના ભેદાભેદનો વિચાર આગળ લીલાના નિત્યપણાનો વિચાર કરતી વખતે કરીશું.

(જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે અને જીવને અને બ્રહ્મને તાદાત્મ્યસંબંધ છે એમ સ્વીકારી, ભગવાનની ઈચ્છાથી જીવમાં ભગવદ્‌ગુણનો તિરોભાવ થાય છે એમાં પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મસ્વરૂપ જીવોના સહજ ગુણ ઐશ્વર્ય વીર્ય વગેરેનો ભગવાન તિરોભાવ કરે અને જીવોમાં મિથ્યાજ્ઞાન અનીશતા વગેરે દુર્ગુણ સ્થાપન કરે તો ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષ પ્રાપ્ત થાય. ઐશ્વર્ય વીર્ય વગેરે ભગવાનના છ ગુણ જીવમાં ઉપસ્થિત થયા હતા અથવા જીવને પ્રાપ્ત થયા હતા. તેની કાંઈ પણ કારણ વિના જીવને હાનિ થાય છે, અને જીવે પૂર્વે કાંઈ પણ દોષ કર્યો નહોતો તોપણ દોષના ફલરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન અનીશતા વગેરેનો એને અભ્યાગમ થાય છે, અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાન વગેરેની કાંઈ પણ કારણ વિના એને પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી ભગવાન પોતાની ઈચ્છાથી જીવના ભગવદ્‌ગુણનો તિરોભાવ કરે એ સંભવતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ કૃતિના વિષયમાં દૂષણ છે, અથવા કૃતિમાં દોષ આણનાર કોઈ દૂષણ છે, અથવા કર્તામાં દોષ આણનાર કોઈ દૂષણ છે? અર્થાત્ એ જીવના દોષ છે કે ભગવાનની કૃતિના દોષ છે કે ભગવાનના દોષ છે? જીવના દોષ નથી, કારણ કે કૃતિના વિષય જીવના દોષ ગણીએ તો લૂંટારા સજ્જનને લૂંટે એમાં સજ્જનનો દોષ ગણાય. કૃતિના અથવા કર્તાના દોષ છે એમ કહો તો એ જીવની કૃતિ હોય તો જ, અથવા જીવ એઓનો કર્તા હોય તો જ એ દોષ છે. એમાં પણ અસ્વતંત્ર જીવની કૃતિ હોય તો જ એ દોષરૂપ છે, સ્વતંત્ર જીવની કૃતિમાં દોષ નથી. લોકમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે સ્વતંત્ર રાજાઓ પોતાના વિહાર માટે પ્રાચીન વિચિત્ર ભવન પ્રાકાર ગોપુર વગેરેનો ભંગ કરે છે અને ત્યાં બાગબગીચા અથવા ઉદ્યાન કરે છે. આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર રાજાઓ માત્ર

અને નિજસેવકમાં પણ કદાચિત્ સ્થિતનાં પણ ઐશ્વર્યઆદિ હરે છે અને સેવાથી સંતોષ પામી પુનર્દાન કરે છે એમ જોઈએ છીએ; તો પછી સકલલોકનિયામક સકલજગત્કારણના કારણ ભગવાન સ્વદાસ જીવનાં (ઐશ્વર્યાદિ) અન્યથા કરે એમાં શંકા પણ કેવી? વળી, સર્ગસ્થિતિસંહારમાં પણ ભગવાન જ કર્તા હોવાથી સ્થિતનો સંહાર કરી, પુનઃ એમ કરવામાં પણ આ દોષો થશે. કર્તા ન હોય તો જગત નિત્ય થાય, અથવા એનો અસંભવ જ થાય. ભગવાન પોતે જ 'જે સાત્વિક ભાવો છે અને જે રાજસ અને તામસ છે તે મારામાંથી છે એમ એઓને જાણ. હું એઓનામાં નથી, એઓ મારામાં છે. એ ત્રણ ગુણમય ભાવથી મોહિત થયેલું આ સર્વ જગત મને એઓનાથી પર અવ્યય જાણતું નથી.' (ભ. ગી. ૭–૧૨, ૧૩) એમ માયાના મોહથી સ્વાજ્ઞાન કહી માયા સ્વેચ્છાથી જ મોહ કરે છે એમ કહેવા 'આ ગુણમયી દૈવી માયા મારી છે' (ભ. ગી. ૭–૧૪) એમ માયામાં સ્વાધીનતાનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી પણ બન્ધ પણ ભગવદિચ્છાને જ અધીન છે. આમ હોવાથી જે જીવ વિશે જેવી ઇચ્છા તેને અનુરૂપ જ અવિદ્યા આદિ શક્તિઓ સત્ત્વઆદિ

જડ પદાર્થનો જ ભગ કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ પોતાના સેવકોના પણ ઐશ્વર્ય વગેરેનું કોઈ સમયે હરણ કરે છે અને નિરપેક્ષ સેવાથી સંતોષ પામી પાછુ એનુ દાન પણ કરે છે. જ્યારે રાજાઓ આ પ્રમાણે કરી શકે છે તો પછી સકલ લોકને નિયમમા રાખનાર, સકલ જગતના કારણ પિતામહ વગેરેના પણ કારણ એવા ભગવાન પોતાના દાસ જીવના સંબધમાં ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ કરે એમા દોષ ક્યાં જ સંભવે?

વળી, ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ જો ભગવાનમા પણ દોષરૂપ હોય તો ભગવાન જગતનાં સર્ગ સ્થિતિ અને લયના કર્તા હોવાથી ભગવાન સર્ગ કરે ત્યારે જીવોને અમુક સ્થિતિમા મૂકે તેથી જીવોને અકૃતનો અભ્યાગમ અર્થાત્ પ્રાપ્તિ થાય છે અને લય કરે ત્યારે એમની સ્થિતિનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ એમને ઉપસ્થિતની હાનિ થાય છે. એ પ્રમાણે સર્ગ અને લય કરવામા પણ ભગવાનને એ જ દોષ પ્રાપ્ત થાય સર્ગ અને લય કરવામા ભગવાનને એ દોષ પ્રાપ્ત ન થાય એ માટે ભગવાન સર્ગ અને લયના કર્તા નથી એમ કહીએ તો અન્ય કોઈ એઓનો કર્તા ન હોવાથી, લય ન થવાથી જગત નિત્ય જ સિદ્ધ થાય. અથવા જગતના સર્ગનો કોઈ કર્તા ન હોવાથી જગત સંભવે જ નહિ, પરતુ આપણને જગતનો અનુભવ થાય છે તેથી એ પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે, તેથી ભગવાનમાં ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષ નથી; તેથી મોક્ષ પણ ભગવાનને જ અધીન છે એ જ પ્રમાણે જીવોનો બંધ પણ ભગવાનની જ ઇચ્છાને આધીન છે, કારણ કે ભગવાન પોતે જ 'જે સાત્વિક ભાવો છે અને જે રાજસ અને તામસ છે તે મારામાથી જ છે એમ એઓને જાણ હું એઓનામા નથી, એ મારામાં છે. એ ત્રણ ગુણમય ભાવથી મોહિત થયેલું આ સર્વ જગત મને એઓનાથી પર અવ્યય જાણતું નથી.' એ પ્રમાણે સર્વ જગત માયાના મોહથી જ ભગવાનને જાણતું નથી એમ કહે છે. ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જ માયા મોહ કરે છે એમ દર્શાવવા 'આ ગુણમયી દૈવી માયા મારી છે' એમ પોતાને અધીન છે એમ કહે છે. માયા ભગવાનને અધીન છે, અને માયાથી સર્વ જગત મોહ પામી ભગવાનના સ્વરૂપને જાણતું નથી અને બદ્ધ થાય છે તેથી બંધનું કારણ માયા ભગવાનને અધીન હોવાથી, બંધ પણ ભગવાનની

ભેદથી એને વ્યાપે છે એ ભગવાનનુ મહત્ ઐશ્વર્ય છે તેથી જ 'હે પાર્થ, દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્માઓ તો મને અવ્યય ભૂતાદિ જાણી, અનન્યમન થઇ ભજે છે' (ભ ગી ૯ ૧૩) 'ભૂતેના પૃથગ્વિધ ભાવો મારામાથી જ થાય છે' (ભ ગી ૯–૫) 'મારામાથી સ્મૃતિ જ્ઞાન અને અપોહન થાય છે' (ભ ગી ૧૫ ૧૫) એમ પણ ભગવાને કહ્યુ છે વળી, સ્વયૌક્તિક અર્થમાં આ દૂષણ ઉદ્ભવે જેથી એમ કલ્પના કરે, પરંતુ શ્રુતિસિદ્ધ (અર્થમા) નહિ, કારણ કે રાજાની આજ્ઞા આક્ષેપયોગ્ય નથી 'આ જ જેનો આ લોકમાથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે, આ જ જેનો અધ પાત કરવા ઇચ્છે તેની પાસે દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે' (કૌ. ૩–૯) એ શ્રુતિ અને 'જે આત્મામાં રહી આત્માનું અંતરથી યમન કરે છે' એ શ્રુતિ પણ અમે કહ્યો તે જ અર્થ કહે છે તેથી જ 'આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી' (બૃ ૩ ૭–૨૩) ઇત્યાદિની પણ સંગતિ થાય છે, કારણ કે અન્ય સ્વતત્ર કર્તા નથી તેથી જ સૂત્રકાર પણ જીવના કર્તૃત્વનું નિરૂપણ કરી, એ સ્વત અથવા ઈશ્વરથી છે એમ આશંકા કરી,

ઇચ્છાને જ અધીન છે તેથી જે જીવને જેવી સ્થિતિમા મૂકવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય તે જીવને તેવી સ્થિતિમા મુકાવનારી અવિદ્યા વગેરે શક્તિઓ સત્ત્વ રજ વગેરે ભેદથી વ્યાપે છે સર્વ જીવને ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યાપે છે, એ ભગવાનનુ ઘણુ ઐશ્વર્ય છે! તેથી જ ભગવાન પણ 'હે પાર્થ, દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્માઓ તો મને અવ્યય ભૂતાદિ જાણી અનન્યમન થઈ ભજે છે' 'ભૂતોના પૃથગ્વિધ ભાવો મારામાથી જ થાય છે' 'મારામાથી સ્મૃતિ જ્ઞાન અને અપોહન થાય છે' એમ કહે છે 'અનન્યમન થઈ ભજે છે અર્થાત્ મારી અનન્ય ભક્તિ કરે છે મારા સિવાય અન્યને ભજતા નથી' 'પૃથગ્વિધ' અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના 'અપોહન' અર્થાત્ નિવૃત્તિ, દૂર થવુ એ

વળી, આપણી પોતાની યુક્તિથી કલ્પેલા અર્થમા ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષની કલ્પના કરી શકાય જે યુક્તિનો આશ્રય કરવાથી દોષ આવે તે યુક્તિનો ત્યાગ કરવા પોતાની યુક્તિથી કલ્પેલા અર્થમા એ દોષની કલ્પના કરી શકાય, પરતુ શ્રુતિએ કહેલા અર્થમા એ દોષની કલ્પના કરવી ઉચિત નથી, કારણ કે રાજાની આજ્ઞામા કાંઇ પ્રશ્ન કરી શકાય એમ નથી રાજાની આજ્ઞા આજ્ઞા જ છે અને એ પ્રમાણે વર્તન કરવુ જ જોઈએ, એમા કાંઈ પણ દોષ સભવતો નથી. એ જ પ્રમાણે શ્રુતિ ભગવાનનુ વાક્ય અથવા ભગવાનની આજ્ઞા હોવાથી એણે કહેલા અર્થમા કાંઈ દૂષણ સભવતુ નથી અમે કહ્યો તે અર્થ શ્રુતિ પણ કહે છે "આ જ જેનો આ લોકમાથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે તેની પાસે સારા કર્મ કરાવે છે, આ જ જેનો અધ પાત કરવા ઇચ્છે તેની પાસે દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે' 'જે આત્મામા રહી આત્માનુ અંતરથી યમન કરે છે' એ શ્રુતિઓ પણ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન જ જીવોના બધ અને મોક્ષ છે એમ કહે છે આમ હોવાથી 'આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી' વગેરે શ્રુતિઓની સગતિ થાય છે, કારણ કે માત્ર ભગવાન જ સ્વતત્ર કર્તા છે ભગવાન વિના અન્ય કોઈ સ્વતત્ર કર્તા નથી તેથી સ્વતત્ર દ્રષ્ટા પણ ભગવાન જ છે ભગવાન જ સ્વતત્ર કર્તા છે એમ સિદ્ધ કરવા, સૂત્રકાર પ્રથમ જીવના કર્તૃત્વનુ વર્ણન કરે છે.

'એ પરથી છે, શ્રુતિને લીધે' (બ્ર. સૂ. ૨-૩-૪૧) એમ સિદ્ધાન્ત કહે છે. તેથી જીવ સર્વથા પરતન્ત્ર હોવાથી અકૃતાભ્યાગમ એમાં દોષરૂપ નથી.

જીવની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ પણ અદૃષ્ટને નહિ, પણ ભગવાનની ઇચ્છાને જ અધીન છે.

જે (લોકો) આ શંકાનો પરિહાર કરવા-જીવે પૂર્વે કરેલા ધર્માધર્મસાપેક્ષ જ ઈશ્વર (કર્મ) કરાવે છે, અન્યથા ઈશ્વર જ પ્રવર્તક અને નિવર્તક હોવાથી સ્વર્ગની 'કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' 'બ્રાહ્મણને હણવો નહિ' ઇત્યાદિ વિધિનિષેધ અનર્થક થાય તેથી વિધિનિષેધથી જ પ્રવર્તમાન અથવા નિવર્તમાનની પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ ઈશ્વર કરાવે છે. કોઈની વિહિતમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે, કોઈની હોતી નથી, કોઈની નિષિદ્ધમાંથી નિવૃત્તિ હોય છે, કોઈની હોતી નથી, એમાં પણ પૂર્વ પૂર્વ એવા પ્રકારનું કર્મ જ નિમિત્ત છે, કારણ કે પ્રવાહ અનાદિ છે. તેથી જીવમાં અકૃતાભ્યાગમ નથી-એમ કહે છે, તેમનો અનીશ્વરવાદ જ થાય છે.-'કર્મ જડ હોવાથી ફલસમર્પક હોઈ શકે

પછી જીવ સ્વતઃ કર્તા છે કે એનું કર્તૃત્વ ભગવાનને અધીન છે એવી શંકા કરી, 'એ પરથી, શ્રુતિને લીધે' એમ સૂત્ર યોજે છે. 'એ' અર્થાત્ જીવનું કર્તૃત્વ. 'પરથી' એટલે જીવથી પર ભગવાનથી. જીવનું કર્તૃત્વ ભગવાનથી છે, અથવા જીવનું કર્તૃપણું ભગવાનને અધીન છે, કારણ કે 'આ જ જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે' વગેરે શ્રુતિ છે; તેથી જીવ સ્વતંત્ર કર્તા નથી. જીવ પરતંત્ર હોવાથી જીવોને ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય એ દોષ નથી.

(અહીં પૂર્વમીમાંસાવાળા પૂર્વપક્ષ કરે છે.)

પૂર્વપક્ષી—પૂર્વે જીવે કરેલા ધર્મ અને અધર્મ અથવા પુણ્ય અને પાપ ધ્યાનમાં લઈ ઈશ્વર જીવ પાસે સુકૃત અથવા દુષ્કૃત કરાવે છે. ઈશ્વર સ્વતંત્રતાથી માત્ર પોતાની ઈચ્છાને જ અનુસરી જીવ પાસે કર્મ કરાવતા નથી, પરંતુ જીવનાં પૂર્વનાં કર્મને અનુસરી એમની પાસે કર્મ કરાવે છે. જો ઈશ્વર એ પ્રમાણે જીવ પાસે કર્મ કરાવતા ન હોય, પરંતુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વતંત્રતાથી કર્મ કરાવતા હોય તો 'સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' 'બ્રાહ્મણને હણવો નહિ' વગેરે વિધિ અને નિષેધ નિરર્થક થઈ જાય, કારણ કે જીવ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વતંત્રતાથી કર્મ કરી શકતો નથી તો પછી, 'સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' 'બ્રાહ્મણને હણવો નહિ' વગેરે ઉપદેશ એને નિરર્થક જ છે. તેથી જીવ વિધિ અને નિષેધ ધ્યાનમાં લઇ કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે અથવા નિવૃત્ત થાય છે, અને ઈશ્વર એની પાસે એ પ્રમાણે કર્મ કરાવે છે અથવા એની કર્મમાંથી નિવૃત્તિ કરાવે છે. કોઈ જીવની વિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, કોઈની થતી નથી, કોઈ જીવ નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્ત થાય છે, કોઈ નિવૃત્ત થતો નથી, એનું કારણ તે તે જીવનાં પૂર્વે કરેલાં કર્મ જ છે પૂર્વે કરેલાં કર્મને અનુસાર પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ થાય છે અથવા થતી નથી. પ્રવાહ અનાદિ હોવાથી પૂર્વ પૂર્વનાં કર્મ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વગેરેનાં કારણ સુખેથી કલ્પી શકાય છે, તેથી જીવને અકૃતાભ્યાગમ થતો નથી અથવા નહિ કરેલા કર્મના ફલ ભોગવવાં પડતા નથી. તેમજ એને ઉપસ્થિતહાનિ પણ નથી, કારણ કે પૂર્વે કરેલાં કર્મ પ્રમાણે એની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ થયા કરે છે, અને કરેલાં કર્મ નિષ્ફલ થતા નથી

સિદ્ધાન્તી—એમ માને તે અનીશ્વરવાદી સિદ્ધ થાય છે. તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વરની

નહિ, તેથી ફલસમર્પક તરીકે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય'–એમ નથી. અન્યથાનુપપત્તિથી કલ્પ્યમાન કર્મ એવા જ પ્રકારનું કલ્પી શકાય.–"(ઈશ્વર) કૃતપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા છે વિહિત પ્રતિષિદ્ધના અવૈયર્થ્યને લીધે' (બ્ર. સૂ ૨ ૩ ૪૨) એ તત્ત્વસૂત્રને લીધે એમ કહીએ છીએ" એમ નથી એનો અર્થ તમે જાણતા નથી, કારણ કે પૂર્વોક્ત ન્યાયથી 'એ પરથી (છે), શ્રુતિને લીધે' (બ્ર સૂ ૨-૩-૪૧) પૂર્વસૂત્રથી ઈશ્વરમાંથી જ કર્તૃત્વનુ નિરૂપણ થયું, એટલે પ્રવર્તક અથવા નિવર્તક તરીકે અભિમત વિધિ અને નિષેધનું વૈયર્થ્ય થયું. ત્યાં–'ઈશ્વર સાક્ષાત્ કોઈની પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરતા નથી તેથી વિધિનિષેધ દ્વારા જ એમ કરે છે'–એ સમાધાન યોગ્ય નથી, કારણ કે (એમ હોય તો) સર્વ જ સન્માર્ગમાં જ રહે તેથી વિધિનિષેધ હોવા છતાં અપ્રવૃત્તિ અને અનિવૃત્તિ છે, એની ઉપપત્તિ માટે પૂર્વ પૂર્વ કર્મની કલ્પના પણ અયુક્ત છે, કારણ કે પ્રવાહ અનાદિ હોવાથી પૂર્વ પૂર્વ કર્મથી જ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની ઉપપત્તિ થવાથી વિધિનિષેધ વ્યર્થ થાય. આમ હોવાથી પ્રામાણિકત્વના અભાવથી યાગાદિ

કોઈ આવશ્યતા રહેતી નથી–'કર્મ જડ હોવાથી પોતાના ફળ આપી શકે નહિ, અને તેથી ફળના આપનાર ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય છે',–એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિથી તમે કર્મની કલ્પના કરો છો, તે કર્મ જ ફલ આપી શકે એવું કલ્પવુ જોઈએ કર્મની કલ્પના કરવી જ પડે છે તો પછી પોતાના ફલ આપવાની શક્તિવાળુ જ કર્મ કલ્પવુ જોઈએ

પૂર્વપક્ષી— ઈશ્વર કૃતપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા છે, વિહિત પ્રતિષિદ્ધના અવૈયર્થ્યને લીધે' એ તત્ત્વસૂત્રને અનુસરી, ભગવાન પૂર્વના કર્મની અપેક્ષાથી અથવા પૂર્વના કર્મને અનુસરી કર્મ કરાવે છે, વગેરે અમે કહીએ છીએ

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી તમે એ સૂત્રનો અર્થ જાણતા નથી તેથી એમ કહો છો, કારણ કે અમે પ્રથમ સિદ્ધ કર્યું તેમ 'એ પરથી છે, શ્રુતિને લીધે' એ તત્ત્વસૂત્રથી ભગવાન જ જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે એમ સિદ્ધ થાય છે ભગવાન જ જીવની કર્મમા પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરાવે તેથી વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ ન થાય તે માટે "ભગવાન સાક્ષાત્ કોઈ જીવની પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરતા નથી, પરતુ વિધિ અને નિષેધ 'દ્વારા જ વિધિ અને નિષેધની અપેક્ષાથી જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે, અર્થાત્ વિધિ અને નિષેધને લીધે જ જીવની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થાય છે અને ભગવાન એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે" એમ માનવુ ઉચિત નથી, કારણ કે વિધિ અને નિષેધ જ જીવની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવતા હોય તો સર્વ જીવો સન્માર્ગમા જ વર્તન કરત, સર્વ જીવો વિહિત કર્મમા પ્રવૃત્ત થાત અને નિષિદ્ધ કર્મમાથી નિવૃત્તિ પામત પરતુ એવો અનુભવ થતો નથી ઘણા જીવોની વિહિત કર્મમા પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને નિષિદ્ધ કર્મમાથી નિવૃત્તિ થતી નથી- વિધિ અને નિષેધ હોવા છતા ઘણા જીવોની વિહિત કર્મમા અપ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ કર્મમાથી અનિવૃત્તિ જોવામા આવે છે, તેથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વિધિ અને નિષેધથી થતી નથી, પરતુ પૂર્વે કરેલા કર્મથી થાય છે'–એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે (૧) કર્મનો પ્રવાહ અનાદિ છે તેથી કર્મથી જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થાય છે એમ માનીએ તો વિધિ અને નિષેધ નિરર્થક થઈ જાય જીવોની કર્મમા પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ એમણે પૂર્વે કરેલા કર્મથી જ થતી હોય, તો 'સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' 'બ્રાહ્મણને હણવો

કરણ અંધપરંપરા થઇ જાય, અને ધર્મત્વની હાનિ થાય. ફલોદ્દેશના અભાવને લીધે, ફલજનકત્વના નિર્વાહક અપૂર્વની કલ્પના કરવામાં પ્રયોજન ન રહેવાથી, અને આ કર્મ નષ્ટ થવાથી અગ્રિમ કર્મની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તનું પણ નિરૂપણ થઇ શકે નહિ. આના સમાધાન માટે વિદ્યાદિ જ પ્રવર્તક તથા નિવર્તક છે, અને એઓને જાણનારની પણ અપ્રવૃત્તિ તથા અનિવૃત્તિ વિચિત્ર ઇશ્વરેચ્છાથી છે એમ કહેવું જોઇશે એમ હોવા છતાં પણ આવશ્યકતા અને લાઘવને લીધે ઇશ્વરેચ્છા જ એવી હો, એમનું પ્રયોજન નથી; અને એમ માનવાથી અંધપરંપરાનો પણ સંભવ નથી, કારણ કે (પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ) ઇશ્વરેચ્છાજન્ય છે. વિધિ ન જાણનાર બાલની પણ નૈસર્ગિક ધર્મપ્રવૃત્તિ દેખાય પણ છે,–"એમ પણ નિસ્તાર નથી, કારણ કે ઇશ્વર સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ તરીકે કર્મ કરાવતા નથી,

નહિ' વગેરે વિધિ અને નિષેધની કાંઈ પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. (૨) વળી, વિધિ અને નિષેધ નિરર્થક હોવાથી, યજ્ઞ વગેરે જે સારા પુરુષો કરે છે તે માત્ર અંધપરંપરા જ કહેવાય. અને (૩) ધર્મની હાનિ થઈ જાય, કારણ કે વિહિત કર્મ કરે તે ધર્મ, પરંતુ વિધિ જ નિરર્થક હોય તો ધર્મ ક્યાં રહે? એ પ્રમાણે અધર્મની પણ હાનિ થાય, કારણ કે નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્ત ન રહે એ અધર્મ, પરંતુ નિષેધ જ નિરર્થક હોય તો અધર્મ ક્યાં રહે? વળી, (૪) વિધિ અને નિષેધ નિરર્થક હોવાથી, જીવ કર્મ કરે ત્યારે એ ફલની ઇચ્છા કરી શકે નહિ. ફલની ઇચ્છા વિના કર્મ કરવામાં આવે ત્યારે કર્મનું ફલ આપનાર 'અપૂર્વ'ની કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા રહે નહિ; તેથી 'અપૂર્વ' સંભવે જ નહિ. એ કર્મ તો નાશ પામ્યું કર્મ થયું કે તરત નાશ પામે છે, તેથી કર્મનો નાશ થયો. 'અપૂર્વ' છે જ નહિ તો આગના કર્મમાં અર્થાત્ ભાવી કર્મમા પ્રવૃત્તિ કોણ કરાવે? ભાવી કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કોઈ રહેતું નથી. એનું સમાધાન કરવા એમ માનવું જોઈએ કે વિધિ અને નિષેધ જ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરાવે છે, અને વિધિ અને નિષેધનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં પણ કોઈની વિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને કોઈની નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ થતી નથી, એ સર્વ ભગવાનની વિચિત્ર ઇચ્છાને લીધે જ થાય છે એમ માનો અને વિધિ નિષેધ અને ભગવાનની ઇચ્છા એ ત્રણનો સ્વીકાર કરો એ કરતાં ઈશ્વરની ઇચ્છા જ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ વગેરે કરાવે છે એમ માનવું વધારે સારું છે, કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છા માન્યા વિના તો ગતિ જ નથી. ઈશ્વરની ઇચ્છા સ્વીકાર્યા વિના ચાલે એમ નથી, તો વિધિ અને નિષેધ નિરર્થક સ્વીકારવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. વિધિ નિષેધ અને ઈશ્વરેચ્છા એ ત્રણ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનાં કારણ કહેવા કરતાં ઈશ્વરની ઇચ્છા એક જ કારણ માનવામાં લાઘવ પણ છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ થાય છે એમ માનવાથી યજ્ઞ વગેરે કરવામાં અંધપરંપરા પણ સંભવતી નથી, કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ સર્વ થાય છે. વિધિને ન જાણનાર બાલકની પણ વિહિત કર્મમાં નિસર્ગથી જ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. એ સ્થળે પ્રવૃત્તિનું કારણ ઈશ્વરની ઇચ્છા જ માનવું જોઇએ, કારણ કે વિધિનું તો એને જ્ઞાન પણ નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ માનવાથી પણ નિસ્તાર નથી, અર્થાત્ એમ માનવાથી પણ જે દૂષણ આવે છે તે દૂર થઈ શકતાં નથી, કારણ કે ઈશ્વર જીવને કર્મ કરાવે છે આગળ જીવની કર્મમાં

પરન્તુ સ્વર્ગ આદિ સધાવવા (કરાવે છે) એમ હોવાથી પોતે જ એનું દાન કરવા સમર્થ હોવાથી વિહિત નિષિદ્ધના ફલ એઓનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી વિધિ યાગ અને નિષેધ બ્રાહ્મણહનન વ્યર્થ થાય છે અકૃતાભ્યાગમદોષના પરિહારાર્થ એમ કરે છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જીવ સ્વત કર્તા હોય તો કર્મફલના નિરૂપણમા એ દોષ (ન*) રહે, પરન્તુ તાદૃશ ફલનું દાન કરવા (ઈશ્વર) તાદૃશ કર્મ કરાવે ત્યાં (એમ) નથી જીવ સ્વત સર્વથા અસમર્થ હોવાથી એણે કરેલુ પણ ન કર્યા જેવું છે, તેથી એ દોષનો પરિહાર થતો નથી, તેથી ઈશ્વરાધીન જીવકર્તૃત્વ ઉત્પન્ન નથી' અત (સૂત્રકાર) 'કૃતપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળો'(બ્ર સૂ ૨-૩-૪૨) ઇત્યાદિ કહે છે આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે 'એક હુ બહુ થાઉં' એમ પ્રપચમા રમણ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને ક્રીડાર્થ ઉદ્યમ કર્યો, તેથી ક્રીડા જ મુખ્ય છે, અન્ય સર્વ ઉપસર્જનીભૂત છે, તેથી એની અપેક્ષાવાળા ભગવાને પોતે જ વિચિત્ર રસના અનુભવ માટે 'જે આમ કરશે તેને આમ કરીશ' એમ મર્યાદા કરી 'સ્વકૃત સેતુની પરીપ્સાથી'

પ્રવૃત્તિ કરે છે તે માત્ર કર્મને જ સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ ગણીને કરાવતા નથી, પરતુ સ્વર્ગ વગેરે ફલ આપવાને કર્મ કરાવે છે કર્મ કરાવવા એ જ હેતુ નથી, પરતુ સ્વર્ગ વગેરે કર્મના ફલનુ દાન કરવુ એ હેતુ છે પરતુ ભગવાન પોતે જ વિધિ અને નિષેધના ફલ આપવાને સમર્થ છે કર્મ કરાવ્યા વિના જ ભગવાન પોતે વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મના ફલ જીવોને આપવાને શક્તિમાન છે એમ હોવાથી 'યજ્ઞ કરવો' 'બ્રાહ્મણને ન હણવો' વગેરે વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય છે અકૃતાભ્યાગમ અથવા જીવે નહિ કરેલા કર્મના ફલ જીવને પ્રાપ્ત થાય, એ દોષ દૂર કરવા ભગવાન જીવે કરેલા પ્રયત્ન કર્મ વગેરેની અપેક્ષા રાખી એ પ્રમાણે ફલ આપે છે એમ પણ કહેવાય નહિ કારણ કે જીવ સ્વત કર્તા હોય તો જીવે નહિ કરેલા કર્મના ફલ ભોગવે તો અકૃતાભ્યાગમ દોષ પ્રાપ્ત થાય પરતુ જીવ સ્વત કર્તા નથી ભગવાન જેવા ફલનુ એને દાન કરવુ હોય તેવા કર્મ એની પાસે કરાવે છે એમા ભગવાનને કે જીવને અકૃતાભ્યાગમ દોષ ક્યાથી પ્રાપ્ત થાય? જીવ સ્વત કર્તા નહિ હોવાથી એણે કરેલુ નહિ કરેલા જેવુ જ છે તેથી જીવનુ કરેલુ જ વસ્તુત કાંઈ નથી તો અકૃતાભ્યાગમ દોષની સભાવના જ શી? 'તેથી અકૃતાભ્યાગમ દોષ જ નહિ હોવાથી, અકૃતાભ્યાગમ દોષનુ નિવારણ કરવા વિધિ નિષેધની આવશ્યકતા છે' એમ પણ કહેવાય નહિ તેથી વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય છે, તેથી જીવનુ કર્તૃત્વ ભગવાનને અધીન નથી એમ માનવુ જોઈએ

સિદ્ધાન્તી—એવી શકા થાય તેનુ સમાધાન કરવા 'કૃતપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા' વગેરે સૂત્ર ભગવાન બાદરાયણ બોલે છે એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે 'એક હુ બહુ થાઉં' વગેરે શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનને પ્રપચમા રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ પ્રપચમા રમણ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને ક્રીડા માટે ઉદ્યમ કર્યો એમા ભગવાનની ક્રીડા જ મુખ્ય છે, અન્ય સર્વ ગૌણ છે તેથી ક્રીડાની અપેક્ષાવાળા ભગવાને ક્રીડામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય એ માટે, 'જે કોઈ આ પ્રમાણે કરશે તેને આ પ્રમાણે ફલ આપીશ' એવી મર્યાદા પોતાની મેળે રચી 'સ્વકૃત સેતુની પરીપ્સાથી' 'ધર્મસેતુના વક્તા કર્તા અભિરક્ષિતા'

* મૂળમા 'ન' છે, પરતુ એ અધિક હોય તે.

(ભા. ૧૦-૧૫-૩૭) 'ધર્મસેતુના વક્તા અભિરક્ષિતા' (ભા ૧૦-૩૦-૨૮) ઇત્યાદિ વાક્યશ્રવણથી એમ નિશ્ચય થાય છે પછી સ્વકૃતમર્યાદાના રક્ષણ માટે અને એ જણાવવા વેદ કર્યા, અને જીવના ઉત્પાદન સમયે જ 'આ જીવને આ દેશમા આ કાલમા એણે કરેલી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિવાળો કરી આ આ ફલ આપીશ' એમ મોક્ષપર્યન્ત પ્રત્યેક જીવ વિશે વિચાર કર્યો, એને અનુસરીને જ એ એમ થાય છે, તેથી એવા પ્રકારથી જીવઆદિમા વૈચિત્ર્યઆદિ કરવામાં જે પ્રયત્ન અર્થાત્ ઉદ્યમ કર્યો તેની અપેક્ષાવાળા અર્થાત્ તેને અધીન જ ભગવાન (કર્મ) કરાવે છે—એમ કેમ? —કારણ કે યાગઆદિ વિહિત (અને) વિપ્રહનનઆદિ પ્રતિષિદ્ધનું અવૈયર્થ્ય આમ જ થાય, અન્યથા ઈશ્વર જ કારયિતા અને ફલદાતા હોય તો ઉક્ત ન્યાયથી એ વ્યર્થ થાય 'આદિ' પદથી કર્મ વિના તેથી જ ફલદાન પણ નથી, તેથી શ્રુતિ પણ 'જેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય' 'જેનો અધ પાત કરવાની ઇચ્છા હોય' (કૌ. ૩-૯) એમ કર્મ કરાવવામાં ફલદાનેચ્છાનો જ હેતુ તરીકે અનુવાદ કરે છે 'જેમ પુત્ર અથવા યત્ન કરતા બાલ પાસે પદાર્થના ગુણદોષનું વર્ણન કરતા પણ જે પ્રયત્નાભિનિવેશ (એનો) જુએ છે તેમ જ કરાવે છે, તેમ ફલદાનાર્થ શ્રુતિમાં કર્મની અપેક્ષાનુ'

વગેરે વાક્યોથી પણ એમ જ સિદ્ધ થાય છે પછી પોતાની કરેલી મર્યાદાનુ રક્ષણ કરવા અને જીવોને એ જણાવવા ભગવાને વેદ રચ્યા તેથી જીવની ઉત્પત્તિ કરતી વખતે જ 'આ જીવને અમુક દેશમા અમુક કાળમા અમુક અમુક કર્મમા પ્રવૃત્ત કરી, અમુક અમુક કર્મમાથી નિવૃત્ત રાખી અમુક અમુક ફળનુ દાન કરીશ' એ પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવ વિશે મોક્ષ સુધી ભગવાને વિચાર કરેલો છે અને એ ભગવાને કરેલા વિચાર પ્રમાણે જ જીવ કર્મ કરે છે અને એને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી એ પ્રકારે ભગવાને ક્રીડામા વિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય એ માટે જે ઉદ્યમ કર્યો છે તેની અપેક્ષાથી અથવા તેને અધીન રહીને જ કર્મ વગેરે કરાવે છે, કારણ કે એ પ્રમાણે માનીએ તો જ 'યજ્ઞ કરવો' 'બ્રાહ્મણ ન હણવો' વગેરે વિધિ અને નિષેધ સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ કરાવનારા હોઈ નિરર્થક થતા નથી ઈશ્વર જ જો અન્ય રીતે જીવ પાસે કર્મ કરાવતા હોય અને ફળનુ દાન કરતા હોય તો વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થઈ જાય સૂત્રમા 'વગેરે' શબ્દ છે તેનાથી આ જ કારણને લીધે કર્મ કરાવ્યા વિના ઈશ્વરફલનુ દાન કરતા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી 'જેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય' 'જેનો અધ પાત કરવાની ઇચ્છા હોય' વગેરે શ્રુતિ પણ કહે છે કે ભગવાનને જીવ પાસે કર્મ કરાવવામા ફળદાન કરાવવાની ઈચ્છા જ હેતુ છે

આ સૂત્ર પર અણુભાષ્યમા શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે કે 'પુત્રને અથવા કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરતા બાળકને પદાર્થના ગુણ અને દોષ વર્ણવવા છતા જે પદાર્થ માટે એની અતિશય દૃઢ ઇચ્છા હોય તે એને પ્રાપ્ત થાય એમ કરાવે છે પિતા પુત્રને દરેક પદાર્થના ગુણ અથવા દોષ કહે છે, તથાપિ જે પદાર્થ માટે પુત્રને દૃઢ ઇચ્છા થાય તે એને પ્રાપ્ત કરાવે છે એ જ પ્રમાણે ભગવાન પણ વિધિ અને નિષેધથી સારા અને દુષ્ટ કર્મનુ ભાન કરાવે છે શ્રુતિમા ફલદાન કરવામા જીવના કર્મની અપેક્ષા કહેલી હોવાથી ભગવાન ફળદાન કરવામા

કથન હોવાથી ફલદાનમાં કર્માપેક્ષ, કર્મ કરાવવામાં જીવકૃત પ્રયત્નાપેક્ષ, પ્રયત્નમાં જીવકામાપેક્ષ, સ્વર્ગઆદિ કામમાં લોકપ્રવાહાપેક્ષ (ભગવાન) કરાવે છે, તેથી બ્રહ્મને દોષની ગન્ધ પણ નથી આમ અનીશ્વરતા પણ થતી નથી, કારણ કે મર્યાદામાર્ગ એમ જ નિર્માણ કરેલો છે, પરન્તુ જ્યાં અન્યથા હોય ત્યાં પુષ્ટિમાર્ગનો અંગીકાર છે' એમ આચાર્યચરણ કહે છે ઈશ્વરકૃત મર્યાદા જ હેતુ કહેલી હોવાથી અને મર્યાદા કરવામાં ક્રીડાની ઈચ્છા સિવાય અન્ય હેતુનો અસમ્ભવ જ હોવાથી, આ પણ માર્ગ અમારા કહેલા (માર્ગથી) ભિન્ન નથી, તેથી અમે કહેલો જ માર્ગ છે, તમે કહેલો નહિ. વળી, ક્રિયાપૂર્વકાલીન આત્મધર્મ જ 'પ્રયત્ન' શબ્દનો અર્થ કહેવો ઉચિત હોવાથી, એ શબ્દથી ધર્માધર્મ વાચ્ય નથી વળી, તમારો કરેલો પ્રકાર હોય તો 'વિધિનિષેધ અવૈયર્થ્યને લીધે' એમ જ લખે, પરન્તુ 'વિહિત' ઈત્યાદિ ન લખે, એમ જાણવું.

જીવના કર્મની અપેક્ષા રાખે છે, જીવ પાસે કર્મ કરાવવામા એના કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખે છે જીવ પાસે પ્રયત્ન કરાવવામા એના કામ અર્થાત્ એની ઈચ્છાની અપેક્ષા રાખે છે, અને એને સ્વર્ગ વગેરે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરાવવામા પ્રવાહની અપેક્ષા રાખે છે એ પ્રમાણે ભગવાન જીવના જ ઈચ્છા પ્રયત્ન કર્મ વગેરેની અપેક્ષાથી ફલદાન કરે છે, તેથી એમનામા દોષની ગંધ પણ નથી આ પ્રમાણે ભગવાન જીવના ઈચ્છા પ્રયત્ન કર્મ વગેરેની અપેક્ષા રાખી ફલદાન કરે તો એમનુ ઐશ્વર્ય નષ્ટ થાય એવી શંકા રાખવી નહિ, કારણ કે એમણે એવો જ મર્યાદામાર્ગ કરેલો છે જ્યા એ પ્રમાણે જીવના ઈચ્છા પ્રયત્ન કર્મ વગેરેની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ ભગવાન જીવને ફલદાન કરે છે ત્યા પુષ્ટિમાર્ગનો અંગીકાર કર્યો છે' વગેરે. અહી પણ ભગવાનને જીવના કર્મ વગેરેની અપેક્ષા રાખવાનુ કારણ પોતાની કરેલી મર્યાદા જ છે એમ શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે, અને મર્યાદા કરવામા ક્રીડા વિના અન્ય કોઈ પણ હેતુ નથી, તેથી અમે એ સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કર્યુ તેનાથી આ ભિન્ન નથી, પરન્તુ એક જ છે તેથી અમે કર્યુ તે જ સત્ય સિદ્ધાન્ત છે, તમારુ કહેવુ સત્ય નથી

વળી, જીવે કરેલા ધર્મ અને અધર્મની અપેક્ષાથી ભગવાન એની પાસે કર્મ કરાવે છે એમ તમે કહ્યુ પરન્તુ સૂત્રમા 'પ્રયત્ન' શબ્દ છે તેનો અર્થ ધર્મ અને અધર્મ સંભવતો નથી, કારણ કે ક્રિયાથી પૂર્વના કાળમા થયેલો આત્માનો ધર્મ પ્રયત્ન છે પ્રયત્ન પ્રથમ થાય છે, પછી ક્રિયા થાય છે ધર્મ અને અધર્મ એ શબ્દ ક્રિયાને જ માટે યોજાય છે, પરન્તુ પ્રયત્ન તો ક્રિયાના પૂર્વે થયેલો હોય છે તેથી 'પ્રયત્ન' શબ્દનો અર્થ ધર્મ અને અધર્મ થાય નહિ

વળી, તમે 'વિધિ અને નિષેધથી જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહ્યુ છે વિધિ અને નિષેધથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ન થતી હોત તો એ નિરર્થક થાય' એમ કહ્યુ, પરન્તુ એ પ્રમાણે હોય તો સૂત્ર 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विधिनिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः' એ પ્રમાણે હોત પરન્તુ ભગવાન બાદરાયણે સૂત્રમા 'વિધિ' 'નિષેધ' શબ્દો ન યોજતા 'વિહિત' 'પ્રતિષિદ્ધ' શબ્દ યોજ્યા છે અને 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः' એમ સૂત્ર યોજ્યુ છે

પૂ૦ – નિત્યભિન્ન જ જીવ ચેતન હોવાથી, અને અણુ હોઇ એકદેશસ્થાયી હોવાથી અંશત્વ ઔપચારિક જ છે.

સિ૦—એમ નથી, કારણ કે મુખ્ય સંભવે ત્યાં ગૌણુ અન્યાય્ય છે સૂત્રકૃત અંશત્વપ્રસક્ત દૂષણોનો પરિહાર અનુપપન્ન થઈ જાય, અને જીવ સ્વતંત્ર અને

(મધ્વ અને પ્રભાકરના મતથી પૂર્વપક્ષ કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—જીવો પરમાત્માથી નિત્ય ભિન્ન જ છે, પરંતુ એ ચેતન અણુ અને એક સ્થને માત્ર હૃદયમાં જ રહેનાર હોવાથી એમને પરમાત્માના અંશ કહ્યા છે તેથી જીવનું અંશપણું મુખ્ય નથી, પરંતુ ઔપચારિક જ છે

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી જ્યાંસુધી મુખ્ય અંશપણું સંભવતું હોય ત્યાંસુધી ગૌણુ માનવું ઉચિત નથી. 'હું બહુ થાઉં' અને 'આનો પાદ સર્વ ભૂતો છે' વગેરે શ્રુતિઓથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ મુખ્ય રીતે છે એમ જણાય છે, તેથી અંશપણું ગૌણુ સ્વીકારવું ઉચિત નથી

વળી, જો જીવ પરમાત્માનો મુખ્ય રીતે અંશ ન હોય તો વસ્તુત અંશ હોવાથી જે દૂષણ ઉદ્ભવે તેનો સૂત્રમાં નિરાસ અથવા પરિહાર કર્યો છે તે પણ સંભવે નહિ. આ દૂષણનો પરિહાર કરવા સૂત્રો યોજેલાં છે (૧) **प्रकाशादिवन्नैवं परः** (બ્ર સૂ. ૨-૩-૪૬) જીવ વસ્તુત ભગવાનનો અંશ હોય તો 'જેમ પગમાં દુ ખ હોય ત્યારે પુરુષને દુ ખ લાગે છે તેમ અંશ જીવમાં દુ ખ હોવાથી ભગવાન પણ દુ ખી થાય' એવી શંકાનો નિરાસ કરવા આ સૂત્ર યોજેલું છે **पर** અર્થાત્ ભગવાન **एव** અર્થાત્ એ પ્રકારના એટલે જીવના જેવા પ્રકારના ભેદબુદ્ધિવાળા **न** નથી ભગવાનમાં ભેદબુદ્ધિ નથી તેથી ભગવાનને દુ ખ લાગે નહિ ભેદબુદ્ધિ હોય ત્યાં જ દુ.ખ સંભવે (૨) **'अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्'** (બ્ર સૂ. ૨-૩-૪૮) 'ઋતુમાં ભાર્યાગમન કરવું' એ અનુજ્ઞા અથવા રજા, 'ગુરુપત્નીગમન ન કરવું' એ પરિહાર, એ અનુજ્ઞા અને પરિહાર જીવને દેહના સંબંધથી છે અગ્નિ ઉદક વગેરેનું આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ, પરંતુ શબનો અગ્નિ, ચંડાળનું ઉદક વગેરે ગ્રહણ કરતા નથી. અગ્નિ ઉદક વગેરે અંશીમાં કાંઈ પણ દોષ નથી, પરંતુ શબાગ્નિ, ચંડાળનું ઉદક એમાં શબ અને ચંડાળના સંબંધથી દોષ છે, તેથી અંશમાં દોષ હોવા છતાં અંશી દોષરહિત છે એ પ્રમાણે જીવને દેહના સંબંધથી અનુજ્ઞા પરિહાર વગેરે છે જીવ દેહના સંબંધથી દોષિત છે, પરંતુ અંશી ભગવાનમાં દોષ નથી

કેટલાક આ સૂત્રનું બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે 'જેમ તેજના અંશો કાનાગ્નિ અને ખદ્યોત, પૃથ્વીના અંશો મેરુ અને પુરીષ, જલના અંશો અમૃતસમુદ્ર અને મૂત્ર અંશી અને અંશ છે, પરંતુ એક પ્રકારના નથી, કારણ કે એક દોષરહિત છે અને બીજો દોષવાન છે, તે જ પ્રમાણે મત્સ્ય વગેરે ભગવાનના સ્વરૂપાંશ છે અને જીવ ભિન્નાંશ છે. મત્સ્ય વગેરે દોષવાળા નથી, પરંતુ જીવ દોષવાન છે સ્વરૂપાંશ મત્સ્ય વગેરે, ભિન્નાંશ જીવો, અને ભૂતો પણ વસ્તુત ભિન્ન છે તોપણ અભિમાની દેવતાના ઐક્યથી એઓનું ઐક્ય છે' વગેરે પરંતુ આ વ્યાખ્યાન બરાબર નથી, કારણ કે પૃથ્વી સહન કરનાર હોવાથી દોષના સંબંધવાળી છે એ પ્રમાણે એ દૃષ્ટાન્તો વિરુદ્ધ છે વળી, પૃથ્વી વગેરે અભિમાની દેવતા હોવાથી એઓના અંશ સાથે એઓને ઐક્ય છે એમ કહ્યું એ ન્યાયે ભગવાનમાં પણ જીવેની સાથેનું અભિમાન છે

ભિન્ન હોવાથી તો એક વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનપ્રતિજ્ઞા અનુપપન્ન થાય —'યોગ જ ધર્મ અને પ્રત્યાસત્તિ પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનજનિત અલૌકિક ધર્મથી જ સર્વજ્ઞતાની ઉપપત્તિ થશે'—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે 'સૌમ્ય, જેમ એક મૃત્પિંડના (જ્ઞાનથી) સર્વ મૃણ્મયનું જ્ઞાન થાય' (છાં. ૬-૧-૪) ઇત્યાદિ શ્રૌત દૃષ્ટાંત અનુપપન્ન થાય, અને 'સૌમ્ય, અગ્રે આ સત્ જ હતું' (છાં. ૬-૨-૧) એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય.

સિદ્ધ થશે, અર્થાત્ ભગવાન પણ જીવોના અભિમાની દેવતા સિદ્ધ થશે. આ સિવાય અન્ય પણ ઘણા દોષ હોવાથી આ વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી

તેથી જીવ વસ્તુતઃ ઈશ્વરનો અંશ ન હોત તો એવો અંશ હોવાથી જે દૂષણ કલ્પાય તેનો પરિહાર સૂત્રમાં હોત નહિ વળી, જીવ સ્વતંત્ર ભિન્ન હોય, જીવ ઈશ્વરથી નિત્ય ભિન્ન હોય, તો 'એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે' એ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય નહિ, જીવ વસ્તુતઃ બ્રહ્મના અંશ હોય તો જ એ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય

પૂર્વપક્ષી—જેમ નૈયાયિકો જ્ઞાનપ્રત્યસત્તિ, સામાન્યપ્રત્યાસત્તિ અને યોગજ ધર્મ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રત્યાસત્તિને જ્ઞાન કરાવનારી માને છે તે પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા અલૌકિક ધર્મથી જ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી યોગજ ધર્મની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી અલૌકિક પ્રત્યાસત્તિ માનવી એ પ્રત્યાસત્તિથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે અને એ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે

સિદ્ધાન્તી—ભલે એમ તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી પ્રત્યાસત્તિ માનો, પરંતુ શ્રુતિ 'સૌમ્ય, જેમ એક મૃત્પિંડના જ્ઞાનથી સર્વ મૃણ્મયનું જ્ઞાન થાય' એ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત પણ કહે છે એક મૃત્પિંડના જ્ઞાનથી સર્વ મૃદ્દના પરિણામોનું જ્ઞાન થાય છે એમ દૃષ્ટાન્તે કહેલું છે. તેથી એ જ પ્રમાણે એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થવું જોઈએ અલૌકિક પ્રત્યાસત્તિથી સર્વનું જ્ઞાન થાય તોપણ ઉપર કહેલા દૃષ્ટાન્તની રીતે સર્વનું જ્ઞાન એનાથી થાય નહિ અને દૃષ્ટાન્ત નિરર્થક થઈ જાય

વળી, 'હે સૌમ્ય, અગ્રે આ સત્ જ હતું' એ શ્રુતિનો પણ વિરોધ થાય છે આ શ્રુતિ સુબાલ ઉપનિષદમાં પ્રલય પ્રકરણમાં છે ત્યાં 'અવ્યક્તનો અક્ષરમાં લય થાય છે, અક્ષરનો તમમાં લય છે' ત્યાંસુધી સર્વનો લય કહી, 'તમ પરદેવ સાથે એક થાય છે' એમ કહ્યું છે. 'લય' એટલે શ્લેષ અર્થાત્ વિભાગનો અભાવ 'તમ પરદેવ સાથે એક થાય છે' અર્થાત્ એઓનો એકીભાવ થાય છે એઓના સ્વરૂપનું ઐક્ય થાય ત્યારે જ એકીભાવ સંભવે, માત્ર નામ અને રૂપનો વિભાગ થઈ શકે નહિ એવી સ્થિતિને એકીભાવ કહેવાય નહિ, તેથી સર્વનો બ્રહ્મ સાથે એકીભાવ થાય છે, અર્થાત્ સર્વના સ્વરૂપનું ઐક્ય થાય છે સૃષ્ટિપૂર્વના કાળમાં 'હે સૌમ્ય, અગ્રે આ સત્ જ હતું' એમ કહ્યું છે એમાં પણ 'જ' શબ્દથી બ્રહ્મથી અન્ય સર્વનો નિષેધ કર્યો છે એ સર્વના સ્વરૂપનું બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય હોય, અર્થાત્ સર્વ માત્ર બ્રહ્મ જ હોય તો જ સંભવે તમારા મતમાં જીવ પરમેશ્વરથી નિત્યભિન્ન હોવાથી એમ સંભવે નહિ, અને શ્રુતિનો વિરોધ થાય

(ઉપર બ્રહ્મમાંથી જીવનું વ્યુચ્ચરણ થાય છે એમ કહ્યું વ્યુચ્ચરણને જ ઉત્પત્તિ માની, જીવની ઉત્પત્તિ હોવાથી જીવ નિત્ય હોઈ શકે નહિ અને એના નિત્યત્વનો બાધ થાય એવી શંકા કરે છે)

જીવનું બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણ ઉત્પત્તિ નથી.

પૂ૦—'આત્મા નહિ, અશ્રુતિને લીધે; એઓથી નિત્ય છે તેથી' (બ્ર. સૂ. ૨-૩-૧૭) એ તત્ત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય છે. આનો અર્થ (નીચે પ્રમાણે છે): આત્મા જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી. કેમ? અશ્રુતિથી. 'દેવદત્ત જન્મ્યો' એમ દેહની જ ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થાય છે, આત્માની નહિ. વળી, નિત્ય હોવાથી પણ જીવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. આનું નિત્યત્વ ક્યાંથી? ત્યાં કહે છે: એમનાથી અર્થાત્ શ્રુતિથી. [તેથી જીવનું વ્યુચ્ચરણ—ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ.]

સિ૦—અત્ર એમ જણાય છે. 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર' (બૃ. ૨-૧-૨૦) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો વિચાર કરતાં સૂત્રકાર પોતે જ જીવને અંશ કહી પછી ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરે છે, તેથી વિસ્ફુલિંગન્યાયથી જીવના વ્યુચ્ચરણને સૂત્રકાર ઉત્પત્તિ તરીકે માનતા નથી, કારણ કે એ સમયે પરિચ્છિન્ન શરીરના અભાવથી, એમાં જીવના આગમનનો પણ અભાવ હોવાથી, એમાં ઉત્પત્તિસ્વરૂપનો પણ અભાવ છે. 'અનિત્યમાં જનન, નિત્ય અને પરિચ્છિન્નમાં સમાગમ, અને નિત્ય અપરિચ્છિન્ન તનુમાં પ્રાકટ્ય એમ એ ત્રણ પ્રકારની છે' (સુ. ૨-૬-૦) એમ કહેલું છે, તેથી અનિત્ય પ્રાણઆદિનો પ્રાદુર્ભાવ જ ઉત્પત્તિ છે તેથી એમની જ ઉત્પત્તિ કહેલી છે. [જીવનો બ્રહ્મમાંથી

પૂર્વપક્ષી—'नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' 'આત્મા નહિ, અશ્રુતિને લીધે, એઓથી નિત્ય છે' એ સૂત્રનો વિરોધ થાય છે. આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે: 'આત્મા' અર્થાત્ જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી.-કેમ?-અશ્રુતિને લીધે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કોઈ શ્રુતિ કહેતી નથી. 'દેવદત્ત જન્મ્યો' વગેરે વાક્યમાં આત્માની અથવા જીવની ઉત્પત્તિ કહી નથી, પરંતુ દેહની ઉત્પત્તિ જ કહેલી છે. વળી નિત્ય હોવાથી એની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. શ્રુતિઓ આત્મા નિત્ય છે એમ કહે છે. 'નિત્યોના નિત્ય' વગેરે શ્રુતિઓ આત્માને નિત્ય જ કહે છે. આત્મા નિત્ય હોવાથી એની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી; તેથી તમે વ્યુચ્ચરણ કહ્યું તે સંભવતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—અહીં સત્ય નીચે પ્રમાણે જણાય છે. સૂત્રકાર 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર' વગેરે શ્રુતિનો વિચાર કરતાં જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ કહે છે, અને પછી 'नात्माश्रुतेः' વગેરે સૂત્રથી જીવની ઉત્પત્તિ નથી એમ કહે છે, તેથી વિસ્ફુલિંગની પેઠે જીવનું બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણ થાય છે તે ઉત્પત્તિ નથી એમ સૂત્રકાર માને છે. વ્યુચ્ચરણ ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે વ્યુચ્ચરણસમયે પરિચ્છિન્ન અર્થાત્ અમુક હદવાળા કદવાળું શરીર ન હતું. વળી, એ સમયે એવા શરીરમાં જીવનું આગમન પણ થતું નથી, તેથી શરીરમાં જીવનું આગમન નહિ હોવાથી, ઉત્પત્તિ થઈ એમ કહી શકાય નહિ. પ્રાચીનોને પણ જીવના વ્યુચ્ચરણને ઉત્પત્તિ કહેવાય નહિ એવો મત છે. 'અનિત્યમાં જનન, નિત્ય અને પરિચ્છિન્નમાં સમાગમ, અને નિત્ય અપરિચ્છિન્ન તનુમાં પ્રાકટ્ય એમ એ ત્રણ પ્રકારની છે' એમ પ્રાચીનો કહે છે. અનિત્ય પ્રાણ વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ 'સમાગમ' અથવા 'ઉત્પત્તિ' કહેવાય છે. નિત્ય અને પરિચ્છિન્ન પદાર્થ જેવા કે જીવ વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ 'સમાગમ' કહેવાય. સમાગમ અર્થાત્ સમ્યક્ આગમ, સમ્યક્ આગમન. નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન પદાર્થ, જેવા કે બ્રહ્મ, એઓનો પ્રાદુર્ભાવ 'પ્રાકટ્ય' કહેવાય છે. એ માત્ર ઇચ્છાથી થાય છે. જીવોનો બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણથી વિભાગ થાય છે ત્યારે પણ એમનાં સ્વરૂપ અને ધર્મનો અન્યથાભાવ થયેલો નહિ હોવાથી,

વિભાગ અને બ્રહ્માંશત્વ વાચ્ય હોવાથી, ઉભયની દુર્બોધતા જાણનાર શ્રુતિ,—અંશત્વ, અંશીમાંથી વિભાગવત્ત્વ, અણુત્વ, અંશીનું અંશથી મહત્ત્વ, અંશની પુનઃ અંશીમાં પ્રવેશયોગ્યતા, પ્રવેશ થયા પછી અભેદપ્રતીતિવિષયતા, અને પુનઃ નિર્ગમનયોગ્યતા અગ્નિવિસ્ફુલિંગમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી સર્વ ધર્મના બોધના સૌકર્યાર્થ અગ્નિવિસ્ફુલિંગના દૃષ્ટાંતથી એ (ધર્મ) કહે છે.[1] પ્રકૃતમાં પણ એમ દૃશ્યમાન થાય છે. બ્રહ્મનું જીવથી મહત્ત્વ એ 'પરન્તુ ભેદનિર્દેશને લીધે અધિક' (બ્ર. સૂ. ૨-૧-૨૨) એમ કહેલું છે. 'બ્રહ્મ જ થઈ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે' (બૃ. ૪-૪-૬) એમ પુનઃ પ્રવેશ પણ કહેલો છે. ભગવાને કહેલા સાધન કરવાથી સંતુષ્ટ ભગવાનથી આનંદનું પ્રાકટ્ય થવાથી, સ્વગુણસ્વરૂપૈશ્વર્યઆદિનું પ્રાકટ્ય થવાથી બ્રહ્મભાવ થાય છે. 'આમાં આના તદ્યોગનું શાસન કરે છે' બ્ર. સૂ. ૧-૧-૧૯) એ સૂત્રથી આ જ કહેલું છે. આમાં આનંદમય બ્રહ્મમાં આનો જીવનો તદ્યોગ, તદ્રૂપનો યોગ બ્રહ્મભાવ આપન્નની પ્રાપ્તિ ફલ તરીકે કહે છે એવો આનો અર્થ છે. 'બ્રહ્મભૂત શાંતઆત્માવાળો સર્વ ભૂતમાં સમ શોક કરતો નથી, આકાંક્ષા રાખતો નથી (ભ. ગી. ૧૮-૫૪) ઇત્યાદિ કહી ભક્તિનો લાભ થયા પછી 'પછી એમાં પ્રવેશ કરે છે' (ભ. ગી. ૧૮-૫૫)

[1] એમની ઉપપત્તિ થઈ એમ કહેવાય નહિ. જીવો બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરે છે અને બ્રહ્મના અંશ છે એમ કહેવાનો વ્યુચ્ચરણશ્રુતિનો અભિપ્રાય છે. ઉભયેનાં વ્યુચ્ચરણ અને અંશપણું ઉભયનો બોધ કરવો અતિ કઠિન છે એમ પણ શ્રુતિ જાણે છે તેથી (૧) અંશપણું (૨) અંશીમાંથી અંશનો વિભાગ થાય છે એ (૩) અંશપણું (૪) અંશી અંશથી મહાન હોય છે એ (૫) અંશ પુનઃ અંશીમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે એ (૬) અંશ અંશીમાં પ્રવેશ કરે ત્યાર પછી એમના અભેદની પ્રતીતિ થાય છે એ (૭) અંશ અંશીમાં પ્રવેશ કર્યો પછી પુનઃ નિર્ગમન કરવા યોગ્ય છે એ સર્વ ધર્મ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી સર્વ ધર્મનો બોધ સહેલથી થાય તે માટે શ્રુતિ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે. આ સર્વ ધર્મ જીવમાં પણ છે. અગ્નિ અંશી છે ને વિસ્ફુલિંગ અંશ છે તેમ બ્રહ્મ અંશી છે ને જીવ અંશ છે. ઉપર કહેલા સાતે ધર્મ જીવમાં રહેલા છે. (૧) જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે અને (૨) અંશી બ્રહ્મમાંથી અંશ જીવનો વિભાગ વ્યુચ્ચરણશ્રુતિથી થાય છે એમ પ્રથમ સિદ્ધ કર્યું છે (૩) જીવ અણુ છે એમ આગળ સિદ્ધ કરીશું (૪) અંશી બ્રહ્મ અંશ જીવ કરતાં મહત્ છે. પરંતુ ભેદનિર્દેશને લીધે અધિક એ બ્રહ્મસૂત્ર પણ બ્રહ્મ જીવથી અધિક અથવા મહત્ છે એમ કહે છે (૫) અંશી બ્રહ્મમાં અંશ જીવ પુનઃ પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે. બ્રહ્મ જ થઈ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે એ શ્રુતિ પણ જીવ બ્રહ્મમાં પુનઃ પ્રવેશ કરે છે એમ કહે છે. જીવ ભગવાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તથા શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહેલા સાધનો કરે ત્યારે ભગવાન સંતુષ્ટ થાય છે અને જીવમાં ભગવદ્ગુણ સ્વરૂપૈશ્વર્ય વીર્ય વગેરેનું પ્રાકટ્ય કરે છે, તેથી જીવ બ્રહ્મભાવ પામે છે એમ જાણવું. આ પણ આમાં આના તદ્યોગનું શાસન કરે છે એ બ્રહ્મસૂત્રમાં કહેલું છે. આમાં અર્થાત્ આનંદમય બ્રહ્મમાં આનો અર્થાત્ જીવનો તદ્યોગ અર્થાત્ તદ્રૂપનો યોગ અથવા બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ શાસન કરે છે અર્થાત્ ફલરૂપે કહે છે. તેથી જીવને બ્રહ્મભાવ ફલ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જીવ બ્રહ્મભાવ પામે છે. વિજયરથકુટુમ્બ શ્રીદેવકીપુત્ર પણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં બ્રહ્મભૂત શાંતઆત્માવાળો સર્વભૂતમાં સમ શોક કરતો નથી આકાંક્ષા રાખતો નથી એમ

એમ વિજયરથકુટુંબ શ્રીદેવકીપુત્રે આ જ કહ્યું છે પ્રવેશ પછી અભેદપ્રતીતિ પણ શ્રુતિ જ કહે છે, કારણ કે સર્વનો સાક્ષાત્ અથવા પરમ્પરાભેદથી ભગવાનમાં જ લય છે તેથી મોક્ષસ્થાન જ છે એમ નિરૂપણ કરવા. 'જેમ સર્વ જલનું એક અયન સમુદ્ર જ છે' (બૃ. ૨-૪-૧૧) એમ ઉપક્રમ કરી, 'વાણી એક અયન છે' ત્યાંસુધી દૃષ્ટાંત માટે નિરૂપણ કરી, 'જેમ જલમાં નાખેલો સૈન્ધવનો કટકો જલમાં જ લય પામે છે' ઇત્યાદિથી લયદૃષ્ટાન્તનું નિરૂપણ કરી, 'વિજ્ઞાનઘન આ ભૂતોમાંથી ભોક્તૃભાવ પ્રાપ્ત કરી, એઓના વિનાશ પછી ભોક્તૃભાવનો ત્યાગ કરે છે' 'મુક્તિ પછી સંજ્ઞા નથી' (બૃ. ૨-૪ ૧૨) એમ લયનું નિરૂપણ કરી, એનું નિરૂપણ કરવા 'જ્યાં દ્વૈત જેવું હોય ત્યાં એકબીજાને જુએ' એમ ઉપક્રમ કરી 'વિજ્ઞાતાને અરે કોનાથી જાણે' (બૃ. ૨-૪-૧૪) ત્યાંસુધી લયાવસ્થામાં લીન (જીવની) પોતામાં ભગવાનથી ભિન્ન તરીકે પ્રતીતિ નથી, એમ (શ્રુતિએ) નિરૂપણ કર્યું છે.' ગતિસામાન્યને લીધે' (બ્ર. સૂ. ૧-૧-૯) એમ સૂત્રકાર પણ આ જ અર્થ કહે છે. 'ગતિ' અર્થાત્ મોક્ષ. સમાનનો ભાવ સામાન્ય તેથી, મોક્ષમાં જીવ અને બ્રહ્મ અભિન્ન છે તેથી, અભિન્ન તરીકે જ (એમનું) નિરૂપણ છે તેથી, એવો અર્થ છે; તેથી આદિ મધ્ય અને અવસાનમાં શુદ્ધ બ્રહ્મ જ ઉપાદાન હોવાથી સર્વ વેદનો બ્રહ્મમાં સમન્વય છે, એમ ફલિત થાય છે. સ્વકીય અવતારસમયે ક્રીડા માટે સાક્ષાત્ યોગ્ય એ જ હોય છે તથા એમનો પણ અવતાર કરાવે છે, એ પુનર્નિગમનયોગ્યતા. આ જ 'મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશના લીધે' (બ્ર. સૂ. ૧ ૩-૨)

કહી ભક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી 'પછી એમાં પ્રવેશ કરે છે' એમ કહે છે. તેથી જીવ પુનઃ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે (૬) જીવનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થયા પછી જીવ અને બ્રહ્મના અભેદની પ્રતીતિ થાય છે એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. 'જેમ સર્વ જલનું એક અયન સમુદ્ર જ છે' એમ આરંભ કરી, 'વાણી એક અયન છે' ત્યાંસુધી દૃષ્ટાંત માટે નિરૂપણ કરી, 'જેમ જલમાં નાખેલો સૈન્ધવનો કટકો જલમાં લય પામે છે' વગેરેથી લયનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે અને 'મુક્તિ પછી સંજ્ઞા (ભોગ કરવા માટે અમુક જ્ઞાન) નથી' એમ લયનું નિરૂપણ કરે છે. ત્યાર પછી 'વિજ્ઞાતાને અરે કોનાથી જાણે?' એમ શ્રુતિ ભગવાનમાં લય પામેલા જીવની પોતામાં ભગવાનથી ભિન્ન તરીકે પ્રતીતિ નથી એમ નિરૂપણ કરે છે; તેથી સમસ્ત શ્રુતિનો એવો અભિપ્રાય જણાય છે કે સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાના ભેદથી સર્વનો ભગવાનમાં જ લય થાય છે, અને તેથી મોક્ષનું સ્થાન ભગવાન જ છે. '**गतिसामान्यात्**' એ સૂત્રમાં સૂત્રકાર પણ આ જ અર્થનું નિરૂપણ કરે છે. **गतिः** અર્થાત્ મોક્ષ. સમાનનો ભાવ એ 'સામાન્ય.' અર્થાત્ મોક્ષ સમયે જીવ અને બ્રહ્મમાં સમાનનો ભાવ છે. જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બ્રહ્મ અને જીવ અભિન્ન છે. મોક્ષાવસ્થામાં જીવનું બ્રહ્મથી અભિન્ન તરીકે જ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી આદિ મધ્ય અને અંત સર્વેમાં શુદ્ધ બ્રહ્મ જ ઉપાદાનકારણ છે; તેથી સર્વવેદનો બ્રહ્મમાં જ સમન્વય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે મોક્ષાવસ્થામાં જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. (૭) પરંતુ ભગવાન જ્યારે અવતાર ધારણ કરે ત્યારે ભગવાનની ક્રીડામાં સાક્ષાત્ યોગ્ય જીવ એ જ હોવાથી એમને પણ ભગવાન અવતાર ધારણ કરાવે છે. ભગવાન અવતાર ધારણ કરે ત્યારે એમની સાથે સાક્ષાત્ ક્રીડા કરતા મોક્ષ પ્રાપ્ત

તપતાં અંતઃકરણરૂપી કેદારવાળી, પછી નિશામુખે પ્રિયના આગમનથી સંપન્ન થયેલાં ઇષ્ટાવલોકનરૂપી સેચનથી ઉત્પન્ન થયેલાં હસિતથી વલિત થયેલાં વિવશ અને તરલતાથી રુચિર વિલોચનયુગલથી વિહિત થયેલા, વિવિધ નિરવધિ રસભાવરૂપી અંકુરોવાળી, અને પછી અતિવિપુલ કલિંદજાના પુલિનરૂપી નભોવલયમાં થતા નિજ મુરલિકાના કલનિનદરૂપી ગર્જિતથી આનંદિત થયેલી કોઈ ભૂમિમાં જ શ્રીમન્નન્દરાજકુમારરૂપી નવજલદે નિજાનંદરૂપી સુધાની વૃષ્ટિ કરી, તેથી સર્વત્ર એવી જ રીતે વૃષ્ટિ કરશે એમ જાણી શકાય નહિ. મર્યાદાથી એનું ભજન એ જ સર્વનું કર્તવ્ય સિદ્ધ છે. એનાથી જ સર્વ (થાય છે) એમ જાણવું. દશમસ્કંધના વિવરણમાં[1] 'મૃત્સ્નાભક્ષણ વરદાનાર્થ આગમન આદિ સ્થલે પિતૃચરણે જ આનું સ્ફુટ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી વિસ્તારની શી જરૂર ? અથવા જીવત્વ વગેરે પેઠે અંશત્વ પણ શ્રુતિએ નિરૂપણ કરેલો જીવનો એક પૃથક્

અને આગમનથી કર્ષિત થયેલી હતી. વળી, એ ભૂમિમાં દિવસે પ્રિય ભગવાનના વન પ્રતિ ગમનથી ઉત્પન્ન થયેલા વિરહરૂપી સૂર્યના તાપથી તપતા અંતઃકરણરૂપી કેદારો હતા. વળી, ત્યારપછી સંધ્યા સમયે પ્રિય ભગવાન વનમાંથી આવતા તેવી ઇષ્ટનાં થતાં દર્શનરૂપી સેચનથી ઉત્પન્ન થયેલાં હસિતથી વલિત થયેલાં, વિવશ, તરલ અને તેથી રુચિ ઉત્પન્ન કરે તેવાં વિલોચન અથવા નયનના યુગલથી જણાયેલા વિવિધ નિરવધિ રસભાવરૂપી અંકુરો એ ભૂમિમાં હતા. ત્યારપછી અતિવિપુલ શ્રીયમુનાજીના પુલિનના નભોવલયમાં થતી ભગવાનની મુરલિકાના મધુર નાદરૂપી ગર્જનાથી એ ભૂમિને આનંદ થતો હતો. એવી કોઈ અલ્પ ભૂમિમાં શ્રીમન્નંદરાજકુમારે નિજ આનંદની સુધાનો વરસાદ વરસાવ્યો, તેથી એ સર્વ ભૂમિમાં એવો વરસાદ વરસાવે એમ કહી શકાય નહિ. જ્યાં અતિશય અનુગ્રહ હોય ત્યાં જ એ સંભવે છે.

પૂર્વપક્ષી—(ભગવાનના અનુગ્રહથી જ આ ફલની પ્રાપ્તિ થતી હોય, એ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન કાંઈપણ ન હોય, 'નિઃસાધન અર્થાત્ સાધનરહિતના ફલરૂપ ભગવાન ગોકુલમાં પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા' એ નિબંધવાક્ય પ્રમાણે સાધન વિના ફલની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો સાધન માટે યત્ન કરવો જોઈએ નહિ એમ સિદ્ધ થાય.)

સિદ્ધાન્તી—મર્યાદાથી ભગવાનનું ભજન કરવું એ સર્વે જીવોનું કર્તવ્ય છે એમ સર્વત્ર બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં પણ કહેલું છે. ભગવાન કેવલ અનુગ્રહથી ફલ આપે છે, પરંતુ મર્યાદાથી ભગવાનનું ભજન કરવું એ સર્વ જીવોનું કર્તવ્ય છે. ભગવાનના ભજન વિના જીવોનું અન્ય કર્તવ્ય નથી. ભજનથી ભક્તના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાય છે. મુક્ત જીવનું પણ ભગવાનની ક્રીડા માટે ભગવાનમાંથી નિર્ગમન થાય છે અને વિશેષ અનુગ્રહ હોય તેનું જ આ પ્રમાણે નિર્ગમન થાય છે, એ સર્વનું દશમસ્કંધની સુબોધિનીજીમાં મૃત્સ્નાભક્ષણ વરદાનાર્થ-આગમન વગેરે પ્રસંગે શ્રીમદાચાર્યચરણે નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી અહીં વિશેષ વિસ્તાર કરતા નથી.

અથવા, શ્રુતિ જેમ જીવમાં જીવત્વ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમ અંશત્વ એ પૃથગ્ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી જ સ્મૃતિ અને સૂત્રમાં જીવને 'અંશ' કહેલો છે શ્રુતિમાં 'પાદ' કહેલો છે, પરંતુ 'અંશ' અને 'પાદ' ઉભય શબ્દમાં સંદેહ રહે છે પુત્ર, પત્ની, ખંડ અથવા અવયવ, શિષ્ટ વસ્તુનો એકદેશ, અને રાશિનો એકદેશ એ સર્વને માટે

---

૧. સુબોધિનીજીની ટીકામાં.

ધર્મ છે, તેથી કાંઈ અનુપપત્તિ નથી

પૂ૦—પૂર્ણ પુરુષોત્તમમાં જીવના પ્રવેશનું નિરૂપણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે પ્રવેશ બહિ સ્થના અન્તર્ગમનરૂપ છે, અને પ્રવેશ અને નિર્ગમન પરિચ્છિન્ન પદાર્થમાં જ સંભવે, તેથી બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન હોવાથી એનો સંભવ નથી.

બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન હોવા છતાં એમાં જીવનો પ્રવેશ અને એમાંથી નિર્ગમન થાય છે

સિ૦—હંત, એમ જીવના વિભાગ અંશત્વ આદિનું પણ નિરૂપણ કરી

'અંશ શબ્દ યોજાય છે પત્ની માટે પ્રસિદ્ધ રીતે 'અંશ' શબ્દ યોજાતો નથી, પરંતુ 'જે પત્ની છે તે આત્માનો અર્ધ છે' 'એણે આત્માને દ્વિધા કર્યો તેથી પતિ અને પત્ની થયાં' એ શ્રુતિઓથી પત્ની માટે પણ 'અંશ' શબ્દ યોજાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે 'પાદ' શબ્દ પણ અવયવ અને એક દેશ માટે યોજાય છે, તેથી શ્રુતિમાં 'પાદ' અને સ્મૃતિ તથા સૂત્રમાં જીવ માટે 'અંશ' શબ્દ ક્યા અર્થમાં યોજ્યો છે એમ સંદેહ થાય છે એક દેશ અને અવયવ એ બેમાંથી ગમે તે અર્થનું ગ્રહણ કરીએ તોપણ લક્ષણાદોષ પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ શ્રુતિમાં ઊર્ણનાભિ તન્તુથી વ્યુચ્ચરે છે' 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ વ્યુચ્ચરે છે' એમ એ દૃષ્ટાન્તથી જીવ બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ કહ્યું છે શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ દ્વિતીયસ્કંધમાં સૃષ્ટિપ્રકરણમાં ઊર્ણનાભિનું જ દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે, તેથી 'અંશ' શબ્દનો અર્થ વ્યુચ્ચરણ યોગ્ય જ છે એમ માનવું જોઈએ વળી, જીવને શ્રુતિ નિત્ય કહે છે, તેથી એને અનુસરી આ અંશ અવિકૃતસ્વરૂપવાળો જ છે એમ માનવું જોઈએ આ પ્રમાણે વ્યુચ્ચરણયોગ્ય અને અવિકૃતસ્વરૂપવાળો અંશ ખંડ અથવા અવયવરૂપ જ છે, નિત્યભિન્ન હોઈ શકે નહિ 'હું બહુ થાઉં' એવી ઈચ્છાથી ભગવાન બહુ થયા, અને 'પ્રજનન કરું' એવી ઇચ્છાથી પૂર્વે જણાવ્યું તેમ વૈચિત્ર્ય થયું આ વૈચિત્ર્ય સંપાદન કરવા ભગવાને જેમ જીવમાં જીવત્વ અણુત્વ વગેરે ધર્મો મૂક્યા છે તે જ પ્રમાણે 'અંશત્વ' એ પણ પૃથક્ ધર્મ મૂકેલો છે

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી, અભેદ વાસ્તવિક છે અને ભેદ ઔપાધિક છે એવા ભાસ્કરાચાર્યના મતનું પણ ખંડન થઈ જાય છે, કારણ કે બે પણ સ્વાભાવિક સિદ્ધ થાય છે તો એને ઔપાધિક કહેવાનું કાંઈ કારણ નથી આ પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ સમર્થન કરવાથી જીવ અને બ્રહ્મનું તાદાત્મ્ય પણ દૃઢ થાય છે તેથી આ મતમાં કાંઈ પણ અનુપપત્તિ નથી

(પુન માયાવાદી અને ભટ્ટના મતથી શંકા કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—પૂર્ણપુરુષોત્તમમાં જીવના પ્રવેશનું નિરૂપણ કરી શકાય નહિ જીવ પૂર્ણ પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે બહારના પદાર્થનું અંદર જવું એને પ્રવેશ કહે છે ઉભય પદાર્થ અર્થાત્ પ્રવેશ કરનાર અને એ જેની અંદર પ્રવેશ કરે છે તે પરિચ્છિન્ન અથવા હદવાળા હોય તો જ પ્રવેશ સંભવે પ્રવેશ પહેલાં પ્રવેશ કરનાર જેની અંદર એ પ્રવેશ કરનાર છે તેની બહાર હોવો જોઈએ, તેથી જીવ બ્રહ્મની બહાર હોવો જોઈએ પરંતુ બ્રહ્મ વિભુ હોવાથી સર્વત્ર છે, તેથી જીવ એની બહાર હોઈ શકે નહિ બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન અથવા હદવિનાનું હોવાથી જીવ બ્રહ્મની બહાર હોઈ શકે નહિ, તેથી જીવનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ પણ સંભવતો નથી.

શકાય નહિ 'એનો તો શ્રુતિન્યાયથી નિર્ણય થયો છે' (એ) તુલ્ય (છે) વસ્તુત જેમ સર્વતઃ પાણિ પાદ અને અતનુ શ્રુતિ બ્રહ્મમા નિરૂપણ કરે છે તેમ પ્રવેશ અને નિર્ગમ કહેલા હોવાથી અન્તસ્ત્વ અને બહિષ્ટ્વ પણ ત્યા છે એમ માનવુ. એમ હોવાથી જેમ આ તેમ પ્રવેશ નિર્ગમન પણ (છે) તેથી ઉક્ત અનુપપત્તિ નથી. વળી, ઉપાધિપક્ષમા પ્રવેશ વધારે અસગત છે એ સમયે ઉપાધિના નાશનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી પ્રવેશ કોનો થાય? 'શ્રુતિ પ્રવેશનુ નિરૂપણ કરે છે એ સત્ય, પરન્તુ અયોગ્યતાજ્ઞાનને લીધે, આ વાકયના અર્થનો બોધ જ સભવતો નથી' અત્ર આ વિચારવાનુ છે દોષ શબ્દગત અથવા શ્રોતૃગત હોય

સિદ્ધાન્તી—અરે, એ જ પ્રમાણે જીવનો બ્રહ્મમાથી વિભગ થાય છે, જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, એ વગેરે અન્ય ગુણ પણ જીવમા છે એમ કહી શકાય નહિ

પૂર્વપક્ષી—એ ગુણો જીવમા છે એમ શ્રુતિથી નિર્ણય કર્યો છે, તેથી એમા શકા કરવનુ કારણ નથી, પરતુ જીવ બ્રહ્મમા પ્રવેશ કરે એ સભવતુ નથી

સિદ્ધાન્તી—જેમ એ ગુણો જીવમા છે એમ શ્રુતિથી નિર્ણય થાય છે, તેમ જ જીવ બ્રહ્મમા પ્રવેશ કરે છે એમ પણ શ્રુતિથી જ નિર્ણય થાય છે તેથી 'જ્યા ઉભયનો દોષ સમાન હોય, અથવા ઉભયના દોષનો પરિહાર સમાન હોય, ત્યા એવા અર્થનો વિચાર કરવામા કોઈ નિદાપાત્ર નથી' એ ન્યાયથી જીવ બ્રહ્મમા પ્રવેશ કરે છે એમ સ્વીકરવામા કાંઈ ક્ષતિ નથી

વસ્તુત જેમ બ્રહ્મને સર્વત પણિ પાદો અને અતો છે એમ શ્રુતિને લીધે સ્વીકારીએ છીએ, તેમ જ એને અતસ્ત્વ અને બહિર્ષ્ટ્વ પણ છે એમ, શ્રુતિ પ્રવેશ અને નિર્ગમનુ વર્ણન કરે છે તેથી, સ્વીકારવુ જોઇએ તેથી જેમ બ્રહ્મમા અતસ્ત્વ અર્થાત્ અદરપણુ અને બહિર્ષ્ટ્વ અર્થાત્ બહારપણુ એમા પ્રવેશ અને નિર્ગમ પણ હોવાથી છે આ પ્રમાણે માનવાથી કાંઈ અનુપપત્તિ રહેતી નથી

વળી, જીવ બ્રહ્મની ઉપાધિ છે એમ તમે માનો છો મોક્ષાવસ્થામા ઉપાધિનો નાશ થાય છે એવો તમારો મત છે એ તમારા મતમા તો પ્રવેશ જરા પણ સભવતો નથી, કારણ કે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઉપાધિનો નાશ થવાથી બ્રહ્મમા કોણ પ્રવેશ કરે? તેથી તમારા મતમા પ્રવેશ સભવતો જ નથી, અને પ્રવેશનુ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે એ શ્રુતિનો અર્થ કરતાં તમારે લક્ષણાનો આશ્રય લેવો પડે છે. એમાનો એક પણ દોષ અમારા મતમા નથી

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિ પ્રવેશનુ નિરૂપણ કરે છે એ ખરુ, પરતુ એ વાકયમા યોગ્યતા નહિ હોવાથી એનો બોધ થઈ શકે નહિ અર્થનો બાધ થાય એ અયોગ્યતા કહેવાય બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન છે તેથી એમાં પ્રવેશ સભવે નહિ પરતુ અહી જીવનો એમા પ્રવેશ થાય છે એમ કહેવુ છે તેથી એ વાકયના અર્થનો બાધ થાય છે, અર્થાત્ એ વાકયમા અયોગ્યતા છે તેથી એનો અર્થ જ સભવતો નથી

સિદ્ધાન્તી—અહી નીચે પ્રમાણે વિચાર કરીએ એ વાકયમા દોષ છે એમ તમે કહ્યુ દોષ શબ્દમા હોય, અથવા શ્રોતામા હાય, અહી શબ્દ વેદવાકય છે વેદમા દોષ નથી,

અત્ર શબ્દ અદુષ્ટ હોવાથી જ એ શ્રોતૃગત જ કહેવો જોઈએ, તેથી અપગતવિદ્યાવાળા બ્રહ્મવિદની જ અનુભૂતિના વિષય ઉપદેશથી જ સમધિગમ્ય બ્રહ્મનુ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ, અવિદ્યાથી અલ્પબુદ્ધિઓના ગ્રહણસામાર્થ્ય અયોગ્યતાજ્ઞાનથી અન્યથા કરી શકાય નહિ, કારણ કે ઉપદેશથી જ ગમ્ય મણિમન્ત્રાદિનુ માહાત્મ્ય સાધારણ જનના અનુભવનો વિષય નથી તેથી એમા ગુરુઓની ઉપાસના જેણે કરી હોય તેનો પણ વિષય નથી એમ નથી વળી, પિત્તથી દુષ્ટ થયેલી રસનેન્દ્રિયવાળા પ્રથમ જ સાકર ભક્ષણ કરનારનુ 'સાકર મીઠી છે' એ વાક્યમા અયોગ્યતાજ્ઞાન વાક્યાર્થને અન્યથા કરી શકે નહિ વળી, એનો જ દોષ દૂર થાય ત્યારે (એમા) યોગ્યતાજ્ઞાનનો સભવ નથી એમ પણ નથી, તેથી જ 'આચાર્યવાન પુરુષ જાણે છે' (છા ૬-૧૪ ૨) એ શ્રુતિ પણ છે, તેથી જે શ્રુતિમા હોય તે જ માનવું, તેથી જ સૂત્રકારે પણ બ્રહ્મ જગતનુ ઉપાદાન હોવાથી (થતી) કૃત્સ્નપ્રસક્તિ આદિ શકા દૂર કરવા, 'શ્રુતિને લીધે, (બ્રહ્મ) શબ્દમૂલ હોવાથી' એમ જ કહ્યુ

વેદવાક્ય શ્રુતિમા દોષ નથી, તેથી અહી શ્રોતામા જ દોષ હોવો જોઈએ જેમની અવિદ્યા દૂર થઈ છે તેવા બ્રહ્મને જાણનાર ઋષિઓની અનુભૂતિના વિષય, અને જેનુ માત્ર ઉપદેશથી જ જ્ઞાન થઈ શકે તેવા બ્રહ્મનુ શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે એવી શ્રુતિનુ ગ્રહણ કરવાનુ સામર્થ્ય અવિદ્યાથી લેપાયેલી અલ્પબુદ્ધિવાળા સામાન્ય પુરુષોમા ન હોય તેથી એમને એમા અયોગ્યતા ભાસે, પરતુ તેથી જ શ્રુતિ અન્યથા થતી નથી મત્ર ઉપદેશથી જ જેનુ જ્ઞાન થાય તેવા મણિ મત્ર વગેરેના માહાત્મ્યનુ જ્ઞાન સાધારણ પુરુષોને થતુ નથી તેથી કાઈ એ માહાત્મ્યનુ જ્ઞાન આપનાર ગુરુઓની જેમણે ઉપાસના કરી હોય તેમને પણ એ જ્ઞાન નથી એમ કહેવાય નહિ જેની રસનેન્દ્રિય અથવા જિહ્વા પિત્તથી દુષ્ટ થઈ હોય તે પુરુષ સાકર ખાય તો એને તીખી લાગે છે તેથી એવી પિત્તથી દુષ્ટ થયેલી રસનેન્દ્રિયવાળો પુરુષ પ્રથમ જ સાકર ખાય અને એને એ તીખી લાગે તેથી 'સાકર મીઠી છે' એ વાક્ય અન્ય કોઈ ઉચ્ચારે તો એમા એને અયોગ્યતા લાગે પરતુ એના અયોગ્યતાના જ્ઞાનથી એ વાક્યનો અર્થ અન્યથા થતો નથી વળી એ જ પુરુષને પિત્ત મટી જાય ત્યારે પણ સાકર ખાવાથી એ વાક્યમા યોગ્યતાનુ જ્ઞાન ન થાય એવુ નથી, પરતુ પિત્ત મટી ગયા પછી સાકર ખાવાથી એ વાક્યમા યોગ્યતાનુ જ્ઞાન થાય છે એ જ પ્રમાણે સાધારણ પુરુષોની અવિદ્યા દૂર થાય ત્યારે બ્રહ્મમા જીવનો પ્રવેશ થાય છે એવો બોધ કરનારી શ્રુતિમા એમને યોગ્યતાનુ જ્ઞાન થશે ત્યાર પહેલા એ શ્રુતિમા એમને અયોગ્યતા લાગે તોપણ તેથી શ્રુતિ અન્યથા થતી નથી તેથી જ શ્રુતિ પણ 'આચાર્યવાન પુરુષ જાણે છે' એમ કહે છે તેથી જેવા પ્રકારના બ્રહ્મનુ શ્રુતિ વર્ણન કરે છે તેવા જ પ્રકારનુ બ્રહ્મ છે એમ માનવુ

તેથી જ 'બ્રહ્મ જ જો જગતનુ ઉપાદાનકારણ હોય તો કૃત્સ્ન અર્થાત્ સર્વ બ્રહ્મ માત્ર એક જ કાર્ય થઈ શકે અશના ભેદથી બ્રહ્મ જગત થઈ શકે નહિ, કારણ કે એ અવયવરહિત છે એ શકાઓ દૂર કરવા, 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' (બ્ર સૂ ૨-૧-૨૭) સૂત્ર સૂત્રકાર બોલે છે બ્રહ્મ જગતનુ કારણ છે અને અવયવરહિત છે એમ શ્રુતિ જ કહે છે ઉભય બ્રહ્મના ધર્મનુ શ્રુતિ જ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી એમા કાઈ શકા કરવા જેવુ નથી, કારણ કે બ્રહ્મનુ

પૂર્વપક્ષ: જીવ વ્યાપક છે.

પૂ૦—પ્રવેશ કહેવાથી જીવના વ્યાપકત્વની હાનિ થશે.

સિ૦—હંત, એમ શશનો પણ નિજશૃંગના ભંગની ભીતિથી તનૂદર કન્દરામાં પ્રવેશ થશે નહિ, કારણ કે જીવ અણુ જ છે.—'એમ કયાંથી ? -શ્રુતિથી જ, કારણ કે 'આરાના અગ્ર જેટલો જ અપર પણ દૃષ્ટ છે'(શ્વે ૫-૭) 'શત કટકા કરેલા બાલાગ્રના શતભાગનો ભાગ જીવ જાણવો. એ આનન્ત્ય માટે કલ્પેલો છે' (શ્વે. ૫-૮) 'આ આત્માને મનથી અણુ જાણવો, એમાં પ્રાણે પંચધા પ્રવેશ કર્યો,' ઈત્યાદિ શ્રુતિઓથી (એવો નિર્ણય થાય છે.)

પૂ૦—આમ પણ હોય. શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણના વિરોધને લીધે જીવને અણુ કહેવો યોગ્ય નથી, કારણ કે 'આ તે મહાન અજ આત્મા. જે પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય, આકાશ પેઠે સર્વગત અને નિત્ય છે' (બૃ ૪ ૪-૨૨) 'નિત્ય સર્વગત સ્થાણુ' (ભ. ગી. ૨-૨૪) ઈત્યાદિ સ્થલે (એના) વ્યાપકત્વનું શ્રવણ થાય છે અને 'એ તું છે' ઈત્યાદિથી (એના) બ્રહ્મથી અભેદનું નિરૂપણ થાય છે. તત્ત્વતઃ અણુનો

જ્ઞાન માત્ર શ્રુતિથી જ થાય છે. એ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ છે તેથી જે પ્રકારના બ્રહ્મનું શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે તેવા જ પ્રકારનું બ્રહ્મ છે એમ માનવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—જીવ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહીએ તો જીવ પણ વિભુ અથવા વ્યાપક હોઈ શકે નહિ, કારણ કે સર્વવ્યાપક અર્થાત્ સર્વત્ર વિદ્યમાન પદાર્થ કોઈ પણ પદાર્થમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ; તેથી જીવ બ્રહ્મમા પ્રવેશ કરે છે એમ સ્વીકારવાથી જીવના વ્યાપકપણાની પણ ક્ષતિ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—ખરે, એ જ પ્રમાણે સસલું પોતાના શૃંગનો ભંગ થવાની ભીતિથી સાંકડા મોઢાની ગુફામાં પ્રવેશ નહિ કરે ! જેમ જીવના વ્યાપકપણાની ક્ષતિની ભીતિથી બ્રહ્મમાં જીવનો પ્રવેશ સંભવતો નથી, તેમ જ સસલાના શૃંગનો ભંગ થવાની ભીતિથી સાંકડા મોઢાની ગુફામાં એનો પ્રવેશ સંભવતો નથી.

વસ્તુત સસલાને શૃંગ જ નથી, તેથી એને શૃંગનો ભંગ થવાની ભીતિ નથી, અને એ સાંકડા મોઢાની ગુફામાં પ્રવેશ કરે છે. એ જ પ્રમાણે જીવ પણ વિભુ અથવા સર્વવ્યાપક નથી, પરંતુ અણુ જ છે, તેથી એનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ સંભવે છે

પૂર્વપક્ષી—જીવ અણુ છે એમ કેમ જાણ્યું ?

સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિથી જ. 'આરાના અગ્ર જેટલો જ અપર પણ દૃષ્ટ છે' 'શત કટકા કરેલા બાલાગ્રના શતભાગનો ભાગ જીવ જાણવો એ આનન્ત્ય માટે કલ્પેલો છે' 'આ આત્માને અણુ જાણવો' વગેરે શ્રુતિઓ જીવ અણુ છે એમ કહે છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવનું વ્યાપકપણું નીચે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. જીવને અણુ કહી શકાય નહિ, કારણ કે શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં એને 'વિભુ' અથવા 'વ્યાપક' કહેલો છે. જીવને અણુ માનીએ તો એ સર્વનો વિરોધ થાય. 'આ તે મહાન અજ આત્મા, જે પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય આકાશ પેઠે સર્વગત, અને નિત્ય છે' 'નિત્ય, સર્વગત, સ્થાણુ' વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિ જીવ વિભુ છે એમ કહે છે. 'એ તું છે' એ શ્રુતિ જીવ અને બ્રહ્મને અભેદ છે એમ કહે છે. બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી જીવ વ્યાપક જ હોવો જોઈએ. જીવ અણુ હોય તો અણુ

વ્યાપકથી અભેદ સંભવે નહિ. વળી, જીવ અણુ હોય તો સર્વશરીરમાં ચૈતન્ય ઉપલબ્ધ થાય નહિ.–'જેમ એકદેશસ્થ ચંદનબિંદુના શૈત્યની ઉપલબ્ધિ સકલ શરીરના વ્યાપક તરીકે થાય છે, તેમ એકદેશસ્થ જીવના ચૈતન્યની પણ ઉપલબ્ધિ થાય'–એમ ન કહેવાય, કારણ કે દૃષ્ટાંતમાં એકદેશસ્થાયિત્વ પ્રત્યક્ષ નિશ્ચિત થયેલું છે અને દાર્ષ્ટાંતિકમાં સંદિગ્ધ છે, તેથી ઉભયમાં વૈષમ્ય છે. સર્વ શરીરમાં વ્યાપનાર ચૈતન્ય સ્વધર્મીથી અધિક દેશમાં રહે છે, કારણ કે એ વિસર્પિગુણ છે, શરીરના એક દેશમાં રહેનાર ચંદનથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વશરીરમાં વ્યાપનાર શૈત્યની પેઠે, એમ અનુમાનથી પણ અણુત્વ સાધી શકાય નહિ, કારણ કે હેતુ અસિદ્ધ છે અને સાધ્યસમ છે. જીવનું એકદેશવૃત્તિત્વ સિદ્ધ થાય ત્યારે ચૈતન્યનું વિસર્પિગુણત્વ સિદ્ધ થાય, અને આ સિદ્ધ થાય ત્યારે એ સિદ્ધ થાય, એમ અન્યોન્યાશ્રય પણ છે. ચંદનના સૂક્ષ્મ અવયવો સર્વદેહમાં પ્રસરવાથી પણ શૈત્યની ઉપલબ્ધિ સંભવે,

---

જીવનો વ્યાપક બ્રહ્મ સાથે અભેદ સંભવે નહિ; તેથી જીવ વિભુ જ હોવો જોઇએ.

વળી, જીવ અણુ હોય તો જીવના ગુણ ચૈતન્યની સર્વ શરીરમાં ઉપલબ્ધિ થાય નહિ. દ્રવ્ય હોય ત્યાં જ એનો ગુણ રહે દ્રવ્ય ન હોય ત્યાં એનો ગુણ હોઈ શકે નહિ. જીવ વ્યાપક ન હોય, પરંતુ અણુ હોય તો સર્વ શરીરમાં જીવ છે એમ કહેવાય નહિ જીવ સર્વ શરીરમાં નહિ હોવાથી એનો ગુણ ચૈતન્ય પણ સર્વ શરીરમાં હોઈ શકે નહિ; પરંતુ ચૈતન્યની સર્વ શરીરમાં ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથી પણ જીવ અણુ હોઈ શકે નહિ, પરંતુ વિભુ જ હોવો જોઇએ.–'જેમ શરીરના એક ભાગમા ચંદનનો લેપ કર્યો હોય તોપણ સર્વ શરીરમાં એના શૈત્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેમ જ જીવ અણુ હોવાથી શરીરના એક ભાગમાં જ રહે છે તોપણ એના ચૈતન્ય ગુણની સર્વ શરીરમા ઉપલબ્ધિ થય છે'–એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ચંદનના દૃષ્ટાંતમા ચંદન શરીરના એક દેશમાં છે એ આપણે પ્રત્યક્ષથી નિશ્ચય કરીએ છીએ, પરંતુ જીવ શરીરના એક જ દેશમા છે એવો નિશ્ચય થતો નથી. જીવને કોઈ તમારી પેઠે 'અણુ' કહે છે, કોઈ અમારી પેઠે 'વિભુ' કહે છે તેથી જીવ શરીરના એક ભાગમાં જ છે એવો નિશ્ચય થતો નથી, પરંતુ એમાં અતિશય સંદેહ રહે છે, તેથી ચંદનનું દૃષ્ટાંત વિષમતાને લીધે અહીં લાગુ પડતું નથી જીવ અણુ છે એમ નીચે પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી પણ સિદ્ધ થતું નથી —'સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલું ચૈતન્ય પોતાના ધર્મીથી અધિક દેશમાં રહેનાર છે, કારણ કે એ વિસર્પી અર્થાત્ પ્રસરે તેવો ગુણ છે. જે જે વિસર્પિગુણ છે તે પોતાના ધર્મીથી અધિક દેશમાં રહેનાર છે, શરીરના એક ભાગમાં રહેલા ચંદનથી ઉત્પન્ન થના સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલા શૈત્યની પેઠે, વગેરે. કારણ કે હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. ચૈતન્ય વિસર્પી અર્થાત્ પ્રસરે તેવો ગુણ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. વળી, હેતુ સાધ્યની સમાન જ છે, અર્થાત્ વિસર્પી એટલે જ અધિક દેશમાં રહેનાર. સાધ્યને જ હેતુ કહેવો છે. સાધ્યમાં અને હેતુમાં કોઈ પણ ભેદ નથી. વળી, જીવ શરીરના એક ભાગમાં રહે છે એમ સિદ્ધ થાય ત્યારે ચૈતન્ય વિસર્પિગુણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અને ચૈતન્ય વિસર્પિગુણ છે એમ સિદ્ધ થાય ત્યારે જીવ શરીરના એક ભાગમાં રહે છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી એ એનો અન્યોન્યાશ્રય થાય છે. વળી, ચંદનનું દૃષ્ટાંત પણ સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે ચંદનનો શરીરના એક ભાગમાં જ

તેથી દૃષ્ટાન્ત પણ અસિદ્ધ છે આથી જ ચંપકગંધની પણ પ્રત્યુક્તિ થઇ, કારણ કે અતિ પ્રસંગને લીધે ગુણી વિના ગુણમા ક્રિયા સંભવતી નથી ચંપકદેશથી અધિકદેશમા ગન્ધગ્રહ વાયુથી ઉપનીત એના અવયવોના પણ એ સ્થવે સત્ત્વથી થાય છે - 'એમ એનો નાશ થવો જોઇએ'-એમ પણ નહિ, કારણ કે ભોગ્યાદૃષ્ટથી એના અવયવો પુરાય એમ પણ સંભવે છે, કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિ બલિષ્ઠ છે દૃષ્ટનો અસંભવ હોય ત્યા અદૃષ્ટની કલ્પના ન્યાય્ય છે મણિપ્રભાની પેઠે પણ એની ઉપપત્તિ થાય નહિ, કારણ કે પ્રભા મણિજનિત વિરલ સજાતીય દ્રવ્યાન્તર છે આથી જ પ્રદીપ સૂર્ય આદિની પ્રત્યુક્તિ થઇ શ્રુતિમા

લેપ કર્યો હોય તોપણ એના સૂક્ષ્મ અવયવો સર્વ શરીરમા પ્રસરે છે અને તેથી જ સર્વ શરીરમા શૈત્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે એમ સંભવે છે, પરંતુ જીવને અણુ માનો છો તેથી એને અવયવ જ હોઈ શકે નહિ વળી, જીવના અવયવ સર્વ શરીરમા પ્રસરવાથી સર્વ શરીરમા ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ આ પ્રમાણે ચંદનના દૃષ્ટાંતનો નિરાસ થવાથી ચંપકગંધના દૃષ્ટાંતનો પણ નિરાસ થાય છે કારણ કે ચંપકથી એની ગંધ અધિક દેશમા રહે છે એમ કહી શકાય નહિ ચંપકમાથી સૂક્ષ્મ અવયવો દૂર દેશમા વાયુથી પ્રસરે છે અને તેથી જ ચંપકની ગંધ દૂર આવે છે, પરંતુ ત્યા ચંપકના અવયવ છે તેથી જ ગંધ છે તેથી ગંધ પણ ચંપકથી અધિક દેશમા રહે છે એમ કહી શકાય નહિ ગુણી અર્થાત્ દ્રવ્ય વિના કેવળ એના ગુણમા ક્રિયા સંભવતી નથી ચંપકનો ત્યાગ કરી કેવળ ગંધ દૂર જાય છે એમ સ્વીકારીએ તો જ્યા ચંપક અથવા પૃથ્વી ન હોય ત્યા પણ ગંધ આવે છે એમ સિદ્ધ થાય અને ગંધવાળી પૃથ્વી એ પૃથ્વીના લક્ષણનો નિરાસ થાય, તેથી દૂર દેશમા ચંપકની ગંધ આવે છે એનુ કારણ ચંપકના અવયવો વાયુથી ત્યા આવેલા છે એ જ છે ચંપકના અવયવ હોવાથી જ ગંધની ઉપલબ્ધિ થાય છે ચંપકના અવયવ આ પ્રમાણે વાયુથી દૂર જતા હોય તો સર્વ અવયવ જવાથી ચંપકનો નાશ થવો જોઈએ એમ પણ કહેવાય નહિ કારણ કે જેમ અવયવ વાયુથી દૂર જાય છે તેમ જ અદૃષ્ટ ચંપકમા અવયવ પૂરે છે અદૃષ્ટ ચંપકના અવયવ પૂરે છે એમ પણ સંભવે છે, કારણ કે અદૃષ્ટથી અવયવ પુરાતા ન હોય તો ચંપકનો નાશ થવો જોઇએ પરંતુ ચંપકનો નાશ થતો નથી તેથી ચંપકની સ્થિતિની અન્યથાનુપપત્તિ બનતી હોવાથી અદૃષ્ટ એના અવયવો પૂરે છે એમ કલ્પના કરવી જોઇએ દૃષ્ટથી ચંપકની સ્થિતિ સંભવતી નથી, તેથી દૃષ્ટાર્થનો અસંભવ થાય ત્યારે અદૃષ્ટની કલ્પના કરીએ એ ઉચિત જ છે

વળી, મણિ જ્યા હોય ત્યાથી અધિક દેશમા એની પ્રભાની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથી દ્રવ્યથી અધિક દેશમા એનો ગુણ રહે છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે પ્રભા કંઈ ગુણ નથી, પરંતુ મણિથી જ ઉત્પન્ન થતુ એના જેવુ અન્ય વિરલ દ્રવ્ય છે મણિ વિરલ નથી, પરંતુ પ્રભા વિરલ છે, એ જ એમા ભેદ છે અન્ય રીતે પ્રભા મણિના જેવુ જ અન્ય દ્રવ્ય છે એ જ પ્રમાણે દીપ અને એના પ્રકાશનુ, સૂર્ય અને એના પ્રકાશનુ સમજવુ દીપ અને સૂર્યના પ્રકાશ દ્રવ્ય છે, પરંતુ ગુણ નથી, તેથી એઓના દૃષ્ટાન્તથી દ્રવ્યથી અધિક દેશમા એનો ગુણ રહે છે એમ કહી શકાય નહિ ચૈતન્ય જીવનો ગુણ છે ને એ સર્વ શરીરમા ઉપલબ્ધ

અણુત્વનું નિરૂપણ દુર્જ્ઞેયત્વના અભિપ્રાયથી છે, તેથી જીવ અણુ નથી

સિદ્ધાંત જીવ અણુ છે

સિ૦—અત્ર કહે છે:

तत्त्वसूत्रानुसारेण वेदार्थस्य निरूपणे ।
जीवोऽणुरेव संसिध्यत्यन्यथा त्वन्यथैव हि ॥

તત્ત્વસૂત્રને અનુસરી વેદાર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો જીવ અણુ જ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા તો અન્યથા જ (થાય)

જો 'આ એ મહાન આત્મા' ઇત્યાદિથી જીવનું નિરૂપણ થતું હોય તો આ એમ થાય, પણ એ જ સંભવતું નથી, કારણ કે એ બ્રહ્મપ્રકરણમાં પઠિત છે, કેમકે બાદરાયણ પણ 'વ્યાપક શ્રુતિને લીધે અણુ નહિ એમ નહિ, ઈતરના અધિકારને લીધે' (બ્ર સૂ ૨ ૩ ૨૧) એમ કહે છે એમ સકલ શરીરમાં રહેલા ચૈતન્યની પણ અનુપપત્તિ નહિ થાય, કારણ કે ચંપકગંધની પેઠે જ એની ઉપપત્તિ થશે

થાય છે તેથી જીવ પણ સર્વ શરીરમાં હોવો જોઈએ, તેથી એ અણુ સંભવતો નથી. મધ્યમ પરિમાણવાળો જીવ છે એમ પણ કહેવાય નહિ કારણ કે શરીર વગેરે મધ્યમ પરિમાણવાળા પદાર્થનો નાશ થાય છે પરંતુ જીવ નિત્ય હોવાથી એનો નાશ સંભવે નહિ. તેથી જીવ વિભુ અથવા સર્વવ્યાપક જ છે શ્રુતિમાં જીવને અણુ કહ્યો છે એ માત્ર જીવ દુર્જ્ઞેય છે અથવા એનું જ્ઞાન થવું અતિ કઠિન છે એવા અભિપ્રાયથી જ કહેલું છે તેથી જીવ અણુ નથી, પરંતુ વિભુ છે.

સિદ્ધાન્તી—આવી શંકા થાય ત્યારે આચાર્યો કહે છે કે તત્ત્વસૂત્રને અનુસરી વેદના અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો જીવ અણુ જ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા તત્ત્વસૂત્રને અનુસર્યા વિના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વેદના અર્થ કરો તો જીવ સિદ્ધ ન થાય, અને વિભુ પણ સિદ્ધ થાય

'આ એ મહાન આત્મા' વગેરે શ્રુતિઓ જીવને વ્યાપક કહે છે એમ તમે કહ્યું. એ શ્રુતિઓ જો જીવનું નિરૂપણ કરતી હોત તો તમે કહ્યું તેમ જીવને વ્યાપક કહેત, પરંતુ એ શ્રુતિઓ જીવનું નિરૂપણ કરતી નથી એ શ્રુતિઓ બ્રહ્મપ્રકરણમાં આવેલી છે તેથી એ જીવનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ વસ્તુતઃ એ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે '**नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्**' સૂત્રથી ભગવાન બાદરાયણ પણ એ જ ઉપદેશ કરે છે જીવ અણુ નથી, કારણ કે એ વ્યાપક છે એમ કહેતા હો તો એ સત્ય નથી, કારણ કે એ શ્રુતિ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે

'જીવ અણુ હોય તો સકળ શરીરમાં એના ચૈતન્ય ગુણની ઉપલબ્ધિ થાય છે એ સંભવે નહિ' એમ પણ કહી શકાય નહિ કારણ કે જેમ ચંપાની ગંધની ચંપાથી દૂર દેશમાં ઉપલબ્ધિ થાય છે તેજ પ્રમાણે જીવ અણુ હોવાથી શરીરના એક ભાગમાં જ રહે તોપણ એના ચૈતન્ય ગુણની સકળ શરીરમાં ઉપલબ્ધિ થાય એ સંભવે છે 'ગુણીના વિના ગુણ રહી શકે નહિ તેથી જીવ ન હોય ત્યાં ગુણ સંભવે નહિ' એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઘટાદિમાં રૂપનો સમવાય સંબંધ છે એમ નૈયાયિકો માને છે ધર્મરૂપ સંબંધી નથી, તેમજ એમ સમવાયસંબંધ છે એમ એઓ માને છે તેથી જેમ સંબંધી વિના એમ

–'ગુણી વિના ગુણ સંભવે નહિ તેથી એમ ન કહેવાય'—એમ પણ નથી, કારણ કે જેમ અક્ષપાદીય સંબંધી વિના પણ સમવાયસંબંધનો અંગીકાર કરે છે તેમ અહીં પણ એની ઉપપત્તિ છે.–'એમ રૂપ રસની પણ અન્યત્ર ઉપલબ્ધિ થાય' –સ્વાશ્રયનો ત્યાગ કરી અન્યત્ર રહે તો ઉપલબ્ધિ થાય જ.–'દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી ગંધ અન્યત્ર રહે તો ગુણસત્ત્વમાં દ્રવ્યસત્ત્વ નિયામક રહે નહિ, તેથી રસાદિનું પણ અન્યત્ર ગમન થાય; તેથી આનો અવશ્ય નિયામક તરીકે અંગીકાર કરવો જોઇએ; તેથી ગંધની ઉપલબ્ધિના સ્થલમાં ચંપકના અવયવોના સત્ત્વનો પણ અંગીકાર કરવો જોઇએ; '–એમ નહિ. સમવાયને પણ એવો સ્વીકારવાથી સંબંધ-સત્ત્વમાં સંબંધિસત્ત્વ નિયામક રહે નહિ, તેથી સંયોગઆદિનો પણ અતિરેક થાય. એના સમાધાન માટે એનું નિયામકત્વ સ્વીકારવું જોઇએ; અને સમવાયનો નિત્ય તરીકે અંગીકાર કરેલો હોવાથી એના નિર્વાહ માટે ઘટ નષ્ટ થાય તોપણ સૂક્ષ્મ ઘટનું સત્ત્વ સ્વીકારો.—'જન્ય સંબંધના સત્ત્વમાં જ સંબંધિસત્ત્વનું નિયા-

---

ના મતમાં સમવાયસંબંધ રહે છે તેમ જ અહીં પણ ગુણી વિના ગુણ રહે એ સંભવે છે.

પૂર્વપક્ષી—ગુણી વિના ગુણ રહેતો હોય તો ગંધની પેઠે ગુણી વિના જ રૂપ રસ વગેરેની પણ અન્ય સ્થળે ઉપલબ્ધિ થાય.

સિદ્ધાન્તી—પોતાના આશ્રયને તજી અન્ય સ્થળે રહેતાં હોય તો અવશ્ય થાય જ. દ્રવ્યથી અધિક દેશમાં ગુણની ઉપલબ્ધિ થાય છે. દૂર રહેલા વહ્નિના ઔષ્ણ્યની પણ ઉપલબ્ધિ થાય છે. સૂર્ય વગેરેથી દૂર દેશમાં એઓની પ્રભાની ઉપલબ્ધિ પણ થાય છે. એ પ્રમાણે જ અમુક નિંબવૃક્ષ અથવા લીંબડાની છાયામાં માત્ર ઊભા રહેતાં મુખમાં કડવાશનો અનુભવ પણ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—દ્રવ્ય તજી ગંધ અન્ય સ્થળે રહે એમ સ્વીકારીએ તો ગુણ હોય ત્યાં દ્રવ્ય હોવું જ જોઇએ એ નિયમનો ભંગ થાય છે, તેથી રસ વગેરે ગુણો પણ પોતાનાં દ્રવ્ય તજી અન્યત્ર રહે. એમ ન થાય તે માટે દ્રવ્ય હોય ત્યાં જ ગુણ રહે, અર્થાત્ ગુણ પોતાનો આશ્રય તજી અન્ય સ્થળે રહી શકે નહિ એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઇએ; તેથી જ ચંપકની ગંધ દૂર આવે ત્યાં પણ ચંપકના અવયવ છે એમ માનવું

સિદ્ધાન્તી—એમ નહિ દ્રવ્ય હોય ત્યાં જ ગુણ રહે એમ માની શકાશે નહિ, કારણ કે એમ સ્વીકારીએ તો સંબંધી વિના સંબંધ પણ રહી શકે નહિ એમ માનવું પડે; પરંતુ સમવાયસંબંધ સંબંધી વિના નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે રહે છે તેથી સંબંધ સંબંધી હોય ત્યાં જ રહે એવો નિયમ નથી; તેથી સંયોગસંબંધ પણ સંબંધી ન હોય ત્યાં હોવો જોઈએ. એને પણ સમવાયની પેઠે ભિન્ન પદાર્થ ગણવો જોઇએ, પરંતુ એમ ગણતા નથી. એનું સમાધાન કરવા સંબંધી હોય ત્યાં જ સંબંધ હોઈ શકે એવો નિયમ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. પરંતુ સમવાય નિત્ય સંબંધ છે તેથી ઘટ અને એના ગુણમાં સમવાય છે તે નિત્ય છે. સંબંધી હોય ત્યાં જ સમવાયસંબંધ રહી શકે એવો નિયમ સ્વીકાર્યો છે. સમવાય નિત્ય છે તેથી સંબંધી ઘટ અને એના ગુણ પણ નિત્ય હોવા જ જોઇએ, તેથી ઘટ નાશ પામે તોપણ સૂક્ષ્મ ઘટ છે એમ સ્વીકારવું જોઇએ.

મન્ત્વ છે,'—અહીં પણ ગંધથી અતિરિક્ત જ ગુણમાં દ્રવ્યસત્ત્વનું નિયામકત્વ છે તેથી તુલ્ય છે—"ત્યાં સંબંધી અનિત્ય હોવાથી અને સંબંધ નિત્ય હોવાથી, એની અન્યથાનુપપત્તિ હોવાથી 'જન્ય' પદ મૂકવું પડયું છે, અહીં અન્યત્ર ઉપલબ્ધિની અનુપપત્તિ છે, તોપણ એના અવયવના સત્ત્વથી ઉપપત્તિ થાય છે તેથી 'ગંધથી અતિરિક્ત' એ વિશેષણ ગૌરવને લીધે વ્યર્થ છે"—નહિ, એ પ્રામાણિક (છે), કારણ કે વણિક્સાર્થમાં વિવિધચર્મપુટથી વેષ્ટિત પણ મૃગમદની ગંધની ઉપલબ્ધિ થાય છે ત્યાં એના અવયવોનો નિર્ગમ અને અપૂર્વથી એઓનો પ્રવેશ સંભવતા નથી વળી, એમ (હોય તો) ગંધની ઉપલબ્ધિના

પૂર્વપક્ષી—જન્યસંબંધને જ એ નિયમ લાગુ પડે છે સમવાય નિત્યસંબંધ હોવાથી એને એ નિયમ લાગુ પડતો નથી, તેથી જન્યસંબંધ સંબંધી વિના રહી શકે નહિ એમ માનવું જોઈએ

સિદ્ધાન્તી—જેમ નિત્યસંબંધને નિયમ લાગુ પડતો નથી તેમ જ અહીં પણ ગંધને નિયમ લાગુ પડતો નથી જેમ નિત્યસંબંધ સંબંધી વિના રહી શકે છે તેમ ગંધ પણ એના આશ્રય ચંપક વિના રહી શકે છે એમ માનો તેથી આપણે તુલ્ય જ છીએ

(માત્ર ગંધ એના આશ્રય દ્રવ્ય વિના રહે છે એમ માત્ર પૂર્વપક્ષને ઉત્તર તરીકે જ કહેલું છે વસ્તુતઃ રસ વગેરે ગુણ પણ આશ્રય વિના રહી શકે છે એમ ઉપર કહી ચૂકયા છીએ)

પૂર્વપક્ષી—સમવાયસંબંધ નિત્ય છે, પરંતુ સંબંધીઓ અનિત્ય છે તેથી જ્યાં જ્યાં સંબંધ હોય ત્યાં ત્યાં સંબંધીઓ હોવા જોઈએ એ નિયમ એને લાગુ પડતો નથી સમવાય સંબંધને આ નિયમ લાગુ પડતો નથી, તેથી જ એ નિયમમાં 'જન્ય' પદ મૂકવું પડે છે જ્યાં જ્યાં જન્યસંબંધ હોય ત્યાં ત્યાં સંબંધીઓ હોવા જોઈએ એ પ્રમાણે અન્યથાનુપપત્તિને લીધે 'જન્ય' પદ મૂકવું પડે છે ચંપકની ગંધના દૃષ્ટાન્તમાં અન્યથાનુપપત્તિ થતી નથી ચંપકથી દૂરના પ્રદેશમાં ગંધનો અનુભવ થાય છે, તે પ્રમાણે આશ્રયથી દૂર રસ વગેરેનો અનુભવ થતો નથી પણ ચંપકથી દૂર ગંધનો અનુભવ થાય છે એનું કારણ ચંપકના અવયવો વહુધી ત્યાં આવેલા છે એ છે ચંપકના અવયવો ત્યાં હોવાથી જ ગંધ આવે છે એમ માનવાથી કાંઈ અનુપપત્તિ થતી નથી, તેથી 'ગંધથી અતિરિક્ત' અર્થાત્ ગંધ વિનાના ગુણો જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં દ્રવ્ય હોવું જોઈએ એમ નિયમ કરી, 'ગંધથી અતિરિક્ત' પદ યોજવાનું કાંઈ કારણ નથી પરંતુ જ્યાં જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં ત્યાં એનો આશ્રય દ્રવ્ય હોવું જોઈએ એવો નિયમ છે એમ માનવું જોઈએ 'ગંધથી અતિરિક્ત' એ વિશેષણ વ્યર્થ છે અને નિરર્થક ગૌરવ કરવું જોઈએ નહિ

સિદ્ધાન્તી—એ વિશેષણ પણ પ્રામાણિક છે 'ગંધથી વ્યતિરિક્ત' વિશેષણ વ્યર્થ નથી, કારણ કે આશ્રય દ્રવ્ય ન હોય ત્યાં ગંધનો અનુભવ થાય છે વણિક્સાર્થમાં વિવિધ પ્રકારના ચર્મની કોથળીમાં વીંટાળેલી કસ્તૂરીની ગંધનો અનુભવ થાય છે આ સર્વ ચર્મનો ભેદ કરી કસ્તૂરીના અવયવો બહાર નીકળે અને વળી અપૂર્વથી બીજા અવયવો એ કોથળીઓનો ભેદ કરી અંદર પ્રવેશ કરે એ સંભવતું નથી

વળી, જો ત્યાં અવયવો બહાર નીકળતા હોય અને તેથી જ કસ્તૂરીની ગંધ આવતી હોય તો

સમયે મુખ પ્રસારે તેને એના રસની પણ ઉપલબ્ધિ થવી જોઇએ, કારણ કે એ અવયવો યોગ્ય છે, નહિતો ગધની પણ ઉપલબ્ધિ થાય નહિ,
ગ કારણ કે ગધની જ ઉપલબ્ધિ થાય એવો કોઈ નિયામક નથી—'અદૃષ્ટ જ એવું (નિયામક) છે,'—અહો બહુબોલાની કેવી ગૌરવભીતિ કે અવયવનુ નિર્ગમન, પુન એ અવયવોનુ પૂરણ, એ હેતુથી અદૃષ્ટની કલ્પના, અને રસાદિ અનુભવના પ્રતિબધક અદૃષ્ટાન્તરની કલ્પના કરતા પણ એના તુડને સકોચ નથી અને 'ગધથી અતિરિક્ત' એટલુ જ કહેતા સકોચ થાય છે! વળી, ઉગ્રગધવાળા કોઇ કુસુમનો અથવા લશુનઆદિનો સ્પર્શ માત્ર થાય તોપણ પછી કરનુ ત્યાથી વારંવાર મૃત્નાથી ક્ષાલન કરવામા આવે તોપણ એની ગધનો અપગમ થતો નથી સ્પર્શમાત્રથી લગ્ન એના અવયવો એક વાર પ્રોછન કરવાથી જ રહે નહિ, તો એક વાર ક્ષાલન કરવાથી એઓની સ્થિતિ સભવે નહિ, તો વારવાર એમ કરવાથી કયાથી જ સભવે ? તેથી ગધ દ્રવ્ય અધિક દેશવાળુ છે એમ કહેવુ જોઇએ જેમ તમે વિનાશ થતી અવસ્થાવાળા (દ્રવ્યના)

કોઈ પોતાનુ મુખ પ્રસારે તો એને ગધની પેઠે રસનો પણ અનુભવ થવો જોઈએ કસ્તૂરીના અવયવો ત્યા હોય તો મુખ પ્રસારવાથી એના રસનો પણ અનુભવ થવો જોઈએ, કારણ કે કસ્તૂરીના અવયવો એના રસનો અનુભવ કરવામા સમર્થ છે રસનો અનુભવ ન થાય તો ગધનો અનુભવ પણ થાય નહિ, કારણ કે કસ્તૂરીના અવયવ હોય ત્યા એની ગધનો જ અનુભવ થાય અને રસનો અનુભવ ન થાય એવો કાઈ નિયમ નથી

પૂર્વપક્ષી—અદૃષ્ટથી જ એ પ્રમાણે થાય છે કસ્તૂરીના અવયવો ત્યા છે પરતુ એની ગધનો જ અનુભવ થાય છે અદૃષ્ટ ની એના રસનો અનુભવ થતો નથી

સિદ્ધાન્તી—અહો બહુબોલાની કેવી ગૌરવભીતિ! કસ્તૂરીના અવયવો ચર્મની કોથળીઓ ભેદી બહાર નીકળે, વળી એ અવયવો પુરાય, અવયવો પૂરનાર અદૃષ્ટની કલ્પના કરવી, અને રસ વગેરેનો અનુભવ ન થવા દેનાર અન્ય અદૃષ્ટની કલ્પના કરવી, એ સર્વ કરતા કાઈ બહુબોલાને ગૌરવ થતુ નથી, પરતુ ગધથી અતિરિક્ત એ એક જ વિશેષણ મૂકતા ગૌરવ થઇ જાય છે!

વળી, ઉગ્ર ગધવાળા કોઈ કુસુમ અથવા લસણનો માત્ર સ્પર્શ જ કરીએ અને પછી વારવાર માટીથી હાથ ધોઈએ તોપણ એ કુસુમની અથવા લસણની ગધ દૂર થતી નથી જો દ્રવ્યના સૂક્ષ્મ અવયવો રહેવાથી જ ગધનો અનુભવ થતો હોય, સ્પર્શ કરતા કુસુમ અથવા લસણના અવયવો હાથે લગાડવાથી જ એવી ગધ આવ્યા કરતી હોય, તો એ અવયવો માત્ર એક વાર જ લૂછી નાખવાથી દૂર થવા જોઈએ લૂછી નખવાથી દૂર થાય તેવા અવયવો હાથ એક વાર જ ધોવામા આવે તો જરૂર દૂર થાય, તો પછી વારવાર માટીથી હાથ ધોવામા આવે ત્યારે ત્યા એ અવયવો કેમ રહી શકે? તેથી આ પ્રમાણે હાથ ધોયા પછી ત્યા અવયવો હોઈ શકે નહિ, તોપણ કુસુમ અથવા લસણની ગધ દૂર થતી નથી, તેથી ગધ એના આશ્રય દ્રવ્યથી અધિક દેશમા રહે છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવુ જોઈએ

વળી, પોતાના આશ્રય દ્રવ્ય વિના ગુણ રહી શકે નહિ એમ કહી શકાય નહિ, કારણ

ગુણોનો આશ્રય વિના અંગીકાર કરો છો, તેમ અનુભવથી પણ દ્રવ્યથી અધિક દેશમાં ગુણની વૃત્તિ સ્વીકારો. તેથી જ (જીવનુ) અણુત્વ સાધતાં આ જ શંકાનો પરિહાર કરવા 'ગંધની પેઠે વ્યતિરેક' (બ્ર સૂ ૨ ૩ ૨૬) એમ સિદ્ધ દૃષ્ટાંત કહે છે: 'જેમ સંપુષ્પિત વૃક્ષની ગંધ દૂરથી વાય છે તેમ પુણ્ય કર્મની ગંધ દૂરથી વાય છે' (ના. ૨ ૧૧) એમ શ્રુતિ પણ (કહે) છે. અહી 'દૂર' પદ એના અવયવના અસત્ત્વનુ નિરૂપણ કરવા જ છે દાર્ષ્ટાંતિકમાં કીર્તિ જ ગંધ છે. (કીર્તિનુ) ગંધત્વ એના અસાધારણ ધર્મ આદિ સાધર્મ્યથી છે. વળી, 'આ આત્મા હૃદયમાં' (પ્ર. ૩–૬) 'આ તે આત્મા હૃદયમાં છે, જે પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય હૃદયમાં અન્તર્જ્યોતિ પુરુષ છે' 'ગુહામાં પ્રવેશેલા' (ક ૧–૩–૧) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ જીવની હૃદયદેશમાં સન્નિધિતિ કહે છે તે અણુ હોય તો જ ઉપપન્ન થાય. ત્યાર પછી 'લોમથી આરંભી નખાગ્ર સુધી' એમ સ્વકીય ચૈતન્યગુણથી સકલ શરીરમાં વ્યાપકત્વ દર્શાવે છે; તેથી સર્વ અનવદ્ય છે.

જીવ માત્ર ચૈતન્ય ન હોવાથી વ્યાપક નથી, અણુ જ છે.

ચૈતન્ય સર્વશરીરવ્યાપી હોવાથી જીવ અણુ નથી, કારણ કે ઔષ્ણ્ય-

કે જે ક્ષણે ગુણો એઓના આશ્રય દ્રવ્યનો નાશ થવાથી નાશ પામના હોય છે તે ક્ષણે આશ્રય દ્રવ્ય વિના જ એ રહે છે અને નૈયાયિકો પણ માને છે દ્રવ્યનો નાશ પૂર્વની ક્ષણમા થયો છે દ્રવ્યનો નાશ એના ગુણના નાશનુ કારણ છે કારણ કાર્યની પહેલાં અવશ્ય હોવુ જોઇએ, તેથી દ્રવ્યનો નાશ ગુણના નાશ પહેલા થવો જોઇએ જે ક્ષણે દ્રવ્યનો નાશ થયો ત્યાર પછીની ક્ષણે ગુણોનો નાશ થાય એ ક્ષણે નાશ પામના ગુણો એઓના આશ્રય વિના રહે છે, તે જ પ્રમાણે ગંધ પણ એના આશ્રય વિના જ રહે છે, તેથી જ સૂત્રકાર પણ જીવ અણુ છે એમ સિદ્ધ કરતા આ શંકા થાય તે દૂર કરવા પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત 'ગંધની પેઠે વ્યતિરેક' સૂત્રથી કહે છે અર્થાત્ ગંધની પેઠે પોતાના આશ્રય દ્રવ્યથી વ્યતિરિક્ત દેશમા ચૈતન્ય પણ રહે છે જેમ સપુષ્પિત વૃક્ષની ગંધ દૂરથી વાય છે તેમ પુણ્ય કર્મની ગંધ દૂરથી વાય છે' એવી શ્રુતિ પણ છે આ શ્રુતિ 'દૂર' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે એનો ભાવાર્થ એવો છે કે ત્યા પુષ્પના અવયવો નથી ત્યા પુષ્પના અવયવો નથી જ એમ જણાવવા જ શ્રુતિ 'દૂર' પદ યોજે છે પુણ્ય કર્મની ગંધ કીર્તિને કહેતી છે. પોતાના આશ્રય દ્રવ્યથી દૂર દેશમાં રહેવાનો ગુણ ગંધમા અને કીર્તિમા સમાન હોવાથી, સાધર્મ્યને લીધે કીર્તિને પણ ગંધ કહેલી છે વળી, 'આ આત્મા હૃદયમા' 'આ તે આત્મા હૃદયમા છે જે પ્રાણોમા વિજ્ઞાનમય, હૃદયમા અંતર્જ્યોતિ પુરુષ છે' 'ગુહામા પ્રવેશેલા' વગેરે શ્રુતિઓ જીવ હૃદયમા રહે છે એમ કહે છે જીવ વ્યાપક હોય તો હૃદયમા એનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ એ અણુ હોય તો જ એ હૃદયમા રહી શકે આ પ્રમાણે જીવ હૃદયમા રહે છે એમ કહી એ પોતાના ચૈતન્ય ગુણથી સર્વ શરીરમા વ્યાપે છે એમ 'લોમથી આરંભી નખાગ્ર સુધી' એ શ્રુતિ કહે છે; તેથી જીવ અણુ છે, હૃદયમા રહે છે, અને પોતાના ચૈતન્યગુણથી સર્વ શરીરમા વ્યાપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. એમ માનવામા કાંઈ દોષ પણ નથી.

(સાંખ્ય પૂર્વપક્ષ કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—ચૈતન્ય સર્વ શરીરમા વ્યાપી રહે છે તેથી જીવ અણુ છે એમ કહેવાય નહિ.

પ્રકાશાત્મક અગ્નિ પેઠે એ ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપ છે, એમ અગ્નિના દૃષ્ટાન્તથી જીવનું ચૈતન્યાત્મકત્વ સાધી, અણુત્વનો બાધ કરી, કેટલાક એને વ્યાપક કહે છે; એ વિદ્વાનોએ આદર કરવા જેવું નથી, કારણ કે 'પ્રજ્ઞાથી શરીરનો સમારોહ કરી' એમ શ્રુતિ પ્રજ્ઞાનું કરણ તરીકે નિરૂપણ કરે છે, અને એ ભેદમાં જ યોગ્ય છે. 'પ્રાણોનું વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનથી લઈને' એ શ્રુતિમાં વિજ્ઞાન કર્મ તરીકે નિરૂપિત થયેલું હોવાથી, વિજ્ઞાન ગુણ જ છે. તેથી જ 'પૃથક્ ઉપદેશને લીધે' (બ્ર સૂ. ૨-૩ ૨૮) એમ સૂત્રકાર પણ કહે છે. વળી, ઔષ્ણ્ય માત્રને વહ્નિસ્વરૂપ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે મણિમન્ત્ર આદિથી ઔષ્ણ્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ઔષ્ણ્ય શૈત્ય આદિ સ્પર્શધર્મ હોવાથી વહ્નિના દ્રવ્ય-વની હાનિ થાય છે (વહ્નિ) પ્રકાશાત્મક પણ નથી, કારણ કે તપ્ત જલમાં રહેલા વહ્નિની અનુપલબ્ધિ થાય. વળી, 'જ્યારે એ આ શરીરમાંથી

જીવ ચૈતન્ય જ છે જીવ સ્વરૂપથી ચૈતન્ય જ છે ચૈતન્ય એ જ જીવ ચૈતન્ય સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહે છે તેથી એ અણુ છે એમ કહેવાય નહિ; તેથી જીવ પણ અણુ નથી, અને વ્યાપક હોવો જોઈએ જેમ અગ્નિ સ્વરૂપથી ઔષ્ણ્ય અને પ્રકાશ જ છે, અર્થાત્ જેમ ઔષ્ણ્ય અને પ્રકાશ જ અગ્નિ છે, તેમ ચૈતન્ય જ જીવ છે. એ પ્રમાણે અગ્નિના દૃષ્ટાંતથી જીવ પણ ચૈતન્ય જ છે. ચૈતન્ય સર્વ શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે, તેથી એ અણુ હોઈ શકે નહિ; તેથી જીવ અણુ નથી, પરંતુ વ્યાપક છે.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ વિદ્વાનોએ આદર કરવા જેવું નથી, કારણ કે 'પ્રજ્ઞાથી શરીરનો સમારોહ કરી' એ શ્રુતિ પ્રજ્ઞા અથવા ચૈતન્યને કરણ અથવા સાધન કહે છે. સમારોહ કરનાર કર્તા જીવ છે, પ્રજ્ઞા સાધન છે સાધન અને કર્તા અવશ્ય ભિન્ન હોવાં જોઈએ, તેથી ચૈતન્ય જીવથી ભિન્ન જ છે જીવ અને ચૈતન્ય ભિન્ન હોય તો જ એ શ્રુતિની ઉપપત્તિ થાય.

વળી, 'એ પ્રાણોનું વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનથી લઈને' શ્રુતિ 'વિજ્ઞાન લઈને' એમ વિજ્ઞાનને કર્મ કહે છે, તેથી પણ વિજ્ઞાન અથવા ચૈતન્ય જીવથી ભિન્ન છે. ચૈતન્ય અને જીવ ભિન્ન છે એમ આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરેલો હોવાથી જ સૂત્રકાર પણ 'પૃથક્ ઉપદેશને લીધે' એવું સૂત્ર યોજે છે.

વળી, માત્ર ઔષ્ણ્ય વહ્નિ છે એમ કહી શકાય નહિ. વહ્નિ સ્વરૂપથી ઔષ્ણ્ય જ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે પ્રતિબંધક મણિ અથવા મંત્રના પ્રભાવથી વહ્નિ હોય ત્યાં એના ઔષ્ણ્યનો અનુભવ થતો નથી, પરંતુ વહ્નિનો અનુભવ થાય છે. તેથી વહ્નિ ઔષ્ણ્ય જ છે એમ કહેવાય નહિ. વળી, વહ્નિ ઔષ્ણ્ય જ હોય તો ઔષ્ણ્ય શૈત્ય વગેરે સ્પર્શના ધર્મ હોવાથી, વહ્નિ પણ સ્પર્શનો ધર્મ અથવા ગુણ જ કહેવાય; તેથી એમ હોય તો વહ્નિ દ્રવ્ય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, અર્થાત્ વહ્નિ દ્રવ્ય જ રહે નહિ. એ પ્રમાણે જ વહ્નિ પ્રકાશ જ છે, અર્થાત્ પ્રકાશ જ વહ્નિ છે, એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઉષ્ણ જલમાં વહ્નિ રહેલો છે, પરંતુ પ્રકાશ નથી તેથી પ્રકાશ જ વહ્નિ છે એમ કહીએ તો ત્યાં પ્રકાશ નહિ હોવાથી વહ્નિનો અનુભવ થવો ન જોઈએ; પરંતુ જલ ઉષ્ણ લાગે છે અને વહ્નિનો અનુભવ થાય છે તેથી પ્રકાશ જ વહ્નિ છે, એમ પણ કહેવાય નહિ.

વળી, 'જ્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ સર્વની સાથે જ ઉત્ક્રમણ

ઉત્ક્રમણ કરે છે, જે કોઈ આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે તે સર્વ ચંદ્રમાં જ જાય છે' 'એ લોકમાથી પુન આ લોકમા કર્મ માટે આવીને' એ શ્રુતિઓએ કહેલી જીવની દેહમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ, પરલોકગતિ, અને પુન આગતિ, (જીવ) અણુ હોય તો જ ઘટે, પરન્તુ વ્યાપક હોય તો ન ઘટે 'જેમ મહારાજ જાનપદોને લઈ સ્વજનપદમા ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે તેમ જ આ એ પ્રાણોને લઈ સ્વશરીરમા ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે' 'સ્વપ્ન વિહાર કરી' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કહેલા પરિવર્તન અને વિહાર પણ અણુત્વ વિના ઉપપન્ન નથી

પૂ૦—'એ તું છે' આદિ અભેદબોધક શ્રુતિ જીવનુ બ્રહ્મ તરીકે નિરૂપણ કરે છે, (જીવ) અણુ હોય તો એ અનુપપન્ન થાય

સિ૦—એમ નહિ, કારણ કે અમાત્ય માટે 'રાજા' પદના પ્રયોગ પેઠે એ ઔપચારિક છે જીવમા કોઇ સ્વાભાવિક ગુણ નથી, તેથી પ્રજ્ઞા દ્રષ્ટૃત્વ આદિ ભગવાનના જ ગુણ છે, તેથી ભગવાનના જ ગુણોથી આ ઉત્તમ હોવાથી અને અંશ હોવાથી બ્રહ્મ તરીકે વ્યપદેશ થાય છે, તેથી જ એનુ જડથી વૈલક્ષણ્ય છે

કરે છે જે કોઈ આ લોકમાથી પ્રયાણ કરે છે તે સર્વ ચદ્રમા જ જાય છે' 'એ લોકમાથી પુન આ લોકમા કર્મ માટે આવીને' એ શ્રુતિઓ જીવ દેહમાથી ઉત્ક્રમણ કરે છે તે ચદ્રમામા જાય છે અને પુન આ લોકમા આવે છે, એમ કહે છે આ જીવની દેહમાથી ઉત્ક્રાન્તિ, ચદ્ર પ્રતિ ગતિ અને પુન આ લોકમા આગતિ જીવ અણુ હોય તો જ, સભવે, કારણ કે વિભુ અર્થાત્ વ્યાપક દ્રવ્યને ક્રિયા હોઈ શકે નહિ તેથી જીવ વ્યાપક હોય તો એની ઉત્ક્રાન્તિ ગતિ આગતિ સભવે નહિ એ જ કારણથી 'જેમ મહારાજ જાનપદોને લઈ સ્વજનપદમા ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે તેમ જ આ એ પ્રાણોને લઈ સ્વશરીરમા ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે 'સ્વપ્ન વિહાર કરી' એ શ્રુતિઓ જીવ પરિવર્તન અને વિહાર કરે છે એમ કહે છે એ પણ જીવ અણુ હોય તો જ સભવે આ સર્વ યુક્તિથી સૂત્રકાર જીવ અણુ છે એમ સિદ્ધ કરે છે

(માયાવાદી પૂર્વપક્ષ કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—'એ તું છે' વગેરે શ્રુતિઓ જીવ અને બ્રહ્મમા અભેદ છે એમ કહે છે બ્રહ્મ વિભુ અથવા સર્વવ્યાપક છે એમા કોઈ સદેહ નથી, તેથી જીવ પણ જો વિભુ હોય તો જ એમનામા અભેદ સભવે જીવ અણુ હોય તો જીવ અને બ્રહ્મમા અભેદ છે એમ બોધ કરનારી સર્વ શ્રુતિનો બાધ થાય

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી અભેદ માત્ર ઔપચારિક જ છે જેમ સમૃદ્ધિવાળા અમાત્યને 'રાજા' કહેવામા આવે છે તે જ પ્રમાણે જીવને પણ બ્રહ્મ કહેલો છે વસ્તુત જીવ બ્રહ્મ નથી જીવનો કોઈપણ ગુણ સ્વાભાવિક નથી પ્રજ્ઞા અથવા ચૈતન્ય અથવા બુદ્ધિ દ્રષ્ટૃત્વ વગેરે જીવમા છે તે સર્વ ભગવાનના જ ગુણ છે, તેથી ભગવાનના ગુણોથી જ જીવ ઉત્તમ છે ભગવાનના ગુણો જીવમા હોવાથી જ એ ઉત્તમ છે અને વળી એ ભગવાનનો અંશ છે તેથી જ એને બ્રહ્મ કહેલો છે જીવમા ભગવાનના ગુણો હોવાથી અને એ ભગવાનનો અંશ હોવાથી જ જડથી વિલક્ષણ છે, અને તેથી જ એને કોઈ સ્થળે બ્રહ્મ કહેલો છે

—'એમ કેમ જાણ્યું' કે એ ઔપચારિક જ છે ?'—કારણ કે 'એના ગુણ (એમાં) સાર હોવાથી પ્રાજ્ઞની પેઠે એનો વ્યપદેશ છે' (બ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૯) એમ સૂત્રકારે પણ નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી અણુપરિમાણ જ, પૂર્વોક્ત ન્યાયથી બ્રહ્મમાંથી નિર્ગત, બ્રહ્મે સ્વકીય સેવા માટે અને નિજ ઐશ્વર્ય નિર્વિષય ન થાય તે માટે એવો પ્રકટ કરેલો, અને તેથી જ સહજ હરિદાસ, અને બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ જીવનો નિજનિસર્ગ પ્રભુ શ્રીગોકુલનાથના ચરણકમલનું દાસ્ય જ સ્વધર્મ છે; તેથી અતિસંતુષ્ટ થઈ, સ્વયં પ્રકટ થઇ, નિજગુણનું એને દાન કરી, સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવવા (ભગવાન) એનો પોતામાં પ્રવેશ કરાવે છે, અથવા અતિશય અનુગ્રહ હોય તો એનાથી પણ અધિક રસયુક્ત દાસ્ય કરાવવા નિકટમાં સ્થાપે છે, એમ નિશ્ચય છે.

કેટલાક જીવનો અણુત્વથી પ્રાપ્ત થતો ભગવાનમાં પ્રવેશ અને એનાં સાધન ભગવદ્ભજન આદિ સહન ન કરનાર, અણુત્વ સાધનાર ઉત્ક્રાન્તિ આદિ દશ(બ્ર સૂ. ૨-૩-૧૯ થી ૨૮) સૂત્ર પૂર્વપક્ષ તરીકે, 'એના ગુણ સાર હોવાથી' (બ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૯) સૂત્રને સિદ્ધાન્તીય તરીકે કહી, ઉપાધિના ગુણરૂપ અણુત્વ આદિથી જીવમાં

પૂર્વપક્ષી—જીવને બ્રહ્મ ઉપચારથી જ કહેલો છે, વસ્તુત એ બ્રહ્મ નથી એમ કેમ જણાય ?

સિદ્ધાન્તી—કારણ કે 'એના ગુણ (એમાં) સાર હોવાથી પ્રાજ્ઞની પેઠે એનો વ્યપદેશ છે' એ સૂત્રથી સૂત્રકાર જ એમ કહે છે. 'એના' અર્થાત્ બ્રહ્મના ગુણ જીવમાં સાર અર્થાત્ જડથી જીવનું વૈલક્ષણ્ય કરનાર હોવાથી, અમાત્યને માટે જેમ 'રાજા' પદ યોજાય છે તેમ, જીવને માટે 'બ્રહ્મ' પદ યોજેલું છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ છે.

તેથી જીવનું પરિમાણ અણુ જ છે, અર્થાત્ જીવ અણુ જ છે. અગ્નિમાંથી જેમ વિસ્ફુલિંગ વ્યુચ્ચરે તેમ બ્રહ્મમાંથી જીવ વ્યુચ્ચરેલા છે જીવો પોતાની સેવા કરે, અને પોતાનું ઐશ્વર્ય નિર્વિષય ન થાય અર્થાત્ પોતાનું ઐશ્વર્ય દર્શાવવાનો વિષય પ્રાપ્ત થાય, એ બે હેતુથી ભગવાને ઉપર વર્ણવ્યા તેવા પ્રકારના જીવ પ્રકટ કર્યા છે; તેથી જીવ સહજ હરિના દાસ છે. વળી, જીવ ભગવાનના અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ જ છે. એવા પ્રકારના જીવનો પોતાના ગુણોનું દાન કરનાર પ્રભુ શ્રીગોકુલનાથના ચરણકમલની સેવા એ જ ધર્મ છે. જીવની સેવાથી સંતુષ્ટ થઈ પ્રભુ પ્રકટ થઈ પોતાના ગુણોનું જીવને દાન કરે છે અને સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવવા પોતાની અંદર એનો પ્રવેશ કરાવે છે. અથવા જીવ પર પોતાનો અતિશય અનુગ્રહ થાય તો સ્વરૂપાનંદથી પણ અધિક રસયુક્ત દાસ્ય અથવા સેવા કરાવવા જીવને પોતાની પાસે રાખે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. 'સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય, સારૂપ્ય અને એકત્વ પણ આપવામાં આવે તોપણ લોકો મારી સેવા વિના નથી લેતા' (ભા. ૩-૨૯-૧૩) એ શ્રીમદ્ભાગવતવાક્યથી એકત્વ અથવા સ્વરૂપાનંદથી સેવા અથવા દાસ્યમાં અધિક રસ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. પૂર્વે જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે જીવના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે

જીવ અણુ છે, અણુ હોવાથી ભગવાનમાં એનો પ્રવેશ થાય છે, અને જીવનો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરાવનાર સાધન ભગવાનનું ભજન છે એ સિદ્ધાન્ત સહન ન થવાથી શંકરાચાર્ય આ સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન જુદી જ રીતે કરે છે. જીવ અણુ છે એમ સિદ્ધ કરવા યોજેલાં **'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्'** સૂત્રથી આરંભી પ્રથમ દશ સૂત્ર પૂર્વપક્ષ કરે છે, અને ત્યારપછીનું **'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्'** સૂત્ર સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ એઓ

અણુત્વ આદિ વ્યપદેશ યોજાય છે 'એમ એનો અર્થ કહી, જીવનું વ્યાપકત્વ સાધે છે. ત્યાં આમ કહીએ છીએ જીવ જો ઔપાધિક હોય તો આમ થાય એ જ સંભવતું નથી, કારણ કે એ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે અને એનો પૂર્વે જ નિરાસ કરેલો છે. વળી, બુદ્ધિની ઉત્ક્રાન્તિ આદિથી જ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ આદિનો વ્યપદેશ અનુપપન્ન છે, કારણ કે ઉપાધિની પૂર્વે જ ઉપહિતનાં ઉત્ક્રાન્તિ આદિ સંભવતાં નથી, અને શ્રુતિ 'ઉત્ક્રમણ કરે છે' (બૃ. ૪-૪-૨) ઇત્યાદિથી જીવની ઉત્ક્રાતિથી સર્વની ઉત્ક્રાન્તિ કહે છે, તેથી વિરોધ થાય છે. વળી, ઉપાધિગુણ અનર્થરૂપ હોવાથી સારત્વ યોગ્ય નથી, પરન્તુ ભગવદ્‌ગુણોનું જ (સારત્વ યોગ્ય છે). વિશેષ (લખવાથી) શું ? પ્રસ્વાપ આદિમાં વિહાર આદિ ચેતન ધર્મનો બોધ કરનાર 'સ્વયં વિહાર કરી' ઇત્યાદિ શ્રુતિન્યાયસહસ્રથી બાધિત હોવાથી, કેવલ ભગવાને આજ્ઞા કરેલા ઉમાપરિવૃઢે પ્રવર્તાવેલા માર્ગને અનુસરનાર હોવાથી, એનો પક્ષ લખવાનું બહુ થઈ ગયું. જેમ અનાચારી બ્રાહ્મણમાં અખિલ બ્રાહ્મણધર્મનો અભાવ હોવાથી

કહે છે. 'એના ગુણ' અર્થાત્ ઉપાધિ બુદ્ધિના ગુણ અણુત્વ વગેરે છે, અને તેથી જીવને અણુ કોઈ સ્થળે શ્રુતિમાં કહેલો છે, એવો સૂત્રનો એઓ અર્થ કરે છે. આ પ્રમાણે જીવ અણુ નથી, પરતુ ઉપાધિ બુદ્ધિ અણુ હોવાથી ક્વચિત્ જીવને અણુ કહેલો છે, વસ્તુત જીવ વ્યાપક છે એમ એઓ કહે છે. પરતુ એ યોગ્ય નથી. જીવ ઔપાધિક હોય તો કદાચ એમનો અર્થ સભવે, પરતુ જીવ ઔપાધિક હોય એ જ સભવતુ નથી. જીવને ઔપાધિક કહેવામાં શ્રુતિ સ્મૃતિ બ્રહ્મસૂત્ર અને યુક્તિનો વિરોધ થાય છે, એમ અમે પ્રથમ જ સિદ્ધ કરેલું છે; તેથી જીવ ઔપાધિક નથી વળી, ઉપાધિ બુદ્ધિની ઉત્ક્રાન્તિ ગતિ અને આગતિ થાય છે તેથી જ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ ગતિ અને આગતિ શ્રુતિમા કહેલા છે એમ એઓ કહે છે એ પણ ઉચિત નથી, કારણ કે 'ઉત્ક્રમણ કરનાર એની પાછળ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રથમ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે અને પછી પ્રાણ વગેરે સર્વની ઉત્ક્રાતિ થાય છે એમ કહે છે, તેથી જીવની ઉત્ક્રાતિ પહેલા ઉપાધિની ઉત્ક્રાતિ સંભવતી નથી; તેથી જ 'ઉપાધિની ઉત્ક્રાતિ થાય છે તેથી જ જીવની ઉત્ક્રાતિ શ્રુતિમાં કહેલી છે' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ માનીએ તો પ્રથમ જીવની ઉત્ક્રાતિ થાય છે એવું કહેનાર શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે.

વળી, ઉપાધિ બુદ્ધિના ગુણો સાર કહેવાય નહિ, કારણ કે એ અનર્થ છે. અનર્થ હોય તે સાર કહેવાય નહિ; તેથી ભગવદ્‌ગુણને જ સાર કહેવા ઉચિત છે તેથી પણ અમારું વ્યાખ્યાન એમના વ્યાખ્યાનથી ઉત્તમ છે વધારે વર્ણન કરવાથી શું ? પ્રસ્વાપ વગેરેમાં વિહાર વગેરે ચેતનના ધર્મનો બોધ કરનાર 'સ્વયં વિહાર કરી' વગેરે સહસ્રાવધિ શ્રુતિ અને બ્રહ્મસૂત્રોથી એમનો મત બાધિત છે, અને એઓ ભગવાનની આજ્ઞાથી શંકરે પ્રવર્તાવેલા માર્ગને અનુસરે છે, તેથી એમનો મત આદરથો લખ્યો એ બહુ થઈ ગયુ. '**आभास एव च**' સૂત્રનો અર્થ પણ જીવ માત્ર અલીક છે એવો નથી, પરંતુ જેમ અનાચારી બ્રાહ્મણમા બ્રાહ્મણનો કોઈ ધર્મ નહિ હોવાથી એને 'બ્રાહ્મણાભાસ' કહીએ, તે પ્રમાણે જીવમાથી આનંદ અંશનો તિરોભાવ થવાથી

બ્રાહ્મણાભાસ પ્રયોગ થાય છે, તેમ જીવમાં આનંદાંશનો તિરોભાવ હોવાથી બ્રહ્મના સર્વ ધર્મનો અભાવ છે તેથી, અને એ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે તેથી એ બ્રહ્મનો આભાસ છે, એવો 'અને આભાસ જ' (બ્ર. સૂ ૨-૩-૫૦) સૂત્રનો ભાવાર્થ છે, પરન્તુ એ અલીક છે એવો નથી, એમ પૂર્વે જ કહ્યું છે.

બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ ધર્મો રહેલા છે.

પૂ૦—આમ હોય. શુદ્ધ જ કર્તૃ હોય તોપણ કુલાલન્યાયે માત્ર નિમિત્તકારણ હોય, પરંતુ સમવાયિકારણ પણ થાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો મૃત્પિંડ પેઠે બ્રહ્મ વિકૃત અને સાવયવ થઇ જાય. કાર્ય અનર્થરૂપ હોવાથી (બ્રહ્મને) તદ્રૂપ કહેવું અયોગ્ય છે.

સિ૦—એમ નહિ. બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ જો સ્વબુદ્ધિકલ્પિત હોય તો સમવાયિત્વ ન થાત; પરન્તુ એ શ્રુતિસિદ્ધ છે અને એનો પ્રમાણભાવ સ્વતઃસિદ્ધ છે. પ્રમાણનો આ સ્વભાવ છે કે યથાસ્થિત વસ્તુની પ્રમા કરાવે છે, પરન્તુ એને પોતે

બ્રહ્મના સર્વ ધર્મ એમાંથી જતા રહે છે, પરંતુ જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે તેથી એ 'બ્રહ્માભાસ' જ છે. જેમ અનાચારી બ્રાહ્મણનો બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ થયેલો છે, પરંતુ એનામાંથી બ્રાહ્મણના સર્વ ધર્મ અનાચારથી દૂર થાય છે, તે પ્રમાણે જીવ પણ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે, પરંતુ આનંદ અંશનો તિરોભાવ થવાથી એનામાંથી સર્વ ભગવદ્ગુણ દૂર થાય છે; તેથી અનાચારી બ્રાહ્મણ 'બ્રાહ્મણાભાસ' કહેવાય છે તેમ જ જીવ પણ 'બ્રહ્માભાસ' કહેવાય છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ છે, પરંતુ જીવ અલીક છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ થતો નથી એમ અમે પ્રથમ જ કહેલું છે.

પૂર્વપક્ષી—શુદ્ધ બ્રહ્મ જ ભલે જગત્કર્તૃ હોય, પરંતુ એ કુલાલની પેઠે જગતનું માત્ર નિમિત્તકારણ જ છે, પણ સમવાયિકારણ નથી. જેમ કુલાલ ઘટનું નિમિત્તકારણ છે, પરંતુ સમવાયિકારણ માટી છે, કુલાલ નથી, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ છે, પરંતુ સમવાયિકારણ નથી; તેથી જેમ કુલાલ ઘટનો આધાર નથી તેમ ભગવાન પણ જગતનો આધાર નથી, કારણ કે 'ભગવાન જગતનું સમવાયિકારણ પણ છે અને તેથી જગતનો આધાર પણ છે' એમ માનીએ તો ઘટના સમવાયિકારણ માટીના પિંડ પેઠે ભગવાન પણ વિકારી થઇ જાય; વળી, અવયવના ભેદથી સર્વ પદાર્થનું સમવાયિકારણ ભગવાન થવા જોઈએ, તેથી એ અવયવવાળા થાય વળી, મૃત્પિંડ જેમ ઘટ થાય છે તેમ ભગવાન જગત થાય છે એમ માનવું ઉચિત નથી, કારણ કે કાર્ય જગત અનર્થરૂપ છે તેથી ભગવાન જ જગત થતા હોય તો એ પણ અનર્થરૂપ થઇ જાય. તેથી બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ છે, પરંતુ સમવાયિકારણ નથી, એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો. જો બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ છે એમ આપણે આપણી બુદ્ધિથી કલ્પ્યું હોત તો કુલાલના દૃષ્ટાંતથી બ્રહ્મને માત્ર જગતનું નિમિત્તકારણ જ કહેત અને બ્રહ્મ સમવાયિકારણ નથી એમ કહેત. પરંતુ બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ આપણી બુદ્ધિથી કલ્પેલું નથી, પણ શ્રુતિસિદ્ધ છે. શ્રુતિ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ છે. શ્રુતિ કહે તેમાં કાંઇ શંકા કરવી ઉચિત નથી, કારણ કે એ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ છે. જેવી વસ્તુ હોય તેવી દર્શાવવી, જેવી વસ્તુ હોય તેવું જ એનું જ્ઞાન કરાવવું, એ પ્રમાણનો સ્વભાવ છે. પ્રમાણ પોતે જેવા પ્રકારની વસ્તુનું નિરૂપણ

નિર્મિત કરેલા પ્રકારવાળી બનાવતું નથી. તેથી શ્રુતિ પણ યથાસ્થિત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી પર્યનુયોગને લાયક નથી. વિકૃતત્વ આદિ ધર્મો લોકમાં સમવાયી (કારણમાં) દૃશ્યમાન થાય છે તેથી ઉભયની રક્ષા માટે બ્રહ્મ અવિકૃત જ સમવાયી છે, અને લોકમાં વિકૃત જ સમવાયી છે એમ માનવું. તેથી જ સૂત્રકાર પણ 'શ્રુતિને લીધે, (બ્રહ્મ) શબ્દમૂલ હોવાથી' (બ્ર.સૂ. ૨-૧-૨૭) એમ બ્રહ્મનું સમવાયિત્વ યુક્તિગમ્ય નથી, પરન્તુ કેવલ શ્રુતિથી જ ગમ્ય છે એમ કહે છે. બ્રહ્મ સમવાયી અને અવિકૃત છે એ પણ ગુડજિહ્વિકા છે; વસ્તુતઃ તો એ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય પણ છે, કારણ કે 'આત્માનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું' (બૃ. ૪-૫ ૬) 'જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે' (તૈ. ૨-૪-૧) 'એ હલે છે, એ હલતું નથી' (ઈ. ૧-૫) 'પાણિ અને પાદ વિના ઝડપવાળો અને ગ્રહણ કરનાર એ ચક્ષુ વિના જુએ છે, કર્ણ વિના સાંભળે છે' (શ્વે. ૩-૧૯) 'સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળું' (શ્વે ૩-૧૬) 'અણુથી અણુ, મહતથી મોટું' (ક. ૧-૨-૨૦) 'અસ્થૂલ અનણુ' (બૃ. ૩-૮-૮)

કરે તેવા પ્રમાણની વસ્તુ બનાવતું નથી, પરંતુ જેવા પ્રકારની વસ્તુ હોય તેવા પ્રકારનું એનું નિરૂપણ કરે છે તેથી શ્રુતિ પણ પ્રમાણ હોવાથી જેવા પ્રકારનું બ્રહ્મ છે તેવા પ્રકારનું વર્ણવે છે અને એમાં શંકા કરવી ઉચિત નથી બ્રહ્મ સમવાયિકારણ છે એમ શ્રુતિ કહે છે બ્રહ્મમાં વિકાર નથી એમ પણ શ્રુતિ કહે છે લોકમાં સમવાયિકારણ હોય તે સર્વ વિકારી હોય છે, પરંતુ બ્રહ્મ સમવાયિકારણ છે અને અવિકૃત છે એમ શ્રુતિ કહે છે. તેથી લોકોની તેમજ શ્રુતિની રક્ષા માટે અવિકૃત જ બ્રહ્મ જગતનું સમવાયિકારણ છે, અને લોકમાં સમવાયિકારણો વિકારી જ હોય છે એવી વ્યવસ્થા માનવી જોઈએ આ જ કારણથી બ્રહ્મ જગતનું સમવાયિકારણ છે એમ યુક્તિથી જણાતું નથી, પરંતુ માત્ર શ્રુતિથી જ જણાય છે એમ સૂત્રકાર 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' સૂત્રથી કહે છે બ્રહ્મ જગતનું સમવાયિકારણ છે અને વિકારરહિત છે એમ શ્રુતિથી જ જણાય એવું હોવાથી, વેદ જેવું વર્ણવે તેવું જ માનવું જોઈએ, એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે

ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મમા પરસ્પર વિરુદ્ધ અનેક ધર્મનુ પ્રતિપાદન કરે છે શ્રૌત હોવાથી એકનો બાધ કહી શકાય નહિ, તેથી બ્રહ્મ જ એવુ છે એમ માનવુ

પૂર્વપક્ષ બ્રહ્મ નિર્ગુણ જ છે

પૂ૦—આમ હોય અહી એમ નિર્ણય સભવતો નથી, કારણ કે એક વસ્તુ સ્વત જ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ છે એમ વિરોધને લીધે નિશ્ચય કરી શકાય નહિ —(બ્રહ્મ) સર્વગત હોવાથી પૃથિવી આદિ ઉપાધિનો સબધ છે તેથી અસ્થૂલત્વ આદિ એને લીધે છે, કારણ કે અસ્થૂલમા અસ્થૂલ, અનણુમા અનણુ, ઉચ્ચાવચકર્તૃમા ઉચ્ચાવચકર્તૃ, ઉચ્ચાવચ કામમા ઉચ્ચાવચકામ, પૃથિવીમા સર્વ-ગન્ધ, જલાદિમા અગધ, એમ (બ્રહ્મનુ) ઉભયરૂપત્વ ઉપપન્ન છે તેથી વિરોધ નથી,–એમ નહિ, કારણ કે ઔપાધિકમા વસ્તુસ્વભાવ સભવે નહિ જપાકુસુમના અરુણિમાનુ ગ્રહણ કરનાર સ્ફટિક અરુણ થતો નથી, પટ અરુણ અથવા ચિત્ર

મોટામા મોટુ કહે છે 'અસ્થૂલ અનણુ એ શ્રુતિ એ સ્થૂલ પણ નથી અને અણુ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ પણ નથી, એમ કહે છે આ વગરે શ્રુતિઓ એ પ્રમાણે બ્રહ્મમા વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મ રહેલા છે એમ કહે છે ઉભય પ્રકારના ધર્મ શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી એક પ્રકારના ધર્મ બ્રહ્મમાં છે, અન્ય પ્રકારના નથી, એમ કહી શકાય નહિ તેથી વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મવાળુ જ બ્રહ્મ છે એમ માનવુ જોઈએ

(માયાવાદી વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનુ આશ્રય બ્રહ્મ છે એમ સ્વીકારતા નથી, પરતુ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ માને છે, તેથી એ પૂર્વપક્ષ કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—તમે કહ્યુ તેમ નિર્ણય થઈ શકે નહિ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ અને સવિશેષ ઉભય છે એમ કહી શકાય નહિ એક જ વસ્તુ સ્વત સવિશેષ અને નિર્વિશેષ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એક જ વસ્તુને સ્વત સવિશેષ અને નિર્વિશેષ કહીએ તો વિરોધ થાય

બ્રહ્મની તાત્ત્વિક ઉપાધિ માનનાર ઉત્તર આપે છે —બ્રહ્મ વ્યાપક છે વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ સર્વત્ર છે, તેથી બ્રહ્મને સર્વનો સબધ છે તેથી અસ્થૂલ અનણુ વગેરે ગુણો ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિના સબધથી બ્રહ્મમા આવે છે, કારણ કે સ્થૂલ પદાર્થમા બ્રહ્મ અસ્થૂલ છે, અનણુ પદાર્થમા બ્રહ્મ અનણુ છે ઉચ્ચ અર્થાત્ સારા કાર્ય કરનારમા બ્રહ્મ ઉચ્ચ કાર્ય કરનાર છે, અવચ અર્થાત્ નીચા કાર્ય કરનારમા બ્રહ્મ અવચ કાર્ય કરનાર છે, ઉચ્ચ કામમા બ્રહ્મ ઉચ્ચકામ છે, અવચ કામમા બ્રહ્મ અવચકામ છે, પૃથિવીમા બ્રહ્મ સર્વ ગધયુક્ત છે, જલ વગેરે અર્થાત્ જલ અગ્નિ વાયુ આકાશ વગેરેમા બ્રહ્મ ગધરહિત છે, તેથી બ્રહ્મ અસ્થૂલ અનણુ ઉચ્ચકર્તૃ અવચકર્તૃ વગેરે સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય પ્રકારનુ હોય એ યોગ્ય જ છે, અને એમા કાઇ પણ વિરોધ નથી

પૂર્વપક્ષી—એમ કહેવાય નહિ અસ્થૂલ અનણુ વગેરે ગુણો વસ્તુત ઉપાધિના જ હોય, તો માત્ર ઉપાધિના સબધથી જ બ્રહ્મના એ ગુણો છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે ઉપાધિના અથવા ઔપાધિક ગુણો વસ્તુનો સ્વભાવ છે એમ કહેવાય નહિ, તેથી અસ્થૂલ વગેરે ઉપાધિના ગુણો બ્રહ્મમા સ્વાભાવિક છે એમ કહેવાય નહિ જપાકુસુમના અરુણરૂપનુ ગ્રહણ કરનાર સ્ફટિક અરુણ થતો નથી પરતુ શ્વેત જ રહે છે ઉપાધિ જપાકુસુમના રૂપથી સ્ફટિકના સ્વાભાવિક શ્વેત રૂપમા વિકાર થતો નથી તેમ જ ઉપાધિના ગુણના સબધથી

હોઇ દ્વિરૂપ થતો નથી. ત્યાં અવયવના અવચ્છેદની કલ્પનાથી એમ કહીએ તોપણ બ્રહ્મ નિરવયવ હોવાથી એમા એમ કહી શકાય નહિ તેથી ઉપાધિ આવિધક હોવાથી એ સમસ્ત વિશેષથી રહિત છે એમ માનવુ સવિશેષ પણ શ્રૌત હોવાથી નિર્વિશેષને જ બાધ (છે) એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે સવિશેષ પરિચ્છિન્ન હોવાથી પરિચ્છેદ થઇ જાય પરિચ્છિન્ન પ્રત્યેક ભિન્ન હોવાથી બ્રહ્મ અનેક થઈ જાય, તેથી 'એક જ અદ્વિતીય' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય 'મશકથી સમ, નાગથી સમ' (બૃ ૧-૩-૨૨) ઇત્યાદિ શ્રુતિમા એકના જ અનેક ઉપાધિના સબધથી થતા પરિમાણનુ શ્રવણ થાય છે, અને એ સ્વત નિર્વિશેષ હોય તો જ ઉપપન્ન થાય, નહિતો ઉપાધિઓ અવ્યાપક હોવાથી અન્યોન્ય આશ્રયાશ્રયિભાવ નહિ હોવાથી એક જ બ્રહ્મના સર્વપરિમાણપણાનો ભગ થાય વળી, કર ચરણ આદિ વિશેષ લૌકિક હોવાથી, અને સ્વરૂપ અલૌકિક હોવાથી, બ્રહ્મમા લૌકિકનો નિષેધ યોગ્ય જ છે,

---

બ્રહ્મમા એ ગુણો આવે છે, એમ કહી શકાય નહિ, એમ જ પટને અરુણ અથવા ચિત્રરૂપથી રગવામા આવે તો એ બે રૂપવાળો થતો નથી પોતાનુ રૂપ અને અરુણ અથવા ચિત્ર રગેલુ રૂપ એમ બે રૂપ પટના થતા નથી કદાચ અમુક ભાગમા પટ પોતાન રૂપ રાખે, અને અન્ય ભાગમાં રગેલુ અરુણ અથવા ચિત્રરૂપ હોય, એમ વિભાગના ભેદથી પટમા બે રૂપ થાય, તોપણ બ્રહ્મમા પોતાના ગુણ અને ઉપાધિના ગુણ વિભાગના ભેદથી સભવે નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ અવયવરહિત છે બ્રહ્મને વિભાગ નથી, તેથી પોતાના ગુણ અને તેથી વિરુદ્ધ ઉપાધિના ગુણ બ્રહ્મમા હોવાથી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, તેથી ઉપાધિ આવિધક હોવાથી ઉપાધિના ગુણો બ્રહ્મમા સભવતા નથી તેથી બ્રહ્મ સર્વવિશેષરહિત છે બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માનવુ જોઈએ શ્રુતિ બ્રહ્મને સવિશેષ પણ કહે છે તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ નથી એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે સવિશેષ હોય તે પરિચ્છિન્ન અથવા હદવાળુ હોવુ જોઇએ તેથી બ્રહ્મને સવિશેષ કહીએ તો એને પરિચ્છેદ અથવા હદ થાય વળી, દરેક પરિચ્છેદ ભિન્ન છે બ્રહ્મના સર્વ પરિચ્છેદ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી અનેક બ્રહ્મ થઈ જાય અને તેથી 'એક જ અદ્વિતીય' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય વળી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ હોય તો એને પરિચ્છેદ પણ ન હોય બ્રહ્મને પરિચ્છેદ ન હોય તો જ નાગ અર્થાત્ હસ્તી મશક અર્થાત્ મચ્છર વગેરે ઉપાધિના સબધથી બ્રહ્મ પણ નાગ અથવા મશક સમાન કહે વાય, અને તેથી 'મશકથી સમ નાગથી સમ' એ શ્રુતિની ઉપપત્તિ થાય નાગ મશક વગેરે ઉપાધિઓના સંબંધથી એક જ બ્રહ્મનુ નાગ મશક વગેરે સમાન પરિમાણ છે એમ શ્રુતિ કહે છે એક જ બ્રહ્મ પરિચ્છેદરહિત હોય તો જ એ શ્રુતિની ઉપપત્તિ થાય છે બ્રહ્મ સવિશેષ હોય અર્થાત્ એને પરિચ્છેદ હોય તો નાગ મશક વગેરે ઉપાધિ વ્યાપક નહિ હોવાથી એક જ બ્રહ્મનુ નાગ મશક વગેરે સર્વની સમાન પરિમાણ છે એમ કહી શકાય નહિ વળી, નાગનુ પરિમાણ મશકમા નથી, મશકનુ પરિમાણ નાગમા નથી એ પ્રમાણે ઉપાધિઓમા અન્યોન્ય આશ્રયાશ્રયિભાવ નથી, તેથી બ્રહ્મમા પરિચ્છેદ હોય તો એક જ બ્રહ્મનુ નાગ મશક વગેરે સર્વની સમાન પરિમાણ છે એમ કહેવાય નહિ.

વળી, કર ચરણ વગેરે વિશેષ લૌકિક છે, બ્રહ્મનુ સ્વરૂપ અલૌકિક છે, તેથી અલૌકિક

કારણ કે અલૌકિકની અપેક્ષાથી લૌકિક જઘન્ય છે.–એ પણ અલૌકિક હોવાથી
કરચરણઆદિયુક્ત બ્રહ્મ કહી શકાય એમ નથી, કારણ કે એઓને અલૌકિક
કલ્પવાથી, બ્રહ્મમાં સર્વભવનસામર્થ્ય વિરુદ્ધસર્વધર્માધારત્વ આદિ અલૌકિક શકિત
કલ્પવાથી ગૌરવ થાય છે. 'અસ્થૂલ' આદિ શ્રુતિના વિરોધથી એવી કલ્પના કરી
પણ શકાય નહિ. 'સર્વતઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિબલથી કરી શકાય તોપણ એઓનું
દૌર્બલ્ય પણ કહેલું છે. વળી, સવિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ
કરવા પ્રવૃત્ત નથી, જેથી એણે નિરૂપણ કરેલું એટલે અલૌકિકત્વ આદિ કલ્પ્ય
નહિ પરન્તુ ક્લૃપ્ત જ છે, અને તેથી ગૌરવઆદિ દૂષણપ્રાસ નથી એમ કહેવાય.
પરન્તુ એ (સવિશેષ શ્રુતિ) બ્રહ્મ દુર્જ્ઞેય હોવાથી જેમતેમ એમાં પ્રવણતાથી
ચિત્તની શુદ્ધિ થાય ત્યારપછી સ્વયં જ પ્રત્યક્ બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તેથી અધિ-
કાર સિદ્ધ કરવા ઉપાસના દર્શાવવા અને ભાવના સુગમ કરવા (બ્રહ્મનો) લૌકિક
પ્રસિદ્ધ વિશેષવત્ તરીકે અનુવાદ કરે છે. પછી અધિકાર સિદ્ધ થાય ત્યારે કેવા

બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લૌકિક ચરણ વગેરેનો નિષેધ કરવો એ જ ઉચિત છે. અલૌકિક સ્વરૂપમાં
લૌકિક કર ચરણ વગેરે વિશેષ ન હોય એ સંભવે છે. '**सहस्रशीर्षा**' વગેરે શ્રુતિથી
કર ચરણ વગેરે પણ અલૌકિક છે અને બ્રહ્મમાં એ સંભવે છે, એમ પણ કહેવાય નહિ,
કારણ કે કર ચરણ વગેરે પણ અલૌકિક કલ્પવાથી અને વળી બ્રહ્મ સર્વ થવાને સમર્થ છે અને
સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનું આશ્રય છે એવી બ્રહ્મમાં અલૌકિક શક્તિ કલ્પવાથી ગૌરવ થાય છે. વળી,
કર ચરણ વગેરેને અલૌકિક કલ્પવાથી, અને બ્રહ્મમાં કર ચરણ વગેરે વિશેષ છે એમ
માનવાથી, 'અસ્થૂલ, અનણુ' વગેરે શ્રુતિનો વિરોધ થય છે, તેથી કર ચરણ વગેરે અલૌકિક
છે એવી કલ્પના કરી શકાય નહિ. 'સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળું" વગેરે વાક્યથી
કર ચરણ વગેરે અલૌકિક છે એવી કલ્પના કરી શકાય ખરી, પરંતુ નિર્વિશેષ શ્રુતિ બલ-
વતી છે અને સવિશેષ શ્રુતિ એનાથી દુર્બલ છે, એમ પ્રથમ જ અમે '**उपजीव्यत्वतः**
श्रौतवाक्यैश्च' વગેરે કારિકાથી જ કહેલું છે.

વળી, બ્રહ્મ સવિશેષ છે એમ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ
કરતી નથી. જો સવિશેષશ્રુતિ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી હોય તો એણે વર્ણવેલા
કર ચરણ વગેરે અલૌકિક જ ગણાય અને તેથી એ બ્રહ્મમાં કલ્પેલા નથી પરંતુ સ્વાભાવિક
જ છે એમ મનાય, અને એ અલૌકિક માનવામાં ગૌરવ રહે નહિ; પરંતુ સવિશેષશ્રુતિ
બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, તેથી કર ચરણ વગેરે અલૌકિક ગણાય નહિ; એઓને
'અલૌકિક માનવામાં ગૌરવ થાય છે. સવિશેષશ્રુતિ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી,
'પરંતુ શુદ્ધ બ્રહ્મ દુર્જ્ઞેય છે, એનું જ્ઞાન થવું અતિશય કઠિન છે, તેથી જેમતેમ સવિશેષ
બ્રહ્મમાં ચિત્ત પરોવાય તો ચિત્તની શુદ્ધિ થાય, અને ચિત્તની શુદ્ધિ થયા પછી સ્વતઃ પ્રત્યક્
બ્રહ્મ અથવા નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થશે, એવા અભિપ્રાયથી એ ઉપાસનાનો ઉપદેશ
કરે છે. ઉપાસના કરવામાં પણ સહેલાઈથી ભાવના થાય તે માટે લૌકિક કર ચરણ વગેરે
પ્રસિદ્ધ વિશેષથી એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. લોકમાં કર ચરણ વગેરે વિશેષો પ્રસિદ્ધ છે
તેનો જ સવિશેષશ્રુતિ અનુવાદ કરે છે. ઉપાસના કર્યા પછી કેવા પ્રકારના નિર્વિશેષ

પ્રકારનું એ અનુમાન થાય છે એવી આકાંક્ષા થાય તે માટે શ્રુતિ 'અસ્થૂલ અનણુ' (બૃ. ૩ ૮ ૮) ઇત્યાદિથી એના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી જ 'અરૂપવત્ જ, તત્પ્રધાન હોવાથી' (બ્ર. સૂ. ૩ ૨ ૧૪) એમ સૂત્રકાર પણ કહે છે. આમ હોવાથી સવિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ પેઠે નિર્વિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિનું માત્ર સ્વરૂપનિરૂપણ સિવાય અન્ય પ્રયોજન ઘટતું નથી, કારણ કે 'તેથી કોનાથી કોને જુએ?'(બૃ. ૪-૫ ૧૫) શ્રુતિથી બ્રહ્મ વૃત્તિનો વિષય નથી. તેથી જ 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એમ આદેશ છે' (બૃ. ૨-૩-૬)'એ વિદિતથી અન્ય, અને અવિદિતથી અન્ય' (કે. ૧-૩) ઇત્યાદિથી (શ્રુતિ) નિષેધમુખથી જ નિરૂપણ કરે છે આમ હોવાથી નિર્વિષય જ્ઞાનના સ્વરૂપ પેઠે નિષ્પ્રતિયોગિક અભાવરૂપ જ થાય, તેથી એની વ્યાવૃત્તિ કરવા 'જેમ સૈન્ધવનો કટકો અનંતર અને અબાહ્ય સર્વ રસઘન છે તેમ આ આત્મા અનંતર અબાહ્ય સર્વ પ્રજ્ઞાનઘન જ છે' (બૃ.૪-૫-૧૩) એમ એનું ચિત્સ્વરૂપ કહે છે. વળી, 'બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે: મૂર્ત અને અમૂર્ત' (બૃ. ૨-૩-૧) એમ ઉપક્રમ કરી

બ્રહ્મનો અનુમાન થાય છે એમ આકાંક્ષા થાય, તેથી શ્રુતિ 'અસ્થૂલ, અનણુ' વગેરેથી નિર્વિશેષ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. તેથી જ સૂત્રકાર પણ 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' સૂત્ર યોજે છે. આમ હોવાથી 'સવિશેષશ્રુતિ જેમ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતી નથી, પરંતુ ઉપાસનાના વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ જ નિર્વિશેષ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ એનું પણ અન્ય કાંઈ પ્રયોજન છે' એમ કહેવાય નહિ. નિર્વિશેષશ્રુતિ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ નિરૂપણ કરે છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ *વૃત્તિનો વિષય નથી, 'તેથી કોનાથી કોને જુએ' એ શ્રુતિ પણ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ વૃત્તિનો વિષય નથી એમ કહે છે. તેથી જ 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એમ આદેશ છે' 'એ વિદિતથી અન્ય, અને અવિદિતથી અન્ય' વગેરે શ્રુતિઓ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિષેધથી જ નિરૂપણ કરે છે. એ વૃત્તિનો વિષય નહિ હોવાથી, વિશેષરહિત હોવાથી, એનું નિષેધથી જ નિરૂપણ સંભવે. 'કેવળ નિષેધથી જ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો વિષયરહિત કેવલ જ્ઞાનના સ્વરૂપ પેઠે એનું સ્વરૂપ પણ પ્રતિયોગી વિનાનો કેવળ અભાવ જ હોવું જોઈએ, અર્થાત્ ઘટાભાવ પટાભાવ વગેરે પ્રતિયોગીવાળા અભાવ નહિ, પરંતુ પ્રતિયોગી વિનાનો કેવળ અભાવ જ હોવું જોઈએ' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા શ્રુતિ એ ચિત્સ્વરૂપ છે એમ કહે છે. 'જેમ સૈંધવનો કટકો અનંતર અને અબાહ્ય સર્વ રસઘન છે તેમ આ આત્મા અનંતર અબાહ્ય સર્વ પ્રજ્ઞાનઘન જ છે' એ શ્રુતિ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ ચિત્સ્વરૂપ જ છે, કેવળ પ્રતિયોગી વિનાનો અભાવ નથી, એમ કહે છે.

*વૃત્તિ એ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર મનનો ધર્મ છે. એ નેત્રના છિદ્ર વડે બહાર નીકળે છે અને ઘટ વગેરે પદાર્થ સાથે સંસર્ગમાં આવી એના આકારની થાય છે. જેવો ઘટ વગેરે પદાર્થનો આકાર હોય તેવો એના સંસર્ગથી વૃત્તિનો આકાર થાય છે વૃત્તિનો ઘટ વગેરે વિષય. જેવો આકાર થાય ત્યારે વૃત્તિ વડે બહાર નીકળેલા સાક્ષિચૈતન્યનો પણ એવો જ આકાર થાય છે. જેમ નહેર વડે બહાર નીકળેલું [illegible] જળ ક્યારા[માં] જાય છે અને એના ભિન્ન ભિન્ન આકારના જેવો એનો આકાર થાય છે તેમ સાક્ષિચૈતન્ય વૃત્તિ વડે બહાર નીકળે છે અને ઘટ વગેરે પદાર્થ જેવો એનો આકાર થાય છે એ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ઘટ વગેરે વિષયનું ચૈતન્ય એક થાય ત્યારે ઘટ વગેરે વિષયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ અદ્વૈતસિદ્ધાંતપક્ષ છે.

બે રૂપનું પ્રતિપાદન કરી, 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એમ આદેશ છે' (બૃ ૨-૩-૬) એમ પુનઃ કહે છે. ત્યાં 'ઇતિ' શબ્દ સન્નિહિતનું અવલમ્બન કરે છે એમ 'ઇતિ ઉપાધ્યાયો બોલ્યા' ઇત્યાદિમાં દૃશ્યમાન થાય છે પ્રકૃતમાં પણ પૂર્વે નિરૂપણ કરેલાં બે રૂપ સન્નિહિત હોવાથી 'નેતિ નેતિ'થી બ્રહ્મમાં એઓના નિષેધનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. આમ હોવાથી વિશેષનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિઓ નિષેધ્ય કોટિનું નિરૂપણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વિશેષો અવિદ્યાકલ્પિત હોય તો જ નિષેધ સંગત થાય, કારણ કે સત્ વસ્તુનો નિષેધ ઉચિત નથી. 'એ જ બ્રહ્મ તું જાણ; જેની ઉપાસના કરે છે તે નહિ' એ શ્રુતિ ઉપાસનાવિષયને અબ્રહ્મ જ કહે છે; તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માનવું.-એવું વિષય નહિ હોવાથી, 'કોઇ ધીર' (ક. ૨-૪-૧) ઇત્યાદિ શ્રુતિ વિષય તરીકે નિરૂપણ કરે છે તેથી એમ નથી – એમ કહેવું ઉચિત નથી. પૂર્વોક્ત ન્યાયથી સર્વશ્રુતિના અવિરોધનો વિચાર કરતાં પ્રાપંચિક ધર્મ અવિદ્યાકલ્પિત છે

' વળી, 'બ્રહ્મનાં બે રૂપ છેઃ મૂર્ત અને અમૂર્ત' એ પ્રમાણે આરંભમાં શ્રુતિ બ્રહ્મનાં બે રૂપ કહે છે. પછી 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એમ આદેશ છે' એમ કહે છે. નેતિ=ન+ઇતિ, અર્થાત્ એમ નહિ અથવા એવા પ્રકારનું નહિ. 'ઇતિ'થી કયો પ્રકાર કહ્યો એ હવે જોવું જોઇએ 'ઇતિ ઉપાધ્યાયો બોલ્યા' વગેરે વાક્યોમાં પણ આપણે જોઇએ છીએ, તો 'ઇતિ' શબ્દ એની પૂર્વે જે તરત જ આવ્યુ હોય તેને માટે જ યોજાય છે. અહીં 'નેતિ' અર્થાત્ 'ન+ઇતિ'માં 'ઇતિ' શબ્દ બ્રહ્મનાં એની પૂર્વે મૂર્ત અને અમૂર્ત એવાં બે રૂપ કહ્યાં તેને માટે યોજેલો છે. તેથી 'નેતિ નેતિ'થી એની પૂર્વે વર્ણવેલાં મૂર્ત અને અમૂર્ત એ બે રૂપનો જ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરેલો છે પ્રથમ બે રૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું, અને પછી એ જ બે રૂપનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી વિશેષનું નિરૂપણ કર્યું તે નિષેધ કરવા જ કરેલું છે. તેથી સવિશેષશ્રુતિઓ જેનો નિષેધ કરવાનો છે તેનું જ નિરૂપણ કરે છે. વિશેષો અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોય તો જ એઓનો નિષેધ સંભવે, કારણ કે વિશેષો સત્ય હોય તો એઓનો નિષેધ થઈ શકે નહિ. સત્ વસ્તુનો નિષેધ કરાય નહિ, તેથી વિશેષો અવિદ્યાથી કલ્પેલા જ હોવા જોઈએ. વળી, 'એ જ બ્રહ્મ તું જાણ; જેની ઉપાસના કરે છે તે નહિ' એ શ્રુતિ જેની ઉપાસના થાય છે તે બ્રહ્મ નથી, એમ કહે છે; તેથી પણ વિશેષો અવિદ્યાથી કલ્પિત જ છે. સવિશેષશ્રુતિઓ જેનો નિષેધ કરવાનો છે તેનું જ નિરૂપણ કરે છે તેથી, અને જેની ઉપાસના થાય છે તે બ્રહ્મ નથી તેથી, બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માનવું જોઈએ.

"'કોઇ ધીરે પ્રત્યગાત્માને જોયો' એ શ્રુતિ બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે એમ કહે છે, અને નિર્વિશેષ પદાર્થનું દર્શન થઈ શકે નહિ તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ કહી શકાય નહિ," એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે '**उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यैश्च**' વગેરે કારિકામાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે સર્વ શ્રુતિના અવિરોધનો વિચાર કરતાં પ્રપંચના સર્વ ધર્મ અવિદ્યાથી કલ્પેલા છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અહીં 'કોઈ ધીરે પ્રત્યગાત્માને જોયો' એ શ્રુતિએ વર્ણવેલો દૃશ્યત્વ ધર્મ પણ અવિદ્યાથી કલ્પેલો જ હોવો જોઈએ, એમ માનવું ઉચિત છે. વળી, એ શ્રુતિ ધીર દ્રષ્ટા છે અને પ્રત્યગાત્મા દૃશ્ય છે એમ કહી દ્રષ્ટૃદૃશ્યભાવનું પ્રતિપાદન કરે

કહે છે' એમ કહે છે પછી નિષેધ પછી, 'આ બ્રહ્મથી પર અન્ય નથી' એમ ધર્મીનો સદ્ભાવ શ્રુતિ સ્વયં કહે છે, એ ભૂય આમ હોવાથી ધર્મીથી અન્યનું આવિદ્યકત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી એ નિર્વિશેષ જ છે—એમ કહેવામા આવે ત્યારે—

સિદ્ધાંતઃ બ્રહ્મ નિર્ગુણ અને સગુણ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય છે.

સિ૦—અહીં અમે કહીએ છીએ વિશેષો અવિદ્યાથી કલ્પિત છે એમ કહેનારને પૂછવું કે જે અવિદ્યાથી વિશેષ કલ્પિત છે તે અવિદ્યા જીવની છે કે બ્રહ્મની છે, પ્રથમ તો નથી જ, કારણ કે બ્રહ્મના ધર્મની કલ્પના કરવાનું એનું સામર્થ્ય નથી, કારણ કે કલ્પના શુદ્ધ બ્રહ્મમા જ કહેવી જોઇએ, અને એવું (બ્રહ્મ) મન અને વાણીનો વિષય નહિ હોવાથી, અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન નથી, તો જીવની અવિદ્યાનો સબધ તો કયાથી હોય ? વળી 'ઇંદ્રિયો પરાણ્ચિ (છે)' એમ અવિદ્યા

શૂન્ય જ રહે, અને બ્રહ્મ શૂન્ય જ થાય' એવી શકા થાય, તે માટે **તત**' અર્થાત્ નિષેધ કર્યા પછી 'આ બ્રહ્મથી પર અન્ય નથી' એમ શ્રુતિ ધર્મી બ્રહ્મનો સદ્ભાવ સ્વયં કહે છે, એવો સૂત્રનો અર્થ છે આમ હોવાથી ધર્મી બ્રહ્મની અન્ય સવિશેષ આવિદ્યક જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે

સિદ્ધાન્તી—યુક્તિથી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનું આશ્રય છે એમા દૂષણની ઉદ્ભાવના કરનાર પૂર્વપક્ષીને પ્રથમ પૂછીએ કે તમે જે અવિદ્યા કહી તે બ્રહ્મની છે કે જીવની અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાન આ અજ્ઞાન બ્રહ્મનું છે કે જીવનું ? બ્રહ્મનું અજ્ઞાન છે એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મ અર્થાત્ દર્શનના વિષયમા આવરણ કરનાર અજ્ઞાન સભવતું નથી શુક્તિની રજત તરીકે ભ્રાન્તિ થાય છે ત્યા પણ વિષયમા આવરણ કરનાર અજ્ઞાન સભવતું નથી કારણ કે જો શુક્તિ વિષયમા આવરણ કરનાર અજ્ઞાન હોય તો એ સર્વને હોવું જોઈએ, કારણ કે એ સર્વને સાધારણ છે અજ્ઞાન સર્વને હોય તો જેણે પૂર્વે કદાપિ રજત જોયું ન હોય તેને પણ શુક્તિ જોતા જ 'આ રજત છે' એમ થવું જોઈએ વળી, કોઈને શુક્તિનું ભાન થાય, અને એનું અજ્ઞાન દૂર થાય ત્યારે સર્વનું અજ્ઞાન દૂર થવું જોઈએ, કારણ કે આવરણ કરનાર અજ્ઞાન વિષયમા હતું તે દૂર થયું તેથી એ કોઈનામા સભવે નહિ, તેથી આ દૃષ્ટાંતમા જેમ વિષયનું આવરણ કરનાર અજ્ઞાન રજતની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરતું નથી તેમ જ તમે જે અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યા કહો છો તે બ્રહ્મનું આવરણ કરનાર હોઇ શકે નહિ, કારણ કે બ્રહ્મનું આવરણ અવિદ્યા કરતી હોય તો કોઈને બ્રહ્મનું જ્ઞાન હોઇ શકે જ નહિ અને સર્વ જીવ બદ્ધ જ હોવા જોઈએ એમ જ એકને પણ બ્રહ્મના આવરણ કરનાર અજ્ઞાન દૂર થવાથી સર્વને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય અને સર્વ મુક્ત થઈ જાય તેથી બ્રહ્મની અવિદ્યા સભવતી નથી

શુક્તિના દૃષ્ટાંતની પેઠે અહીં પણ અવિદ્યા જીવની છે એમ કહેવું જોઈએ પરંતુ એ પણ સભવતું નથી, કારણ કે જીવનું અજ્ઞાન બ્રહ્મમા ધર્મની કલ્પના કરી શકે નહિ શુક્તિના દૃષ્ટાંતમા જેમ જીવનું અજ્ઞાન છે તેમ અહીં પણ છે એ જીવનું અજ્ઞાન શુક્તિમા રજતની કલ્પના કરાવે છે અજ્ઞાન વિષયના સબધથી જ કલ્પના કરાવે છે, કારણ કે વિષય શુક્તિના સબધ વિના જ અજ્ઞાન રજતની કલ્પના કરાવતું હોય તો શુક્તિ ન હોય ત્યા પણ રજતની કલ્પના થવી જોઇએ, તેથી વિષય શુક્તિના સબધથી જ અજ્ઞાન એમા રજતની કલ્પના

સંબંધી (ઇંદ્રિયોનો) (એ) વિષય નથી એમ કહી, અવિદ્યાથી રહિતની ઇંદ્રિયોનો વિષય છે એમ 'કોઈક આવૃત્ત ચક્ષુ અમૃતત્વની ઇચ્છા રાખનાર ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું' (ક. ૨-૪-૧) થી નિરૂપણ કર્યું. 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્ત્વ થાય છે, પછી ધ્યાન ધરનાર નિષ્કલ દર્શન કરે છે' (મું. ૨-૩-૮) એ શ્રુતિમાં જ્ઞાનીને જ દર્શન થાય છે એમ કહ્યું ત્યારે અવિદ્યા છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ જ્ઞાનથી નાશ પામે છે એમ તમે સ્વીકારો છો. વળી, 'સમાહિત મુનિઓ ગુણ દૂર થાય ત્યારે જે જુએ છે' (ભા. ૧૦-૨૫-૧૫) ઇત્યાદિ સ્મૃતિનો વિરોધ થાય છે,—"એ સમયે દ્રષ્ટૃદૃશ્યભાવ હોવાથી, અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે 'કોનાથી કોને જુએ' એમ એનો નિષેધ હોવાથી, (એ સમયે) અવિદ્યાનો સંપૂર્ણ નાશ નથી; તેથી ત્યાં પણ દૃશ્યત્વની કલ્પના છે." ત્યારે બ્રહ્મનું દૃશ્યત્વ પણ આવિદ્યક છે એમ તમે માનો છો. એમ હોવાથી, અવિદ્યાથી બ્રહ્મમાં વિશેષની કલ્પના થાય ત્યારે દૃશ્યત્વ થાય; અને

કરાવે છે અને મન અને વિષયનો સંબંધ મન દ્વારા થાય છે, કારણ કે જ્યારે મન અને ઇંદ્રિયનો સંયોગ થાય તેમજ ઇંદ્રિય અને વિષય શુક્તિનો સંયોગ થાય ત્યારે જ વિષયનું ભાન થાય છે. અહીં બ્રહ્મને અને જીવના અજ્ઞાનને સંબંધ સંભવતો નથી, કારણ કે શુદ્ધ બ્રહ્મ મન અને વાણીનો વિષય નથી. 'જ્યાંથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે' એ શ્રુતિથી જણાય છે કે બ્રહ્મને અને જીવના મનને સંબંધ થતો નથી, તેથી મનને સંબંધ થતો નથી ત્યાં જીવના અજ્ઞાનને સંબંધ ક્યાંથી જ થાય? મનને બ્રહ્મનો સંબંધ નથી થતો તેમ જ ઇંદ્રિયને પણ બ્રહ્મનો સંબંધ થતો નથી. 'ઇંદ્રિયો પરાચિ છે' એ શ્રુતિથી જણાય છે કે અવિદ્યાવાળી ઇંદ્રિયોને પણ બ્રહ્મનો સંબંધ થતો નથી, તેથી ઇંદ્રિયો દ્વારા પણ જીવની અવિદ્યાને બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ. જેની અવિદ્યા દૂર થઈ હોય તેની જ ઇંદ્રિયોને બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થાય છે એમ 'કોઈક આવૃત્તચક્ષુ અમૃતત્વની ઇચ્છા રાખનાર ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું' 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્ત્વ થાય છે, પછી ધ્યાન ધરનાર નિષ્કલનું દર્શન કરે છે' એ શ્રુતિઓ જણાવે છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મનું દર્શન જ્યારે થાય છે ત્યારે પણ જીવને અવિદ્યા છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ, કારણ કે અવિદ્યાનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે એમ તમે માનો છો. વળી, બ્રહ્મનું દર્શન થાય ત્યારે પણ જીવને અવિદ્યા હોય છે એમ માનો તો 'સમાહિત મુનિઓ ગુણ દૂર થાય ત્યારે જે જુએ છે' એ સ્મૃતિનો વિરોધ થાય. ગુણ દૂર થાય એટલે સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણવાળી અવિદ્યા દૂર થાય, ત્યારે મુનિઓ બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે. અવિદ્યા હોય ત્યાંસુધી બ્રહ્મનું દર્શન થતું નથી.

પૂર્વપક્ષી—જ્યારે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે ત્યારે પણ દ્રષ્ટૃદૃશ્યભાવ છે, તેથી સર્વ અવિદ્યાનો નાશ થયેલો નથી, કારણ કે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે દ્રષ્ટૃદૃશ્યભાવ રહેતો નથી એમ 'કોનાથી કોને જુએ' એ શ્રુતિ કહે છે, તેથી 'કોઈક ધીર' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે ત્યારે પણ જીવમાં અવિદ્યા રહેલી છે.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે તો બ્રહ્મનું દર્શન પણ આવિદ્યક જ છે એમ તમારું મત થયો. બ્રહ્મમાં અવિદ્યાથી વિશેષ કલ્પીએ ત્યારે બ્રહ્મ દૃશ્ય થાય અને બ્રહ્મ દૃશ્ય થાય ત્યારે અધિષ્ઠાન બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી એમાં વિશેષની કલ્પના થાય. બ્રહ્મ દૃશ્ય થાય ત્યારે એમાં વિશેષની કલ્પના

દૃશ્યત્વ થાય ત્યારે અધિષ્ઠાનજ્ઞાન થાય ત્યારે વિશેષની કલ્પના થાય, એમ અન્યોન્યાશ્રય થાય છે. ' નિષ્કલ ' ' પ્રત્યગાત્માને ' પદોથી અવિદ્યારહિત જ દર્શનવિષય કહેલું છે તેથી એનો વિરોધ થાય છે.—"ત્યાં ભેદનું નિરૂપણ હોવાથી વિષય આવિદ્યક જ છે. 'નિષ્કલ' આદિ પદ વાસ્તવરૂપના અભિપ્રાયથી છે"— એમ ન કહેવાય, કારણ કે પ્રકૃતમાં કર્મતાની અનુપપત્તિ થાય. 'કોઈ ધીર' એમાં ઈક્ષણક્રિયાના કર્મનું વાચક 'પ્રત્યગાત્મ' પદ વિના કોઈ નહિ હોવાથી, અને એ વાચક અહીં ન થાય તેથી, ઈક્ષણક્રિયાનું નિરૂપણ અનુપપન્ન છે. વળી, એમ નિર્વિશેષ બ્રહ્મના દર્શનનો ઉચ્છેદ થવાથી, એનું નિરૂપણ કરનાર 'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે' 'એને જ જાણીને મૃત્યુને તરે છે' (શ્વે. ૩-૮) 'પરાવર એનું દર્શન થાય ત્યારે ' (મું. ૨-૨-૮) ' કોઈ ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું ' (ક. ૨-૪-૧) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને ' સર્વ વેદથી હું જ વેદ્ય છું ' (ભ. ગી.- ૧૫-૧૫) ' ભક્તિથી મને જાણે છે ' (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓનો ઉપપ્લવ થાય છે.

વળી 'અવાસ્તવ' એનો અર્થ શો? વસ્તુનો નૈસર્ગિક ધર્મ વાસ્તવ, અને એનાથી ભિન્ન આગન્તુક ધર્મ અવાસ્તવ, એમ જો હોય તો મૃદાના પૃથુબુધ્નો-

થાય અને અધિષ્ઠાન બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાં વિશેષની કલ્પના થાય ત્યારે એ દૃશ્ય થાય, એ પ્રમાણે અન્યોન્યાશ્રય થાય છે વળી, શ્રુતિઓ 'નિષ્કલનું ધ્યાન ધરતાં' અને 'પ્રત્યગાત્માનું' દર્શન કરે છે એમ કહે છે, તેથી અવિદ્યારહિત બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે એમ એઓનો અભિપ્રાય છે; તેથી એ શ્રુતિઓનો પણ વિરોધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—એ શ્રુતિઓ દર્શનની વાત કરે છે તેમાં દ્રષ્ટા અને દૃશ્યના ભેદનું નિરૂપણ છે, તેથી દર્શનનો વિષય પણ આવિદ્યક જ છે. 'નિષ્કલ' 'પ્રત્યગાત્મા' પદનો અભિપ્રાય બ્રહ્મનું વાસ્તવ રૂપ કહેવાનો છે, તેથી 'કોઈક ધીર' વગેરે શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલા દર્શન સમયે પણ રૂપમા અવિદ્યા રહેલી છે.

દર આદિ આકારો પણ અવિદ્યાકલ્પિત જ છે, પરન્તુ કુલાલે દંડ આદિ સહકારીથી ઉત્પન્ન કરેલા નથી એમ સિદ્ધ થયું. એનાથી પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય છે. કવચિત્ કુલાલ આદિ વિના પણ એની ઉત્પત્તિનો અનુભવ થાય અને જાગતો જ (પુરુષ) એનાથી જલ પણ લાવે જલ લાવવાની ઇચ્છાવાળાની નિયમથી ઘટ માટે પ્રવૃત્તિ પણ ન થાય, કારણ કે અજ્ઞાનકલ્પિત મરુમરીચિકાજલનું પાન કરવા પિપાસુની નિયમથી પ્રવૃત્તિ થતી નથી –'દોષદશામા પ્રતીયમાન થાય તે એ (અવાસ્તવ)–એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે 'આ' અંશ પણ એવો થઈ જાય –'દોષથી પ્રયુક્ત થઈ'–એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે તિમિરથી ઉપહત

પૂર્વપક્ષી—વસ્તુનો નૈસર્ગિક ધર્મ હોય તે વાસ્તવ કહેવાય એનાથી ભિન્ન આગન્તુક ધર્મ હોય તે અવાસ્તવ કહેવાય નૈસર્ગિક ધર્મ વાસ્તવ હોવાથી કલ્પેલો નથી અવાસ્તવ ધર્મ કલ્પેલા છે

સિદ્ધાન્તી—પહોળો મધ્ય ભાગ, સાંકડુ મોઢુ વગેરે જે ઘડાનો આકાર છે તે માટીનો નૈસર્ગિક ધર્મ નથી, પરન્તુ આગન્તુક ધર્મ છે ઘડો કરવામા આવે ત્યારે માટીમા આ ધર્મ આવે છે તેથી એ માટીનો આગન્તુક ધર્મ છે આગન્તુક ધર્મ અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોવાથી, એ પણ ધર્મ માટીમા અવિદ્યાથી કલ્પેલો હોવો જોઈએ જેમ શુક્તિમા રજતની કલ્પના અજ્ઞાનથી થાય છે તેમ અવિદ્યાથી માટીમા ઘડાનો આકાર કલ્પેલો હોવો જોઈએ, પરન્તુ કુંભારે દંડ ચક્ર વગેરે સહકારી કારણો વડે ઉત્પન્ન કરેલો હોવો જોઈએ નહિ એમ માનવાથી પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય છે આપણે જોઈએ છીએ કે માટીમા એ આકાર કુંભાર દંડ ચક્ર વગેરે સહકારી કારણો વડે ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી એ અવિદ્યાથી કલ્પેલો છે એમ માનીએ તો પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય છે વળી, અવિદ્યાથી કલ્પેલો જ હોય તો કોઈ સ્થળે કુંભાર વગેરે ન હોવા છતા ઘટની ઉત્પત્તિ થઈ એવો અનુભવ પણ થવો જોઈએ કારણ કે અવિદ્યાથી ઘડાનો આકાર કલ્પવામા કુંભાર વગેરેની આવશ્યકતા નથી વળી એવા કુંભાર વગેરે કારણ વિના ઉત્પન્ન થયેલા ઘડાથી જાગતા જાગતા જ જલ પણ કોઈ વાર લાવાય વળી જેને જલ લાવવુ હોય તેને ઘટ પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ એવો નિયમ પણ રહે નહિ, કારણ કે ઘટ અવિદ્યાથી કલ્પિત હોવાથી જલ લાવવાની ઇચ્છાવાળાની અવિદ્યાથી કલ્પેલા ઘટ માટે પ્રવૃત્તિ થવી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી જેમ અજ્ઞાનથી કલ્પેલા ઝાંઝવાના જલનુ પાન કરવા તરસ્યા પુરુષની પ્રવૃત્તિ થવી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી તેમ જ અજ્ઞાનથી કલ્પેલા ઘટ માટે જલ લાવવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષની પ્રવૃત્તિ થવી જ જોઈએ એવો નિયમ હોઈ શકે નહિ

પૂર્વપક્ષી—દોષદશામા જે ગુણ દેખાય તે અવાસ્તવ, એવુ અવાસ્તવનુ લક્ષણ કરવાથી ઉપરના દોષો રહેશે નહિ શુક્તિમા રજતની ભ્રાન્તિ થાય ત્યા પણ શુક્તિમા રજતત્વની ભ્રાન્તિ દોષદશામા થાય છે, તેથી એ અવાસ્તવ ગુણ છે

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહેવાય દોષદશામા જે દેખાય તે અવાસ્તવ એવુ લક્ષણ કરવાથી શુક્તિ પણ અવાસ્તવ થશે કારણ કે શુક્તિ જોતા 'આ રજત છે' એવી ભ્રાન્તિ થાય છે એ સમયે દોષ હોય છે દોષદશામા જ 'આ' અથવા શુક્તિ દેખાય છે તેથી એ પણ અવાસ્તવ થઈ જાય

પૂર્વપક્ષી દોષથી યુક્ત થઈ દોષદશામા દેખાય તે અવાસ્તવ, એવુ લક્ષણ કરવાથી

નયનવાળા પુરુષ નેત્રદર્પણનું આધાન કરવાથી, એકથી જ સૂક્ષ્મ વર્ણમાં પણ સ્થૂલત્વનો ભ્રમ અને વર્ણની પ્રમા થાય છે, તેથી વર્ણાંશમાં પણ ભ્રમ થાય. –'વર્ણાંશમાં નેત્રદર્પણનું ગુણત્વ જ છે'–એમ નહિ. સર્વશ્રુતિની એકવાકયતા માટે બ્રહ્માંશમાં પણ અવિદ્યાનું ગુણત્વ જ સ્વીકારો.

આ (એ) પણ તમારી રીતથી કહેલું છે; વસ્તુતઃ તો બ્રહ્મધર્મ નિત્ય હોવાથી અનાગંતુક જ છે, કારણ કે શ્રુતિ એમ જ નિરૂપણ કરે છે. 'એનું કાર્ય કે કરણ નથી, એની સમ અથવા અધિક દેખાતો નથી. એની જ્ઞાન બલ અને ક્રિયા શક્તિ સ્વાભાવિક, પર અને વિવિધ છે'(શ્વે. ૬ ૮) એમ એના સંબંધી જે કાંઇ છે તે કાર્ય અર્થાત્ જન્ય નથી, કિંતુ અજન્ય જ છે. વળી, 'એનું' એમ ષષ્ઠીથી ભેદનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી જીવની પેઠે સ્વરૂપથી અતિરિક્ત જ્ઞાન ક્રિયા આદિમાં ઇંદ્રિયઆદિ કરણ પણ એને નથી, કારણ કે એનાં કર પાદ મુખ ઉદર આદિ આનંદમાત્ર છે. અથવા નિત્ય હોવાથી એના હેતુરૂપ કરણ નથી. તેથી જ 'એની સમ'

એ દોષ રહેશે નહિ, કારણ કે 'આ' અથવા શુક્તિ દોષદશામાં દેખાય છે; પરંતુ એ દોષથી પ્રયુક્ત નથી, પરંતુ રજતત્વ દોષથી પ્રયુક્ત છે અને દોષદશામાં દેખાય છે તેથો એ અવાસ્તવ છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તિમિરદોષથી જેનાં નયન પીડાતાં હોય તે પુરુષ નેત્રદર્પણ અર્થાત્ ચશ્માં પહેરે ત્યારે એને સૂક્ષ્મ વર્ણ લખ્યા હોય તે પણ ભ્રમથી સ્થૂલ જણાય છે અને એને વર્ણની પ્રમા થાય છે. વર્ણનું એને જ્ઞાન થાય છે. એ પુસ્તક વગેરે વાંચી એનો ભાવાર્થ પણ સમજે છે. આ સર્વ માત્ર નેત્રદર્પણથી જ થાય છે. સૂક્ષ્મ અક્ષર સ્થૂલ જણાય છે એ ભ્રમ છે, તેથી એ પુરુષ દોષ અવસ્થામા છે વળી, નેત્રદર્પણ દોષ છે. નેત્રદર્પણ દોષથી વર્ણની પ્રમા થાય છે અને એ સમયે એ પુરુષ દોષ અવસ્થામાં પણ છે, તેથી વર્ણની પ્રમા થાય છે તે પણ તમારા આ લક્ષણ પ્રમાણે વર્ણનો આગન્તુક ધર્મ થઇ જાય. પ્રમા કરાવવાનો ધર્મ પણ વર્ણમાં આગન્તુક તમારા લક્ષણથી થઈ જાય છે.

પૂર્વપક્ષી—વર્ણની પ્રમા કરાવવાની બાબતમાં નેત્રદર્પણ માત્ર ગુણ છે, દોષ નથી.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે અવિદ્યા પણ બ્રહ્મનો ગુણ છે એમ સ્વીકારો, તેથી સર્વ શ્રુતિની પણ એકવાકયતા થશે. તેથી જ માર્કંડેય પુરાણમાં 'ઉપાયથી યોજેલી અવિદ્યા પણ વિષયની પેઠે લોકોને ઉપકાર કરે છે; અન્યાયથી એ બધ પ્રાપ્ત કરાવે છે' એમ કહેલું છે. જેમ વિષ ક્ષુધા લગાડે છે તેમ અવિદ્યા પણ બ્રહ્મના કર ચરણ વગેરે સત્ય વિશેષોનું દર્શન કરાવે છે.

આ (એ) પણ એમ તમારા મત પ્રમાણે બ્રહ્મદર્શન આવિદ્યક છે એમ સ્વીકારીને કહેલું છે; વસ્તુતઃ બ્રહ્મના સર્વ ધર્મ નૈસર્ગિક છે, આગન્તુક નથી બ્રહ્મના સર્વ ધર્મ નિત્ય છે તેથી એ આગન્તુક હોઈ શકે નહિ. 'એનું કાર્ય કે કરણ નથી, એની સમ અથવા અધિક દેખાતો નથી એની જ્ઞાન બલ અને ક્રિયાશક્તિ સ્વાભાવિક, પર અને વિવિધ છે' એ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મ-સંબંધી જે કાંઈ છે તે સર્વ જન્ય નથી, પરંતુ સર્વ અજન્ય અથવા અનિત્ય છે એમ કહે છે. વળી, 'એનું' એ છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ કરી શ્રુતિ ભેદથી નિર્દેશ કરે છે; તેથી જેમ જીવને જ્ઞાન અને ક્રિયાનાં કરણ ઇંદ્રિયો પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે તેમ બ્રહ્મને નથી, કારણ કે બ્રહ્મનાં કર પાદ મુખ ઉદર વગેરે માત્ર આનંદનાં જ છે. બ્રહ્મનાં કર પાદ મુખ ઉદર વગેરે

ઇત્યાદિ, કારણ કે જીવો એવા નથી; તેથી જ 'સર્વનો ઈશાન' (બૃ. ૪-૪-૨૨) એવી શ્રુતિ છે, તેથી જ જીવો એના દાસ જ છે એમ ફલિત થાય છે પર અર્થાત્ મન અને વાણીથી પણ 'આ આવુ' એમ જાણી ન શકાય તેવી, વિવિધ અર્થાત્ અનેકરૂપ શક્તિઓ. શક્તિસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં, એ બ્રહ્મસ્વરૂપથી અતિરિક્ત નથી એમ જણાવવા એકવચન (યોજ્યું છે), તેથી બ્રહ્મ અચિંત્ય અનંત શક્તિવાળું કહેલુ છે. આ પણ શક્તિ સ્વાભાવિકી છે, આગન્તુક નથી. તેમજ જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ સ્વાભાવિકી જ છે (એવો અર્થ છે), દેહ અને ઇંદ્રિય વિના જ્ઞાન અને ક્રિયા થાય છે એવો અર્થ નથી આમ હોવાથી, નિત્ય સત્ વસ્તુ અવિદ્યાથી કલ્પિત છે એમ વિરોધને લીધે કહી શકાય નહિ.

એને કાઇ કાર્ય અર્થાત્ કર્તવ્ય નથી, ઇંદ્રિય આદિ કરણ નથી; તેથી જ એનાથી સમ નથી, ઇત્યાદિ, કર્તવ્ય વિના પણ વિવિધ શક્તિઓનું અને કરણ

સર્વ માત્ર આનંદના હોવાથી બ્રહ્મના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. અથવા, બ્રહ્મનું જ્ઞાન અને બ્રહ્મની ક્રિયા ઉભય નિત્ય છે તેથી એ ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ કરણ નથી બ્રહ્મના જ્ઞાન અને ક્રિયા નિત્ય હોવાથી એઓનુ કરણ કોઈ નથી, તેથી જ બ્રહ્મની સમાન પણ કોઈ નથી, કારણ કે જીવનુ જ્ઞાન અને જીવની ક્રિયા નિત્ય નથી તેથી જ જીવો માત્ર ભગવાનના દાસ જ છે એમ 'સર્વનો ઈશાન' એ શ્રુતિએ કહેલુ છે

'પરાઽસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે' એમ શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે પરા અર્થાત્ મન અને વાણીથી પણ જેનો પ્રકાર જાણી શકાય નહિ તેવી, વિવિધા અર્થાત્ અનેક પ્રકારની શક્તિઓ વસ્તુત બ્રહ્મ એક જ શક્તિ નથી, પરતુ અનંત શક્તિઓ છે પરતુ શક્તિઓના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા એ બ્રહ્મના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી એમ જણાવવા શ્રુતિમા 'શક્તિઃ' એમ એકવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે, તેથી વિચાર ન કરી શકાય તેવી અનન્ત શક્તિઓ બ્રહ્મમા છે એમ શ્રુતિ કહે છે એ શક્તિઓ પણ આગન્તુક નથી, પરતુ બ્રહ્મની સ્વાભાવિક શક્તિઓ જ છે એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનશક્તિ ક્રિયાશક્તિ અને બલશક્તિ પણ બ્રહ્મમાં સ્વાભાવિક જ છે એવો આ શ્રુતિનો અર્થ છે. બ્રહ્મને દેહ અને ઇંદ્રિય વિના જ્ઞાન અને ક્રિયા થાય છે એવો આ શ્રુતિનો અર્થ નથી, તેથી બ્રહ્મની સર્વશક્તિઓ નિત્ય અને સ્વાભાવિક જ છે. આમ હોવાથી બ્રહ્મની નિત્ય શક્તિઓ અવિદ્યાથી કલ્પેલી છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે જે વસ્તુ નિત્ય હોય તે અવિદ્યાથી કલ્પેલી છે એમ કહી શકાય નહિ નિત્ય વસ્તુ અવિદ્યાથી કલ્પેલી છે એમ કહીએ તો વિરોધ થાય, કારણ કે અવિદ્યાથી કલ્પેલી વસ્તુનો અવિદ્યાનો નાશ અથવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે નાશ થવો જ જોઈએ, તેથી અવિદ્યાથી કલ્પેલી વસ્તુ નિત્ય હોઇ શકે જ નહિ બ્રહ્મની શક્તિઓ નિત્ય છે તેથી એ અવિદ્યાથી કલ્પેલી હોઈ શકે નહિ.

આ શ્રુતિનો કોઈ નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છે. 'એનુ કોઈ કાર્ય અર્થાત્ કર્તવ્ય નથી, અને એને કોઈ કરણ અર્થાત્ ઇંદ્રિય વગેરે પણ નથી એને કોઈ કાર્ય અને કરણ નહિ હોવાથી કોઈ એની સમાન નથી, કારણ કે એને કર્તવ્ય નથી તોપણ વિવિધ શક્તિઓ છે અને કરણ નથી તે પણ જ્ઞાન ક્રિયા વગેરે છે કર્તવ્ય ન હોવા છતા બ્રહ્મને વિવિધ શક્તિઓ

વિના પણ જ્ઞાનાદિમત્ત્વનું શ્રવણ છે તેથી સર્વ શક્તિઓ સ્વાભાવિકી છે, એવું વ્યાખ્યાન પણ અતિદુષ્ટ નથી. શક્તિઓ નિત્ય હોવાથી સૃષ્ટિની પૂર્વે અને પછી એ વર્તમાન છે અને એ સમયે કાંઈ કર્તવ્ય નથી, તથાપિ સામાન્ય નિષેધ હોવાથી ઈક્ષત્યધિકરણ(બ્ર. સૂ. ૧-૧-૪ થી ૧૦)ના વિરોધને લીધે એ દુષ્ટ જ છે, કારણ કે 'સૌમ્ય, અગ્રે આ એક જ અદ્વિતીય સત્ જ હતું' થી ઉપક્રમ કરી, 'હું બહુ થાઉં, પ્રજનન કરું એમ એણે ઈચ્છા કરી' 'એણે તેજ સર્જ્યું' (છાં. ૬-૨-૧ થી ૩) તેમજ અન્યત્ર 'આ આત્મા એક જ અગ્રે હતો, વ્યાપર કરતું અન્ય કાંઈ ન હતું એણે લોક મર્જું એમ ઇચ્છા કરી' 'એણે આ લોક સર્જ્યા' ઈત્યાદિ શ્રુતિને લીધે મિથ્યાવાદીને પણ સૃષ્ટિ પહેલાં બ્રહ્મનું અશરીરત્વ અને તેજ આદિ લોકનું કર્તૃત્વ સ્વીકારવાં પડશે. એનાથી કર્તવ્યઅંશનો સામાન્ય નિષેધ ઉપપન્ન નથી, કારણ કે એ સમયે કોઈ જીવ નથી કે એ પોતાની અવિદ્યાથી એના કર્તૃત્વરૂપી વિશેષની કલ્પના કરે. 'છે' એમ કહો તો 'સત્ જ' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે. આમ હોવાથી 'આના' એમ ષષ્ઠીથી ભેદથી નિર્દેશ હોવાથી જેમ ધર્મરૂપ સ્વાભાવિકી જ્ઞાનઆદિ શક્તિઓનો શ્રુતિબલથી અંગીકાર કર્યો તેમ, 'સર્વત પાણિ અને પાદના અંતવાળું,

છે અને કરણ ન હોવા છતા જ્ઞાન ક્રિયા વગેરે છે, તેથી એ સર્વ શક્તિઓ સ્વાભાવિક જ હોવી જોઈએ'–આ વ્યાખ્યાન અતિદુષ્ટ નથી આ વ્યાખ્યાનમા પણ દોષ તો છે જ બ્રહ્મની સર્વ શકિતઓ નિત્ય હોવાથી સૃષ્ટિની પૂર્વે અને સૃષ્ટિની પછી પણ વિદ્યમાન છે અને એ સમયે એઓને કાંઈ કર્તવ્ય પણ નથી, પરંતુ એઓને કોઈપણ સમયે કર્તવ્ય નથી એમ કર્તવ્યનો સામાન્ય નિષેધ કરવો એ ઉચિત નથી, કારણ કે સૃષ્ટિસમયે એઓને કર્તવ્ય છે એમ ઈક્ષત્યધિકરણથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી કર્તવ્યનો સામાન્ય નિષેધ કરવાથી ઈક્ષત્યધિકરણનો વિરોધ થાય છે. 'સૌમ્ય, આ અગ્રે એક જ સત્ હતુ' વગેરેથી શ્રુતિ સૃષ્ટિ–પ્રકરણનો આરંભ કરે છે. પછી 'હું બહુ થાઉં, પ્રજનન કરુ એમ એણે ઇચ્છા કરી' 'એણે તેજ સર્જ્યું' વગેરે શ્રુતિઓ સૃષ્ટિસમયે કર્તવ્યનું નિરૂપણ કરે છે એ જ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે 'આ આત્મા એક જ અગ્રે હતો, વ્યાપાર (ક્રિયા) કરતુ અન્ય કાંઈ ન હતુ એણે લોક સર્જુ એમ ઇચ્છા કરી' 'એણે આ લોક સર્જ્યા' વગેરે શ્રુતિઓ પણ સૃષ્ટિસમયે કર્તવ્યનુ નિરૂપણ કરે છે આ શ્રુતિઓથી મિથ્યાવાદીને પણ સ્વીકારવુ પડશે કે સૃષ્ટિ પહેલા બ્રહ્મ શરીરરહિત જ હતુ અને એણે તેજ વગેરે લોક સર્જ્યા, અર્થાત્ અશરીરી અથવા નિર્વિશેષ બ્રહ્મે જ તેજ વગેરે લોક સર્જ્યા એમ આ શ્રુતિઓથી મિથ્યાવાદીને પણ અવશ્ય સ્વીકારવુ પડશે આ પ્રમાણે સૃષ્ટિ–સમયે કર્તવ્ય હોવાથી 'એને કર્તવ્ય નથી' એમ કર્તવ્યનો સામાન્ય નિષેધ કરવો ઉચિત નથી વળી, સૃષ્ટિસર્જન–સમયે કોઈ જીવ પણ નહોતો કે એની અવિદ્યાથી બ્રહ્મમા કર્તૃત્વ–વિશેષની કલ્પના થાય. એ સમયે જીવ હતો એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે જીવ હોય તો 'સૌમ્ય, આ અગ્રે એક જ સત્ હતું' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય 'આના' એમ શ્રુતિમા ષષ્ઠી વિભક્તિથી ભેદનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી આ સ્વાભાવિક જ્ઞાન ક્રિયા વગેરે બ્રહ્મની શક્તિઓ બ્રહ્મના ધર્મ જ છે આ શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મની જ્ઞાન ક્રિયા વગેરે ધર્મરૂપ શક્તિઓનો સ્વીકાર કર્યો, તેમ જ સર્વત પાણિ અને પાદના અંતવાળુ, સર્વત અક્ષિ શિર અને મુખવાળું' વગેરે શ્રુતિને

અક્ષિ શિર અને મુખવાળુ ' (શ્વે ૩–૧૬) ઇત્યાદિ શ્રુતિના બળથી સ્વરૂપભૂત કેવલ આનંદના કર પાદ આદિનો પણ સંભવ હોવાથી, કરણનો પણ સામાન્ય નિષેધ ઉપપન્ન નથી, તેથી અમે કહેલો જ અર્થ છે

<u>બ્રહ્મ સગુણ હોવાનુ અવિદ્યાથી કલ્પેલુ નથી.</u>

વળી, અવિદ્યાથી કલ્પિત હોય એમ માનીએ, તો ભગવાનના પ્રસાદથી ભગવત્પ્રાકટ્ય ભગવદ્દર્શન આદિની અનુપપત્તિ થાય, અને એને માટે તપસ્યા આદિ એના સાધનમા પ્રવૃત્તિ પણ અનુપપન્ન થાય તપસ્યા આદિ સાધનોનુ ફલ દોષનો ઉદ્ભવ જ નથી, જેથી એ કરાય ત્યારે જ અવિદ્યાથી એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાય એમ હોય તો સાધનો ચિત્તના દોષના શોધક છે એમ સર્વત્ર શ્રવણ થાય છે એની વ્યાહતિ થાય અધિક દોષના જનક હોવાથી એ નિંદિત થાય વળી, 'ઇન્દ્રિયો પરાચિ છે' એ શ્રુતિ (બ્રહ્મ) અવિદ્યા વાળી ઇન્દ્રિયોનો અવિષય અને અવિદ્યાથી રહિત ઇન્દ્રિયોનો વિષય છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે શ્રીમદ્દેવકીપ્રસૂસ્ત્રને પણ ' જેવા તને મારા દર્શન થયા છે તેવા દર્શન વેદો તપ દાન યજ્ઞથી પણ થઈ શકે નહિ (ભ ગી ૧૧–૫૩)

લીધે બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત માત્ર આનંદના કર પાદ વગેરે પણ છે એમ સંભવે છે તેથી '**न तस्य कार्यं करण च विद्यते**' એ શ્રુતિ બ્રહ્મમા કર ચરણ વગેરે કરણનો સામાન્ય નિષેધ કરે છે એમ કહેવાય નહિ તેથી બ્રહ્મને કર ચરણ વગેરે નથી એમ સામાન્ય નિષેધ કરી શકાય નહિ તેથી **न तस्य कार्यं करण च विद्यते**' એ શ્રુતિ બ્રહ્મમા કરણનો સામાન્ય નિષેધ કરતી નથી પરતુ બ્રહ્મને કાર્ય કરણ નથી એમ કહે છે જેમ જીવને કાર્ય અથવા અનિત્ય કરણ છે તેમ બ્રહ્મને કાર્ય કરણ નથી પરતુ નિત્ય કરણ જ છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે તેથી અમે શ્રુતિનો અર્થ કર્યો તે જ ઉચિત છે

વળી, બ્રહ્મમા કર ચરણ વગેરે અવિદ્યાથી જણાય છે એમ માની શકાય નહિ કારણ કે એમ હોય તો **ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व**' '**तमक्रतु पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादात्**' વગેરે શ્રુતિઓ ભગવાનના પ્રસાદથી ભગવાનનુ પ્રાકટ્ય તથા દર્શન થાય છે એમ કહે છે એ સંભવે નહિ દર્શન અવિદ્યાનુ કાર્ય હોય તો શ્રુતિ ભગવાનના પ્રસાદથી દર્શન થાય છે એમ કહે નહિ ભગવાનનો પ્રસાદ જે જીવ પર હોય તેની અવિદ્યા દૂર થવી જોઈએ, પરતુ એની અવિદ્યા દૂર ન થતા એને અવિદ્યાનુ કાર્ય દર્શન થાય એ સંભવે નહિ તેથી દર્શન આવિદ્યક નથી તેથી કર ચરણ વગેરે અવિદ્યાથી જણાતા નથી વળી દર્શન આવિદ્યક હોય તો દર્શન માટે દર્શનના સાધન તપસ્યા વગેરેમા કોઈની પ્રવૃત્તિ થાય નહિ, તપસ્યા વગેરે સાધન કરે તો દર્શનરૂપ દોષ જ પ્રાપ્ત થાય અથવા તપસ્યાનુ ફલ દોષ જ છે એમ સંભવતુ નથી તપસ્યા વગેરે સાધનો કરે ત્યારે જ અવિદ્યાથી બ્રહ્મમા કર ચરણ વગેરેનો ભ્રમ થાય એ સંભવતુ નથી કારણ કે એમ હોય તો તપસ્યા વગેરે સાધનનુ ફલ દોષનો ઉદ્ભવ જ થાય વળી એમ હોય તો સર્વ સ્થળે શ્રુતિમા સાધનો ચિત્તના દોષનો નાશ કરે છે એમ કહ્યુ છે એ અસત્ય ઠરે તપસ્યા વગેરે સાધન અધિક દોષ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી નિંદિત ગણાવા જોઈએ પરતુ એમ નથી તેથી કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મમા અવિદ્યાથી કલ્પેલા છે એમ કહેવાય નહિ વળી સ્વયંભૂએ ઇન્દ્રિયો પરાચિ નિર્માણ કરી એ શ્રુતિ બ્ર

એમ ઇતર સાધનથી દર્શન આદિ અસાધ્ય છે એમ કહી, 'પરન્તુ હે અર્જુન, મારા આવા દર્શન અનન્ય ભક્તિથી થઇ શકે છે' (ભ ગી ૧૧ ૫૪) એમ કેવલ ભક્તિથી સાધ્ય છે એવો નિર્ણય કરેલો છે, તેથી આવા પ્રકારની શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો ઉપપ્લવ કરનાર પારલૌકિક સર્વ સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ કરવામા પ્રવૃત્ત આસુરી છે, તેથી સારા પુરુષોએ (એની) ઉપેક્ષા કરવી કલ્પના અંત સમયે શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોવાથી જીવનો ભગવાનમા પ્રવેશ હોવાથી કલ્પનાસામર્થ્ય નથી, તોપણ નારાયણશયનનુ કથન છે તેથી (કલ્પનાપક્ષ ઉચિત નથી), તેથી જ પ્રલયની અનુપપત્તિ પણ (કલ્પનાપક્ષના દૂષણરૂપ) જાણવી વળી, 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ બનાવે છે' (શ્વે ૬-૧૮) એ શ્રુતિ આદિએ કહેલી પ્રાથમિક બ્રહ્મસૃષ્ટિ અનુપપન્ન થાય છે, કારણ કે એ સમયે ઈશ્વરથી અતિરિક્ત કોઈ નહિ હોવાથી એ સૃષ્ટિનો કલ્પનાર કોઈ નથી ઈશ્વરને કલ્પક કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઈશ્વરત્વની જ વ્યાહતિ થાય, અને 'જે બનાવે છે એ શ્રુતિએ કહેલુ ઈશ્વરનુ કર્તૃત્વ નાશ પામે વળી, બ્રહ્મમા સર્વ વેદના સમન્વયની પ્રતિજ્ઞા કરી એનુ નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા સૂત્રકાર, નિ સદિગ્ધ બ્રહ્મપરક વાક્યો નિશ્ચિત જ

વિદ્યાવાળી ઇંદ્રિયો બ્રહ્મને પહોચી શકતી નથી, પરતુ અવિદ્યારહિત ઇંદ્રિયો બ્રહ્મને પહોચે છે એમ કહે છે શ્રીમદ્દેવકીગર્ભરત્ન શ્રીકૃષ્ણચદ્ર પણ 'જેવા તને મારા દર્શન થયા છે તેવા દર્શન વેદો તપ દાન યજ્ઞથી પણ થઇ શકે નહિ' એમ વેદ વગેરે સર્વ સાધનથી બ્રહ્મના દર્શન થતા નથી એમ કહે છે, અને પછી 'પરતુ હે અર્જુન, મારા આવા દર્શન અનન્ય ભકિતથી થઈ શકે છે એમ માત્ર અનન્યભક્તિથી બ્રહ્મના દર્શન થાય છે એવો નિર્ણય કરે છે, તેથી આવા પ્રકારની શ્રુતિ સ્મૃતિ સર્વનો વિપ્લવ કરનાર, માત્ર પારલૌકિક સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ કરવામા જ પ્રવૃત્ત રહેનાર આસુર જ છે એમ જાણી સારા પુરુષોએ એની ઉપેક્ષા કરવી વળી, કલ્પાત સમયે જીવનો ભગવાનમા પ્રવેશ થઇ જાય છે એમ કહ્યુ છે, અને બ્રહ્મને શરીર અને ઇંદ્રિય નથી એમ પણ તમે માનો છો, તેથી એ સમયે કલ્પના સભવતી જ નથી એ સમયે જીવ નહિ હોવાથી જીવની કલ્પના થઈ શકે નહિ બ્રહ્મને શરીર અને ઇંદ્રિય નહિ હોવાથી એ પણ કલ્પના કરી શકે નહિ તેથી કલ્પાન્ત સમયે કલ્પના સભવતી જ નથી, તોપણ એ સમયે નારાયણ શયન કરે છે એમ કહેલુ છે, તેથી નારાયણશયન કલ્પેલુ નથી, પરતુ સત્ય જ હોવુ જોઈએ શરીર વગેરે બ્રહ્મને ન હોય તો શયન પણ કેમ સભવે? તેથી પ્રલય જ સભવતો નથી

વળી, 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ બનાવે છે' એ શ્રુતિ પ્રાથમિક બ્રહ્મ કરેલી સૃષ્ટિનુ નિરૂપણ કરે છે એ પણ સભવતુ નથી, કારણ કે એ સૃષ્ટિ સમયે ઈશ્વર વિના અન્ય કોઈ ન હતુ, બ્રહ્મા વગેરે કોઇ ન હતુ, તેથી સૃષ્ટિ અવિદ્યાથી કલ્પનાર કોઈ ન હતુ સૃષ્ટિની કલ્પના કરનાર કોઈ ન હોવાથી કલ્પેલી સૃષ્ટિ સભવે જ કેમ? ઈશ્વર જ સૃષ્ટિની કલ્પના કરે છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો ઈશ્વરનુ ઈશ્વરપણુ જ રહે નહિ સર્વ કલ્પિત જ હોય તો 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ બનાવે છે' એમ બનાવવાની ક્રિયાના કર્તા ઈશ્વર કહ્યા છે એ પણ સભવે નહિ વળી, સૂત્રકાર પણ સર્વ વેદાન્તનો બ્રહ્મમા સમન્વય છે એમ પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, પછી એ પ્રતિજ્ઞાનુ નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે જે વેદાન્તવાક્યો સંદેહ વિના બ્રહ્મનુ જ નિરૂપણ કરે છે તેઓમા બ્રહ્મનો સમન્વય છે એ નિશ્ચિત જ હોવાથી, એનું નિરૂપણ સૂત્રકાર કરતા નથી, પરતુ જે વાક્યોમા સંદેહ છે તેનુ જ નિરૂપણ કરે છે 'જે

હોવાથી એઓના (સમન્વયનું) નિરૂપણ ન કરતાં, 'જે આદિત્યમાં આ હિરણ્મય હિરણ્યશ્મશ્રુ પુરુષ દેખાય છે' (જુઓ બ્ર. સૂ. ૧-૧-૧૯) 'આ લોકની શી ગતિ ? આકાશ એમ એણે કહ્યું' (જુઓ બ્ર. સૂ. ૧-૧-૨૧) 'એ દેવતા કોણ ? પ્રાણ એમ એણે કહ્યું' (જુઓ બ્ર સૂ ૧-૧-૨૨) 'જે અહીંથી પર આકાશનું જ્યોતિ દીપે છે' (જુઓ બ્ર સૂ. ૧-૧-૨૩) ઈત્યાદિ સંદિગ્ધ બ્રહ્મપરક વાક્યોના (સમન્વયનું), 'અંદર (રહેલો પુરુષ બ્રહ્મ), એના ધર્મના ઉપદેશને લીધે' 'આકાશ (બ્રહ્મ), એના ચિહ્નને લીધે' 'તેથી જ પ્રાણ (બ્રહ્મ), જ્યોતિ (બ્રહ્મ), ચરણ કહેલો છે તેથી' ઈત્યાદિ અધિકરણોથી મહાન પ્રબંધથી નિરૂપણ કરે છે, તેથી જેવા પ્રકારનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે તેવા જ પ્રકારનું બ્રહ્મ છે, એવો સૂત્રકારનો અનુશય છે, એમ જણાય છે; નહિ તો, 'આદિત્યમાં જે આ' ઈત્યાદિ શ્રુતિનિરૂપિત સ્વરૂપો એવા જીવનાં સ્વરૂપ હો અથવા બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ હો, તોપણ તમારા મત પ્રમાણે એમાં અવિદ્યા-

આદિત્યમા આ હિરણ્મય હિરણ્યશ્મશ્રુ પુરુષ દેખાય છે' એ વેદાન્તવાક્યમાં સંદેહ થાય છે કે એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે કે આદિત્યનું ! તેથી 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' સૂત્રથી એ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ કહે છે અન્તઃ અર્થાત્ જે પુરુષ આદિત્યમાં છે તે પરમાત્મા જ છે, કારણ કે 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' ('એ જ સર્વ પાપરહિત છે') એમ શ્રુતિ આગળ ઉપર બ્રહ્મના ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે 'આ લોકની શી ગતિ ? આકાશ એમ એણે કહ્યું' એ વેદાન્તવાક્યમા સંદેહ થાય છે કે અહીં આકાશનું નિરૂપણ કર્યું છે કે બ્રહ્મનું ! તેથી 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' સૂત્રથી ત્યાં બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કર્યું છે એમ સૂત્રકાર કહે છે 'આકાશ બ્રહ્મ જ છે કારણ કે 'सर्वाणि भूतानि ह वा इमानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' એ શ્રુતિ સર્વ ભૂતો આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને આકાશમા લીન થાય છે એમ આકાશમાં બ્રહ્મધર્મનું નિરૂપણ કરે છે 'એ દેવતા કોણ ? પ્રાણ એમ એણે કહ્યું' એ વેદાન્તવાક્યમા સંદેહ થાય છે કે એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે કે પ્રાણનું ! 'अत एव प्राणः' સૂત્રથી એ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ સૂત્રકાર કહે છે. 'सर्वाणि ह वा भूतानि प्राणमेवाभिविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते' એ શ્રુતિ પ્રાણમાં બ્રહ્મના ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી પ્રાણ બ્રહ્મ જ છે. 'જે અહીંથી પર આકાશનું જ્યોતિ દીપે છે' એ વેદાન્તવાક્યમા સંદેહ થાય છે કે એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે કે જ્યોતિનું ! 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' સૂત્રથી એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ સૂત્રકાર કહે છે. ત્યાં 'જ્યોતિ' શબ્દ બ્રહ્મ માટે જ યોજ્યો છે, કારણ કે ચરણનું અભિધાન છે. 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' એ શ્રુતિમા સર્વ ભૂતને એના પાદ અથવા ચરણ કહેલા છે, તેથી 'જ્યોતિ' શબ્દ બ્રહ્મ માટે યોજેલો છે એ પ્રમાણે મહાન પ્રબંધથી સૂત્રકાર સર્વવેદાન્તમાં બ્રહ્મનો સમન્વય છે એમ સિદ્ધ કરે છે, તેથી જેવા પ્રકારના બ્રહ્મનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે તેવા પ્રકારનું જ બ્રહ્મ છે એવો વ્યાસનો અભિપ્રાય છે એમ જણાય છે

જો વ્યાસજીનો એવો અભિપ્રાય ન હોય તો 'જે આદિત્યમા આ હિરણ્મય' વગેરે વેદાન્તવાક્યો બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ મહાન પ્રબંધથી કહેત નહિ, કારણ કે તમારા મત પ્રમાણે આદિત્યની અંદરનો પુરુષ વગેરે એવા પ્રકારના જીવ હોય અથવા

કલ્પિતત્વ અવિશિષ્ટ હોવાથી એ બ્રહ્મપરક જ છે એવો નિર્ણય કરે નહિ.

સવિશેષ શ્રુતિઓ ઉપાસના થઇ શકે તે માટે જ બ્રહ્મ સગુણ હોવાનું કહેતી નથી.

બ્રહ્મપરત્વે હોય તો જ ઉપાસનાર્થી તે તે ફલ પ્રાપ્ત થાય, ઇશ્વિરપુરુષ આકાશ પ્રાણ આદિ રૂપની અબ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાથી તે તે ફલ પ્રાપ્ત થાય નહિ, તેથી એ બ્રહ્મ જ છે એમ બોધ કરવા સૂત્રકારે એવો નિર્ણય કર્યો — એમ નહિ, કારણ કે વસ્તુતઃ એ અબ્રહ્મ હોવાથી, એઓનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ અબ્રહ્મપરક થઈ જાય, અને તેથી એ નિયમની વ્યાહતિ થાય. વળી એ પ્રતારક થાય. વળી, અવિદ્યાકલ્પિતત્વ સમાન હોવાથી, પ્રસિદ્ધ અર્થોનો જ અનુવાદ કરી 'આ નહિ' એમ નિષેધ જ કરે, અને સમન્વયપ્રતિજ્ઞા જ ન કરે, કારણ કે એ અબ્રહ્મ હોવાથી એઓનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ અબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી થાય. એનાથી 'સર્વ વેદો જેના પદનું ધ્યાન ધરે છે' (ક.૧-૨-૧૫) એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય. 'સવિશેષનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલી નથી' ઇત્યાદિનો આથી નિરાસ થયો. વળી, 'કૃતમાં શુક્લ અને ચતુર્બાહુ' (ભા. ૧૧-૫-૨૧) અને ઇલાવૃત્ત આદિ અમુક દેશોમાં 'તુરીય તામસી મૂર્તિ'

બ્રહ્મ હોય તોપણ અવિદ્યાથી કલ્પેલા જ હોવા જોઈએ. અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોવાથી એ બ્રહ્મ અથવા જીવ હોય તોપણ એમાં કાંઇ ભેદ નથી; તેથી આવા મહાન પ્રબંધથી એ બ્રહ્મ જ છે એમ નિશ્ચય કરવાની વ્યાસજીને કાંઈ આવશ્યકતા નહોતી.

પૂર્વપક્ષી—એઓને બ્રહ્મ જાણીને એઓની ઉપાસના કરવામાં આવે તો ઉપાસનાનું ફલ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ એઓને ઇશ્વરપુરુષ, આકાશ, પ્રાણ, જ્યોતિ જાણી, એ બ્રહ્મ નથી એમ જાણી, એઓની ઉપાસના કરવામા આવે તો કોઈ પણ ફલ પ્રાપ્ત થાય નહિ; તેથી એઓને બ્રહ્મ જાણીને એઓની ઉપાસના કરવામાં આવે એવા હેતુથી સૂત્રકાર એ સર્વ બ્રહ્મ જ છે એવો નિર્ણય કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો, કારણ કે એ બ્રહ્મ વસ્તુતઃ ન હોય તો એઓનું નિરૂપણ કરનારાં વેદાન્તવાક્યો બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ; તેથી સર્વવેદાન્તવાક્યો બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એ નિયમનો ભંગ થાય છે. વળી, ઇશ્વરપુરુષ આકાશ વગેરે બ્રહ્મ નથી તે સર્વ બ્રહ્મ જ છે એમ આપણને અસત્ય ઉપદેશ કરનાર હોવાથી, વ્યાસજી અને બ્રહ્મસૂત્ર પ્રતારક જ ગણાય. વળી, ઇશ્વરપુરુષ વગેરે બ્રહ્મ હોય કે જીવ હોય તોપણ તમારા મત પ્રમાણે અવિદ્યાથી કલ્પેલાં હોવાં જોઈએ; તેથી ઇશ્વરપુરુષ આકાશ વગેરે પ્રસિદ્ધ પદાર્થોનો અનુવાદ કરી, એઓનાં નામ લઈ, 'આ બ્રહ્મ નથી' એમ જ શ્રુતિ નિષેધ કરત. વ્યાસજી પણ સર્વ વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય છે એવી અસત્ય પ્રતિજ્ઞા જ ન કરત, કારણ કે એમ હોય તો સર્વે વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં જ સમન્વય છે એવી સમન્વયપ્રતિજ્ઞા અસત્ય જ ઠરે. ઇશ્વરપુરુષ વગેરે વસ્તુતઃ બ્રહ્મ ન હોવાથી એઓનું નિરૂપણ કરનારાં વેદાન્તવાક્યો બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ, તેથી સમન્વયપ્રતિજ્ઞા અસત્ય ઠરે. વળી, આ પ્રમાણે સર્વ વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય નહિ હોવાથી 'સર્વે વેદો જેના પદનું ધ્યાન ધરે છે' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય. વસ્તુતઃ બ્રહ્મસૂત્રનું તાત્પર્ય સર્વ વેદાન્તનો બ્રહ્મમાં સમન્વય સિદ્ધ કરવો એ જ છે, તેથી 'સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી'

(ભા ૫-૧૭ ૧૬) ઇત્યાદિથી નિયત કાલ અને નિયત દેશમા નિયત અનેક રૂપ કહેલા છે એ અનુપપન્ન થાય, કારણ કે એક જ અવિદ્યા નિયત સમયમાં નિયત વસ્તુની કલ્પના કરે અને અન્ય સમયમા અન્યસદૃશની કલ્પના કરે એમાં કાઈ હેતુ કહી શકાય નહિ -' કાલ આદિ જ હેતુ છે'-એમ નહિ, કારણ કે એ પણ અવિદ્યાતુલ્ય જ છે 'એવો એનો સ્વભાવ છે' -એમ પણ કહેવાય નહિ અદ્વૈતશ્રુતિના અનુરોધથી તમે એને અસદ્રૂપ જ માનો છો, તેથી એનો સ્વભાવ પણ એવો જ હોવાથી કારણ કોણ ?—'કાર્ય પણ એવું જ છે એમ યક્ષબલિ ન્યાય છે'—ભલે એવુ હોય, પરન્તુ કારણ તો મણિમન્ત્રાદિ ન્યાયથી સત્ જ હોવુ જોઇએ એમ પૂર્વે જ અમે કહેલુ છે. વળી, બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરી, બ્રહ્મ

વગેરે તમારા સિદ્ધાન્તનો નિરાસ થાય છે વળી, 'કૃતમા શુક્લ અને ચતુર્ભુજ' ભગવાન છે, અને ઈલાવૃત્ત વગેરે દેશોમા 'તુરીય તામસી મૂર્તિ છે' એવા વાક્યો હોવાથી, ભગવાન જુદા જુદા યુગમા જુદા જુદા રૂપ ધારણ કરે છે અને જુદા જુદા દેશમા પણ જુદા જુદા રૂપ ધારણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે અમુક કાલે અમુક દેશમા ભગવાનના અમુક રૂપો છે એમ દર્શાવનારા સર્વ વાક્યો નિરર્થક થાય, કારણ કે આ સર્વ રૂપ તમારા મત પ્રમાણે અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોવા જોઈએ અમુક સમયે અમુક વસ્તુની અમુક પ્રકારની કલ્પના કરવી અને ત્યારપછી અન્ય સમયે એ જ વસ્તુની અમુક અન્ય પ્રકારની કલ્પના કરવી, એ સર્વ કાર્ય માત્ર એક જ જડ અવિદ્યા કરે એ સભવતુ નથી, તેથી આ સર્વ કલ્પનાનુ કારણ પણ તમારાથી કહી શકાય એમ નથી

પૂર્વપક્ષી— જન્યોનો જનક કાલ જગતનો આશ્રય માનેલો છે' એ વાક્યને લીધે કાલ જ આ સર્વ કલ્પના કરે છે

સિદ્ધાન્તી—કાલ પણ અવિદ્યાનુ જ કાર્ય હોવાથી અવિદ્યાસમાન જ છે તેથી કાલ પણ આ સર્વ કલ્પના કરવા સમર્થ નથી

પૂર્વપક્ષી—અવિદ્યાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે આ સર્વ કલ્પનાઓ એ કરે આ સર્વ કલ્પના કરવા અવિદ્યા જ સમર્થ છે

સિદ્ધાન્તી—'એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ' એ શ્રુતિના અનુરોધથી તમે એમ માનો છો કે બ્રહ્મ વિના સર્વ અસત્ છે, તેથી અવિદ્યા પણ તમારા મત પ્રમાણે અસતી છે, તેથી અવિદ્યાનો સ્વભાવ પણ અસત્ જ છે તેથી આ સર્વ કલ્પના કરવાને જડ અવિદ્યાનો જડ અસત્ સ્વભાવ સમર્થ નથી, ત્યારે આ સર્વ કલ્પનાઓ કોનાથી થાય છે ?

પૂર્વપક્ષી—કાર્ય કલ્પિત રૂપો અસત્ છે તેમ જ કારણ પણ અસતી અવિદ્યા હોય એમાં કાઈ ક્ષતિ નથી જેવુ કાર્ય તેવુ જ કારણ છે જેવા યક્ષ છે તેવો જ એમને બલિ અપાય છે, તેમ જ યક્ષબલિન્યાયથી જેવુ કાર્ય તેવુ જ કારણ હોય એમા કાઈ ક્ષતિ નથી.

સિદ્ધાન્તી—કાર્ય ભલેપિ અસત્ હોય, પરતુ કારણ તો સત્ જ હોવુ જોઇએ જેમ મણિ મત્ર વગેરેના કાર્ય અગ્નિનુ તથા કદમ્બનુ અસત્ છે તોપણ કારણ મણિ મત્ર વગેરે સત્ જ છે તે જ પ્રમાણે અહી પણ ભગવાનના ભિન્ન ભિન્ન રૂપ કાર્ય અસત્ ભલે હોય, પરતુ એઓનુ કારણ સત્ હોવુ જ જોઈએ કાર્ય અસત્ છે એ પણ તમારા મત પ્રમાણે જ કહ્યુ છે, વસ્તુત કાર્ય પણ સત્ જ છે વળી, '**અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા**' એમ

તરીકે નિરૂપણ કરેલા સવિશેષો કલ્પિત કહેતા વ્યાસની પ્રતિજ્ઞાહાનિનુ પણ ભાન થતુ નથી, તેથી તું ઉન્મત્ત છે

બ્રહ્મ વિરુદ્ધધર્મવાળુ હોના છતા એકરસ છે

'બ્રહ્મ એકરસ હોવાથી અને સવિશેષ અનેકરસ હોવાથી એ બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ'—એમ નહિ, કારણ કે ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે બ્રહ્મ કેવલ વેદથી સમધિગમ્ય છે એમા 'સર્વકામવાળા સર્વગંધવાળા સર્વરસવાળા' એમ એનુ નિરૂપણ કરે છે 'સર્વત પાણિ અને પદના અતવાળુ, સર્વત અક્ષિ શિર અને મુખવાળુ, સર્વત શ્રુતિવાળુ લોકમા સર્વનુ આવરણ કરી રહે છે સર્વ ઇંદ્રિય અને ગુણના જેવા પ્રકાશવાળુ, સર્વ ઇંદ્રિયથી વિવર્જિત, અસક્ત, સર્વભૃત્, નિર્ગુણ અને ગુણભોક્તૃ' (ભ ગી ૧૩ ૧૩,૧૪) ઇત્યાદિથી ભગવાને જ સ્વકીય સ્વરૂપનુ પ્રતિપાદન કરેલુ છે અહી 'અત પદથી કર અને ચરણના અવચ્છેદ કહેલા છે, તેથી જ 'પૌગડલીલાસમયનુ જેટલા પરિમાણનુ સ્વરૂપ છે તેટલા જ પરિમાણનુ એ જ સ્વરૂપ પૂતનામુક્તિદાન દશામા પણ છે' એની સગતિ થાય છે, કારણ કે સર્વ રૂપો નિત્ય છે અને આગળ ક્રમથી આવિર્ભાવ થાય છે, કારણ કે બાલ્યમા કરઆદિના અલ્પદેશાવચ્છેદનો અને પૌગડઆદિમા

બ્રહ્મવિચારની પ્રતિજ્ઞા કરી વ્યાસજીએ જે સવિશેષ રૂપો વર્ણવ્યા છે તે કલ્પેના છે એમ કહેતા વ્યાસજીની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય છે એ ભાન પણ તમને રહેતુ નથી, તેથી તમે ઉન્મત્ત જ છો

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મ એકરસ જ છે શ્રુતિમા ઈશ્વરપુરુષ આકાશ વગેરે જે સવિશેષ રૂપો વર્ણવ્યા છે તે એકરસ નથી પરતુ સવિશેષ હોવાથી અનેકરસ છે તેથી એ બ્રહ્મ હોય એ સભવતુ નથી

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો, કારણ કે એ સર્વ સવિશેષ રૂપ અનેકરસ હોય એમ જણાય છે તોપણ એ સર્વની એકરસતાની ક્ષતિ થતી નથી એમ ધર્મીનુ ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણ વેદથી સિદ્ધ થાય છે બ્રહ્મનુ જ્ઞાન માત્ર વેદથી જ થાય છે વેની નિર્વિશેષ શ્રુતિથી જ નહિ પરતુ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય પ્રકારની શ્રુતિઓ અર્થાત્ નિખિલ વેદથી બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થાય છે વેદમા સર્વકામવાળા સર્વગંધવાળા, સર્વરસવાળા' એમ બ્રહ્મનુ નિરૂપણ કરેલુ છે વળી ભગવાને પોતે સર્વત પાણિ અને પદના અતવાળુ સર્વત અક્ષિ શિર અને મુખવાળુ સર્વત શ્રુતિવાળુ લોકમાં સર્વનુ આવરણ કરી રહે છે સર્વ ઇંદ્રિય અને ગુણના જેવા પ્રકાશવાળુ સર્વ ઇંદ્રિયથી વિવર્જિત અસક્ત સર્વભૃત્, નિર્ગુણ અને ગુણભોક્તૃ' વગેરેથી સમગ્રિપર્યંત પોતાના સ્વરૂપનુ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામા નિરૂપણ કરેલુ છે 'સર્વત પાણિ અને પાદના અતવાળુ એ વિશેષમા અત શબ્દ અવચ્છેદ અથવા હદના અર્થમા યોજેલો છે તેથી બ્રહ્મના પાણિ અને પાદના અત સર્વત્ર છે તેથી જ પૌગડનીના સમયનુ જેટલા પરિમાણનુ સ્વરૂપ છે તેટલા જ પરિમાણનુ એ જ સ્વરૂપ પૂતનામુક્તિદાનદશામા પણ છે એ શ્રીમદાચાર્યચરણના વાક્યનો પણ સગતિ થાય છે કારણ કે ભગવાનના સર્વ રૂપ નિત્ય છે તેથી જે રૂપ પૌગડનીના સમયે હતુ તે જ રૂપ એટલા જ પરિમાણનુ પૂતનાને મુક્તિનુ દાન કર્યું તે સમયે પણ હતુ ભગવાનના સર્વ રૂપ નિત્ય છે તેથી સર્વ રૂપ સર્વદા વિદ્યમાન છે આગળ એઓનો ક્રમથી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે બાલ્યાવસ્થામા ભગવાનના કર

અધિકદેશાવચ્છેદનો ભકતો અનુભવ કરે છે. 'બાલકે ઉલૂકિકાનો જીવ હર્યો, ત્રૈમાસિકના પદથી શકટ ઊંધુ પડયુ, હારની અંદર જઈ આકાશનો સ્પર્શ કરનાર અર્જુનોનું ઉન્મૂલન કર્યું એ અન્યથા થાય નહિ' (ભા. ૨ ૭ ૨૭) ઈત્યાદિથી દ્વિતીય સ્કંધમાં એઓના શુદ્ધ બ્રહ્મત્વનો બ્રહ્માએ જ વિચાર કર્યો છે. દશમ સ્કન્ધમા પણ દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં 'જેની અંદર અથવા બહાર પૂર્વ અને અપર પણ કાંઈ નથી, જે જગતની પૂર્વ અને અપર, અંદર અને બહાર છે અને જે જગત છે તેવા મર્ત્યલિંગ અવ્યકત અધોક્ષજને પુત્ર માની પ્રાકૃતની પેઠે ગોપિકાએ રજ્જુથી ઉલૂખલ સાથે બાધ્યા' (ભા. ૧૦–૯–૧૩, ૧૪) એમ કહી, રજ્જુની ન્યૂનતાના નિરૂપણથી પણ એના જ પૂર્ણત્વનું પ્રતિપાદન કરેલું છે 'ત્રણ વેદ, ઉપનિષદો, સાખ્ય યોગ, અને વૈષ્ણવતંત્રો જેના માહાત્મ્યનુ ગાન કરે છે તેવા હરિને એણે પુત્ર માન્યા' (ભા ૧૦–૮–૪૫) એ વાકયથી, અને મૃત્સ્નભક્ષણ પછી યશોદાની પ્રાર્થનાથી નિજ વદનનું વ્યાદાન કરી પોતાના અને વ્રજના સહિત દર્શાવેલા સકલ લોકના અવલોકનથી વસ્તુજિજ્ઞાસા થઇ ત્યારે પક્ષાન્તરનું નિરાકરણ કરી કહેલા યશોદાના 'આ જ મારા પુત્રનો કોઈક ઔત્પત્તિક આત્મયોગ છે' (ભા ૧૦–૮–૪૦) એ વાકયથી (એનુ જ પ્રતિપાદન કરેલુ છે). આથી 'જે પૃથિવીમાં રહી, પૃથિવીની અંદર

ચરણ વગેરેનો અલ્પ પ્રદેશમાં અને પૌગડ વગેરે અવસ્થામા એનાથી અધિક પ્રદેશમાં અનવચ્છેદ હતો. એ પ્રમાણે ભક્તોને ભગવાનના દર્શન થતા હતા એનુ પણ બ્રહ્માએ જ શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીયસ્કંધમાં સાતમા અધ્યાયમા જણાવેલુ છે 'બાલકે ઉલૂકિકાનો જીવ હર્યો, ત્રૈમાસિકના પદથી શકટ ઊંધુ પડયુ, હારની અંદર જઈ આકાશનો સ્પર્શ કરનાર અર્જુનોનું ઉન્મૂલન કર્યું એ અન્યથા થાય નહિ' એમ બ્રહ્મા કહે છે શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મ ન હોય તો આ સર્વ કાર્ય થાય નહિ વળી દશમ સ્કંધમાં પણ દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમા 'જેની અંદર અથવા બહાર પૂર્વ અને અપર પણ કંઈ નથી, જે જગતની પૂર્વ અને અપર, અંદર અને બહાર છે અને જે જગત છે તેવા મર્ત્યલિંગ અવ્યક્ત અધોક્ષજને પુત્ર માની, પ્રાકૃતની પેઠે ગોપિકાએ રજ્જુથી ઉલૂખલ સાથે બાધ્યા' એ વાકય છે તેમા પણ બ્રહ્મના ગુણનુ પ્રતિપાદન હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મ જ છે. વળી, બધનાં સર્વ રજ્જુ ન્યૂન થયા સર્વ રજ્જુનુ સધાન કરીને પણ શ્રીકૃષ્ણને બાધી શકાય એમ ન હતુ એ પ્રમાણે રજ્જુની ન્યૂનતાનુ પ્રતિપાદન કર્યુ છે, તેથી પણ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે વળી, 'ત્રણ વેદ, ઉપનિષદો અને સાખ્ય, યોગ અને વૈષ્ણવતંત્રો જેના માહાત્મ્યનું ગાન કરે છે તેવા હરિને એણે પુત્ર માન્યા' એ વાકય પણ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ જ છે એમ કહે છે વળી, શ્રીકૃષ્ણે મૃત્તિકાનુ ભક્ષણ કર્યું, ત્યાર પછી એમણે માટી ખાધી છે કે નહિ તે જાણવા યશોદાએ એમને મુખ દેખાડવા પ્રાર્થના કરી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનુ મુખ દેખાડ્યુ, ત્યારે યશોદાજીએ એમા પોતાને, વ્રજ, અને સકલ લોકને જોયા. પછી યશોદાજીને વસ્તુતત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે અન્ય સર્વ પક્ષો નિરાસ કરી 'આ જ મારા પુત્રનો કોઈક ઔત્પત્તિક આત્મયોગ છે' એ વાક્ય યોજેલુ છે, તેથી પણ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે 'જે પૃથિવીની અંદર છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, જેનુ પૃથિવી શરીર છે, જે અંદર રહી પૃથિવીનુ યમન કરે છે' એ શ્રુતિ બ્રહ્મના જે

છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, જેનુ પૃથિવી શરીર છે, જે અદર રહી પૃથિવીનુ યમન કરે છે, તે ત્યા આત્મા અતર્યામી અમૃત છે' (બૃ ૩ ૭ ૩) એ શ્રુતિએ કહેલા ધર્મ હોવાથી પણ બ્રહ્મત્વ જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે એક પણ અસાધારણ ધર્મ હોય તે શિષ્ટ સદિગ્ધને પણ બ્રહ્મધર્મ તરીકે જ નિશ્ચય કરાવે છે આ જ શ્રુતિના અભિપ્રાયનો અગીકાર કરી સૂત્રકારે સર્વત્ર બ્રહ્મ વાકયનો નિર્ણય કહેલો છે આ સર્વ ભાગવતના વિવરણમા અને તત્ત્વસૂત્ર ભાષ્યમા પિતૃચરણે વિસ્તારથી કહેલુ છે તેથી અહી દિશામાત્ર જ દર્શાવી છે વળી, ચક્ષુ વાણી આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો અને એઓનાથી ગ્રાહ્ય અલૌકિક ગુણો તેમજ શુદ્ધ જ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે, પરન્તુ લૌકિક ઇન્દ્રિયો ત્યા નથી એ 'સર્વે ઇન્દ્રિયથી વિવર્જિત' (ભ ગી ૧૩-૧૪) એમ કહે છે 'અસકત' વગેરે સ્પષ્ટ છે, તેથી જ 'વૈશ્વાનર (બ્રહ્મ), સાધારણ શબ્દથી વિશેષને લીધે (બ્ર સૂ ૧ ૨ ૨૪) આ અધિકરણમા 'જે આ પ્રાદેશમાત્ર અભિવિમાન આત્મા વૈશ્વાનરની ઉપાસના કરે છે' એ શ્રુતિએ કહેલુ પ્રાદેશપરિમાણત્વ અને વાજસનેયિશાખામા કહેલુ

ધર્મનુ નિરૂપણ કરે છે તે જ ધર્મ અહી પણ કહ્યો છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ જ છે એમ
સિદ્ધ થાય છે એક પણ બ્રહ્મનો અસાધારણ ધર્મ હોય તો બીજા સદિગ્ધ ધર્મો પણ બ્રહ્મના
જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે શ્રીકૃષ્ણમા બ્રહ્મના અસખ્ય અસાધારણ ધર્મોનુ શ્રીમદ્ભાગવતમાં
નિરૂપણ કરેલુ છે એમ પણ જણાવ્યુ છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ જ છે બ્રહ્મનો એક પણ
અસાધારણ ધર્મ બાકીના સર્વ સદિગ્ધ ધર્મો પણ બ્રહ્મના છે એમ સિદ્ધ કરે છે, એ જ
સિદ્ધાન્ત અગીકાર કરી વ્યાસજીએ બ્રહ્મસૂત્રમા સર્વવેદાન્તોનો બ્રહ્મમા સમન્વય છે એમ સિદ્ધ
કર્યું છે આ સર્વનુ તત્ત્વસૂત્રભાષ્ય તથા શ્રીભાગવતવિવરણમા શ્રીમદાચાર્યચરણે વિસ્તારથી
નિરૂપણ કરેલુ છે તેથી અહી માત્ર સક્ષેપમા સૂચના કરેલી છે વળી, **सर्वेन्द्रियगुणाभासं**
सर्वेन्द्रियविवर्जितम्' વગેરે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુ વાક્ય ઉપર કહેલુ છે તે પણ શ્રીકૃષ્ણ
પરબ્રહ્મ જ છે એમ કહે છે ઇન્દ્રિયો ચક્ષુ વાણી વગેરે, અને ગુણો =**इन्द्रियगुणा , सर्वे इन्द्रिय**
गुणा =सर्वेन्द्रियगुणा' આ અર્થાત્ સર્વ દિશામા ભાસે તે આભાસ, અર્થાત્ પ્રકાશ સર્વ
ઇન્દ્રિય અને અલૌકિક ગુણોની પેઠે જ શુદ્ધ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે, અર્થાત્ કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય
રૂપથી બ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે એવો એનો અર્થ છે બ્રહ્મ કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપે પ્રકાશે
છે, પરતુ એને લૌકિક ઇન્દ્રિયો નથી, એમ શબ્દ **सर्वेन्द्रियविवर्जितम्**' શબ્દથી કહે છે
બ્રહ્મ સર્વ લૌકિક ઇન્દ્રિય વિનાનુ છે '**असक्तम्** વગેરેના અર્થ સ્પષ્ટ જ છે આ પ્રમાણે
બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયોના રૂપથી પ્રકાશે છે છતા એને લૌકિક ઇન્દ્રિયો નથી એમ બ્રહ્મ સર્વ વિરુદ્ધ
ધર્મનો આશ્રય છે વૈશ્વાનર અધિકરણથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમા
ધ્યાયના દ્વિતીય પાદમા **वैश्वानर साधारणशब्दविशेषात्** સૂત્રથી આ અધિકરણનો
પ્રારભ થાય છે '**आत्मानमेवेम वैश्वानर सप्रत्यध्येपि तमेव नो ब्रूहि**' વગેરે
શ્રુતિમા 'વૈશ્વાનર' શબ્દ છે વૈશ્વાનર શબ્દના ચાર પ્રસિદ્ધ અર્થ છે (૧) જઠરાગ્નિ, અન્ન
પચાવનાર જઠરમા રહેલો અગ્નિ, (૨) તૃતીય મહાભૂત, (અગ્નિ) (૩) અમુક દેવતા, '**वैश्वानरस्य**
सुमतौ स्याम राजा हि क भुवनानामभिश्री.' એ શ્રુતિમા વૈશ્વાનર' શબ્દ વૈશ્વાનર

સર્વત્ર પરિમાણરહિત લક્ષણવાળું વ્યાપકત્વ, 'એ આ અગ્નિ વૈશ્વાનર જે પુરુષ (છે) જે એ પુરુષવિધ પુરુષની અંદર પ્રતિષ્ઠિત અગ્નિ વૈશ્વાનરને જાણે' એ શ્રુતિથી એવુ જ પુરુષત્વ પુરુષવિધત્વ અને પુરુષની અંદર પ્રતિષ્ઠિતત્વ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ, બ્રહ્મ જ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનું આશ્રય હોવાથી, એમા જ સંભવે, અગ્નિ આદિમા (સંભવતા) નથી, એમ નિરૂપણ કરતાં, જૈમિનિ આદિના મતને ઉપન્યાસ કરી, અન્ય પક્ષોમા અરુચિ ઉદ્ભાવી, 'એનુ' આમાં મનન કરે છે' (બ્ર સૂ ૧-૨-૩૨) એમ (સૂત્રકારે) સિદ્ધાન્ત કહ્યો એનો અર્થ· 'એનુ" વ્યાપક જ પરમેશ્વરનુ, 'આમા' શિર અને ચિબુકના અન્તરાલમા, 'આ અનન્ત અવ્યક્ત આત્મા જે અવિમુક્તમા પ્રતિષ્ઠિત છે' 'એ અવિમુક્ત કોનામા પ્રતિષ્ઠિત છે ?' 'ભ્રમરો અને નાસિકાની મધ્યે પ્રતિષ્ઠિત છે' ઇત્યાદિથી જાણાતો પ્રાદેશમાત્ર તરીકે વર્ણન કરે છે, તેથી 'અનન્ત' પદને લીધે દેશકાલથી અપરિચ્છિન્નની જ સંકુચિતસ્થાનમા સ્થિતિ શ્રુતિ કહે છે, તેથી પ્રાદેશમાત્રનુ પણ અભિ

દેવતા માટે યોજ્યો છે. (૪) સંવત્સર અથવા પ્રજાપતિ **आत्मानमेवेम वेश्वानर सम्प्रत्यध्येपि तमेव नो ब्रूहि** એ શ્રુતિમા 'વૈશ્વાનર' શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ થાય છે કે અન્ય કોઈ એ સંદેહ થાય છે આ સૂત્રથી વ્યાસજી કહે છે કે વૈશ્વાનર' શબ્દ બ્રહ્મ માટે જ યોજ્યો છે. સાધારણ શબ્દથી જે વિશેષ અથવા આધિક્ય થાય તેનાથી વૈશ્વાનર' શબ્દ બ્રહ્મ માટે જ યોજ્યો છે એ જ સ્થળે આગળ **'यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानमुपास्ते'** શ્રુતિ છે તેમા વૈશ્વાનરને પ્રાદેશમાત્ર અર્થાત્ અંગૂઠાના જેટલા પરિમાણવાળો અને અભિવિમાન અર્થાત પરિમાણથી અતીત અથવા વ્યાપક કહેલો છે અંગૂઠા જેટલો અને વ્યાપક કહેલો હોવાથી વૈશ્વાનર વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે, તેથી વૈશ્વાનર પરમાત્મા જ છે વળી, વાજસનેયિશાખામા પણ 'એ આ અગ્નિ વૈશ્વાનર જે પુરુષ' (છે) જે તે પુરુષવિધ પુરુષની અંદર પ્રતિષ્ઠિત અગ્નિ વૈશ્વાનરને જાણે' એ શ્રુતિ છે તે પણ વૈશ્વાનર પુરુષ છે, પુરુષવિધ છે અને પુરુષની અંદર પ્રતિષ્ઠિત છે, એમ એ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે એમ કહે છે પરમાત્મા જ વિરુદ્ધધર્મના આશ્રય છે, અગ્નિ વગેરે નથી, તેથી વૈશ્વાનર' શબ્દ પરમાત્મા માટે જ યોજ્યો છે આ પ્રમાણે **'वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्'** સૂત્રથી વ્યાસજી વૈશ્વાનર પરમાત્મા જ છે એમ કહે છે પછી **'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः'** **'अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः'** **'अनुस्मृतेर्बादरिः'** (બ્ર સૂ ૧-૨-૨૮ થી ૩૦) એ સૂત્રોથી જૈમિનિ આશ્મરથ્ય અને બાદરિના મતનું નિરૂપણ કરી એમા પોતાની અરુચિ જણાવી, **'आमनन्ति चैनमस्मिन्'** એ સૂત્રથી પોતાનો સિદ્ધાન્ત કહે છે **एनम्** અર્થાત્ પરમેશ્વરનુ **अस्मिन्** અર્થાત્ મૂર્ધા ચિબુક વગેરેમા **आमनन्ति** અર્થાત્ મનન કરે છે જાબાલો પરમેશ્વરનુ મૂર્ધા ચિબુક વગેરેમા વ્યાપક તરીકે જ મનન કરે છે 'આ અનન્ત અવ્યક્ત આત્મા જે અવિમુક્તમા પ્રતિષ્ઠિત છે' 'એ અવિમુક્ત કોનામા પ્રતિષ્ઠિત છે ?' ભ્રમરો અને નાસિકાની મધ્યે પ્રતિષ્ઠિત છે' વગેરે શ્રુતિથી જાબાલો એનુ પ્રાદેશમાત્ર અર્થાત્ અંગૂઠા જેટલા પરિમાણવાળા તરીકે વર્ણન કરે છે. અને પ્રથમ એને 'અનન્ત' કહેલો છે 'અનન્ત' એટલે દેશ અને કાલની હદ વિનાનો, સર્વ દેશ અને સર્વ કાલમા રહેતો આ અનન્ત જ સંકુચિત સ્થાનમા રહે છે એમ

વિમાનિત્વ યોગ્ય છે. આથી બ્રહ્મનું વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ તિને અભિમત છે એમ માનવું, અન્યથા 'અનન્ત' એમ પ્રયોજન ન હોવાથી ન કહેત

'મેં પૂર્વે જ કહેલું છે કે સવિશેષનિરૂપણ ઉપાસના માટે છે.'—અનુપહત-કર્ણે મેં પણ સાંભળ્યું છે.—'ત્યારે શું અનુપપન્ન છે?'—તમારી માનેલી ઉપાસનાર્થતા જ.—'કેમ ?'—નીચે પ્રમાણે. ઉપાસનામાં ત્યાં એવા પ્રકારની ભાવના માત્ર છે, પરંતુ વસ્તુ એવી નથી એમ તમે માનો છો. 'આત્મા, એમ જ ઉપાસના કરવી' 'એ અન્ય છે, હું અન્ય છું', એમ જે અન્ય દેવની ઉપાસના કરે છે તે પશુ પેઠે જાણતો નથી. આમ એ દેવોનો પશુ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિને લીધે આત્મા તરીકે જ ઉપાસના કરવી, પરન્તુ અનાત્મા તરીકે નહિ. આમ હોવાથી 'જે અન્યથા હોનાર આત્માને અન્યથા માને છે તે આત્માપહારી ચોરે શું પાપ નથી કર્યું?' એ શ્રુતિથી ન હોય તેવી કલ્પના નિંદિત હોવાથી, બ્રહ્મનું રૂપ એવા જ પ્રકારનું છે એમ માનવું. *આમ હોવાથી બ્રહ્મ અનંતરૂપ જ* શ્રુતિએ માનેલું છે; તેથી આ રૂપથી આવા ઉપાસકો કોને આવું ફલ આપીશ

શ્રુતિ કહે છે, તેથી અંગૂઠા જેટલો જ આત્મા વ્યાપક છે એવી સંગતિ થાય છે; તેથી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે એમ જણાય છે. બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય ન હોત તો શ્રુતિ એને 'અનંત' કહેત નહિ, કારણ કે એને અનંત કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હતું.

પૂર્વપક્ષી—પ્રથમ જ મેં કહ્યું છે કે બ્રહ્મને ઉપાસના માટે સવિશેષ વર્ણવેલું છે, તેથી 'અનંત' કહેવામાં પણ એ જ પ્રયોજન હતું.

સિદ્ધાન્તી—ખરે, મેં પણ કાન સાવધાન રાખી તમે કહ્યું તે સાંભળ્યું છે, પણ તમે કહ્યું તે ઉચિત નથી.

પૂર્વપક્ષી—અમારા કહેવામાં શી અનુપપત્તિ છે?

સિદ્ધાન્તી—તમે ઉપાસના માટે સવિશેષ તરીકે વર્ણન કર્યું છે એમ માનો છો એમાં જ અનુપપત્તિ છે, કારણ કે માત્ર ઉપાસના માટે જ બ્રહ્મનું સવિશેષ તરીકે વર્ણન કરેલું છે તેથી બ્રહ્મમાં માત્ર વિશેષોની ભાવના જ કરેલી, પરંતુ બ્રહ્મ સવિશેષ નથી એમ તમે માનો છો. ઉપાસના આત્મા તરીકે જ કરવામાં આવે છે, અનાત્મા તરીકે ઉપાસના કરવામાં આવતી નથી. 'આત્મા, એમ જ ઉપાસના કરવી' 'એ અન્ય છે, હું અન્ય છું' એમ જે અન્ય દેવની ઉપાસના કરે છે તે પશુ પેઠે જાણતો નથી. આમ એ દેવોનો પશુ છે' એ શ્રુતિઓ આત્મા તરીકે જ ઉપાસના કરવી જોઈએ એવો ઉપદેશ કરે છે. વળી, 'જે અન્યથા હોનાર આત્માને અન્યથા માને છે તે આત્માપહારી ચોરે શું પાપ નથી કર્યું?' એ શ્રુતિ આત્મા વસ્તુતઃ ન હોય તેવા પ્રકારનો માનનાર નિંદિત છે એમ કહે છે, તેથી આત્મા જેવા પ્રકારનો હોય તેવા પ્રકારનો જ માનવો જોઈએ. આત્મા જેવા પ્રકારનો ન હોય તેવા પ્રકારની એમાં ભાવના કરવાથી નિંદાપાત્ર થવાય છે, તેથી જેવા પ્રકારનો આત્મા વસ્તુતઃ હોય તેવા જ પ્રકારના આત્માની ઉપાસના પણ કરવી જોઈએ અને જેવા પ્રકારના આત્માની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તેવા જ પ્રકારનો આત્મા છે. અનંતરૂપની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તેથી બ્રહ્મનાં અનંત રૂપ છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે, તેથી અમુક રૂપથી ઉપાસના કરનારને અમુક

એવી ઈશ્વરેચ્છાથી જ એમ જ થાય છે એમ જણાવનારી શ્રુતિ ઉપાસનાભેદથી ફલભેદ પણ કહે છે વળી. તમારી કહેલી રીતિથી ઉપાસનાનો વિષય એવા પ્રકારનો નહિ હોવાથી અબ્રહ્મત્વ થયું, તેથી એનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ અબ્રહ્મપરક થવાથી, 'સર્વત્ર પ્રસિદ્ધનો જ ઉપદેશ હોવાથી' (બ્ર. સૂ. ૧-૨-૧) એ તત્ત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય. અસત્‌ની ભાવનાથી અસત્ જ ફલ થાય તેથી 'એમાં નિષ્ઠાવાળાના મોક્ષના ઉપદેશને લીધે' (બ્ર સૂ ૧-૧-૬) એ તત્ત્વ સૂત્રનો વિરોધ થાય. 'બ્રહ્મને અસત્ જાણે તો એ અસત્ જ થાય છે' એ શ્રુતિથી ઉપાસનાવિષયને અસત્ તરીકે જાણનાર તમારો અંધતમપ્રવેશ થવાથી આસુરત્વ ફલ થાય છે એમ અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ. તમારા જેવા અનેક અસુરચમૂપતિ સકલ પ્રમાણથી નિષિદ્ધ હોવાથી અધર્મબુદ્ધિથી શ્રુતિ સ્મૃતિ અને આચારપરાયણનો તથા નિજબન્ધુ અને મિત્રોનો પણ વધ કરવા (યત્ન કરે છે) ત્યારે એમના વધથી વિમુખ વિજય શીખવતા અને એમના (અસુરચમૂપતિના) વધથી સકલ સજ્જનોનું પાલન કરતા શ્રીદેવકીપુત્રે પણ 'મારો પરભાવ નહિ જાણનાર મૂઢ માનુષી તનુનો આશ્રય કરેલા ભૂતમહેશ્વરની—મારી અવજ્ઞા કરે છે' (ભ ગી ૯-૧૧) ઇત્યાદિથી અસુરોનું સ્વકીય અભજન કહી,

---

ફલ આપીશ એવી ભગવાનની ઇચ્છાથી જ ભગવાન અનંત રૂપ ધારણ કરે છે, અને ભિન્ન ભિન્ન રૂપથી ઉપાસના કરનારને ભિન્ન ભિન્ન ફલ આપે છે એમ શ્રુતિઓ જણાવે છે. વળી, તમારા મત પ્રમાણે ઉપાસનાનો વિષય કલ્પેલો છે જેની ઉપાસના કરવામા આવે છે તે વસ્તુત બ્રહ્મ નથી પરંતુ કલ્પિત પદાર્થ છે, એમ તમે માનો છો, તેથી સવિશેષનું નિરૂપણ કરનારી સર્વ શ્રુતિઓ બ્રહ્મનુ નિરૂપણ કરતી નથી એમ તમારા મત પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે, તેથી તમારો મત 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' એ તત્ત્વસૂત્રથી વિરુદ્ધ છે. સર્વત્ર વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ છે વળી, બ્રહ્મ જેવુ વસ્તુત નથી તેની ભાવના ઉપાસના માટે કરવામા આવે છે એમ તમે માનો છો, તેથી અસત્ય ભાવનાથી ફલ પણ અસત્ જ થવુ જોઈએ બ્રહ્મની ઉપાસનાનુ ફલ 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' એ સૂત્રમા વ્યાસજીએ કહ્યુ છે તેનુ ફલ થતુ નથી, તેથી એ સૂત્રથી પણ તમારો મત વિરુદ્ધ છે. 'બ્રહ્મને અસત્ જાણે તો એ અસત્ જ થાય છે' એ શ્રુતિ કહે છે એ પ્રમાણે જેની ઉપાસના કરો છો તેને તમે અસત્ માનો છો, તેથી તમારો અંધતમ નરકમાં જ પ્રવેશ થશે અને તમને ફલમા અસુરપણુ જ પ્રાપ્ત થશે એમ અમે કહીએ છીએ તમારા જેવા અનેક અસુર-સેનાપતિઓ સર્વ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ મત અધર્મબુદ્ધિથી ચલાવે છે અને શ્રુતિ સ્મૃતિ અને આચારપરાયણ લોકોને, પોતાના બન્ધુઓ અને મિત્રોને પણ આવો કલ્પિત મત સમજાવી એમનો વધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે આ સર્વ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને આચારમા પરાયણ લોકોને એમનો વધ ન થાય તેવો વિજય શીખવતા અને તમારા જેવા અસુર-સેનાપતિઓનો વધ કરી સર્વ સજ્જનોનુ પાલન કરતા શ્રીદેવકીપુત્ર શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામા સત્ય ઉપદેશ કરે છે 'મારો પરભાવ નહિ જાણનાર મૂઢ માનુષી તનુનો આશ્રય કરેલા ભૂતમહેશ્વરની—મારી અવજ્ઞા કરે છે' એ વાક્યથી અસુરો મારુ પરમેશ્વરનું ભજન કરતા નથી એમ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર કહે છે પછી, 'પરંતુ, હે પાર્થ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેના મહાત્માઓ અનન્યમનવાળા થઈ ભૂતાદિ

અને શ્રુતિએ કહેલા બ્રહ્મમાં પણ અનાશ્વાસન થવાથી મહાન અનય (અપરાધ) થાય. વળી, 'આદ્યનો જન્મ જેમાંથી' (બ્ર. સૂ. ૧-૧-૨) ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર બાદરાયણ, પૂર્વે 'અથ તેથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એમ કહી, અસ્થૂલાદિ શ્રુતિનો વિચાર કરતાં 'અથ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એમ કહેત. આમ હોવાથી સર્વ વેદાન્તોના બ્રહ્મપરત્વની તિલાંજલિ થઈ જાય; તેથી સમન્વય અધ્યાયની અસંગતિ થાય. સૂત્રમાં સવિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિના પરસ્પર વિરોધનું ચિંતન પણ અપ્રયોજક થાય, કારણ કે નિષેધ્યના અવિરોધ અથવા વિરોધમાં કાંઈ વિશેષ નથી.–'તત્પ્રધાન હોવાથી અરૂપવત્ જ' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૧૪) 'પ્રકૃતૈતાવત્ત્વનો પ્રતિષેધ કરે છે, પછી ભૂયઃ કહે છે' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૨) ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં પણ નિર્વિશેષનું મુખ્ય તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે."–એમ નથી. તમે

અને એ પણ આશ્વાસનનું સ્થાન રહે નહિ, એવો મહાન દોષ પ્રાપ્ત થાય. વળી, 'આ જગતના જન્મ વગેરે જેમાંથી થાય છે' એવું બ્રહ્મનું લક્ષણ કરતાં પ્રથમ **'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'** પ્રતિજ્ઞા કરી, પુનઃ **'अस्थूलमनणु'** શ્રુતિનો વિચાર કરતી વખતે **अथ ब्रह्मजिज्ञासा** એવી પ્રતિજ્ઞા કરત. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ તમે કહો છો તેવું હોત તો **'अस्थूलम्'** વગેરે શ્રુતિનું નિરૂપણ કરતી વખતે **'अथ ब्रह्मजिज्ञासा'** એવી પ્રતિજ્ઞા સૂત્રકાર અવશ્ય કરત. વળી, સર્વ સવિશેષ વાક્યો વસ્તુતઃ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ, તેથી સર્વ વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય થાય છે એમ કહેવાય નહિ, પરંતુ એ સમન્વયના સિદ્ધાન્તનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો પડે: તેથી બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં સર્વ વેદાન્તોના બ્રહ્મમાં સમન્વયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તે સર્વ અસંગત ગણાય. વળી, **'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्'** **'असद्वा इदमग्र आसीत्'** એ શ્રુતિઓ છે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાય છે, પરંતુ દ્વિતીય શ્રુતિમાં કારણ બ્રહ્મ અવ્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી એને 'અસત્' કહેલું છે, તેથી વસ્તુતઃ આ શ્રુતિઓમાં વિરોધ નથી. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં અવિરોધ છે એવો નિર્ણય બ્રહ્મસૂત્રના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં **'असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्'** એ સૂત્રમાં કરેલો છે. **'असद्वा इदमग्र आसीत्'** એ શ્રુતિમાં કારણને કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્ કહેલું છે એમ કહો તો એ સત્ય નથી કારણ કે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણ અવ્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી જ એને અસત્ કહેલું છે આ જ કારણથી એને 'અસત્' કહેલું છે એમ વાક્યશેષ અર્થાત્ બાકીના વાક્યથી જણાય છે. **'तदात्मानं स्वयमकुरुत'** 'એણે પોતાને પોતાની મેળે કર્યો' એ વાક્યશેષ છે, તેથી કારણ અસત્ ન હતું, પરંતુ અવ્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી જ એને અસત્ કહેલું છે આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં બ્રહ્મના વિશેષોના વિરોધનો સૂત્રમાં પરિહાર કરેલો છે. તમે કહો છો તેમ સર્વ વિશેષનો નિષેધ કરવાનો હોત તો આવો વિરોધનો પરિહાર કરવાની આવશ્યકતા ન હતી. આ સર્વ અવિરોધચિંતન વ્યર્થ થઈ જાય, કારણ કે જે ગુણોનો નિષેધ કરવાનો છે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય અથવા ન હોય એમાં કાંઈ ક્ષતિ નથી.

પૂર્વપક્ષી—પણ તૃતીયાધ્યાયમાં **'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्'** **'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः'** એ સૂત્રો મુખ્યતાથી જ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી બ્રહ્મને નિર્વિશેષ માનવું જ જોઈએ.

થાત; પરન્તુ એમ નથી, પણ બ્રહ્મધર્મનું નિરૂપણ થયા પછી એમાં પ્રાકૃતત્વ આદિની શંકા થાય તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રાપંચિક ધર્મોનો જ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે, અન્યથા અસત્પદાર્થના નિરૂપક હોવાથી અને પ્રતારક હોવાથી શ્રુતિનુ અપ્રામાણ્ય થાય. લોકપ્રસિદ્ધ દુ:ખિતત્વ આદિ ધર્મના નિષેધથી પણ નિર્ધર્મક બ્રહ્મનું નિરૂપણ થઇ શકે.—'શ્રુતિએ કહેલા (ધર્મ) પણ લૌકિક જ છે'—રે મૂઢ, લોકમાં કોઇ સ્થલે તેં અથવા તારા પિતાએ એક ધર્મીમાં સર્વપાણિપાદાન્તત્વ સર્વેશિતૃત્વ ઇત્યાદિ જોયાં છે, અથવા બ્રહ્મથી અતિરિક્તમા સાંભળ્યાં છે કે એઓમાં પણ લૌકિક ધર્મનો અનુવાદ છે એમ કહે છે?—'અપ્રસિદ્ધ પણ બોધ કરવા પોતે જ કહી, એનો નિષેધ કરે છે'-એમ ન કહેવાય, કારણ કે એનો ઉત્તર આપેલો જ છે,

---

સિદ્ધાન્તી—ખરે, જો શ્રુતિ પોતે વર્ણવેના જ ધર્મોનો નિષેધ કરતી હોય તો અવશ્ય એમ માનવુ જોઈએ પરતુ શ્રુતિ પોતે વર્ણવેના ધર્મોનો નિષેધ કરતી નથી, પરતુ 'બ્રહ્મના ધર્મ વર્ણવ્યા તે ધર્મ આપણે લોકમા અનુભવીએ છીએ તેવા પ્રાકૃત હોવા જોઈએ' એવી શકા થાય તે દૂર કરવા પ્રપચના પ્રાકૃત ધર્મોનો જ બ્રહ્મમા નિષેધ કરે છે તમો કહો છો તે પ્રમાણે માની શકાય એમ નથી, કારણ કે બ્રહ્મમા કોઇપણ પ્રકારના ધર્મ નથી એમ તમારો કહેવાનો ભાવાર્થ છે એનાથી તો બ્રહ્મ અસત્ પદાર્થ જ કહેવાય શ્રુતિ અસત્ પદાર્થનુ નિરૂપણ કરનારી હોવાથી પ્રમાણ ગણાય નહિ વળી, બ્રહ્મમા ન હોય તેવા ધર્મનુ બ્રહ્મમા નિરૂપણ કરનારી હોવાથી શ્રુતિ પ્રતારણા કરે છે એમ જ કહેવાય, અને તેથી પણ એ પ્રમાણ ગણાય નહિ. વળી, જો ધર્મનો નિષેધ કરી બ્રહ્મનુ જ્ઞાન શ્રુતિને કરાવવુ હોત તો દુ:ખીપણુ વગેરે લોકમા પ્રસિદ્ધ ધર્મનો બ્રહ્મમા નિષેધ કરત, તેથી જ આપણને બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થાત શ્રુતિને બ્રહ્મમા અલૌકિક ધર્મનુ નિરૂપણ કરવાનુ કોઈ કારણ ન હતુ

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિએ જે ધર્મનુ બ્રહ્મમા નિરૂપણ કર્યું છે તે સર્વ લૌકિક જ છે અલૌકિક ધર્મનુ શ્રુતિએ બ્રહ્મમા નિરૂપણ કર્યું જ નથી

સિદ્ધાન્તી—રે મૂઢ! એક જ ધર્મી અથવા એક જ પદાર્થ સર્વત પાણિ અને પાદના અતવાળો હોય, સર્વને નિયમમા રાખનાર હોય, અને માત્ર આનદના જ કર પાદ વગેરે અવયવવાળો હોય, એવુ તમે અથવા તમારા બાપે લોકમાં કદાપિ જોયુ છે અથવા બ્રહ્મ વિના કોઈપણ પદાર્થ વિષે એવુ સાભળ્યુ છે? લોકમા આવા ધર્મોનો કોઈપણ સમયે અનુભવ કર્યો વિના શ્રુતિએ વર્ણવેલા આ સર્વ ધર્મ લૌકિક જ છે એમ કહેવુ અતિશય અનુચિત જ છે. તેથી આ ધર્મનુ નિરૂપણ કરવામા શ્રુતિ માત્ર લૌકિક ધર્મોનો અનુવાદ જ કરે છે એમ કહેવાય નહિ

પૂર્વપક્ષી—આ ધર્મો લોકમા પ્રસિદ્ધ નથી તોપણ શ્રુતિ એઓનુ બ્રહ્મમા નિરૂપણ કરી પછી નિષેધ કરે છે

સિદ્ધાન્તી—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્રુતિ એમ કરતી હોય તો બ્રહ્મ વસ્તુતઃ અસત્ જ ગણાય, અને અસત્ પદાર્થનુ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ પ્રમાણ ગણાય નહિ વળી, બ્રહ્મમાં ન હોય તેવા ધર્મોનુ એમા શ્રુતિ નિરૂપણ કરે તો એણે પ્રતારણા કરી કહેવાય, અને તેથી પણ એ પ્રમાણ ગણાય નહિ આ પ્રમાણે પ્રથમ પણ અમે ઉત્તર આપી ચૂક્યા છીએ વળી, શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ લૌકિક ધર્મોનુ જ બ્રહ્મમા નિરૂપણ કરી પછી એઓનો નિષેધ કરતી હોય તો બ્રહ્મ અસત્ થાય,

અને શ્રુતિએ કહેલા બ્રહ્મમાં પણ અનાશ્વાસન થવાથી મહાન અનય (અપરાધ) થાય. વળી, 'આદ્યનો જન્મ જેમાંથી' (બ્ર. સૂ. ૧–૧–૨) ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર બાદરાયણ, પૂર્વે 'અથ તેથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એમ કહી, અસ્થૂલાદિ શ્રુતિનો વિચાર કરતાં 'અથ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એમ કહેત. આમ હોવાથી સર્વ વેદાન્તોના બ્રહ્મપરત્વની તિલાંજલિ થઈ જાય; તેથી સમન્વય અધ્યાયની અસંગતિ થાય. સૂત્રમાં સવિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિના પરસ્પર વિરોધનું ચિંતન પણ અપ્રયોજક થાય, કારણ કે નિષેધ્યના અવિરોધ અથવા વિરોધમાં કાંઈ વિશેષ નથી.–'તત્પ્રધાન હોવાથી અરૂપવત્ જ' (બ્ર. સૂ. ૩–૨–૧૪) 'પ્રકૃતૈતાવત્ત્વનો પ્રતિષેધ કરે છે, પછી ભૂયઃ કહે છે' (બ્ર. સૂ. ૩–૨–૨૨) ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં પણ નિર્વિશેષનું મુખ્ય તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે."–એમ નથી. તમે

અને એ પણ આશ્વાસનનું સ્થાન રહે નહિ, એવો મહાન દોષ પ્રાપ્ત થાય. વળી, 'આ જગતના જન્મ વગેરે જેમાંથી થાય છે' એવું બ્રહ્મનું લક્ષણ કરતાં પ્રથમ **'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'** પ્રતિજ્ઞા કરી, પુનઃ **'अस्थूलमनणु'** શ્રુતિનો વિચાર કરતી વખતે **'अथ ब्रह्मजिज्ञासा'** એવી પ્રતિજ્ઞા કરત.' બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ તમે કહો છો તેવું હોત તો **'अस्थूलम्'** વગેરે શ્રુતિનું નિરૂપણ કરતી વખતે **'अथ ब्रह्मजिज्ञासा'** એવી પ્રતિજ્ઞા સૂત્રકાર અવશ્ય કરત.' વળી, સર્વ સવિશેષ વાક્યો વસ્તુતઃ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ, તેથી સર્વ વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય થાય છે એમ કહેવાય નહિ, પરંતુ એ સમન્વયના સિદ્ધાન્તનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો પડે; તેથી બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં સર્વ વેદાન્તોના બ્રહ્મમાં સમન્વયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તે સર્વ અસંગત ગણાય. વળી, **'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्'** **'असद्वा इदमग्र आसीत्'** એ શ્રુતિઓ છે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાય છે; પરંતુ દ્વિતીય શ્રુતિમાં કારણ બ્રહ્મ અવ્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી એને 'અસત્' કહેલું છે, તેથી વસ્તુતઃ આ શ્રુતિઓમાં વિરોધ નથી. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં અવિરોધ છે એવો નિર્ણય બ્રહ્મસૂત્રના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં **'असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्'** એ સૂત્રમાં કરેલો છે. **'असद्वा इदमग्र आसीत्'** એ શ્રુતિમાં કારણને કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્ કહેલું છે એમ કહો તો એ સત્ય નથી કારણ કે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણ અવ્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી જ એને અસત્ કહેલું છે આ જ કારણથી એને 'અસત્' કહેલું છે એમ વાક્યશેષ અર્થાત્ બાકીના વાક્યથી જણાય છે **'तदात्मानं स्वयमकुरुत'** 'એણે પોતાને પોતાની મેળે કર્યો' એ વાક્યશેષ છે, તેથી કારણ અસત્ ન હતું. પરંતુ અવ્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી જ એને અસત્ કહેલું છે આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં બ્રહ્મના વિશેષોના વિરોધનો સૂત્રમાં પરિહાર કરેલો છે. તમે કહો છો તેમ સર્વ વિશેષનો નિષેધ કરવાનો હોત તો આવો વિરોધનો પરિહાર કરવાની આવશ્યકતા ન હતી આ સર્વ અવિરોધચિંતન વ્યર્થ થઈ જાય, કારણ કે જે ગુણોનો નિષેધ કરવાનો છે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય અથવા ન હોય એમાં કાંઈ ક્ષતિ નથી.

પૂર્વપક્ષી—પણ તૃતીયાધ્યાયમાં **'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्'** **'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः'** એ સૂત્રો મુખ્યતાથી જ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી બ્રહ્મને નિર્વિશેષ માનવું જ જોઈએ.

એનો અર્થ જાણતા નથી, કારણ કે ત્યાં જડ અને જીવના ધર્મો બ્રહ્મમાં છે કે નહિ એમ વિચાર કરતા, એઓનું નિરૂપણ કરનાર અને નિષેધ કરનાર શ્રુતિઓના પરસ્પર વિરોધના પરિહારનો વિચાર કરતાં, ઉભય શ્રુતિવાક્ય હોવાથી એકનો પણ બાધ અશક્ય છે એમ જાણી, ઔપાધિક બ્રહ્મ સવિશેષશ્રુતિનો વિષય છે અને નિરૂપાધિસ્વરૂપ બ્રહ્મ નિર્વિશેષશ્રુતિનો વિષય છે એ મતનો, સ્થાનથી પણ પરનું ઉભયલિંગ નથી, કારણ કે (એ) સર્વત્ર છે' (બ્ર. સૂ ૩ ૨-૧૧) એ સૂત્રથી, ઔપાધિક હોય તો બ્રહ્મનો એવો સ્વભાવ સંભવે નહિ તેથી એ શ્રુતિઓ અબ્રહ્મનિરૂપક થઇ જાય, એમ નિરાસ કરી, વળી ઉપહિત અને અનુપહિતના ભેદના અંગીકારથી બ્રહ્મનું ઉભયરૂપ ઘટશે એવા મતની ઉપપત્તિની આશંકા કરી, 'ભેદને લીધે નહિ એમ નહિ, પ્રત્યેકમાં અતદ્વચનને લીધે' (બ્ર. સૂ ૩-૨-૧૨) એ સૂત્રથી, 'અને કેટલાક એમ પણ' (બ્ર. સૂ ૩-૨-૧૩) એમ અગ્રિમથી અભેદબોધક શ્રુતિના વિરોધના નિરૂપણથી (એનો) નિરાસ કરી,

---

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો તમે સૂત્રોનો અર્થ જાણતા નથી તેથી જ એમ કહો છો. ત્યા પ્રથમ જીવ અને જડ પદાર્થના ધર્મો બ્રહ્મમા છે કે નહિ એ વિચાર સૂત્રકાર કરે છે. જે શ્રુતિઓ બ્રહ્મમા આ ધર્મનો નિષેધ કરે છે તે શ્રુતિઓના અવિરોધના પરિહારનો સૂત્રકાર વિચાર કરે છે ઉભય શ્રુતિઓ છે, અને તેથી કોઈ એક પ્રકારની શ્રુતિઓ અન્ય પ્રકારની શ્રુતિઓનો બાધ કરવાને સમર્થ નથી એમ પણ એ ધ્યાનમા રાખે છે વિરોધના પરિહારનો વિચાર કરતા પ્રથમ 'સવિશેષ શ્રુતિઓ તાત્વિક ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે અને નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ ઉપાધિરહિત બ્રહ્મના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરે છે' એ મતનું **'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि'** એ સૂત્રથી ખડન કરે છે સવિશેષશ્રુતિઓ તાત્વિક ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનુ નિરૂપણ કરતી હોય, પરન્તુ એ ગુણો તાત્વિક ઉપાધિના જ હોય, તો એ બ્રહ્મના ગુણો કહેવાય નહિ તેથી એ સવિશેષશ્રુતિઓ બ્રહ્મસ્વરૂપનુ અર્થાત્ બ્રહ્મનુ નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ, પરતુ એ અબ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ સ્વીકારવુ પડે એ મત સમન્વયાધ્યાયથી વિરુદ્ધ છે પછી આ શ્રુતિઓના વિરોધનો અન્ય રીતે પરિહાર સૂચવે છે 'ઉપહિત અર્થાત્ ઉપાધિવાળુ અને અનુપહિત અર્થાત્ ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ ભિન્ન છે પ્રપચથી નિષ્કલુ બ્રહ્મ ભિન્ન છે અને પ્રપચના ધર્મવાળુ બ્રહ્મ ભિન્ન છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મમા ભેદ માનવાથી વિરોધ રહેશે નહિ' આ મતનો પણ નિરાસ કરે છે એમ પણ માની શકાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મનો અભેદ શ્રુતિ કહે છે આ મતનુ નિરાકરણ તથા એનું ખડન સૂત્રકાર **'न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्'** એ સૂત્રથી કરે છે બ્રહ્મ ભિન્ન હોવાથી આ વિરોધ રહેતો નથી એમ કહો તો એ ઉચિત નથી, કારણ કે દરેક બ્રહ્મના સ્વરૂપમા અભેદ છે એમ **'अयमेव स योऽयम्'** **'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः'** એ શ્રુતિઓ કહે છે **'अपि चैवमेके'** એ પછીના સૂત્રમા પણ કોઈ શાખાવાળાઓ ભેદનો નિષેધ કરી અભેદનુ જ નિરૂપણ કરે છે એમ કહે છે **मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'** એ

વળી, 'આકાર પ્રપંચમધ્યપાતી હોવાથી અને પ્રપંચ જન્ય હોવાથી એ પણ જન્ય છે, તેથી એઓમાં બ્રહ્મના અભેદનો બોધ ઔપચારિક છે, તેથી સાકારનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી નથી ' એમ શંકા થાય, ત્યારે 'તત્પ્રધાનને લીધે અરૂપવત્ જ ' (સૂ. ૩-૨-૧૪) એમ કહે છે. જો આકાર પ્રાપંચિક હોય તો એમ થાય, પરન્તુ એમ નથી, કારણ કે પ્રપંચમાં સ્થિતિ હોવાથી જ પ્રાપંચિક કહી શકાય નહિ, કેમકે તમારું માનેલું પણ એવું જ થઈ જાય. તેથી નિરાકારવાદીની પેઠે સાકારવાદીની શ્રુતિમાં પણ એ અરૂપવત્ જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. જેનું રૂપ અથવા નિરૂપણ કરવામાં આવે અથવા જેનો વ્યવહાર થાય તે રૂપ અર્થાત્ સર્વવ્યવહારનું વિષયત્વ; એનાથી યુક્ત રૂપવત્ વિશ્વ; બ્રહ્મ તો એનાથી વિલક્ષણ છે, એવો અર્થ છે. જેમ આ છે તેમ મૃત્સ્નાભક્ષણ આદિ પ્રસંગના નિરૂપણથી એનું નિરૂપણ થયેલું છે. અથવા, જેનાથી રૂપ અથવા વ્યવહાર થાય તે કર ચરણ આદિ કહેલા છે; તેથી જેમ લોકમાં કર આદિ ભિન્ન અને કરાદિવાળો અભિમાની ભિન્ન છે તેમ કર આદિથી ભિન્ન એઓના અભિમાની તરીકે શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું નથી, પરન્તુ કર આદિ

શ્રુતિ ધ્યાનમાં રાખી આ સૂત્ર સૂત્રકારે યોજેલું છે. પછી 'આકાર પ્રપંચમાં હોય છે તેથી પ્રાપંચિક છે. આકાર પ્રાપંચિક હોવાથી જન્ય અથવા નિત્ય છે, કારણ કે પ્રપંચ જ જન્ય છે, તેથી સવિશેષ અથવા આકારવાળા પદાર્થનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ સંભવતો નથી, તેથી શ્રુતિ અભેદનું નિરૂપણ કરે છે તે અભેદ ઔપચારિક જ હોવો જોઈએ. વસ્તુત અભેદ સંભવતો નથી, તેથી ઉપચારથી જ અભેદ છે એમ કહેવાનો શ્રુતિનો અભિપ્રાય હોવો જોઈએ.' એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા '**अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्**' સૂત્ર સૂત્રકાર યોજે છે. શ્રુતિ જે આકારનું બ્રહ્મમા પ્રતિપાદન કરે છે તે તમે કહ્યું તેમ પ્રાપંચિક હોત તો તમારો મત કદાચ અસત્ય ગણાત, પરંતુ એ આકાર પ્રાપંચિક નથી. પ્રપંચમાં રહેલા હોય તેથી જ પ્રાપંચિક કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ માનો તો તમે બ્રહ્મ માનો છો તે પણ પ્રપંચમાં રહેલું હોવાથી પ્રાપંચિક ગણાય; તેથી જેમ બ્રહ્મ નિરાકાર છે એમ કહેનારી શ્રુતિ પણ બ્રહ્મને '**अरूप**' કહે છે તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ સાકાર છે એમ કહેનારી શ્રુતિ પણ બ્રહ્મને '**अरूप**' જ કહે છે. જેનું રૂપ અથવા નિરૂપણ અર્થાત્ વ્યવહાર કરવામાં આવે તે 'રૂપ' કહેવાય, તેથી 'રૂપ' એટલે જે પદાર્થનો સર્વ વ્યવહાર થઈ શકે તે 'રૂપવત્' એટલે રૂપવાળું અર્થાત્ વિશ્વ. બ્રહ્મ 'અરૂપવત્' અથવા રૂપવત્ વિશ્વથી વિલક્ષણ છે. બ્રહ્મ વિશ્વથી વિલક્ષણ છે એનું નિરૂપણ પ્રથમ મૃત્સ્નાભક્ષણના પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતાં કરેલું છે. તેથી જે ધર્મોનું શ્રુતિ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરે છે તે વિશ્વથી વિલક્ષણ અથવા અલૌકિક જ છે. અથવા જેનાથી રૂપ અર્થાત્ વ્યવહાર થાય છે તે કર ચરણ વગેરે 'રૂપ' છે. લોકમાં કર ચરણ વગેરે ભિન્ન હોય છે અને જેના એ કર ચરણ વગેરે છે તેઓ અર્થાત્ કર ચરણ વગેરેના અભિમાની ભિન્ન છે, તેથી લોકમાં કર ચરણ વગેરે જેને હોય છે તે રૂપવાળા છે, પરંતુ બ્રહ્મ 'અરૂપવત્' અથવા રૂપરહિત છે, કારણ કે બ્રહ્મના કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પરંતુ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ છે. કારણ કે શ્રુતિ બ્રહ્મને બ્રહ્મના કર ચરણ વગેરેથી ભિન્ન અને કર ચરણ વગેરેનું અભિમાની હોય એમ વર્ણવતી નથી, પરંતુ બ્રહ્મના કર ચરણ વગેરે પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન

પણ બ્રહ્મ જ હોવાથી ભેદના અભાવને લીધે રૂપનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, રૂપવતનું નહિ, એવો અર્થ છે.–'કર આદિ પણ બ્રહ્મ જ છે, એનાથી ભિન્ન નથી, એમ કેમ જાણ્યું ?'–તેથી એના નિશ્ચય કરાવનાર 'તત્પ્રધાનને લીધે' એમ કહે છે, કારણ કે સર્વ વેદાન્તનું પ્રાધાન્યથી બ્રહ્મ જ પ્રતિપાદ્ય છે. કર આદિ અબ્રહ્મ હોય તો એઓનું નિરૂપણ કરનાર વેદાન્ત અબ્રહ્મપરક થાય, અને બ્રહ્મપરત્વના નિયમની વ્યાહતિ થાય; તેથી કર આદિનું નિરૂપણ કરનાર પણ સાક્ષાત્ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર જ છે, એવો અર્થ છે. 'સર્વત્ર પ્રસિદ્ધના ઉપદેશ લીધે' (બ્ર. સૂ. ૧–૨–૧) 'એનું આમાં આમનન કરે છે' (બ્ર. સૂ. ૧-૨-૩૨) ઇત્યાદિ અધિકરણરૂપ ઉપપત્તિ 'હિ' શબ્દથી કહે છે. જેમ સૈન્ધવઘન અનન્તર અને અબાહ્ય સર્વ રસઘન છે તેમ અરે આ આત્મા અનન્તર અબાહ્ય સર્વ પ્રજ્ઞાનઘન જ છે' (બૃ. ૪-૫-૧૩) 'સત્ય વિજ્ઞાન આનન્દ બ્રહ્મ' 'કેવલ આનન્દનાં કર પાદ મુખ ઉદર આદિવાળા' 'અભ્યાસને લીધે આનન્દમય (બ્રહ્મ)' (બ્ર. સૂ. ૧–૧–૧૨) એ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને ન્યાયની એકવાકયતાથી કર આદિ પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ જ માનવા. તેથી જ સૂત્રકાર પણ આગળ 'અને તન્માત્ર જ કહે છે' (બ્ર. સૂ. ૩–૨–૧૬) એમ કહે છે. આ શ્રુતિઓનું જ અત્ર અનુ-

નહિ હોવાથી, કર ચરણ વગેરેનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ બ્રહ્મના રૂપ અથવા સ્વરૂપનું જ નિરૂપણ કરે છે, બ્રહ્મને રૂપવત્ કહેતી નથી, એવો અર્થ 'અરૂપવત્' શબ્દનો છે. કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી એવું જ્ઞાન કેમ થાય છે એ જણાવવા 'तत्प्रधानत्वात्' શબ્દ સૂત્રકારે આ સૂત્રમા યોજ્યો છે. કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, કારણ કે સર્વ વેદાન્ત પ્રધાનતાથી બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે. નીચે પ્રમાણે અર્થ છે : કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મ ન હોય, પરંતુ બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તો એઓનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરતુ અબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. આ પ્રમાણે કેટલીક શ્રુતિઓ અબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ માનીએ તો 'સર્વ વેદાન્ત બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે, સર્વ વેદાન્તનો બ્રહ્મમાં સમન્વય છે' એ સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય; તેથી કર ચરણ વગેરેનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ માનવું જોઈએ. આ પ્રમાણે માનવાથી 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' 'आमनन्ति चैनमस्मिन्' એ અધિકરણોની પણ સંગતિ થાય છે એમ જણાવવા સૂત્રમાં 'हि' શબ્દ યોજેલો છે. 'જેમ સૈંધવઘન અનન્ત અને અબાહ્ય સર્વ રસઘન છે તેમ અરે આ આત્મા અનન્ત અબાહ્ય સર્વ પ્રજ્ઞાનઘન જ છે' 'સત્ય વિજ્ઞાન આનંદ બ્રહ્મ' એ શ્રુતિઓ, 'કેવલ આનંદનાં કર પાદ મુખ ઉદર આદિવાળા' સ્મૃતિ 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' ન્યાય અથવા બ્રહ્મસૂત્ર સર્વ કર ચરણ વગેરે સચ્ચિદાનંદરૂપ જ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ છે' એવો ઉપદેશ કરે છે વળી સૂત્રકાર પણ 'आह च तन्मात्रम्' સૂત્ર યોજે છે ઉપર કહેલી શ્રુતિઓનુ જ આ સૂત્રમાં અનુસંધાન કરવાનું છે, તેથી આ સૂત્રમા કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, એવો સૂત્રકાર ઉપદેશ કરે છે.

વળી, તમે કહો છો તેમ બ્રહ્મ રૂપરહિત છે એમ ઉપદેશ કરવાનો સૂત્રકારનો આશય

સંધાન કરવાનું છે. તમારા માનેલા વ્યાખ્યાનમાં તો 'अरूपम्' એટલેથી જ ચારિતાર્થ થાય. રૂપવત્ત્વ ઉભયવાદીને અસંમત હોવાથી વિવાદનું આસ્પદ ન હોવાથી એનો નિષેધ અનુપપન્ન થાય, કારણ કે સિદ્ધાન્તમાં રૂપરૂપ માનેલું છે. આમ હોવાથી એમ કહેલું છે. તેથી અમારો કહેલો જ અર્થ સૂત્રકારે માનેલો છે એમ જણાય છે

બ્રહ્મ પ્રપંચના ગુણરહિત સહજ અનંત અપ્રાકૃત ગુણવાળું છે

વળી, 'અને દર્શનને લીધે' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૧) સુધી શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષથી સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય હોવાથી વિરોધનો પરિહાર કરી, 'પ્રકૃતૈતાવત્ત્વ' (બ્ર સૂ ૩-૨-૨૨) એમ યુક્તિથી એનો પ્રતિષેધ કરે છે અસ્થૂલાદિ વાક્યથી એતાવત્ત્વ (અર્થાત્) સ્થૂલત્વ અણુત્વ હ્રસ્વત્વ આદિનો શ્રુતિ બ્રહ્મમાં પ્રતિષેધ કરે છે, તે પ્રકૃતમાં લોકમાં, અથવા પ્રકૃત જે લૌકિક એતાવત્ત્વ તેનો જ પ્રતિષેધ કરે છે, પરન્તુ પોતે કહેલા સર્વેશિતૃત્ર આદિ ધર્મનો નહિ, એવો અર્થ છે. આમ જ 'નેતિ' એમાં 'ઇતિ' શબ્દ પ્રકારવાચી છે, તેથી 'જે આમ જાણે છે' સુધી પ્રથમ બ્રહ્મના વિભૂતિરૂપ મૂર્તામૂર્તનું નિરૂપણ કરી, જેનાં આ બે રૂપ છે અને ષષ્ઠયંત પદથી જેના ભેદનું પૂર્વે નિરૂપણ કરેલુ છે, તેમાં નિરૂપણ કરેલા સર્વતઃપાણિપાદાન્તત્વ આદિનું લૌકિક તરીકે જ્ઞાન ન થાય, એ પ્રયોજનથી ભિન્ન પ્રક્રમથી એવા પ્રકારના જ્ઞાનનો બ્રહ્મમાં 'હવે

હોત તો સૂત્રકાર **'अरूपम्'** શબ્દ જ યોજત, પરંતુ **'अरूपवत्'** શબ્દ યોજત નહિ 'अरूपम्' એટલે રૂપરહિત બ્રહ્મ રૂપરહિત છે એમ ઉપદેશ કરવાનો સૂત્રકારનો આશય હોત તો સૂત્રકાર **'अरूपम्'** શબ્દ જ યોજત, કારણ કે એ શબ્દથી સંપૂર્ણ રીતે એવો ઉપદેશ થાય છે. તમે બ્રહ્મને રૂપ નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મ રૂપવત્ નથી, એમ માનો છો. અમે પણ કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મના રૂપ નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મ રૂપવત્ નથી, એમ માનીએ છીએ, તેથી બ્રહ્મ રૂપવત્ નથી એમ ઉભયવાદી માનીએ છીએ અને એ વિશે વિવાદ નથી, તેથી બ્રહ્મના રૂપવત્પણાના નિષેધની આવશ્યકતા નથી, અને એની અનુપપત્તિ થાય છે, પરંતુ સૂત્રકાર **'अरूपवत्'** શબ્દ યોજી રૂપવત્પણાનો નિષેધ કરે છે, તેથી અમે આ સૂત્રનો જે અર્થ કર્યો છે તે જ અર્થ સૂત્રકારે માનેલો છે, એમ જણાય છે

વળી, **'दर्शनाच्च'** સૂત્રપર્યંત બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે એમ માનવમા જે વિરોધ આવે તેનો શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષથી સૂત્રકાર પરિહાર કરે છે પછી એ જ વિરોધનો યુક્તિ અથવા અનુમાનથી પરિહાર કરવા **'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय'** સૂત્ર યોજે છે 'અસ્થૂલ અનણુ' વગેરે શ્રુતિ બ્રહ્મમા જે સ્થૂલપણું અણુપણું હ્રસ્વપણુ વગેરે એતાવત્ત્વ અર્થાત્ આટલાપણાનો નિષેધ કરે છે તે પ્રકૃત અથવા લૌકિક એતાવત્ત્વ છે, અર્થાત્ લૌકિક સ્થૂલપણું વગેરે ગુણોનો શ્રુતિ બ્રહ્મમા નિષેધ કરે છે. અથવા પ્રકૃત જે લૌકિક એતાવત્ત્વ અર્થાત્ આટલાપણું તેનો જ શ્રુતિ બ્રહ્મમા નિષેધ કરે છે, પરંતુ પોતે વર્ણવેલા સર્વેશિતૃત્વ અર્થાત્ સર્વના ઈશ્વર હોવાપણું અથવા સર્વનિયતૃત્વ વગેરે ગુણોનો શ્રુતિ નિષેધ કરતી નથી. એ જ પ્રમાણે **'नेति नेति'** શ્રુતિમા **'इति'** શબ્દ પ્રકારવાચી છે, તેથી શ્રુતિ પ્રથમ બ્રહ્મના મૂર્ત અને અમૂર્ત એ બે વિભૂતિરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. આ નિરૂપણ 'જે આમ જાણે છે' પર્યંત શ્રુતિ કરે છે. ષષ્ઠી પછી વિભક્તિથી જેના બે રૂપનું ભેદથી નિરૂપણ કર્યું તે જ બ્રહ્મમાં અન્ય સ્થળે સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંત

અહીંથી ' ઇત્યાદિથી નિષેધ કરે છે. અર્થ નીચે પ્રમાણે છે: 'સર્વતઃ પાણિ' ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત અમૂર્ત રૂપ જાણવાં, પરન્તુ 'બ્રહ્મનાં આ રૂપ છે' એ પ્રકારથી ન જાણવાં, પરન્તુ 'બ્રહ્મ જ છે' એમ જાણવાં, એવો અર્થ છે. અહીં 'પછી ભૂયઃ કહે છે' એમ સૂત્રકાર નિશ્ચયકારક (વાક્ય) કહે છે. જે વાક્યમાં અથવા પ્રકરણમાં નિષેધ કરે છે તેમાં જ નિષેધ પછી શ્રુતિ પુનઃ એ ધર્મ કહે છે; જેમકે 'ઇન્દ્રિયો પરાંચિ છે' કહી 'પ્રત્યગાત્માનું ઈક્ષણ કર્યું' કહે છે; 'જ્યાંથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે' (તૈ.-૨-૯) કહી 'બ્રહ્મનો આનંદ જાણનાર' કહે છે; 'અસ્થૂલ' ઇત્યાદિ કહી 'હે ગાર્ગિ, આ અક્ષરની આજ્ઞાથી દ્યાવાપૃથિવી વિધૃત રહે છે' કહે છે; ઇત્યાદિ. તમારા વ્યાખ્યાનમાં તો 'પ્રકૃત' પદ વ્યર્થ થઈ જાય, કારણ કે 'એતાવત્' પદથી જ સાન્નિધ્યને લીધે ઉભય રૂપની પ્રતીતિનો સંભવ છે.–"'એતાવત્' પદ સામાન્યવાચક હોવાથી એ વિશેષવાચક છે"–એમ નથી, કારણ કે (એ) તુલ્ય છે; અથવા, 'નેતિ નેતિ' વાક્યનો અત્ર વિચાર કરવામાં આવે છે કે નિષેધ કોનો

વગેરેનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ સર્વમાં લૌકિકપણાના જ્ઞાનનો **अथात आदेशो नेति नेति'** એ શ્રુતિ નિષેધ કરે છે. નીચે પ્રમાણે અર્થ છે: 'સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાળું' વગેરે વાક્યોમા બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે તે બ્રહ્મમાં પણ મૂર્ત અને અમૂર્ત એવાં બે રૂપ છે એમ જાણવું, પરંતુ 'આ બ્રહ્મના રૂપ છે' એ પ્રકારનું જ્ઞાન રાખવું નહિ. મૂર્ત અને અમૂર્ત બ્રહ્મના રૂપ છે એમ માનવું નહિ, પરંતુ એ બ્રહ્મ જ છે એમ એઓને જાણવાં. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરાવનારનું સૂત્રકાર **'ततो ब्रवीति च भूयः'**થી નિરૂપણ કરે છે, કારણ કે શ્રુતિ જે વાક્યમા અથવા જે પ્રકરણમાં ધર્મનો નિષેધ કરે છે તે જ વાક્યમાં અને તે જ પ્રકરણમાં નિષેધ કર્યા પછી એ ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે, જેમકે શ્રુતિ પ્રથમ 'ઇંદ્રિયો પરાચિ છે' કહી 'પ્રત્યગાત્માનું ઈક્ષણ કર્યું' એમ કહે છે; વળી, 'જ્યાંથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે' કહી, 'બ્રહ્મનો આનંદ જાણનાર' વગેરે કહે છે વળી, 'અસ્થૂલ' વગેરે વાક્યથી બ્રહ્મમાં ધર્મનો નિષેધ કરી, 'હે ગાર્ગિ! આ અક્ષરની આજ્ઞાથી દ્યાવાપૃથ્વી વિધૃત રહે છે' વાક્યથી ગુણનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી મૂર્ત અમૂર્ત બ્રહ્મનાં રૂપ છે એમ માનવું નહિ, પરંતુ બ્રહ્મ જ છે એમ માનવું જોઈએ. **'नेति नेति'** એ નિષેધશ્રુતિનો આ જ અભિપ્રાય છે, કારણ કે ત્યાં **'इति'** શબ્દ પ્રકારવાચી છે.

તમે આ સૂત્રનો જે અર્થ કરો છો તે ઉચિત નથી, કારણ કે એ વ્યાખ્યાન પ્રમાણે 'પ્રકૃત' શબ્દ વ્યર્થ થઈ જાય છે. 'એતાવત્' અર્થાત્ 'એટલાં' શબ્દથી જ પૂર્વે તરત જ વર્ણવેલાં બે રૂપની પ્રતીતિ થાય એ સંભવે છે, તેથી 'પ્રકૃત' શબ્દ વ્યર્થ થઈ જાય છે.

પૂર્વપક્ષી—'એતાવત્' શબ્દ સામાન્ય રીતે અને 'પ્રકૃત' શબ્દ મૂર્ત ને અમૂર્ત બે રૂપનું વિશેષતાથી ભાન કરાવે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. તમે **नेति नेति'** એ શ્રુતિ માત્ર લૌકિક જ મૂર્ત અને અમૂર્તપણાનો નિષેધ કરે છે એમ માનતા નથી, પરંતુ સામાન્ય રીતે જ એઓનો નિષેધ કરે છે એમ તમે માનો છો, તેથી 'એતાવત્' શબ્દ સામાન્ય રીતે નિષેધ કરે છે અને 'પ્રકૃત' શબ્દ વિશેષતાથી નિષેધ કરે છે એમ કહેવું ઉચિત નથી. 'પ્રકૃત' અને 'એતાવત્' ઉભય શબ્દ તુલ્ય જ છે. દરેક શબ્દ સામાન્ય રીતે નિષેધ

છે.' ત્યાં સૂત્રમાં "'પ્રકૃત' શબ્દથી 'બ્રહ્મનાં બે રૂપ' ઇત્યાદિથી કહેલાં મૂર્ત અને અમૂર્ત બે રૂપનો પરામર્શ થાય છે" એવો તમારો મત છે, તેથી 'પ્રકૃતત્વનો પ્રતિષેધ કરે છે' એટલાથી જ ચરિતાર્થ થવાથી, 'એતાવત્' પદ વ્યર્થ થાય છે; તેથી અમારો કહેલો અર્થ જ વ્યાસજીએ ધારેલો છે એમ માનવું. તેથી સવિશેષ અને નિર્વિશેષ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓમાં વિરોધ ન હોવાથી બ્રહ્મ પ્રાપંચિક ધર્મરહિત સહજ અનન્ત ધર્મયુક્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સગુણ અને નિર્ગુણ જણાવનારી શ્રુતિઓ એમ જણાવે છે કે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ એમનાં દર્શન વગેરે વ્યવહાર થાય છે.

'અદૃશ્ય અગ્રાહ્ય' 'ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો વિરોધ હોવાથી બ્રહ્મ દૃશ્ય અને પ્રકાશ્ય હોવાથી (એને) સવિશેષ કહેવું યોગ્ય નથી-એ અસત્ય છે, કારણ કે દૃશ્યત્વ પણ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી સિદ્ધ છે, કેમકે 'કોઈક અમૃતત્વ ઇચ્છનાર આવૃત્તચક્ષુ ધીરે પ્રત્યગાત્માનું ઈક્ષણ કર્યું' 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્વ થયા પછી ધ્યાન કરનાર નિષ્કલને જુએ છે' (મું. ૨-૩-૮) 'હે અર્જુન! પરંતપ! અનન્ય ભક્તિથી મારા આવાં પ્રકારનું જ્ઞાન દર્શન અને મારામાં તત્ત્વથી પ્રવેશ શક્ય છે.' (ભ ગ.૧૧-૫૪) 'લોકો તમારા ચરિત્રનું વારંવાર શ્રવણ કરે છે, સ્તુતિ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને એમાં આનંદ માને છે. એ જ અલ્પ સમયમાં તમારા ભવપ્રવાહમાં સ્મરણ કરતા ચરણામ્બુજનાં દર્શન કરે છે' ઇત્યાદિ (ભા. ૧૦-૨-૩૭) (શ્રુતિ સ્મૃતિ છે.) આમ હોવાથી ઉભયના

કરવા સમર્થ છે તેથી એક શબ્દ વ્યર્થ છે, 'नेति नेति' એ શ્રુતિનો સૂત્રમાં વિચાર કર્યો છે કે એ શ્રુતિ શેનો નિષેધ કરે છે. એમા સૂત્રમાં 'प्रकृत' શબ્દ છે તે 'બ્રહ્મના બે રૂપ' વગેરેથી બ્રહ્મનાં મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપો વર્ણવ્યા તેઓનો પરામર્શ કરે છે એમ તમે માનો છો, તેથી સૂત્રકારનો પણ એવો જ અભિપ્રાય હોત તો 'प्रकृतत्वं प्रतिषेधति' શબ્દો યોજત. કારણ કે એ શબ્દોથી તમારો માનેલો સર્વ અર્થ સમજાય છે, તેથી 'एतावत्' પદ વ્યર્થ થાય છે. તેથી તમારો અર્થ ઉચિત નથી, તેથી સવિશેષ અને નિર્વિશેષ શ્રુતિઓમાં વિરોધ જ નથી. સવિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં અલૌકિક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં લૌકિક ધર્મોનો નિષેધ કરે છે, તેથી એઓમા વિરોધ નથી; તેથી બ્રહ્મ સર્વ પ્રાપંચિક અથવા લૌકિક ધર્મરહિત છે અને સહજ અનંત અલૌકિક ધર્મવાળું છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મ સવિશેષ હોય તો એ દૃશ્ય અને પ્રકાશ્ય ગણાય, પરંતુ 'અદૃશ્ય અગ્રાહ્ય' શ્રુતિ બ્રહ્મ અદૃશ્ય છે એમ કહે છે. વળી, 'ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી' વગેરે શ્રુતિ બ્રહ્મ પ્રકાશ્ય નથી એમ ઉપદેશ કરે છે, તેથી બ્રહ્મને સવિશેષ માનીએ તો આ શ્રુતિઓનો વિરોધ થાય છે; તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માનવું જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ સત્ય નથી, કારણ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ જ બ્રહ્મ દૃશ્ય પણ છે એમ કહે છે. 'કોઈક અમૃતત્વ ઇચ્છનાર આવૃત્તચક્ષુ ધીરે પ્રત્યગાત્માનું ઈક્ષણ કર્યું' 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્ત્વ થયા પછી ધ્યાન કરનાર નિષ્કલને જુએ છે' એ શ્રુતિઓ, અને 'હે અર્જુન! પરંતપ! અનન્ય ભક્તિથી મારા આવા પ્રકારનું જ્ઞાન દર્શન અને મારામાં તત્ત્વથી પ્રવેશ શક્ય છે' 'લોકો તમારા ચરિત્રનું વારંવાર શ્રવણ કરે છે' વગેરે સ્મૃતિઓ

અવિરોધ માટે અદૃશ્યત્વ આદિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ ઇન્દ્રિય આદિના સામર્થ્યથી દૃશ્યત્વનો નિષેધ કરે છે. દૃશ્યત્વનું નિરૂપણ કરનારી (શ્રુતિ) ભગવદનુગ્રહથી જ ભગવાનનું દૃશ્યત્વ કહે છે એમ નિશ્ચય કરવો, કારણ કે ભગવાને જ કહ્યું છે કે 'હે અર્જુન! મેં આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઈ આ પર રૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં' (ભ. ગી. ૧૧-૪૭). આથી આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઈ સ્વસામર્થ્યનું દાન કરી દર્શન કરાવે છે એમ જણાય છે. 'મારા લોકનું અવલોકન કરવું એ મનીષિતનો અનુભાવ છે' (ભા. ૨-૯-૨૧) એવું બ્રહ્મા પ્રતિ ભગવાનનું વાક્ય છે, તેથી જ દૃશ્યત્વ પૂર્વપક્ષમાં સૂત્રકાર પણ 'વળી સંરાધનથી, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને લીધે' (બ્ર સૂ. ૩-૨-૨૪) એમ કહે છે. 'વળી' એ પૂર્વપક્ષી મૂર્ખ છે એમ પૂર્વપક્ષની નિંદામાં (યોજેલો છે), કારણ કે સારી રીતે આરાધનાથી દર્શન કરે છે-એમ કેમ?-પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન વડે. 'અનેક બાહુ ઉદર વક્ત્ર અને નેત્રવાળાનું દર્શન કરું છું' (ભ ગી. ૧૧-૧૬) એ પ્રત્યક્ષ ધ્રુવાદિક અનુમાપક છે. એઓનાથી. અથવા, શ્રુતિ અને સ્મૃતિને લીધે. એમ હોવાથી 'સર્વં મારાં

પણ બ્રહ્મ દૃશ્ય છે એમ ઉપદેશ કરે છે, તેથી દૃશ્યત્વ અને અદૃશ્યત્વ ઉભયનું શ્રુતિ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરે છે. આ ઉભયમાં વિરોધ ન આવે તે માટે બ્રહ્મ અદૃશ્ય છે એવો બોધ કરનારી શ્રુતિ આપણી ઇંદ્રિયોના સામર્થ્યથી બ્રહ્મ દૃશ્ય નથી એમ કહે છે, અને બ્રહ્મ દૃશ્ય છે એવો બોધ કરનારી શ્રુતિ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ બ્રહ્મ દૃશ્ય છે એમ કહે છે એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ. 'હે અર્જુન' મેં આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઈ આ પર રૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં' એમ ભગવાન પોતે જ ઉપદેશ કરે છે, તેથી આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઈ, પોતાના સામર્થ્યનું દાન કરી, ભગવાન દર્શન કરાવે છે એમ જણાય છે. વળી, શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધમાં ભગવાન બ્રહ્માને 'મારા લોકનું અવલોકન કરવું એ મનીષિતનો અનુભાવ છે' એમ કહે છે. 'મનીષિત' એટલે જેના વિશે ભગવાનની મનીષા અથવા ઇચ્છા થઈ હોય તે. 'આ મારા લોકનું અવલોકન કરે' એવી ભગવાનની જેના વિશે ઇચ્છા થાય તે 'મનીષિત' છે. ભગવાનના લોકનું અવલોકન કરવું એ મનીષિતનો અનુભાવ અથવા પ્રભાવ છે, તેથી ભગવાનના અનુગ્રહથી ભગવાનનાં દર્શન થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી જ સૂત્રકાર પણ બ્રહ્મ દૃશ્ય છે એ વિશે પૂર્વપક્ષ થાય તેમાં ઉત્તર આપતાં 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' સૂત્ર યોજે છે. આ સૂત્રમાં 'अपि' શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિંદા માટે યોજ્યો છે. પૂર્વપક્ષી મૂર્ખ છે એવો એનો આશય છે બ્રહ્મનું દર્શન થતું નથી એમ નથી, પરંતુ સારી રીતે આરાધન થાય ત્યારે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે. બ્રહ્મનું દર્શન સારી રીતે આરાધન કરવાથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી થાય છે 'અનેક બાહુ ઉદર વક્ત્ર અને નેત્રવાળાનું દર્શન કરું છું' એ અર્જુનવાક્યથી અર્જુનને પ્રત્યક્ષથી ભગવાનના દર્શન થયાં એમ સિદ્ધ થાય છે ધ્રુવ વગેરેને અનુમાનથી જ્ઞાન થયું ભગવાનની ઇચ્છાથી પછી ધ્રુવને પણ પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં છે, તેથી બ્રહ્મનાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી દર્શન થાય છે. અથવા પ્રત્યક્ષ એટલે શ્રુતિ અને અનુમાન એટલે સ્મૃતિ. શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી એમ જણાય છે કે બ્રહ્મનું સારી રીતે આરાધન કરવાથી બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે. 'કોઈક ધીર' વગેરે શ્રુતિઓ અને 'અનન્ય ભક્તિથી' વગેરે સ્મૃતિઓ આવો

દર્શન કરો ' એવી સાધારણ ઈચ્છાથી થયેલા પ્રાદુર્ભાવથી અવતારદશામાં સર્વને દર્શનસામર્થ્ય છે, પરન્તુ અન્ય સમયે ' વેદોથી નહિ ' (ભ ગી ૧૧-૫૩) 'પરન્તુ અનન્ય ભક્તિથી ' (ભ ગી. ૧૧ ૫૪) એ વાકયોથી ભક્તિથી જ (દર્શન થાય છે), એવો નિર્ણય થાય છે ભક્તોને તો અવતારદશામા પણ ભક્તિથી જ (દર્શન થાય છે), સાધારણ ઇચ્છાથી થતા નથી, કારણ કે એમની ભક્તિથી જ એમના માટે જ પ્રાદુર્ભાવ થયેલો હોય છે, અને લોકની મધ્યમા એમને સુખની ઉત્પત્તિ કરાવવાની છે તેથી સાધારણ ઈચ્છા પણ એમને માટે જ થયેલી હોય છે, અન્યથા લોકમા સ્વપ્રાકટ્ય નિષ્પ્રયોજન થઈ જાય સર્વને ભગવાનનાં દર્શન થાય છે તોપણ એમનો મોહ દૂર થતો નથી, એમા પણ ભગવાન સત્ય-સકલ્પ હોવાથી એમની ઇચ્છા જ પ્રતિબધક છે એ જ રીતે એમને ભગવાનના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન પણ રહે છે ભગવાન અલૌકિક તેજ દર્શાવતા નથી અને લૌકિકનુ અનુકરણ કરે છે એ પણ લીલાર્થ જ, અન્યથા લીલા જ સભવે નહિ

બોધ કરે છે ભગવાનની ઈચ્છા જ દર્શનનુ કારણ છે 'મારા લોકનુ અવલોકન કરવુ એ મનીષિતનો પ્રભાવ છે' એ શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કધના વાકયથી ભગવાનના દર્શનનુ કારણ છે એમ જણાય છે તેથી મને સર્વ જુએ' એવી સાધારણ ઇચ્છા થાય ત્યારે ભગ-વાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેથી ભગવાનનો અવતાર થાય ત્યારે પણ સર્વ લોક ભગવાનનુ દર્શન કરવા સમર્થ નથી, પરતુ 'મને સર્વ જુએ એવી સાધારણ ઇચ્છા હોવાથી સર્વને ભગવાનના દર્શન થાય છે જ્યારે અવતાર ન હોય ત્યારે માત્ર ભક્તિથી જ ભગવાનના દર્શન થાય છે ' હુ વેદોથી નહિ' પણ અનન્ય ભક્તિથી વગેરે વાકયોથી ભકિતથી જ ભગવાનનુ દર્શન થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે જ્યારે અવતાર થાય ત્યારે અન્ય સર્વને ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છાથી જ ભગવાનના દર્શન થાય છે, પરતુ ભક્તોને એમની ભક્તિથી જ દર્શન થાય છે, ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છાથી દર્શન થતા નથી, કારણ કે ભક્તોને માટે જ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છા પણ ભક્તોને માટે જ થાય છે ભક્તોને લોકમા જ સુખ આપવુ એવા હેતુથી ભગવાનને એવી સાધારણ ઇચ્છા પણ થાય છે જો ભક્તોને લોકમા સુખ આપવાનો હેતુ ન હોય તો ભગવાનનુ પ્રાકટ્ય પ્રયોજનરહિત થઈ જાય તેથી ભક્તોને લોકમા સુખ આપવાના હેતુથી ભગવાન સાધારણ ઈચ્છા કરી અવતાર ધારણ કરે છે અવતાર સમયે સર્વને ભગવાનના દર્શન થાય છે તોપણ એમનો મોહ દૂર થતો નથી એનુ કારણ ભગવાનની ઇચ્છા જ છે ભગવાનની ઇચ્છાનો પ્રતિબધ હોવાથી અવતાર સમયે ભગવાનના દર્શન થવા છતા લોકોનો મોહ દૂર થતો નથી ભગવાન સત્યસકલ્પ છે, તેથી પોતાનુ દર્શન થવા છતા લોકોનો મોહ દૂર ન થાય એમ પણ એમની ઇચ્છા પ્રમાણે થાય છે એ જ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાનો પ્રતિબધ હોવાથી લોકોને અવતાર સમયે ભગવાનના દર્શન થાય છે તોપણ એમના સ્વરૂપનુ અજ્ઞાન જ રહે છે એમને સ્વરૂપજ્ઞાન થતુ નથી ભગવાન અલૌકિક તેજ દર્શાવે છે અને લૌકિકનુ અનુકરણ કરે છે, એ પણ માત્ર લીલા માટે જ, કારણ કે એમ ન કરે તો લીલા જ સભવે નહિ ભગવાન પોતાના દર્શન થવા છતા લોકના અજ્ઞાનને દૂર થવા દેતા નથી તથા પોતાનુ સ્વરૂપજ્ઞાન થવા દેતા નથી જો એમ ન કરે

અને સર્વનો તે જ સમયે મોક્ષ થાય. એમ થવાથી સૃષ્ટિ અને મર્યાદાનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. પ્રકાશ્યત્વ પણ એવી જ રીતે જાણવું. 'આદિત્યનું જે તેજ આખાં જગતનો પ્રકાશ કરે છે, ચંદ્રમાં અને અગ્નિમાં જે તેજ છે તે તેજ મારું છે એમ જાણ' (ભ. ગી. ૧૫-૧૨) એ વાકયથી સ્વતેજથી સ્વપ્રકાશ્યત્વ પણ અતિવિરોધી નથી, સર્વ વ્યવહારનું વિષયત્વ પણ ભગવાને જ કરેલું છે, જીવથી સ્વતઃ કરી શકાય નહિ, તેથી જ 'પ્રકાશની પેઠે, અવૈયર્થ્યને લીધે' (બ્ર.-સૂ. ૩-૨-૧૫) એમ સૂત્રકાર પણ કહે છે. આનો અર્થઃ પૂર્વસૂત્રથી આકારનું પ્રતિપાદન થયું તોપણ 'જ્યાં વાણી' (તૈ. ૨-૪-૧) 'એ ઔપનિષદ પુરુષને' (બૃ. ૩ ૯-૨૬) ઇત્યાદિથી નિરૂપિત વ્યવહારવિષયત્વ અને વ્યવહારવિષયત્વનો વિરોધ દૂર થયો નહિ અને શાસ્ત્ર વિફલ થાય છે તેથી આ (સૂત્ર) યોજે છે. જેમ સૂર્ય વગેરેનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય છે અને અવ્યવહાર્ય પણ છે, કારણ કે પોતાની મેળે એ સંપાદન થતો નથી, તેમ એની સ્થાપના પણ થતી નથી,

---

અને માત્ર દર્શનથી સર્વને સ્વરૂપજ્ઞાન થતાં હે તો સર્વને તરત જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, અને લીલા સંભવે નહિ. સર્વને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાથી સૃષ્ટિની મર્યાદાનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જાય; તેથી ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી દર્શન આપે છે એમ જ અવશ્ય માનવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે ભગવાન પ્રકાશ્ય પણ છે અવતાર સમયે સૂર્ય ચંદ્ર વગેરેના તેજથી ભગવાન પ્રકાશ્ય છે તેથી એ સ્વ[illegible] નથી એમ પણ માનવું નહિ, કારણ કે આદિત્યનું જે તેજ આખા જગતનો પ્રકાશ કરે છે, ચંદ્રમાં અને અગ્નિમાં જે તેજ છે તે તેજ મારું છે એમ જાણ' એ વાક્યથી સર્વ ભગવાનના તેજથી પ્રકાશે છે. આદિત્ય ચંદ્ર વગેરેમાં જે તેજ છે તે પણ ભગવાનનું જ છે તેથી ભગવાન અવતાર સમયે આદિત્ય ચંદ્ર વગેરેમાં રહેલા પોતાના જ તેજથી પ્રકાશ્ય હોય એમાં કાંઈ હાનિ નથી એ જ પ્રમાણે અવતાર સમયે ભગવાનનો વ્યવહાર થાય છે તેથી પણ કાંઈ હાનિ નથી, કારણ કે જ્ઞાનેંદ્રિય અને કર્મેંદ્રિયથી જે કાંઈ કરવામાં આવે તે વ્યવહાર કહેવાય એમાં પણ કર્તા ભગવાન જ છે 'વ્યવહારનું વિષયપણું' અર્થાત્ અમુક પદાર્થનો અમુક વ્યવહાર થાય એવો નિયમ પણ ભગવાને જ કરેલો છે, જીવ પોતાની મેળે એ કરી શકે નહિ, તેથી અવતાર-સમયે ભગવાન વ્યવહારના વિષય થાય, તેથી પણ એમના સ્વરૂપની હાનિ થતી નથી, કારણ કે વ્યવહારનું વિષયપણું પણ ભગવાને જ કરેલું છે, તેથી 'પ્રકાશવચ્ચાવૈયર્થ્યાત્' સૂત્ર સૂત્રકાર યોજે છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે: આની પહેલાં 'અરૂપવદેવ' વગેરે સૂત્ર બ્રહ્મમાં આકારનું પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ 'જ્યાંથી વાણી મનની સાથે પાછી ફરે છે' એ શ્રુતિ બ્રહ્મનો વ્યવહાર થતો નથી એમ કહે છે અને 'હું એ ઔપનિષદ પુરુષને પૂછું છું' એ શ્રુતિ બ્રહ્મનો વ્યવહાર થાય છે એમ ઉપદેશ કરે છે. 'અરૂપવદેવ' સૂત્રથી બ્રહ્મના આકારનું પ્રતિપાદન થયું, પરંતુ આ શ્રુતિઓનો વિરોધ દૂર થયો નહિ વળી, બ્રહ્મ સર્વ વ્યવહારના આધીન હોય, અર્થાત્ બ્રહ્મનો વ્યવહાર થતો જ ન હોય, તો શાસ્ત્ર પણ નિષ્ફળ થઈ જાય, તેથી આ વિરોધ દૂર કરવા અને બ્રહ્મનો વ્યવહાર પણ થાય છે એમ ઉપદેશ કરવા 'પ્રકાશવચ્ચાવૈયર્થ્યાત્' સૂત્ર સૂત્રકારે યોજ્યું છે. જેમ સૂર્ય વગેરેના પ્રકાશનો વ્યવહાર થાય છે અને વળી એનો વ્યવહાર નથી પણ થતો, તેમ બ્રહ્મનો વ્યવહાર થાય છે અને નથી પણ થતો. સૂર્ય વગેરેના પ્રકાશનો વ્યવહાર નથી થતો,

પણ સૂર્ય આવે અને મેઘ વગેરે ન હોય ત્યારે કેવલ સાંનિધ્યથી જ વ્યવહાર કરી શકાય છે, તેમ લૌકિક વાણી અને મન વડે વ્યવહાર કરી શકાતો નથી, પણ ઈશ્વરસાંનિધ્યમાં કરી શકાય છે, એમ શ્રુતિ ઉભય કહે છે.–'એમ કેમ ?'–અવૈયર્થ્યને લીધે, નહિ તો એક શ્રુતિ વ્યર્થ થઇ જાય. દર્શનવ્યવહાર શ્રુતિસિદ્ધ છે એમ કહેલું જ છે. એ પ્રમાણે દર્શનવ્યવહારના ન્યાયથી બીજા વ્યવહારનો પણ નિર્ણય (છે). એ પ્રમાણે શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં 'એઓ દર્શન કરે છે' એમ ઉપક્રમ કરી, 'સાથે સ્પૃહણીય વાણી વદે છે' (ભા. ૩–૨૫–૩૫) એમ કહેલું છે; અને 'આ જેનું વરણ કરે છે તેનાથી લભ્ય છે' (ક. ૧–૨–૨૨) ઇત્યાદિ શ્રુતિથી (આ જ નિર્ણય થાય છે.)--દર્શન જ્ઞાન જ છે. બ્રહ્મ અરૂપ હોવાથી ચાક્ષુષ દર્શનનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરતી નથી--એમ નથી, કારણ કે 'પણ અનન્યભક્તિ વડે' એ વાક્યમાં 'હે પરંતપ ! તત્ત્વથી જ્ઞાન થવાને, દર્શન થવાને અને પ્રવેશ થવાને' (ભ. ગી. ૧૧-૫૪) એમ જ્ઞાનદર્શન અને પ્રવેશનું ભિન્નતાથી નિરૂપણ કરેલું છે. રાસ વગેરે વ્યવહાર તો પ્રમાણસિદ્ધ છે. એમાં પ્રસિદ્ધ કામ, તદ્‌ભાવ, રમવાની ઇચ્છા, રમણ વગેરે પણ શુદ્ધ બ્રહ્મના જ ધર્મ છે

કારણ કે આપણે સ્વત એ સંપાદન કરી શકીએ એમ નથી, અથવા એનું સ્થાપન કરી શકીએ છીએ એમ નથી, પરંતુ જ્યારે સૂર્ય ઊગે અને મેઘ વગેરે ન હોય ત્યારે માત્ર સૂર્યની સન્નિધિથી જ એનો વ્યવહાર આપણે કરી શકીએ છીએ. એ જ પ્રમાણે લૌકિક મન વાણી વગેરેથી બ્રહ્મનો વ્યવહાર થઈ શકતો નથી, પરંતુ માત્ર ઈશ્વરની સન્નિધિથી એઓનો વ્યવહાર થઇ શકે છે. શ્રુતિ જ આ પ્રમાણે બ્રહ્મનો વ્યવહાર થતો નથી અને થાય છે એમ ઉભય કહે છે, તેથી એ પ્રમાણે માનવું જોઈએ, નહિ તો એક શ્રુતિ વ્યર્થ થઈ જાય. તેથી બ્રહ્મનો વ્યવહાર પણ થાય છે બ્રહ્મનો દર્શનવ્યવહાર થાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મનાં દર્શન થાય છે એ શ્રુતિસિદ્ધ છે એમ પ્રથમ કહી ચૂક્યા છીએ. જેમ બ્રહ્મનો દર્શનવ્યવહાર થાય છે તે જ પ્રમાણે અન્ય વ્યવહાર પણ થાય છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતમા આ અન્ય વ્યવહારનું પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. 'એઓ દર્શન કરે છે' એમ આરંભમાં કહી, 'સાથે સ્પૃહણીય વાણી વદે છે' એમ પણ કહેલું છે. વળી, 'આ જેનું વરણ કરે છે તેનાથી લભ્ય છે' એ શ્રુતિ પણ પ્રાપ્તિરૂપ વ્યવહારનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી બ્રહ્મ વ્યવહાર્ય પણ છે અર્થાત્ બ્રહ્મનો વ્યવહાર પણ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે ત્યાં દર્શનનો અર્થ જ્ઞાન જ થાય છે. ચાક્ષુષ દર્શનનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરતી નથી. બ્રહ્મ રૂપરહિત છે તેથી બ્રહ્મનું ચક્ષુષ દર્શન સંભવતુ જ નથી; તેથી ત્યાં દર્શનનો અર્થ જ્ઞાન જ કરવો ઉચિત છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી, કારણ કે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં 'હે પરંતપ ! અનન્યભક્તિ વડે મારું જ્ઞાન થાય છે, તત્ત્વથી મારું દર્શન થાય છે, અને મારામાં પ્રવેશ થાય છે' એ વાક્યમાં ભગવાનનાં જ્ઞાન દર્શન અને પ્રવેશ થાય છે, એમ જ્ઞાન દર્શન અને પ્રવેશ ત્રણેનો ભિન્ન તરીકે ઉપદેશ કર્યો છે; તેથી દર્શન જ્ઞાનને જ કહે છે એમ કહી શકાય નહિ.

વળી, ભગવાનનો રાસ વગેરે વ્યવહાર પણ પ્રમાણસિદ્ધ જ છે. રાસલીલામાં કામ, અન્યનું રૂપ લેવું અથવા અન્ય થવું એ, રમણ કરવાની ઇચ્છા, રમણ વગેરે સર્વ ધર્મ

એમ જાણવું 'સર્વશક્તિ 'એ શ્રુતિમાં અને ' આની શક્તિ પરા છે, વિવિધ સંભળાય છે, સ્વાભાવિક જ્ઞાન બલ અને ક્રિયારૂપ છે ' એ શ્રુતિમાં (બ્રહ્મનું) સહજ અનંત શક્તિમત્ તરીકે નિરૂપણ કરેલુ હોવાથી સર્વ અર્થ ઉપપન્ન છે, તેથી કામસમયે જ અકામ પણ છે પોતાના ચરણના નખના સૌન્દર્યના લેશથી સર્વ સુન્દરીઓને જીતનાર, સર્વ સ્ત્રીઓના રત્નભૂત વ્રજની ઉત્તમ વધૂઓના અનવદ્ય હૃદ્ય કુચરૂપી કનકાચલમા વિહાર કરતા પણ આત્મારામ જ છે, તેથી જ ત્યાં ' આત્મારામ પણ ' (ભા. ૧૦ ૨૯ ૪૨) એમ કહેલુ છે પ્રિયાના વિપ્રયોગથી અવસાદ વગેરે ભાવ પામે છે, તથાપિ, ' એ હું જાણતો નથી ' ઇત્યાદિ વચનથી જાણતા નથી તથાપિ વ્યાપક જ છે,પરમાનન્દરૂપ જ છે, સર્વજ્ઞ જ છે

બ્રહ્મમા વિરુદ્ધધર્મો હોવાનુ વેદમાં કહ્યુ હોવાથી એમા લોક પ્રમાણે દોષ ન જોવાય.

' પ્રતિયોગી અને એના અભાવનો એક અવચ્છેદથી સ્થિતિ કહી શકાય નહિ, તે જ પ્રમાણે વિરુદ્ધ ધર્મોની પણ (એક અવચ્છેદથી સ્થિતિ કહી શકાય નહિ), તેથી એમ વદવુ યોગ્ય નથી ' અમે વદતા નથી. પરન્તુ અનુવાદ કરીએ છીએ. અમે અહી નિંદાપાત્ર નથી જેનો અનુવાદ છે તે શ્રુતિની નિંદા (નિરાસ) કરવા તત્પર થતો હોય, તો ઉદયાચલના એક દેશમાં કેવલ સ્થિતિથી જ સકલ

શુદ્ધ બ્રહ્મના જ છે એમ જાણવુ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મને 'સર્વશક્તિ' કહે છે અને 'આની શક્તિ પરા છે, વિવિધ સભળાય છે, સ્વાભાવિક જ્ઞાન બલ અને ક્રિયારૂપ છે' એમ ઉપદેશ કરે છે, તેથી શ્રુતિના ઉપદેશ પ્રમાણે બ્રહ્મને સહજ અનન્ત શક્તિઓ છે, તેથી કામ વગેરે સર્વ ધર્મની એમા ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી ભગવાન કામ સમયે જ કામરહિત પણ છે પોતાના ચરણના નખના સૌદર્યના અશથી જ સર્વસુદરીઓને સૌદર્યમા જીતનાર સર્વ સ્ત્રીઓના રત્ન વ્રજની ઉત્તમ વધૂઓ અનવદ્ય રુચિકર કુચરૂપી કનકાચલ અથવા મેરુ પર વિહાર કરતા છતા ભગવાન આત્મારામ જ છે, તેથી જ રાસલીલાનુ જ વર્ણન કરતા 'આત્મારામ પણ' શબ્દો યોજ્યા છે રાસલીલામા પ્રિયાના વિપ્રયોગથી ભગવાનને અવસાદ અથવા ખેદ પણ થાય છે 'એ હુ જાણતો નથી' વગેરે વચનો ભગવાન કહે છે, તેથી ભગવાનને લીલા-સમયે અમુક જ્ઞાન ન હોવા છતા ભગવાન વ્યાપક જ છે, પરમાનદરૂપ જ છે અને સર્વજ્ઞ જ છે, તેથી રાસલીલામા પ્રિયાના વિપ્રયોગથી ખેદ થવા છતાં ભગવાન પરમાનદરૂપ જ છે એ સમયે અમુક જ્ઞાન ન હોવા છતાં ભગવાન સર્વજ્ઞ જ છે

પૂર્વપક્ષી—દૃશ્યત્વ અને અદૃશ્યત્વ, વ્યવહાર્યત્વ અને અવ્યવહાર્યત્વ એવા વિરુદ્ધ ગુણો એક જ પદાર્થમા રહી શકે નહિ જેમ પ્રતિયોગી ધર્મ અને એનો અભાવ એક જ પદાર્થમા રહી શકે નહિ, તેમ વિરુદ્ધ ધર્મો પણ એક જ પદાર્થમા રહી શકે નહિ તેથી બ્રહ્મ દૃશ્ય અને અદૃશ્ય છે, અથવા બ્રહ્મ વ્યવહાર્ય અને અવ્યવહાર્ય છે, એમ કહી શકાય નહિ, તેથી એમ વદવુ ઉચિત નથી.

સિદ્ધાન્તી—અમે વદતા નથી, પરતુ અનુવદીએ છીએ અથવા અનુવાદ કરીએ છીએ બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ ધર્મ છે એમ અમે કહેતા નથી, પરતુ શ્રુતિ બ્રહ્મમા વિરુદ્ધ ધર્મ છે એમ કહે છે, અને અમે માત્ર શ્રુતિ જે બોધ કરે છે તે જ કહીએ છીએ, તેથી અમે નિંદાપાત્ર નથી જેનો અમે અનુવાદ કરીએ છીએ તે શ્રુતિની નિદા કરવા ઇચ્છા હોય અથવા શ્રુતિનો નિરાસ કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો સૂર્યની નિદા કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા ખદ્યોતના જેવુ

જગતના અંધકારનાં દ્વાર તોડવામાં ચતુર સૂર્યની પોતાથી (એ કાર્ય) અશક્ય હોવાથી નિંદા કરનાર ખદ્યોતના જેવું તારું સાહસ મોટું છે.--'લોકમાં એમ દેખાય છે તેથી, એને અનુસરીને જ એનો અર્થ કહેવો ઉચિત હોવાથી, શ્રુતિ તરીકે ઉભય તુલ્ય હોવાથી, (એમના) સગુણ અને નિર્ગુણ–પરત્વની કલ્પના કરીએ છીએ.' --હંત, એમ લોકને અનુસરી એનો નિર્ણય કરીએ, તો નિર્ધર્મક પદાર્થ પણ લોકમાં દેખાતો નથી તેથી, સત્તાદિનાં પણ કાલ વગેરે આધાર અને સમવાય વગેરે ધર્મ હોવાથી, તારું માનેલું બ્રહ્મ પણ સિદ્ધ થશે નહિ.--'શ્રુતિબલથી' --એ તુલ્ય જ છે. આમ હોવાથી, લોકમાં અપ્રતીત નિર્ધર્મક વસ્તુનો અંગીકાર કરે છે, ત્યારે લોકમાં અપ્રતીત છે તોપણ પ્રતિયોગી અને એના અભાવની એક અવચ્છેદથી સ્થિતિનો અંગીકાર કર. આમ હોવાથી શ્રુતિના અર્થનો લોકરીતિથી નિર્ણય કરી શકાય નહિ એમ સિદ્ધ થયું. તેથી જ 'આ મતિ તર્કથી દૂર કરવી નહિ' (ક. ૧-૨ ૯) એમ શ્રુતિ અને 'જે અલૌકિક ભાવ છે તેઓને તર્કથી યોજવા

તમારું સાહસ મહાન છે. ઉદયાચલના એક ભાગમાં સ્થિતિમાત્રમાંથી સકલ જગતના અંધકારનાં દ્વાર તોડવામાં સૂર્ય ચતુર છે. એ કાર્ય ખદ્યોતથી થઈ શકે એમ નથી; એ સૂર્યની નિંદા કરવા પ્રવૃત્ત થાય એવું સાહસ તમે કરો છો.

પૂર્વપક્ષી—લોકમાં વિરુદ્ધ ધર્મો કોઈ એક જ પદાર્થમાં જોવામાં આવતા નથી. લોક પ્રમાણે જ અથવા લોકમાં જે અનુભવ થાય તે પ્રમાણે જ શ્રુતિનો અર્થ કરવો ઉચિત છે, તેથી એક જ બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ ધર્મ છે એવું કહી શકાય નહિ, પરંતુ બ્રહ્મમાં વિશેષનું નિરૂપણ કરનારી અને બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કહેનારી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિઓ સમાન છે, તેથી સવિશેષ શ્રુતિઓ સગુણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે અને નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એવી અમે કલ્પના કરીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—હંત, એ પ્રમાણે લોકમાં જે અનુભવ થાય તેને આધારે શ્રુતિના અર્થ કરતા હો તોપણ લોકમાં કદાપિ નિર્વિશેષ પદાર્થનો અનુભવ થતો નથી. કેવલ સત્તા પણ ધર્મરહિત નથી, કાલ એનો આધાર છે અને સમવાય એનો ધર્મ છે; તેથી નિર્વિશેષ પદાર્થનો જગતમાં કદાપિ અનુભવ થતો નથી. જગતના અનુભવ પ્રમાણે તમે શ્રુતિનો અર્થ કરતા હો તો બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ તમે કહી શકો જ નહિ અને તમારા માનેલા બ્રહ્મની જ સિદ્ધિ થાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—જગતમાં નિર્વિશેષ પદાર્થનો અનુભવ થતો નથી, પરંતુ શ્રુતિ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી શ્રુતિના બલથી બ્રહ્મને નિર્વિશેષ માનીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—જગતનો અનુભવ તજી તમે જેમ બ્રહ્મને શ્રુતિબલથી નિર્વિશેષ માનો છો, તેમ જ અમે પણ શ્રુતિના જ બલથી બ્રહ્મને વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય માનીએ છીએ, તેથી લોકમાં અપ્રતીત ધર્મરહિત પદાર્થનો તમે અંગીકાર કરો છો ત્યારે લોકમાં અપ્રતીત પ્રતિયોગી અને એના અભાવની એક જ પદાર્થમાં સ્થિતિનો પણ અંગીકાર કરો. આમ હોવાથી શ્રુતિનો અર્થ લૌકિક રીતથી થતો નથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. 'આ મતિ તર્કથી દૂર કરવી નહિ' એ શ્રુતિ અને 'જે અલૌકિક ભાવ છે તેઓને તર્કથી યોજવા નહિ' એ સ્મૃતિ પણ

અહીં એવાનો અભાવ હોવાથી એવું દર્શાવેલું નથી એ સાર છે. બીજો પક્ષ (ભગવદ્ભિન્ન અસદ્રૂપ અસત્કાર્ય કરનારી માયા) વિકલ્પ સહન ન કરવાથી યોગ્ય નથી, કારણ કે એ સ્વતંત્ર જ કર્ત્રી છે કે બ્રહ્માધીન? પ્રથમ નહિ, કારણ કે એ જડ છે, ચેતન તરીકે તમે સ્વીકારી નથી. દ્વિતીય પક્ષમાં તો વાસલા પેઠે કરણત્વ હોય; તેથી સહજ અનન્ત શક્તિવાળા ઈશ્વરની પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં કંઈ અશક્તિ હતી કે એનો સ્વીકાર કરે? 'સ્વાભાવિક જ્ઞાન બલ અને ક્રિયા' (શ્વે. ૬–૮) એ શ્રુતિને લીધે (આ સામર્થ્ય નથી એમ કહી શકાય નહિ). વળી, ઉપર કહેલી યુક્તિ અને શ્રુતિને લીધે સદ્રૂપ અને સ્વરૂપને અસદ્રૂપ માયાથી દર્શાવે છે એમ કહી શકાય નહિ. આથી જ સગુણત્વનો પણ નિરાસ થયો, કારણ કે સગુણત્વ પ્રાકૃત સત્ત્વ આદિ ગુણના અંગીકારરૂપ છે, એ સ્વતઃ શક્તિમાનમાં અનુપપન્ન છે એમ કહેલું છે. આથી 'બ્રહ્મમાં રહેલી અવિદ્યા બ્રહ્મમાં વિશેષ કલ્પનારી છે' એ પૂર્વ વિકલ્પના દ્વિતીય પક્ષનો પણ નિરાસ થયો, કારણ કે

ભગવાનની ઈચ્છા છે શ્રીમદ્ભાગવત વગેરેમાં ભગવાન પોતામાં વિરુદ્ધ ધર્મ દર્શાવે છે ત્યાં અસુરો નથી તેથી 'ભગવાન અસુરોને વિરુદ્ધ ધર્મ દર્શાવે છે તેથી વસ્તુતઃ ભગવાનમાં વિરુદ્ધધર્મ નથી' એમ કહી શકાય નહિ (૨) માયા ભગવાનના સ્વરૂપથી ભિન્ન અસદ્રૂપ અને અસત્ કાર્ય કરનારી છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે નીચેના વિકલ્પનો ઉત્તર આપી શકાતો નથી. માયા બ્રહ્મને અધીન રહીને અસત્ કાર્ય કરે છે કે સ્વતંત્રતાથી? માયા સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ જડ છે તમે માયાને ચેતન માનતા નથી, તેથી જડ માયા સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરી શકે નહિ બ્રહ્મને અધીન રહી માયા કાર્ય કરે છે એમ કહો તો માયા કાર્યની કર્ત્રી કહેવાય નહિ, પણ સુતારના વાસલા પેઠે એ કરણ કહેવાય. સુતારમાં વાસલા વિના કાર્ય કરવાની શક્તિ નથી તેથી એને એનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, પરંતુ ભગવાન સહજ અનન્ત શક્તિવાળા છે. સહજ અનન્ત શક્તિવાળા ભગવાનમાં પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવવાની શક્તિ નથી એમ કહી શકાય નહિ. ભગવાન પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવવા સ્વતઃ શક્તિમાન હોવાથી એ કાર્ય માટે એમને માયાનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા નથી. 'સ્વાભાવિક જ્ઞાન બલ અને ક્રિયા' ભગવાનમાં છે એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી પોતાનું સ્વરૂપ સ્વતઃ દર્શાવવાની શક્તિ એમનામાં નથી એમ કહેવું ઉચિત નથી. વળી, ઉપર કહેલી શ્રુતિઓ અને યુક્તિઓથી ભગવાનમાં સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મો છે, તેથી પોતાની અંદર વર્તતા રહેલા અથવા સત્-વિરુદ્ધ ધર્મોનું ભગવાન અસદ્રૂપ માયાથી દર્શન કરાવે છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે અસત્માં સત્નું દર્શન કરાવવાનું સામર્થ્ય નથી બ્રહ્મમાં જ્ઞાન ક્રિયા વગેરે શક્તિઓ સ્વાભાવિક જ છે એમ કહેવાથી બ્રહ્મના સગુણપણાનો પણ નિરાસ થાય છે સત્ત્વ, રજ અને તમ પ્રાકૃત ગુણ છે. એ પ્રાકૃત ગુણ જેનામાં હોય તે 'સગુણ' કહેવાય બ્રહ્મમાં એ પ્રાકૃત ગુણ નથી. બ્રહ્મ સ્વતઃ શક્તિમત્ હોવાથી આ ગુણોની એને આવશ્યકતા નથી. સ્વતઃ શક્તિમત્ બ્રહ્મમાં સત્ત્વ વગેરે પ્રાકૃત ગુણો છે એમ કહેવું અનુચિત છે, તેથી જ બ્રહ્મમાં રહેલી અવિદ્યા બ્રહ્મમાં વિશેષની કલ્પના કરાવે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન બ્રહ્મમાં રહેલી અવિદ્યા અથવા માયા બ્રહ્મમાં ન હોય તેવા વિશેષો

જીવથી ભિન્ન બ્રહ્મમાં તમે અવિદ્યાનું ઉપાધિપણું સ્વીકારતા નથી. સ્વીકારતા હો તો એના ઉપાધિપણામાં પ્રયોજક ઈશ્વરેચ્છા જ કહેવી જોઇએ. વળી, સર્વભવન સમર્થ ઈશ્વરને તમારી માનેલી રીતે અસત્ જગત કરવામાં હેતુ નથી. ઈચ્છા વગેરે પણ તમારા મતમાં ઉપાધિભાવથી ઉત્તર કાલનાં હોવાથી (ઉપાધિનો) અસંભવ (છે). આવિદ્યક હોય તો સ્વાભાવિકપણાની હાનિ થવાથી શ્રુતિવિરોધ થાય છે. એમ દિશા (માત્ર દર્શાવી છે.)

કામલીલા વગેરે લીલાઓ લોકનું અનુકરણ નથી.

'કામાદિ લીલા કેવલ અનુકરણરૂપ હોવાથી પ્રિયાનો વિપ્રયોગ અને એનાથી થતા ક્લેશ વગેરે પૂર્ણ જ્ઞાનૈકઘન પરમાનન્દસ્વરૂપમાં કહેવા યોગ્ય નથી.'–સત્ય, વિપ્રયુક્તત્વ વગેરેથી પૂર્ણત્વ વગેરેનો ભંગ થાય તો એ યોગ્ય નથી જ; પરન્તુ એમ નથી; એ પ્રાદેશમાત્રનું જ અભિવિમાનિત્વ વગેરે નિરૂપણથી કહેલું છે. લીલાનું કેવલ અનુકરણરૂપ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે ભગવાનું સ્વરૂપ કેવલ

દર્શાવે છે એવો બીજો પક્ષ પણ અયોગ્ય જ છે. વળી, જીવથી ભિન્ન બ્રહ્મમાં અવિદ્યા રહેલી છે એમ પણ તમે માનતા નથી, તેથી બ્રહ્મમાં અવિદ્યા નહિ હોવાથી એમાં વિરુદ્ધ ધર્મનું ભાન એ કરાવે નહિ. વળી, બ્રહ્મમા અવિદ્યા છે એમ તમે માનો, તોપણ એ બ્રહ્મની ઉપાધિ જ છે એમ તમારે માનવું જોઈએ બ્રહ્મમાં અવિદ્યા ઉપાધિ યોજનાર પણ ઈશ્વરની ઇચ્છા જ અવશ્ય માનવી જોઈએ. અવિદ્યા ઉપાધિની યોજના ઈશ્વરની ઇચ્છા કરે છે એમ ન માનીએ તો અવિદ્યા બ્રહ્મની સ્વાભાવિક ઉપાધિ થઈ જાય, તેથી અવિદ્યાનો કદાપિ નાશ થાય નહિ અને મોક્ષનો અસભવ થઈ જાય, તેથી અવિદ્યા ઉપાધિ યોજનાર ઈશ્વરની ઇચ્છા જ છે. ઈશ્વર સર્વભવનસમર્થ છે. પોતાની અંદર ન હોય તેવા વિરુદ્ધ ધર્મ, તમે કહો છો તેમ, અવિદ્યા ઉપાધિની યોજના કરી એનાથી પોતાની અંદર દર્શાવવાનું ઈશ્વરને કાંઈ કારણ નથી. વળી, તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વરની ઇચ્છા પણ ઉપાધિ પછી જ થાય છે, તેથી અવિદ્યા ઉપાધિનું કારણ કાંઈ તમે કહી શકતા નથી. અવિદ્યાને ઈશ્વર સાથે યોજનાર કોણ? ઈશ્વરની ઇચ્છા અવિદ્યા ઈશ્વરમા યોજે છે એમ તમે કહી શકો નહિ, કારણ કે તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વરની ઇચ્છા અવિદ્યાનું જ કાર્ય છે; તેથી કારણ નહિ હોવાથી અવિદ્યા ઉપાધિ જ સભવતી નથી. વળી, ઈશ્વરની ઇચ્છા અવિદ્યાનું કાર્ય છે એમ તમે માનો છો, તેથી ઇચ્છા પણ તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વરનો સ્વાભાવિક ગુણ નથી; તેથી તમારો મત 'સ્વાભાવિકી જ્ઞાન બલ અને ક્રિયા' વગેરે શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે

પૂર્વપક્ષી—કામ વગેરે લીલા માત્ર લોકનું અનુકરણ છે. લીલામાં પ્રિયાનો વિપ્રયોગ અને એનાથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશ વગેરે જણાય છે. કેવલ જ્ઞાનઘન પૂર્ણ પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મને પ્રિયાનો વિપ્રયોગ અને એનાથી ક્લેશ વગેરે થાય છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાંતી—સત્ય. જો વિપ્રયોગ ક્લેશ વગેરેથી પૂર્ણત્વની ક્ષતિ થતી હોય તો અવશ્ય એમ કહેવાય નહિ; પરંતુ પ્રાદેશમાત્ર અર્થાત્ માત્ર અંગૂઠા જેટલું બ્રહ્મ અભિવિમાની અર્થાત્ વ્યાપક પણ છે એમ વિરુદ્ધ ધર્મનું બ્રહ્મમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેથી વિપ્રયોગ વગેરેથી પૂર્ણત્વની ક્ષતિ થતી નથી. વળી, ભગવાનની લીલા માત્ર લોકનું અનુકરણ છે એમ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન માત્ર શ્રુતિથી જ થાય છે. 'સર્વકામ સર્વ·

શ્રુતિથી સમધિગમ્ય છે એમા ‘સર્વકામ સર્વરસ’ (છાં ૩-૧૪-૨) એથી (બ્રહ્મના) સર્વકામરૂપત્વ અને સર્વકામવત્ત્વ, સર્વરસરૂપત્વ અને સર્વરસવત્ત્વથી સર્વરસ ભોક્તૃત્વનુ પ્રતિપાદન કરેલુ છે તૈત્તિરીયકમા પણ ‘એ રસ છે’ ‘આ રસ પ્રાપ્ત કરી આનદી થાય છે’ (તૈ ૨-૭-૧) એમ પાઠ છે અને રસમાં શૃગારરસ મુખ્ય હોવાથી અને એ ‘રતિ’ નામના સ્થાયીભાવરૂપ હોવાથી, (બ્રહ્મના) રસરૂપત્વ અને રસવત્ત્વ અવશ્ય કહેવા જોઇએ એમા વ્રજસુદરીના ભાવના આલબનવિભાવ હોવાથી, એમના ભાવને અનુસરી સર્વ કરવાથી બ્રહ્મ રસરૂપ છે. આ ‘बर्हापीड’ (ભા ૧૦-૧૮-૫) ‘अम्भणवताम्’ (ભા ૧૦-૧૮-૭) ‘चूतप्रवाल’ (ભા ૧૦ ૧૮ ૮) એ શ્લોકોના વિવરણમા પિતાજીએ વર્ણવેલુ હોવાથી અહી માત્ર દિશા જ દર્શાવી

રસ’ વગેરે શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરે છે, તેથી ભગવાન સર્વકામરૂપ અને
સર્વકામવાળા, સર્વરૂપ અને સર્વરસવાળા અર્થાત્ સર્વ રસના ભોક્તા છે એમ શ્રુતિ કહે
છે ‘ **सर्वरस** ’ શબ્દનો સર્વ રસ જેમા છે તે, એવો બહુવ્રીહિ સમાસથી જ અર્થ કરવામાં
આવે, તોપણ ભગવાન રસ છે એવો ઉપદેશ કરનાર બીજી શ્રુતિઓ પણ છે. તૈત્તિરીય
ઉપનિષદમા ‘એ રસ છે’ ‘આ રસ પ્રાપ્ત કરી આનદી થાય છે’ એ શ્રુતિઓ છે ‘એ
રસ છે’ એ શ્રુતિ ભગવાન રસસ્વરૂપ જ છે એવો ઉપદેશ કરે છે રસનુ પર્યવસાન કામમા
થાય છે, તેથી ભગવાનનુ રસસ્વરૂપ સિદ્ધ થવાથી કામસ્વરૂપ પણ સિદ્ધ થયુ ભગવાનના
રસસ્વરૂપની સિદ્ધિ થઈ, પરતુ ભગવાન રસવાન છે કે નહિ એમ સદેહ રહે, તે માટે બીજી
‘આ રસ પ્રાપ્ત કરી આનદી થાય છે’ એવી શ્રુતિ યોજેલી છે ‘આ પૂર્વે અસત્ હતુ’થી
આરભી બ્રહ્મનુ વર્ણન કરેલુ છે તે બ્રહ્મ જ રસસ્વરૂપ છે એવો ‘એ રસ છે’ એ શ્રુતિ ઉદ્દેશ
કરે છે ‘રસ’ શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે (૧) રસનાથી ગ્રહણ થતો ગુણ અથવા સ્વાદ,
(૨) પ્રવાહી પદાર્થમા સારભૂત અર્થ, વગેરે આ શ્રુતિમા કયા અર્થમા ‘રસ’ શબ્દ યોજ્યો
છે એ જોઈએ આ શ્રુતિ પછી ‘**रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति। को ह्येवान्यात्क
प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्। एष ह्येवानन्दयाति**’ એવી શ્રુતિ છે આ
શ્રુતિ એ રસ આન છે, પ્રાણ ધારણ કરાવે છે હૃદયાકાશમા રહે છે, આનદ ઉત્પન્ન કરે છે,
એમ કહે છે, તેથી હૃદયમા રહી પ્રાણીઓના આનદને ઉત્પન્ન કરનાર આનદ જ રસ છે
એમ સિદ્ધ થાય છે એનાથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીઓના આનદનો સર્વ શરીરમા અનુભવ
થાય છે તોપણ ‘**स मानसीन आत्मा जनानाम्**’ એ શ્રુતિ એ વિશેષ પ્રકારે મનમાં રહે છે
એમ કહે છે, તેથી મનમાં જ એની વિશેષ સ્થિતિ છે એમ નિશ્ચય થાય છે ‘આ જ આનદ કરાવે
છે’ શ્રુતિથી એવો નિર્ણય થાય છે કે મનમાં ‘પ્રમોદ’ નામનો જે વિકાર થાય છે તે આ
ભગવાન રસનુ જ કાર્ય છે અને એનો અશ છે, કારણ કે ‘આ જ આનદની માત્રા પર
અન્ય ભૂતો રહે છે’ એવી શ્રુતિ છે

ભગવાન રસરૂપ છે અને રસવાન પણ છે રસેમાં શૃગારરસ મુખ્ય છે અને એ
‘રતિ’ નામનો સ્થાયી ભાવ જ છે કાવ્યપ્રકાશમા પણ ‘**व्यक्त स तैर्विभावाद्यैः स्थायी
भावो रस स्मृतः**’ એવુ એનુ લક્ષણ આપેલુ છે

ભગવાન રસરૂપ છે અને રસવાન છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવુ જોઈએ ભગવાન વ્રજ
સુંદરીઓના આલબનવિભાવ છે અને વ્રજસુદરીઓના ભાવને અનુસરી સર્વ કરે છે તેથી

છે. ભગવાન પણ એઓમાં એવા ભાવવાળા (હતા), તેથી રસવત્ત્વ ભગવાનનું સ્વરૂપ (છે), કારણ કે ભગવાનમા સ્વરૂપથી રહિત ભાવ જ નથી આમ ન હોય તો શ્રુતિએ કહેલા રસભોક્તૃત્વ અને રસરૂપત્વનો ભંગ થાય આ (ભગવદ્રૂપ) રસ એ એવા પ્રકારનો હોવાથી એમ માનવુ, તેથી જેટલી એ રસની મર્યાદા છે તે સર્વ ભગવાનમા છે એમ માનવું, નહિ તો રસત્વની ક્ષતિ થાય, એમ કહેલુ છે અનુકરણમા પોતાને એ રસ પ્રાપ્ત થાય નહિ અને એઓમાં પણ રસની ઉત્પત્તિ થાય નહિ અન્યોન્ય આવિર્ભાવ ન થવાથી રસ જ ત્યા નથી, કારણ કે રસશાસ્ત્રની એવી મર્યાદા છે, તેથી જ 'આત્તગજેન્દ્રના જેવી લીલાવાળા' (ભા ૧૦ ૩૦ ૨૪) 'હાથણીઓ માથે મદ ઝરતા હાથી પેઠે' (ભા. ૧૦ ૩૦ ૨૫) 'હાથણીઓથી શ્રાન્ત હાથી પેઠે ભિન્નસેતુ' (ભા ૧૦ ૩૦ ૨૩) ઈત્યાદિ સર્વત્ર ગજનુ દૃષ્ટાન્ત છે, તેથી શૃંગારરસનુ સ્વરૂપ હોવાથી પ્રિયાવિપ્રયોગ અને એનાં

ભગવાન રસરૂપ છે **'बर्हापीडं'** **'अक्षण्वताम्'** **'चूतप्रवाल'**-વગેરે શ્રીમદ્ભાગવતના શ્લોકો પર શ્રીસુબોધિનીજીમા આ સર્વનુ શ્રીમદાચાર્યચરણે નિરૂપણ કરેલુ હોવાથી, અહી માત્ર ઉલ્લેખ જ કર્યો છે વળી ભગવાનનો પણ વ્રજસુન્દરીઓ પ્રતિ એવા પ્રકારનો ભાવ હતો, તેથી ભગવાન રસવાન પણ છે ભગવાનના ધર્મ પેઠે ભાવ પણ સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, તેથી ભગવાન રસવાન હોવા છતા રસસ્વરૂપ પણ છે જો ભગવાનના ભાવ સ્વરૂપથી ભિન્ન હોય તો ભગવાન રસસ્વરૂપ છે અને રસભોક્તા છે એમ શ્રુતિ કહે છે એની ઉપપત્તિ થાય નહિ આ શ્રુતિમા કહેલો ભગવદ્રસ એવા પ્રકારનો છે તેથી ભગવાન રસસ્વરૂપ અને રસવાન ઉભય છે એમ માનવુ તેથી રસશાસ્ત્રમા શૃંગારરસની જેટલી મર્યાદા કહેલી છે તે સર્વ ભગવાનમા છે એમ માનવુ જોઈએ, કારણ કે એમ ન માનીએ તો ભગવાનના રસસ્વરૂપની ક્ષતિ થાય, એમ અમે કહી ચૂક્યા છીએ

લીલા માત્ર લોકનુ અનુકરણ સભવતુ નથી, કારણ કે ભગવાન જો માત્ર અનુકરણ જ કરતા હોય તો એમને રસ પ્રાપ્ત થાય નહિ, અને વળી વ્રજસુન્દરીઓમા પણ રસની ઉત્પત્તિ થાય નહિ, કારણ કે રસશાસ્ત્રની એવી મર્યાદા છે કે જ્યાસુધી અન્યોન્ય રસનો આવિર્ભાવ થાય નહિ ત્યાસુધી ત્યા રસ નથી કેવળ અનુકરણમા રસનો આવિર્ભાવ થતો નથી એ રસશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેથી લીલા જો માત્ર લોકનુ અનુકરણ હોય તો ત્યા રસનો આવિર્ભાવ થાય નહિ રસનો પરસ્પર આવિર્ભાવ ન થાય તો ત્યાં રસ જ નથી રસ ન હોય તો ભગવાન રસસ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય નહિ પરતુ ભગવાન રસસ્વરૂપ અને રસવાન છે એ શ્રુતિસિદ્ધ છે, તેથી લીલા માત્ર લોકનુ અનુકરણ નથી લીલા અનુકરણ નથી તેથી જ લીલામા સર્વત્ર ગજેન્દ્રનુ દૃષ્ટાન્ત આપેલુ છે, 'આત્તગજેન્દ્રના જેવી લીલાવાળા' 'હાથણીઓ સાથે મદ ઝરતા હાથી પેઠે' 'હાથણીઓથી શ્રાન્ત હાથી પેઠે ભિન્નસેતુ' વગેરે સર્વત્ર ગજેન્દ્રનુ દૃષ્ટાન્ત આપેલુ છે, તેથી જેમ ગજેન્દ્રની લીલા અનુકરણ નથી તેમ ભગવાનની લીલા પણ અનુકરણ નથી તેથી ભગવાન શૃંગારરસનુ સ્વરૂપ હોવાથી ભગવાનને પ્રિયાના વિપ્રયોગ ક્લેશ વગેરે વિપ્રયોગના કાર્ય, પ્રિયાનો સગમ અને સગમના સર્વ કાર્ય થાય છે તોપણ બ્રહ્મત્વની ક્ષતિ થતી નથી, કારણ કે બ્રહ્મ જ એવા પ્રકારનુ અર્થાત્ રસ

કાર્યો, પ્રિયાસંગમ અને એનાં કાર્યો સર્વ જ સંભવે છે. એનાથી બ્રહ્મત્વની ક્ષતિ નથી, કારણ કે વસ્તુ જ એવા પ્રકારની છે, કારણ કે બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આધાર છે. વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મના ધર્મોમાં વિરોધ જ નથી, કારણ કે એ શ્રુતિ અને ભક્તોના અનુભવથી સિદ્ધ છે. 'આધુનિક જનોના વિતર્કયુક્ત વિચારો પ્રમાણાભાસ અને કુતર્કથી મલિન થયેલાં અંતઃકરણવાળા દુરાગ્રહવાદીઓના વિવાદનો જેમાં અવસર નથી તેવા અપરિમિત ગુણગણયુક્ત ભગવાન ઈશ્વરમાં વિરોધ નથી, ઉભય છે' એ શ્રીભાગવતમાં પણ કહેલું છે [ભા. ૬-૯-૩૬ (૪)]; તેથી સર્વ દોષરહિત છે.

હવે (પરમત સ્વીકાર) કરી (શ્રુતિના અર્થના) વિચારથી કહીએ છીએ. જો દુરાગ્રહથી 'આત્મારામ' ઇત્યાદિ ધર્મ જ બ્રહ્મમાં છે અન્ય નથી એમ માનો, તોપણ અમે કહીએ છીએ કે તમારું કહેલું ભલે હો, પરન્તુ એ બ્રહ્મધર્મમર્યાદા છે. અહીં ભક્તો પર અતિશય અનુગ્રહ હોવાને લીધે અને એનાથી અતિશય ભકિત હોવાને લીધે, સ્વરૂપની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી એઓને અધીન થઇ જેમ એઓ ઇચ્છે તેમ જ લીલા કરતાં કરતાં ઉપર કહેલા સર્વ ભાવને પોતે ભજે છે, એ આ ભગવાનું પુષ્ટિરૂપ કહેવાય છે. 'હે દ્વિજ, હું અસ્વતન્ત્ર હોઉં તેમ

સ્વરૂપ અને રસવત્ છે. પ્રિયાવિપ્રયોગ, પ્રિયાસંગમ અને એઓનાં કાર્યો એ સર્વ ધર્મોથી બ્રહ્મત્વની ક્ષતિ થતી નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ એઓનાથી બ્રહ્મત્વની સિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે એમ સિદ્ધ કરેલુ છે. આ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મો બ્રહ્મત્વની સિદ્ધિ જ કરે છે. વસ્તુતઃ આ બ્રહ્મના ધર્મો હોવાથી એઓનામાં વિરોધ પણ નથી. બ્રહ્મધર્મોમાં વિરોધ જ નથી, કારણ કે શ્રુતિ અને ભક્તોના અનુભવથી એ સિદ્ધ થાય છે એમ પણ અમે પ્રથમ કહી ચૂકયા છીએ. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ આ ઉપદેશ કરેલો છે. હાલના લોકોના વિતર્કવાળા વિચારો, વસ્તુતઃ પ્રમાણ નહિ પરંતુ પ્રમાણ જેવા ભાસતા પ્રમાણાભાસ, અને દુષ્ટ તર્કથી મલિન થઈ ગયેલાં અંતઃકરણવાળા દુરાગ્રહ રાખનાર વાદીઓના વિવાદનો બ્રહ્મમાં અવસર નથી. આવા અપરિમિત ગુણગણવાળા ભગવાન ઈશ્વરમાં વિરોધ નથી, ઉભય પ્રકારના ધર્મો વિરોધ વિના રહેલા છે, તેથી અમારા મતમાં કાંઈ દોષ નથી.

હવે તમારા મત પ્રમાણે ભગવાન આત્મારામ પૂર્ણકામ છે, અને પ્રિયાના વિપ્રયોગ તથા સંયોગના ધર્મો ભગવાનમાં નથી એમ સ્વીકારી, શ્રુતિના અર્થનો વિચાર કરી અમારા સિદ્ધાન્તનું જ પ્રતિપાદન કરીશું. દુરાગ્રહ કરી તમે એમ માનો છો કે બ્રહ્મમાં આત્મારામત્વ પૂર્ણકામત્વ વગેરે ધર્મો જ છે, અને અન્ય ધર્મો પ્રિયાના સંયોગ અને વિપ્રયોગ અને એઓનાં કાર્ય નથી. ભલે! એમ માનો, તોપણ અમુક ધર્મો બ્રહ્મમાં છે અને અમુક નથી એવી બ્રહ્મધર્મની મર્યાદા છે એમ કહેવું જોઈએ. ભગવાનના ધર્મની આવી મર્યાદા ભલે હોય, તોપણ ભક્તો પર અતિશય અનુગ્રહ હોવાથી, અને ભક્તોની અતિશય ભક્તિ હોવાથી, ભગવાન પોતાની મર્યાદાનો ત્યાગ કરી, મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી, ભક્તોને અધીન થઈ, ભક્તોને જેવી ઈચ્છા થાય તે પ્રમાણે લીલા કરે છે, અને પ્રિયાનો વિપ્રયોગ, કલેશ, પ્રિયાનો સંગમ એનાં કાર્ય વગેરે સર્વ ગુણ ભગવાન પોતે ધારણ કરે છે. આ જ ભગવાનનું 'પુષ્ટિરૂપ

ભક્તને પરાધીન છું,' એમ ઉપક્રમ કરી 'સત્સ્ત્રીઓ જેમ સત્પતિને વશ કરે તેમ ભક્તિથી વશ કરે છે' (ભા ૯ ૪ ૬૩ થી ૬૬)પર્યન્ત આ ભગવાને દુર્વાસાને કહેલુ છે અહીં 'સત્' પદ બે વાર આવવાથી, પોતે એઓ પ્રતિ એવા પ્રકારના છે અને એઓની પ્રપત્તિ માયાથી નથી એમ દર્શાવે છે એમ હોય તો તો સત્ય ન હોય. અનીશત્વ પણ થાય એમ નથી, કારણ કે આ જ મહત્ ઐશ્વર્યરૂપ છે, કેમકે અન્ય કોઈ સ્વરૂપની મર્યાદા ત્યજવા સમર્થ નથી તેથી જ 'ભિન્નમેતુ' એ વિશેષણ છે, તેથી જ શ્રુતિ પણ 'જ્યાથી વાણી પાછી ફરે છે' ઇત્યાદિથી અચિંત્ય મહિમા કહે છે, તેથી જેમ જેમ શકા કરે છે તેમ તેમ અધિક બ્રહ્મત્વ આવે છે, તેથી ચિર જીવ

ઈશ્વરને સ્વાભાવિક શરીર નથી એવા ન્યાયમતનુ ખંડન

'જીવના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત શરીરમા ભૂતાવેશન્યાયથી ઈશ્વર પ્રવેશ કરી, કાર્ય કરી આવેશ ત્યજે છે, પ ન્તુ ઈશ્વરમાં સ્વાભાવિક શરીર વગેરે નથી, કારણ કે એમને જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નથી અતિરિક્ત ધર્મ નથી'—આ ઉપેક્ષા કરવા

કહેવાય છે તેથી જ ભગવાને પોતે, 'હે દ્વિજ! હુ અસ્વતન્ત્ર હોઉ તેમ ભક્તને પરાધીન છુ' એમ આરભ કરી, 'સત્સ્ત્રીઓ જેમ સત્પતિને વશ કરે તેમ મને ભક્તિથી વશ કરે છે' પર્યંત દુર્વાસાને આ પુષ્ટિલક્ષણ કહેલુ છે અહીં 'સત્સ્ત્રીઓ' અને 'સત્પતિ' એમ બે વાર 'સત્' પદ ભગવાને યોજેલુ છે, તેથી એમ જણાય છે કે જેમ સત્પતિ સત્સ્ત્રીઓને વશ છે તેમ ભગવાન ભક્તને અધીન છે, અને ભક્તોને ભગવાનની પ્રાપ્તિ સત્ય પ્રપત્તિથી થાય છે, માયાથી થતી નથી, કારણ કે પ્રપત્તિ માયાથી થતી હોય તો એ સત્ય કહેવાય નહિ ભગવાન ભક્તોને વશ થાય તેથી એ અનીશ્વર પણ થતા નથી, અથવા ભક્તોને વશ થવાથી એમના ઐશ્વર્યની ક્ષતિ થતી નથી ઈશ્વર પોતાની મર્યાદાનુ અતિક્રમણ કરી ભક્તને અધીન થાય એ મોટુ ઐશ્વર્ય જ છે, કારણ કે અન્ય કોઈ પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદાનો ત્યાગ કરવા સમર્થ નથી એ સામર્થ્ય પણ ઈશ્વરમા છે એ ઈશ્વરનુ ઐશ્વર્ય જ છે, તેથી જ સર્વત્ર ઈશ્વરને 'ભિન્નમેતુ' અથવા મર્યાદાનુ ઉલ્લઘન કરનાર પણ કહેલા છે, તેથી જ 'જ્યાથી વાણી પાછી ફરે છે' વગેરેથી શ્રુતિ પણ ઈશ્વરના અચિંત્ય મહિમાનુ નિરૂપણ કરે છે તેથી જેમ જેમ તમે શકા કરો છો તેમ તેમ શ્રીકૃષ્ણચદ્રમા બ્રહ્મત્વની સિદ્ધિ જ થતી જાય છે; તેથી ચિરજીવો

(લીલા માત્ર અનુકરણ જ છે એ મતનુ ખડન કરતા પ્રસગ હોવાથી ભગવાન રસ સ્વરૂપ અને રસવાન છે એમ કહ્યુ નૈયાયિકો આ પ્રમાણે માનતા નથી, તેથી એમને ઉત્તર આપતા પ્રથમ એમનો મત ટૂકામા કહે છે)

પૂર્વપક્ષી (નૈયાયિક)—જીવના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં ઈશ્વર ભૂતાવેશ ન્યાયથી પ્રવેશ કરે છે જેમ ભૂતો મનુષ્યના શરીરમા પ્રવેશ કરે છે તેમ જીવના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થતા શરીરમા ઈશ્વર કાર્ય કરવા પ્રવેશ કરે છે એ પ્રમાણે શરીરમા પ્રવેશ કરી, ઈશ્વર કાર્ય કરે છે અને પછી આવેશ તજે છે, પરતુ ઈશ્વરને સ્વાભાવિક શરીર વગેરે નથી ઈશ્વરને જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના વિશેષ ધર્મો પણ નથી, તેથી ઈશ્વરને સ્વાભાવિક શરીર પણ નથી.

સિદ્ધાન્તી—આ મત ઉપેક્ષા કરવા જેવો જ છે, કારણ કે એમ સ્વીકારીએ તો ઈશ્વર

યોગ્ય છે, કારણુ કે ઈશ્વર અકર્તા થઇ જાય છે, કેમકે એના મતમાં અવયવવાળી હોવાથી જેના કાર્યત્વનું અનુમાન થયેલું છે તેવી ક્ષિતિ વગેરે જેમાં પક્ષ છે, કર્તૃપૂર્વકત્વ જેમાં સાધ્ય છે, અને કાર્યત્વ જેમાં લિંગ છે, તેવા અનુમાનથી જગતના કર્તા તરીકે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય છે. વળી, લોકમાં ઉપાદાનના ગોચર અને અપરોક્ષજ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિવાળો જ કર્તા દેખાય છે તેથી અને દ્વયણુકથી આરંભી નગ સાગર પર્યન્ત પક્ષ હોવાથી, એઓના કર્તા તરીકે સિદ્ધ થનાર

અકર્તા થઈ જાય. કર્તાને શરીર અવશ્ય હોવું જોઈએ એમ તમે માનો છો, તેથી જ કાર્ય કરવા ઈશ્વરને ભૂતાવેશન્યાયથી જીવના અદષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની આવશ્યકતા છે એમ તમે માનો છો. કર્તાને શરીર અવશ્ય હોવું જોઈએ. ઈશ્વરને સ્વાભાવિક અથવા અજન્ય શરીર ન હોય અને માત્ર જન્ય શરીર હોય તો એ જગતકર્તા થઈ શકે નહિ. તમે ઈશ્વર જગતના કર્તા છે એમ સિદ્ધ કરવા નીચે પ્રમાણે અનુમાનો કરો છો :

(૧) ક્ષિતિ વગેરે કાર્ય છે, કારણ કે અવયવવાળાં છે.
જે જે અવયવવાળું હોય તે કાર્ય છે; જેમકે ઘટ;
જે જે કાર્ય નથી તે અવયવરહિત છે; જેમકે આકાશ;
તેથી ક્ષિતિ વગેરે કાર્ય છે.

(૨) ક્ષિતિ વિગેરેનો કર્તા એઓની પૂર્વે છે, કારણ કે એ કાર્ય છે.
જે જે કાર્ય છે તેઓની પૂર્વે એઓનો કર્તા છે; જેમકે ઘટ પૂર્વે કુંભાર;
જેઓની પૂર્વે એઓનો કર્તા નથી તે કાર્ય નથી; જેમકે આકાશ;
તેથી ક્ષિતિ વગેરેની પૂર્વે એઓનો કર્તા છે.

(૩) દ્વયણુકથી આરંભી નગ સાગર પર્યંત ક્ષિતિ વગેરેનો કર્તા એઓનાં ઉપાદાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિવાળો છે, કારણ કે એ એઓનો કર્તા છે.
જે જેઓનો કર્તા હોય તે તેઓના ઉપાદાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિમાન છે; જેમકે ઘટકર્તા કુંભાર;
તેથી ક્ષિતિ વગેરેના કર્તા એઓના ઉપાદાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિમાન છે.

દ્વયણુકથી આરંભી નગ સાગર પર્યંત પૃથિવી જલ તેજ અને વાયુ સર્વનો કર્તા એ સર્વના ઉપાદાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિમાન છે, તેથી એ નિત્ય અને સર્વજ્ઞ જ છે, કારણ કે જે નિત્ય અને સર્વજ્ઞ હોય તેને જ આ સર્વના ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિ સંભવે; તેથી જગતકર્તા નિત્ય અને સર્વજ્ઞ ઈશ્વર જ છે.

આ પ્રમાણે ઈશ્વર જગતકર્તા છે એમ સિદ્ધ કરવા મુખ્ય ત્રણુ અનુમાન યોજ્યાં છે: પ્રથમ અનુમાનથી ક્ષિતિ વિગેરે અર્થાત્ જગત કાર્ય છે એમ સિદ્ધ કરો છો. દ્વિતીય અનુમાન મુખ્ય છે અને તેથી જગતનો કર્તા છે એમ સિદ્ધ કરો છો, ત્રીજા અનુમાનથી જગતનો કર્તા કેવા પ્રકારનો છે એ સિદ્ધ કરો છો. આ ત્રણુમાં સર્વથી મુખ્ય અનુમાન બીજું

માન કરતાં ઘટ વગેરેમાં લિંગનું-રૂપસાહચર્ય દેખાય છે, તેથી રૂપવિશિષ્ટ જ કાર્યત્વ વ્યાપ્ય હોવાથી રૂપરહિત વાયુમાં અનિત્યત્વની અસિદ્ધિ છે. એની સિદ્ધિ થાય તો વાયુમાં રૂપની પણ સિદ્ધિ થાય; પરન્તુ એમ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષનો બાધ થાય છે. "-કેવલ સાહચર્ય (અનુમાનમાં) પ્રયોજક નથી, પરન્તુ વ્યાપ્તિ પ્રયોજક છે. એ વ્યાપ્તિ કાર્યત્વ અને અનિત્યત્વની છે, તેથી વાયુમાં પણ એની (અનિત્યત્વની) સિદ્ધિ થાય છે, તેથી ઈશ્વરમાં પણ શરીરત્વની સિદ્ધિ થાય છે." એમ (કહો તો) પ્રકૃતમાં પણ કર્તૃત્વનું પ્રયોજક જ્ઞાનેચ્છાપ્રયત્નવત્ત્વ જ છે, તેથી શરીરિત્વમાં એઓનું સાહચર્ય છે તોપણ પ્રયોજકત્વ નથી; તેથી ઈશ્વરમાં એની સિદ્ધિ થતી નથી, નહિ તો પક્ષમાં દૃષ્ટાંતના સર્વ ધર્મ હોવા જોઈએ.

કર્તા હોય છે તે ઉપાદાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને કૃતિમાન હોય છે. એને શરીર હોય છે, પરંતુ એ કર્તૃત્વનું પ્રયોજક નથી, નહિ તો આપણે ઘટ વગેરે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય છે એવું અનુમાન કરીએ છીએ ત્યાં ઘટ વગેરે કાર્યને રૂપ છે તેથી રૂપવાળાં કાર્ય જ અનિત્ય છે એમ માનવું જોઈએ. રૂપવાળાં જ કાર્ય અનિત્ય છે એમ માનીએ તો વાયુમાં રૂપ નથી તેથી એ અનિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય નહિ. વાયુ કાર્ય છે, પરંતુ એમાં રૂપ નથી, તેથી એ અનિત્ય સિદ્ધ થાય નહિ. કાર્ય સર્વ અનિત્ય છે એમ માનીએ તો વાયુ અનિત્ય સિદ્ધ થાય; પરંતુ ઘટ વગેરે કાર્ય રૂપવાળાં છે, વાયુ પણ કાર્ય છે, તેથી એને પણ રૂપ હોવું જોઈએ, એ પ્રમાણે વાયુમાં રૂપ સિદ્ધ થાય; પરંતુ એમ પણ કહેવાય નહિ; વાયુને રૂપ છે એમ મનાય નહિ, કારણ કે પ્રત્યક્ષનો બાધ થાય છે

સિદ્ધાન્તી—માત્ર સાહચર્યથી સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. માત્ર સાહચર્ય અનુમાનનું પ્રયોજક નથી, પરંતુ વ્યાપ્તિ અનુમાનપ્રયોજક છે. 'જે જે કાર્ય છે તે અનિત્ય છે' એવી જ વ્યાપ્તિ છે. વાયુ પણ કાર્ય છે તેથી એ અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે. ઘટ વગેરે કાર્યમાં રૂપનું માત્ર સાહચર્ય જ છે, અર્થાત્ ઘટમા કાર્યત્વ સાથે રૂપ માત્ર રહેલું છે, તેથી રૂપ અનુમાનનું પ્રયોજક નથી; તેથી અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામાં રૂપની આવશ્યકતા નથી

પૂર્વપક્ષી—એમ કહો તો અહીં પણ ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષજ્ઞાન, ચિકીર્ષા અથવા કરવાની ઇચ્છા, અને કૃતિમત્ત્વ અથવા પ્રયત્નવાળા હોવું એ જ કર્તૃત્વનું પ્રયોજક છે. ક્ષિતિ વગેરેની પૂર્વે એઓનો કર્તા છે, કારણ કે એ કાર્ય છે. એમ જગત્કર્તાની સિદ્ધિ થઈ. પછી દ્વ્યણુકથી આરંભી નગ સાગર પર્યંત ક્ષિતિ વગેરેનો કર્તા એઓના ઉપાદાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષજ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને કૃતિવાળો છે, કારણ કે એ એઓનો કર્તા છે એવું અનુમાન કર્યું છે તે બરાબર છે, કારણ કે કર્તાપણાનું પ્રયોજક ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને કૃતિ જ છે. શરીર પ્રયોજક નથી, પરંતુ એનું માત્ર સાહચર્ય જ છે. જેમ ઘટ વગેરે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય છે એ અનુમાનમાં રૂપનું માત્ર સાહચર્ય જ છે, તેમ આ અનુમાનમાં શરીરનું માત્ર સાહચર્ય જ છે; તેથી ઈશ્વરમાં શરીર સિદ્ધ થતું નથી. ઘટકર્તા કુલાલને શરીર છે તેથી જગત્કર્તાને શરીર હોવું જોઈએ એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઘટકર્તામાં શરીરનું માત્ર સાહચર્ય જ છે. શરીર ઘટકર્તૃત્વનું પ્રયોજક નથી, છતાં 'જગત્કર્તા શરીરવાળા છે, કારણ કે એ કર્તા છે. જે જે કર્તા છે તે શરીરવાળા છે; જેમકે ઘટકર્તા' એવું અનુમાન કરી,

તેથી ઘટના દૃષ્ટાંતથી જલમા અનિત્યત્વ સાધતાં પૃથ્વીત્વ વગેરે પણ સિદ્ધ થાય. વળી, "ચેષ્ટા વિના કેવલ પ્રયત્નથી કુલાલ વગેરેનું ઘટ વગેરે કરવાનું સામર્થ્ય નથી, તેથી ચેષ્ટાશ્રય શરીરને સહકારી થવા દો, પરન્તુ ઈશ્વર કેવલ પ્રયત્નથી સર્વ કરવાને સમર્થ છે તેથી એની અપેક્ષા નથી વળી, શરીર પરિચ્છિન્ન હોય એવો નિયમ હોવાથી, સઘળા દેશમાં રહેલા કાર્ય સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ "—આ ઠીક નથી, કારણ કે જ્ઞાનાદિમત્ત્વ પેઠે શરીરિત્વ પણ અન્વયવ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે જ્યા જ્યા કુલાલ વગેરેમા કર્તૃત્વ (છે) ત્યા શરીરિત્વ (છે) અને જ્યા મુક્ત આત્માઓમા શરીરિત્વ નથી ત્યા કર્તૃત્વ નથી; તેથી ઈશ્વર પણ કર્તા હોવાથી શરીરી છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવુ જોઈએ, કારણ કે લોકમા એમ દેખાય છે નહિ તો વિશેષ ન હોવાથી ઈચ્છા વગેરેની પણ

ઘટકર્તા શરીરી છે તેથી જગત્કર્તાને પણ શરીર હોવુ જોઇએ એમ માનીએ તો દૃષ્ટાંત ઘટ કર્તાના સર્વ ધર્મ પક્ષ જગત્કર્તામા આવે દૃષ્ટાંતના સર્વ ધર્મ પક્ષમા આવે એ ઇષ્ટ નથી, કારણ કે 'જલ અનિત્ય છે, કારણ કે એ કાર્ય છે જે જે કાર્ય છે તે અનિત્ય છે, જેમકે ઘટ' એવુ અનુમાન કરીએ છીએ તેમા ઘટ દૃષ્ટાંત છે અને જલ પક્ષ છે દૃષ્ટાંતના સર્વ ધર્મ પક્ષમા હોય તો ઘટના સર્વ ધર્મ જલમા હોવા જોઈએ ઘટ પાર્થિવ અથવા પૃથ્વીનો બનેલો છે તેથી જલ પણ આ પ્રમાણે પાર્થિવ સિદ્ધ થઈ જાય વળી, કેવલ પ્રયત્નથી ચેષ્ટા વિના કુલાલ ઘટ વગેરે કરવા સમર્થ નથી, તેથી કુલાલમા ચેષ્ટા છે ચેષ્ટા હોવાથી ચેષ્ટાનું આશ્રય શરીર પણ એમા છે પરંતુ એ સહકારી જ છે ઘટ વગેરે કુલાલ ચેષ્ટા વિના કરી શકતો નથી તેથી ચેષ્ટાનો આશ્રય શરીર કુલાલમા ઘટ કરવામા માત્ર સહકારી જ છે, પરંતુ જગત્કર્તા ઈશ્વર માત્ર પ્રયત્નથી સર્વ કાર્ય કરી શકે છે ઈશ્વર પ્રયત્નથી જ જગત કરે છે, એમને ચેષ્ટાની આવશ્યકતા નથી વળી, ઈશ્વરને શરીર હોય તો એ પરિચ્છિન્ન અથવા હદવાળુ જ હોવુ જોઈએ 'ઈશ્વરનુ શરીર પરિચ્છિન્ન છે કારણ કે એ શરીર છે જે જે શરીર છે તે પરિચ્છિન્ન છે જેમકે આપણા શરીર' એ પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી ઈશ્વરને શરીર હોય તો એ પરિચ્છિન્ન અથવા હદવાળુ હોવુ જ જોઈએ હદવાળુ શરીર એકસાથે સર્વ દેશમા કાર્ય કરી શકે નહિ, તેથી ઈશ્વરને શરીર હોય તો સર્વત્ર એકસાથે કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ તેથી ઈશ્વરને શરીર નથી એમ જ માનવુ જોઈએ

સિદ્ધાન્તી—આ પણ ઠીક નથી, કારણ કે જેમ ઈશ્વર જગતના ઉપાદાનના ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળા છે એમ સિદ્ધ કરો છો, તેજ પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી અન્વય અને વ્યતિરેકથી ઈશ્વર શરીરવાળા છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે 'ઈશ્વર શરીરવાળા છે, કારણ કે એ કર્તા છે જે જે કર્તા છે તે શરીરવાળા છે જેમકે ઘટકર્તા કુલાલ. જે જે શરીરરહિત છે તે કર્તા નથી જેમકે મુક્તાત્મા.' એ પ્રમાણે અન્વયવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિથી પણ ઈશ્વરને શરીર છે એમ સિદ્ધ થાય છે લોકમા પણ જે કર્તા હોય તે સર્વ શરીરવાળા છે એવો અનુભવ થાય છે તેથી ઈશ્વરને શરીર છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવુ જોઈએ વ્યાપ્તિના બળથી સિદ્ધ થતુ શરીર સ્વીકારો નહિ, તો ઈશ્વરમા ઇચ્છા પણ સિદ્ધ થાય નહિ, કારણ કે એ પણ વ્યાપ્તિના બળથી જ સિદ્ધ થાય છે

સિદ્ધ થાય નહિ. 'ચેષ્ટા વિના કેવલ પ્રયત્નથી કાર્ય કરવાને ઈશ્વર સમર્થ હોવાથી, ઈશ્વરમાં ચેષ્ટાશ્રય શરીરની સિદ્ધિ થતી નથી' એમ કહો, તો ઈશ્વર ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના પણ કેવલ જ્ઞાનથી જ એમ કરવા સમર્થ હોવાથી એમને ઇચ્છા વગેરે પણ નથી, એમ પણ કહેવું સહેલ છે 'શરીર પરિચ્છિન્ન હોવાથી ઉપર કહેલો' દોષ છે ' એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થતુ શરીર જે વડે અનુપપત્તિનો પરિહાર તેવા પ્રકારનુ જ સિદ્ધ થાય. શરીરના પરિચ્છેદ અને

પૂર્વપક્ષી—ઈશ્વર ચેષ્ટા વિના માત્ર પ્રયત્નથી જ કાર્ય કરવા સમર્થ છે, તેથી જગત રચવામા ઈશ્વરને ચેષ્ટાની આવશ્યકતા નથી. ચેષ્ટાની આવશ્યકતા ન હોવાથી ચેષ્ટાના આશ્રય શરીરની પણ આવશ્યકતા નથી તેથી ઈશ્વરને શરીર નથી એમ માનીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—એમ હોય તો ઈચ્છા અને પ્રયત્ન વિના માત્ર જ્ઞાનથી જ ઈશ્વર જગત રચવા સમર્થ છે તેથી ઈશ્વરને ઈચ્છા અને પ્રયત્નની પણ અપેક્ષા નથી એમ માનો ઈશ્વરને પ્રયત્ન છે તોપણ શરીરની અપેક્ષા નથી એમ તમે માનો છો, ત્યારે ઈશ્વરને જ્ઞાન છે તેથી અન્ય કોઈની અપેક્ષા નથી એમ માનો પરતુ એમ કહી શકાય એમ નથી, તેથી ઈશ્વરને અન્વય વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થતુ શરીર નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ

પૂર્વપક્ષી—ઈશ્વરને શરીર હોય તો એ પરિચ્છિન્ન હોવુ જોઈએ અને પરિચ્છિન્ન શરીરથી સર્વત્ર એકસાથે કાર્ય થઈ શકે નહિ, તેથી પરિચ્છિન્ન શરીરથી જગત રચી શકાય નહિ, તેથી ઈશ્વરને શરીર નથી એમ અમે કહીએ છીએ

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઈશ્વરને શરીર ન હોય તો એ જગત રચી શકે નહિ ઈશ્વરને શરીગ ન હોય તો જગતની અનુપપત્તિ થાય છે, તેથી શરીર માનીએ છીએ ઈશ્વરને શરીર છે એમ ન માનીએ તો જગતની અનુ ૧પત્તિ થાય છે, અર્થાત્ અન્યથાનુપપત્તિથી ઈશ્વરને શરીર છે એમ સિદ્ધ થાય છે અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થતું ઈશ્વરનુ શરીર જેવા શરીરથી અનુપપત્તિ દૂર થાય તેવા પ્રકારનુ જ સિદ્ધ થાય છે પરિચ્છિન્ન શરીરથી અનુ ૧પત્તિ દૂર ન થાય તો જેવા પ્રકારના જેટલા પરિમાણવાળા શરીરથી સર્વત્ર એકસાથે કાર્ય થઈ શકે તેવા પ્રકારનુ અને તેવા પરિમાણવાળુ સિદ્ધ થાય છે, તેથી 'ઈશ્વરનુ શરીર પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય છે, કારણ કે એ શરીર છે જે જે શરીર છે તે તે પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય છે, જેમકે આપણુ શરીર' એવા અનુમાનથી ઈશ્વરનુ શરીર પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ કારણ કે પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય શરીરથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય નહિ એવા પ્રકારની અન્યથાનુપપત્તિથી જગત્કર્તાનુ શરીર અપરિચ્છિન્ન અને નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે તેથી શરીર અપરિચ્છિન્ન અને નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે તેથી શરીર પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય હોવુ જોઈએ એ નિયમનો ભગ થાય છે વસ્તુત ઈશ્વર અશરીરી છે અને જગત્કર્તા છે એમ માનનારના મત પ્રમાણે ઈશ્વરનુ શરીર પરિચ્છિન્ન અને અનિત્ય હોવુ જોઈએ એવી અનુપપત્તિની ઉદ્ભાવના થતી નથી, કારણ કે એમના મત પ્રમાણે શરીરની જ સિદ્ધિ થતી નથી શરીર જ કર્તા હોય અને તેથી ઈશ્વરને શરીર છે એમ માને છે તેમના મત પ્રમાણે પણ ઈશ્વરનુ શરીર અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી અન્યથાનુપપત્તિને લીધે સર્વ અનુપપત્તિ દૂર કરી શકે તેવા શરીરની જ સિદ્ધિ થાય તેથી '**आकाशशरीरं ब्रह्म**'

અનિત્યત્વનો નિયમ પણ અનુપપન્ન છે, કારણ કે પક્ષધર્મતાના બલથી અપરિચ્છિન્ન અને નિત્ય શરીરની જ સિદ્ધિ થાય છે. વસ્તુતઃ પરિચ્છેદ અને અનિત્યત્વ વગેરે અનુપપત્તિની ઉદ્ભાવના શરીરસિદ્ધિથી જ વ્યાહત હોવાથી સંભવતી નથી, નહિતો જ્ઞાન પણ અનિત્ય (હોવું જોઇએ) એ નિયમ પ્રમાણે ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ અનિત્ય થઈ જાય.

'-- —' ઇશ્વરના કર્તૃત્વ વડે શરીર સાધતા ઈશ્વરની અસિદ્ધિ થવાથી આશ્રયાસિદ્ધિ થાય છે, અને ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય તો ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણથી અશરીર જ સિદ્ધ થાય તેથી શરીરિત્વનો બાધ થાય'–એ વિચાર ન કરવાથી રમણીય લાગે છે, કારણ કે અહીં ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણ કયું છે એ તમને પૂછીએ છીએ. કાર્ય જેમાં લિંગ છે તે અનુમાન એમ કહો તો એનાથી માત્ર કર્તા સિદ્ધ થાય, અન્ય નહિ.–'એ સત્ય છે, પરંતુ કર્તા તરીકે પોતે સિદ્ધ થતો કર્તા પોતાના કર્તૃત્વનાં નિર્વાહક લઈને જ સિદ્ધ થાય એમ એમ કહીએ છીએ.'–અહો ! એનાં નિર્વાહક કોણ ?

'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' વગેરે શ્રુતિઓથી સર્વ અનુપપત્તિ દૂર કરનારું શરીર સત્ ચિત્ અને આનન્દાત્મક છે, અને ઈશ્વરથી અભિન્ન છે આ મત પ્રમાણે પણ ઈશ્વરનું શરીર નિત્ય અપરિચ્છિન્ન સિદ્ધ થાય છે, તેથી શરીર અનિત્ય અને પરિચ્છિન્ન હોવું જોઈએ એ નિયમનો ભંગ જ થાય છે જો આ નિયમ સાર્વત્રિક હોય તો જ્ઞાન અનિત્ય છે એ નિયમ પણ સાર્વત્રિક હોવો જોઈએ, તેથી જેમ આપણું જ્ઞાન અનિત્ય છે તેમ ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ અનિત્ય થઈ જાય.

પૂર્વપક્ષી—(નૈયાયિક એકદેશી) 'ઈશ્વર શરીરવાળા છે, કારણ કે એ કર્તા છે. જે જે કર્તા છે તે શરીરવાળા છે, જેમકે કુલાલ' વગેરે રીતે ઈશ્વર કર્તા છે તેથી એમને શરીર છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, પરંતુ આમ અનુમાન કરતાં શરીર સિદ્ધ થાય તો એ શરીરી ઈશ્વર નહિ, પરંતુ શરીર હોવાથી જીવમાન છે, તેથી કોઈ એવા શરીરવાળો જીવ હોવો જોઈએ, તેથી ઈશ્વરનું શરીર સિદ્ધ કરતાં આશ્રય ઈશ્વરની અસિદ્ધિ થાય છે ઈશ્વરની જગત્કર્તા તરીકે સિદ્ધિ થાય છે તો ધર્મી ઈશ્વરનું ગ્રહણ કરાવનાર અનુમાનથી શરીરરહિત જ ઈશ્વર સિદ્ધ થાય છે, તેથી ઈશ્વરના શરીરનો બાધ થાય છે, અર્થાત્ ઈશ્વરને શરીર નથી.

સિદ્ધાન્તી—જ્યાંસુધી વિચાર કરાય નહિ ત્યાંસુધી જ તમારો મત રમણીય લાગે છે પ્રથમ ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણ કયું એમ તમને પૂછીએ છીએ. 'ક્ષિતિ વગેરેની પૂર્વે એઓનો કર્તા હોવો જોઈએ, કારણ કે એ કાર્ય છે. જે જે કાર્ય છે તેની પૂર્વે એનો કર્તા હોય છે, જેમકે ઘટ' વગેરે અનુમાન-ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણ છે આ અનુમાનમાં 'કાર્ય' લિંગ અથવા હેતુ છે આ અનુમાન ધર્મી જગત્કર્તાનું ગ્રહણ કરાવનાર હોવાથી ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણ છે એમ કહો, તો અમે ઉત્તર આપીએ છીએ કે આ અનુમાનથી માત્ર જગત્કર્તા સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ અન્ય કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી.

પૂર્વપક્ષી—સત્ય. એ અનુમાનથી કર્તા જ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ કર્તા સિદ્ધ થાય ત્યારે એના કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરનાર સર્વ ધર્મવાળો જ સિદ્ધ થાય. કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરનાર ધર્મ વિના કર્તા સિદ્ધ થાય જ નહિ.

–'જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન જ.' --એમ કેમ ? –' કારણ કે લોકમાં એ ગુણવાળા કાર્યના કર્તા દેખાય છે, એ ગુણથી રહિત નહિ.' -ત્યારે શરીર પણ એઓની સમાન યોગક્ષેમવાળું હોવાથી જ્ઞાન ઇચ્છા પ્રયત્ન અને શરીરવાળો જ સિદ્ધ થશે, નહિ તો જ્ઞાન વગેરે પણ સિદ્ધ થશે નહિ, કારણ કે લોકમાં એ પણ સમાન જ દેખાય છે એમ જાણ.--' શરીર મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું હોવાથી ચાક્ષુષ કેમ ન થાય ?' --લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી તેથી, એમ કહીએ છીએ. વિગ્રહવાળા ઇંદ્રાદિ દેવનું પણ અપ્રત્યક્ષપણાનું શ્રવણ થાય છે, ત્યારે સર્વ દેવના દેવના અપ્રત્યક્ષપણામાં શી શંકા ? વળી, (ઇશ્વરશરીર પ્રત્યક્ષ વિષય છે) એ સિદ્ધિથી ઉત્તરકાલીન હોવાથી,

સિદ્ધાન્તી—અહો, કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરનાર ધર્મ કયા છે?

પૂર્વપક્ષી—જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન જ.

સિદ્ધાન્તી—જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન એ ત્રણ જ ધર્મો કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરે છે એમ કેમ જાણ્યું ?

પૂર્વપક્ષી—કારણ કે લોકમાં આ ત્રણ ધર્મવાળા પુરુષ જ કાર્ય કરે છે એવો આપણને અનુભવ થાય છે. આ ત્રણ ધર્મથી રહિત હોય તે કાર્ય કરતા નથી એમ પણ આપણને અનુભવ થાય છે; તેથી આ ત્રણ ધર્મ જ કર્તૃત્વના પ્રયોજક છે.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે જે જે કર્તા છે તેમને શરીર છે અને જે જે શરીરરહિત છે તે કર્તા નથી, એવો પણ લોકમાં અનુભવ થાય છે; તેથી શરીર પણ જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નના સમાન જ છે. તેથી જગત્કર્તા જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નવાળો જ સિદ્ધ થતો નથી, પરંતુ જ્ઞાન ઇચ્છા પ્રયત્ન અને શરીરવાળો જ સિદ્ધ થાય છે. જો જગત્કર્તામાં શરીર સિદ્ધ ન થાય તો જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન પણ સિદ્ધ ન થાય

પૂર્વપક્ષી—જગત્કર્તામાં જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ શરીર સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે શરીર હોય તો એ ઉદ્ભૂતરૂપવાળું અને મહત્ હોવું જોઈએ. જે જે પદાર્થ મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળા હોય તે ચાક્ષુષ છે, તેથી ઈશ્વરને શરીર હોય તો એ ચાક્ષુષ હોવું જોઈએ. ઈશ્વરનું શરીર ચાક્ષુષ છે, કારણ કે એ મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું છે. જે જે મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળાં છે તે ચાક્ષુષ છે; જેમકે આપણાં શરીર. આ પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી પણ ઈશ્વરને શરીર હોય તો એ ચાક્ષુષ જ હોવું જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ ઈશ્વરનું શરીર આપણે દેખી શકતા નથી, તેથી ઈશ્વરને શરીર હોય તો આપણે એ કેમ જોઇ શકીએ નહિ ?

સિદ્ધાંતી—આપણે એ જોઈ શકતા નથી, કારણ કે એ લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. ઇંદ્ર વગેરે દેવોને પણ શરીર છે અને છતાં એ અપ્રત્યક્ષ છે એમ આપણે શાસ્ત્રમાંથી જાણીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે ઈશ્વરને શરીર છે છતાં એ આપણે જોઈ શકતા નથી. ઈશ્વરનું શરીર અચાક્ષુષ છે, કારણ કે એ લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. જે જે લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી તે અચાક્ષુષ છે, જેમકે ઇંદ્ર વગેરે દેવોનાં શરીર. જ્યારે ઇંદ્ર વગેરે દેવોનાં શરીર પણ અચાક્ષુષ છે ત્યારે સર્વ દેવના દેવ ઈશ્વરનું શરીર અચાક્ષુષ હોય એમાં શંકા પણ કેવી ! વળી, ઈશ્વરનું શરીર આપણા પ્રત્યક્ષનો વિષય છે એમ સિદ્ધ થાય ત્યાર પછી એ આપણે

અને એ સિદ્ધિના અનવસરથી જ પરાહત જ હોવાથી શકાનો ઉદય જ સંભવતો નથી એમ સક્ષેપ છે આથી 'કાર્યનો શરીર વગેરેવાળો કર્તા પૂર્વે હોવો જોઇએ એ નિયમનો, દરેક તૃણના અગ્રભાગમા ઉત્પન્ન થતાં અંકુર વગેરેમાં જ શરીરી કર્તાનો ઉપલંભ થતો નથી તેથી, નિરાસ થયો ' એનો નિરાસ થયો, કારણ કે ઉપર કહેલી યુક્તિથી ત્યા પણ શરીરી કર્તાની જ સિદ્ધિ થાય છે, તેથી જ્ઞાનથી દુર્બલના માત્ર વ્યામોહન માટે એ મત છે, પરન્તુ સચ્છાસ્ત્રીય નથી, તેથી વિદ્વાનોએ એની ઉપેક્ષા કરવી આ પણ તમારા મતને જ અનુસરી કહેલું છે, અમારે તો સર્વત-પાણિપાદાન્તવાળા અચિન્ત્ય અનન્ત શક્તિવાળા જ ભગવાન દરેક સત્કર્ણમા અને જિહ્વાગ્રમા જાગરૂક ઉપર કહેલાં શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણના વાક્ય અને તત્ત્વસૂત્રરૂપી ભેરીના ઘોષથી ઉદ્‌ઘુષ્ટ થઈ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અનુમાનરૂપી મચ્છરના ગણગણાટની અપેક્ષા નથી, તેથી અવિરત તર્કની હદ થઈ ગઈ.

બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મરૂપ અને બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ છે

" આ હોય. બ્રહ્મના ધર્મ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? પ્રથમ નહિ, કારણ કે એઓને પણ નિત્ય તરીકે જ સ્વીકાર્યા છે. 'એક જ અદ્વિતીય' (છાં. ૬-૨ ૧) 'આ પુરુષ અસગ છે' (બૃ ૪ ૩ ૧૫) એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય.

જોઈ કેમ શકતા નથી એવી શકા સભવે, પરતુ એ આપણા પ્રત્યક્ષનો વિ૨૨ છે એમ જ સિદ્ધ થતું નથી, તો આ શકા પણ કેમ સભવે?

જે જે કાર્ય છે તેની પૂર્વે એનો શરીર વગેરેવાળો કર્તા છે એવી નૈયાયિકોની વ્યાપ્તિનો પૂર્વમીમાસાવાળા આદર કરતા નથી દરેક ઘસના તરખનાના અગ્રભાગ પર જે અકુર ઉત્પન્ન થાય છે તે કાર્ય છે તોપણ એનો ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ શરીરવાળો કર્તા જણાતો નથી, તેથી આ વ્યાપ્તિ યોગ્ય નથી એ પ્રમાણે પૂર્વમીમાસકો આ વ્યાપ્તિનુ ખડન કરે છે, તેમનો પણ આથી નિરાસ થાય છે પૂર્વે જે યુક્તિઓ ઈશ્વરનુ શરીર સિદ્ધ કરવા કહી તેનાથી જ અહી પણ અકુર ઉત્પન્ન કરનાર શરીરી કર્તા સિદ્ધ થાય છે એ લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નહિ હોવાથી આપણે એને જોઈ શકતા નથી, પરતુ શરીરવાળો કર્તા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે યુક્તિથી એમના મતનુ ખડન કર્યું છે બૌદ્ધ વગેરે મતનુ ખંડન કરેલું હોવાથી જ આ નૈયાયિકના મતનો શિષ્ટ મતમા આદર કરતો છે, પરતુ એ શાસ્ત્રીય મત નથી, તેથી વિદ્વાનોએ એની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ આ ખડન પણ યુક્તિથી એના મત પ્રમાણે જ કરેલુ છે વસ્તુત ઈશ્વરને શરીર છે કે નહિ, ઈશ્વરનુ શરીર નિત્ય છે કે અનિત્ય, એ સર્વ અનુમાનનો વિષય નથી, પરતુ શાસ્ત્રથી જ એ સર્વનુ જ્ઞાન થાય છે દરેક સત્કર્ણમા અને જિહ્વાના અગ્રભાગમા જાગરૂક રહેના ઉપર વર્ણવેલાં શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણના વાક્ય અને તત્ત્વસૂત્રરૂપી ભેરીના ઘોષથી ઈશ્વર સર્વત્ર પાણિ અને પાદના અતવાળા અચિન્ત્ય-અનન્ત શક્તિવાળા સિદ્ધ થાય છે તેવા જ અમે માનીએ છીએ અમે ઈશ્વરનુ જે સ્વરૂપ માનીએ છીએ તે આ શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણવાક્ય અને તત્ત્વસૂત્રરૂપી ભેરીના ઘોષથી ઉદ્‌ઘુષ્ટ છે, તેથી અનુમાનરૂપી મચ્છરના ગુંજારની અમારે લેશ પણ અપેક્ષા નથી તેથી હવે એ વાત બહુ થઈ ગઈ

હવે માયાવાદી પૂર્વપક્ષ કરે છે

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મથી ભિન્ન હોઈ શકે નહિ કારણ કે બ્રહ્મધર્મો નિત્ય છે એમ તમે માનો છો નિત્ય બ્રહ્મધર્મ બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તો 'એક જ અદ્વિતીય' 'આ

દ્વિતીય પણ નહિ, કારણ કે ધર્મત્વનો નાશ થાય. તેથી એકવિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની ઉપપત્તિ માટે પ્રપંચ જેવા બ્રહ્મનાં કાર્ય જ ધર્મ છે એમ માનવું જોઇએ. આમ હોવાથી બ્રહ્મ સર્વ કલ્પનારહિત જ સિદ્ધ થશે.''–અહીં કહીએ છીએ : જેમ તેજોરૂપ સૂર્યનો પ્રકાશ પણ સૂર્યરૂપ જ હોઈ એના ધર્મરૂપ છે, (સૂર્ય અને પ્રકાશ) તેજ તરીકે જ મૂલાવિચ્છેદથી પ્રતીયમાન થાય છે, તેથી (પ્રકાશ) અસૂર્યરૂપ નથી, અને એનાથી ભિન્ન અને એના તરીકે પ્રતીયમાન હોવાથી એના ધર્મરૂપ છે, તેથી પ્રતીતિના અનુરોધથી ઉત્પત્તિવિશિષ્ટ છે તોપણ એ વસ્તુ જ એવા પ્રકારની છે, એમ સ્વીકારીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મો પણ અભેદ બોધ કરનાર શ્રુતિના અનુરોધથી બ્રહ્મરૂપ જ છે. 'આની શક્તિ પર' (શ્વે. ૬–૮) ઇત્યાદિમાં ષષ્ઠી વડે ભેદથી પ્રતિપાદન કરેલા હોવાથી બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ છે; તેથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિના બલથી જ એ વસ્તુ જ એવા પ્રકારની છે એમ માનવું, કારણ કે લૌકિક અનુવાદ કરી (થના) નિષેધ પક્ષનો પ્રથમ નિરાસ કરેલો છે. પ્રકાશ

પુરુષ અસંગ છે' વગેરે શ્રુતિઓનો વિરોધ થાય. બ્રહ્મ અને બ્રહ્મના ધર્મો એ સર્વ નિત્ય પદાર્થ હોવાથી કોઈ સમયે 'એક જ અદ્વિતીય' એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન પણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે દ્રવ્ય અને એના ધર્મ અથવા ગુણો સર્વદા ભિન્ન જ છે. બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન હોય તો એ દ્રવ્ય જ ગણાય, ધર્મ ગણાય જ નહિ; એમના ધર્મત્વનો નાશ થાય આ પ્રમાણે બ્રહ્મધર્મ બ્રહ્મથી ભિન્ન અથવા અભિન્ન છે એમ કહી શકાય નહિ; તેથી એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞાની ઉપપત્તિ માટે પ્રપચ જેવા બ્રહ્મનાં કાર્ય જ બ્રહ્મધર્મ છે એમ માનવું જોઇએ, તેથી બ્રહ્મ સર્વકલ્પનારહિત અથવા સર્વધર્મરહિત અર્થાત્ નિર્વિશેષ જ સિદ્ધ થાય છે

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. સૂર્ય તેજોરૂપ છે એનો પ્રકાશ પણ તેજોરૂપ જ અથવા સૂર્યરૂપ જ છે, અને વળી એનો ધર્મ પણ છે મૂળ સૂર્યથી વિચ્છેદ વિના તેજ તરીકે જ પ્રકાશની પ્રતીતિ થાય છે, એ પ્રકાશ સૂર્યરૂપ નથી એમ કહી શકાય નહિ. વળી, સૂર્યથી ભિન્ન અને સૂર્યનો પ્રકાશ એવી એની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી પ્રકાશ સૂર્યનો ધર્મ પણ છે; તેથી પ્રકાશ ઉત્પત્તિવાળો હોવા છતાં એની પ્રતીતિ થાય છે એને અનુસરી, પ્રકાશ સૂર્યરૂપ અને સૂર્યધર્મરૂપ છે એમ માનીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મો પણ બ્રહ્મથી અભિન્ન અથવા બ્રહ્મરૂપ અને બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ છે. બ્રહ્મ અને બ્રહ્મના ધર્મોના અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મરૂપ જ છે વળી, 'આની શક્તિ પર' વગેરે શ્રુતિમાં ષષ્ઠી વિભક્તિથી બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી ભિન્ન કહ્યા છે, તેથી બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ છે; તેથી અભેદનો બોધ કરનારી અને ભેદનો બોધ કરનારી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિને અનુસરી બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન અને ભિન્ન પણ છે. ધર્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ લૌકિક ધર્મોનો અનુવાદ કરે છે અને પછી નિષેધશ્રુતિ એ જ ધર્મોનો નિષેધ કરે છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ માની શકાય નહિ. આ પક્ષનો પ્રથમ જ અમે નિરાસ કરેલો છે, તેથી બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન અને ભિન્ન ઉભય છે એમ માનવું જોઈએ સૂર્ય અને પ્રકાશના દૃષ્ટાંતથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે. પ્રકાશ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલું અન્ય જ તેજ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે 'જે આદિત્યનું તેજ

(ભા. ૧૦-શ્લો. ૨-૫૨, ૫૩) એ વાક્યની એકવાક્યતામાં સર્વધર્મોનું સચ્ચિદાનન્દત્વ સિદ્ધ થાય છે. લીલા પણ એવા પ્રકારની હોવાથી જ નિત્ય માનવી.

<u>લીલાસહ ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય છે.</u>

—'લીલા ગિરિ વન યમુનાપુલિન પશુ પક્ષી મનુષ્ય વગેરેના સંબંધવાળી છે, એઓ અનિત્ય હોવાથી એ નિત્ય કેમ થાય ?'-ખરે ! તારી વાણી સારી છે કે નિત્યતાનું શ્રવણ કરવાની તારી ઇચ્છા પણ દર્શાવે છે. એની નિત્યતાનો પણ પ્રમાણથી જ નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે 'જનના આશ્રય, દેવકીજન્મવાદ, યદુવરપરિષદ, સ્થિર અને ચરના દુઃખના નાશ કરનાર, પોતાના હાથથી અધર્મનો નાશ કરતા શોભીના સ્મિતયુક્ત શ્રીમુખથી વ્રજપુરની વનિતાના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જય પામે છે' (ભા. ૧૦-૯૦ ૪૮) આ વાક્યમાં દ્વારિકા ગોકુલ અને મથુરાના અધિકરણવાળી ભિન્ન કાલની પણ લીલાના કર્તા ભગવાનની ઉત્કર્ષથી સ્થિતિના પોતાના કથન સમયે પણ વર્તમાનપણાનું 'જય પામે છે' એમ વર્તમાન પ્રયોગથી નિરૂપણ કરતાં જ શ્રીશુકદેવે ત્યાં ત્યાં લીલાઓના પણ વર્તમાનપણાનો બોધ કરવા એકકાલીનપણાના વાચક શતૃપ્રત્યયાંત 'નાશ કરતા' 'વૃદ્ધિ કરતા' એમ બે પદ યોજ્યાં, તેથી કથન સમયે અતીત તરીકે પ્રતીત

કરતાં બ્રહ્મના સર્વ ધર્મો સચ્ચિદાનંદરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનની લીલા પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાથી અને માત્ર ભગવાનમાં જ રહેવી હોવાથી નિત્ય જ છે. 'ભગવાનની લીલા નિત્ય છે, કારણ કે એ ભગવાનમાં રહેલી છે, ભગવાનના જ્ઞાનની પેઠે.' એમ અનુમાનથી પણ લીલા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે

પૂર્વપક્ષી—ગિરિ કાનન યમુનાપુલિન પશુ પક્ષી મનુજ વગેરેનો લીલાને સંબંધ છે. ગિરિ વગેરેના સંબંધની લીલાને અપેક્ષા છે. આમ હોવાથી ગિરિ વગેરે અનિત્ય છે ત્યારે લીલા નિત્ય કેમ સંભવે ?

સિદ્ધાન્તી—ધર્મસહિત બ્રહ્મ નિત્ય છે એમ પ્રથમ સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છીએ, તેથી લીલા પણ બ્રહ્મનો ધર્મ હોવાથી નિત્ય જ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે, અને એ નિત્ય સિદ્ધ કરવાની અત્ર આવશ્યકતા ન હતી, પરંતુ તમે શંકા કરી તેથી હવે લીલા પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવું પડશે. તમારી વાણી લીલા નિત્ય સિદ્ધ કરાવે છે તેથી એ વાણી લીલાના નિત્યત્વનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવનારી હોવાથી સારી જ છે. લીલા નિત્ય છે એમ પ્રમાણથી જ નિશ્ચય થાય છે. 'જનના આશ્રય, દેવકીજન્મવાદ, યદુવરપરિષદ, સ્થિર અને ચરના દુઃખના નાશ કરનાર, પોતાના હાથથી અધર્મનો નાશ કરતા, શોભીના સ્મિતયુક્ત શ્રીમુખથી વ્રજપુરની વનિતાના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જય પામે છે' આ વાક્ય શ્રીમદ્ભાગવતમાં છે. આ વાક્ય દ્વારિકા ગોકુલ અને મથુરામાં ભિન્ન ભિન્ન કાલે કરેલી લીલાના કર્તા ભગવાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ શ્રીશુકદેવજી પોતે આ શ્લોક કહે છે ત્યારે પણ છે એમ 'જય પામે છે' એ વર્તમાન કાલવાળા પદથી ઉપદેશ કરેલો છે વળી, આ સર્વ લીલાઓ પણ નિત્ય જ છે એવો બોધ કરવાનો શ્રીશુકદેવજીનો આશય છે. તેથી આ સર્વ લીલાઓ પણ પોતે આ વાક્ય બોલે છે તે સમયે પણ છે એવો બોધ કરવા, સર્વ એક જ કાલની છે એવો બોધ કરનાર શતૃ પ્રત્યય જેઓને અંતે છે તેવાં 'नाशयन्' 'वर्धयन्'

થયેલી પણ લીલાનું એ સમયે વર્તમાનપણું પ્રતીત થાય છે, અને એ (લીલા) નિત્ય હોય તો જ ઘટે, નહિ તો ન (ઘટે). વળી, આ સમયે કર્તાનું જ અસ્તિત્વ ઇષ્ટ હોત અને લીલાનું ન હોત તો એઓનું નિરૂપણ જ ન કરત, અને જ્ઞાપક તરીકે એઓનું નિરૂપણ કરવું હોત તો 'એઓનો કર્તા જય પામે છે' એમ જ કહેત. આમ હોવાથી અન્ય ગતિ હોવા છતાં શત્રંત (પદ)નું જ નિરૂપણ કર્યું તેથી લીલાનું જ વર્તમાનપણું મુખ્ય રીતે ઇષ્ટ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. વિશેષણ હોવાથી મુખ્ય નથી એમ કહેવાય નહિ. 'દંડી હુકમ પછી કહે છે' એમાં

એ બે વર્તમાન કૃદંતનાં પદ યોજ્યાં છે. **अस्यन्** એટલે નાશ કરતા અધર્મનો નાશ કરતા. **वर्धमान्** એટલે વૃદ્ધિ કરતા. શ્રીશુકદેવજી આ વાક્ય યોજે છે તે સમયે પણ ભગવાન પોતાના હાથથી અધર્મનો નાશ કરતા અને વ્રજપુરની વનિતાઓના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જય પામે છે, એવો આ વાક્યનો અર્થ છે; તેથી શ્રીશુકદેવજી જ્યારે આ વાક્ય યોજે છે ત્યારે (૧) ભગવાન જય પામે છે, અથવા ભગવાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, (૨) એ સમયે ભગવાન પોતાના હાથથી અધર્મનો નાશ કરે છે અથવા દાનવોનો સંહાર કરે છે; (૩) એ સમયે ભગવાન વ્રજપુરની વનિતાઓના કામદેવની વૃદ્ધિ પણ કરે છે. આ સર્વ લીલા શ્રીશુકદેવજી આ વાક્ય યોજે છે તે સમયે પણ છે આ સર્વ લીલા ભૂતકાળમાં થઈ ચૂકી એવી સર્વની આ વાક્ય યોજ્યું ત્યારે પ્રતીતિ હતી, તથાપિ એ સમયે સર્વ લીલા વર્તમાન જ હતી એમ આ વાક્યથી જણાય છે. જો ભગવાનની લીલાઓ નિત્ય હોય તો જ આ સંભવે, અન્ય કોઈ રીતે આ સંભવે નહિ. જો આ વાક્ય યોજવામાં એ સમયે એ સર્વ લીલાઓના કર્તા ભગવાન જ હતા, પરંતુ લીલાઓ ન હતી, એવો બોધ કરવાનો શ્રીશુકદેવજીનો આશય હોત તો એ લીલાઓનું આ વાક્યમાં નિરૂપણ ન કરત. 'આ સર્વ લીલાઓના કર્તા ભગવાન જય પામે છે એમ લીલાઓથી ભગવાનને ઓળખાવવા જ લીલાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્રીશુકનો જો એવો જ આશય હોત તો 'આ લીલાઓના કર્તા જય પામે છે' એમ જ કહેત, પરંતુ શતૃપ્રત્યય જેમને અંતે છે તેવાં '**अस्यन्**' '**वर्धयन्**' એ બે વર્તમાન કૃદંતના પદો યોજત નહિ તેથી આ પ્રમાણે '**अस्यन्**' '**वर्धयन्**' એ પદ યોજ્યા વિના પણ ચાલે એમ હતું તથાપિ એ જ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી ભગવાનની લીલા પણ એ સમયે હતી એમ મુખ્યતાથી ઉપદેશ કરવાનો શ્રીશુકનો આશય છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—આ બે પદ વિશેષણ તરીકે યોજેલા છે તેથી એઓનું નિરૂપણ મુખ્ય નથી, તેથી વ્યાસજીનો આશય અહીં લીલાના નિત્યત્વનું પ્રતિપાદન કરવાનો હોત તો એ અર્થનું જ્ઞાન કરાવવા વિશેષણોની યોજના કરત નહિ

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવાય નહિ. વિશેષણથી પણ મુખ્ય અર્થનું પ્રતિપાદન થાય છે. અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞમાં મૈત્રાવરુણ નામનો એક ઋત્વિગ્ છે. આ યજ્ઞમાં '**मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति**' 'મૈત્રાવરુણને દંડ આપે છે' શ્રુતિથી એ એને દંડ આપવાનો છે. '**मत्पर्युणा हस्तानग्नयेऽनुब्रूहि**' એવો આ યજ્ઞમાં પ્રૈષ અથવા હુકમ છે. ત્યારપછી '**दंडी प्रैषानन्वाह**' 'દંડી પ્રૈષ પછી કહે છે' એવું વાક્ય છે. દંડી મૈત્રાવરુણ આ પ્રૈષ અથવા હુકમ પછી આનો

જેમ હુકમ પછી કહેલાનું, અને 'લાલ પાઘડીવાળા ઋત્વિજો પ્રચરે છે' એમાં એઓના પ્રચારનું, પૂર્વસિદ્ધ હોવાથી વિધાન નથી, પરન્તુ દંડીપણુ અને લાલ-પાઘડીવાળાપણુ એ વિશેષણનુ જ અપૂર્વ હોવાથી વિધાન છે, તેમ જ ભગવાનના વર્તમાનપણામા સદેહ ન હોવાથી એમના લીલાકાર્યના જ વર્તમાનપણાનું જ અહી નિરૂપણ છે જોકે 'અથવા વર્તમાનની પેઠે' એ નિયમને લીધે વર્ત-માનના સામીપ્યને જ લીધે અહી પણ એવો પ્રયોગ છે એમ કહી શકાય, તોપણ આગળ કહીશુ તે વાકયથી સદેહ ન રહે તેમ નિત્ય તરીકે જ વર્ણન કરેલુ હોવાથી અહી પણ એઓની એકવાકયતા માટે વર્તમાનના અર્થમાં જ પ્રયોગ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે વળી, એના સામીપ્યમા પણ એવા પ્રયોગનું સાધુપણુ જણાય છે સામીપ્યગુણના યોગથી પ્રયોગ ગૌણ છે, પણ મુખ્ય નથી, અને મુખ્યાર્થના બાધ હોય ત્યારે જ એની કલ્પના યોગ્ય છે. એના અ-બાધનો પ્રકાર આગળ કહીશું.

પછીનુ વાકય કહે છે આ પછીનુ કહેવાનુ વાકય પ્રથમ પણ કહેલુ છે, તેથી એ વાકય કહેવાનો અહી મુખ્ય ઉપદેશ નથી, પરન્તુ 'દંડી કહે છે' એ મુખ્ય ઉપદેશ કરેલો છે એ જ પ્રમાણે વાજપેય યજ્ઞમા 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' 'લાલ પાઘડીવાળા ઋત્વિજો પ્રચરે છે' એવી શ્રુતિ છે ત્યા પ્રચાર અથવા કર્મકરણ પ્રથમ પણ કહેલું છે, તેથી એ ઉપદેશ મુખ્ય નથી પરન્તુ લાલ પાઘડીવાળા' ઉપદેશ જ નવીન હોવાથી મુખ્ય છે આ પ્રમાણે અહી પણ लोहितोष्णीषा વિશેષણથી જ મુખ્ય ઉપદેશ કરેલો છે, તેમ અહી પણ ભગવાન નિત્ય હોવાથી એ સમયે પણ હતા એમા કાંઈ પણ સદેહ જ નથી, તેથી ભગવાન એ સમયે હતા એમ કહેવાનો શ્રીશુકનો આશય નથી, પરન્તુ એ સમયે પણ ભગવાન એ સર્વ લીલા કરતા હતા એમ જ શ્રીશુક અહી નિરૂપણ કરે છે "'वर्तमानवद्वा' 'અથવા વર્તમાન પેઠે' એવો નિયમ હોવાથી શતૃ અને હોય તેવા પ્રત્યય સામીપ્યના અથવા નજીકના ભૂતકાલમા થનારી ક્રિયા માટે પણ યોજાય છે, તેથી અહી પણ શ્રીશુકદેવ આ વાકય યોજે છે તે સમયથી સમીપના સમયમા ભગવાને આ સર્વ લીલાઓ કરેલી હોવાથી આવો પ્રયોગ શ્રીશુકે કર્યો છે' એમ કહી શકાય તોપણ અમે લીલાનુ નિત્યત્વ સિદ્ધ કરનાર શ્રુતિ અને પુરાણ વાકયો આગળ કહીશુ. એ અપ પણ સશય ન રહે તે પ્રમાણે લીલાના નિત્યત્વનુ નિરૂપણ કરે છે, તેથી અહી પણ એ સર્વ વાકયોની એકવાકયતા કરવા 'अरमयन्' 'वर्धयन्' પદો શ્રીશુકે વર્તમાનકાલ માટે જ યોજેલા છે સમીપના ભૂતકાલ માટે યોજ્યાં નથી, એવો નિશ્ચય થાય છે વળી, આ 'वर्तमानवद्वा' સૂત્રથી વર્તમાનભાવની સમીપના કાલ માટે વર્તમાન કાલનો પ્રયોગ યોગ્ય છે એમ કહેલુ છે સામીપ્યના ગુણને લીધે જે પ્રયોગ કરવામા આવે તે પ્રયોગ મુખ્ય નહિ, પરન્તુ ગૌણ જ છે મુખ્યનો જ્યારે અસભવ હોય અથવા પ્રયોગ મુખ્ય માનવાથી અર્થ સભવતો ન હોય ત્યા જ ગૌણ પ્રયોગ માની શકાય મુખ્ય અર્થનો બાધ થતો હોય ત્યા જ ગૌણ પ્રયોગની કલ્પના કરી શકાય, પરન્તુ અહી પ્રયોગને મુખ્ય ગણવાથી અર્થનો બાધ થતો નથી અહી શતૃ-પ્રત્યય જેઓને લાગે છે તેવા પદોના મુખ્ય અર્થનો કેવી રીતે બાધ નથી એ આગળ કહીશુ

ભગવાનનાં નામ કર્મ અને સ્વરૂપ નિત્ય છે. નામ ઔપચારિક નથી, પણ સાર્થક છે.

વળી, દશમ સ્કંધમાં જ નામકરણના પ્રસ્તાવમાં 'ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ તારા સુતનાં બહુ નામ અને રૂપ છે. હું એ જાણું છું, લોકો જાણતા નથી' (ભા. ૧૦-૮-૧૫) એમ સર્વજ્ઞ ગર્ગાચાર્યે નિરૂપણ કરેલું છે. અહીં ' છે ' એ પદથી બહુ નામ અને રૂપના વર્તમાનપણાનો બોધ થાય છે. એમાં પણ ઔદાર્ય વગેરે ગુણો અને કાલીયદમન વગેરે કર્મોને અનુરૂપ એઓના એવા પ્રકારનો બોધ છે. અનુરૂપ એટલે એ સમયને યોગ્ય આકાર ક્રિયા વગેરેવાળું, જેમ કે ગોવર્દ્ધનોદ્ધરણ કર્મમાં ઊભા હોવું, ઊંચા બાહુવાળા હોવું, એના ધારણની ક્રિયાવાળા હોવું, સર્વ ગોકુલજનોના આપ્યાયક હોવું, વગેરે. તેથી જો એઓનાં પ્રયોજક સ્વરૂપ ક્રિયા વગેરે વર્તમાન હોય તો જ આવાં નામો વર્તમાન હોય, નહિતો કોઇ સમયે એ ક્રિયાની નિવૃત્તિ હોય તો એનાથી પ્રયુક્ત એ નામ 'પાચક' 'પાઠક' પેઠે ન હોય.—"જેમ લોકમાં પાકને અનુકૂલ ક્રિયાથી રહિત દશામાં પણ ' પાચકને બોલાવ ' એમ કોઈ સમયે ક્રિયાવાળા હોવાથી એવા ન હોય ત્યારે પણ એવો પ્રયોગ ઉપચારથી થાય છે, તેમ અહીં પણ કોઈ સમયે ગુણ અને કર્મના યોગથી પ્રવૃત્ત નામનો પ્રયોગ ગુણ અને કર્મથી રહિત દશામાં પણ સં-

---

વળી, શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધમાં જ નામકરણના પ્રસ્તાવમાં સર્વજ્ઞ ગર્ગાચાર્ય નીચે પ્રમાણે કહે છે. 'ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ તારા સુતનાં બહુ નામ છે. હું એ જાણું છું, લોકો જાણતા નથી.' અહીં પણ ભગવાનનાં બહુ નામો અને રૂપો 'છે' એમ ગર્ગાચાર્ય કહે છે તે સમયે પણ એ સર્વ વર્તમાન છે એમ કહેલું છે. આ સર્વ નામ અને રૂપ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ છે ઔદાર્ય વગેરે ભગવાનના ગુણ અને કાલીયદમન વગેરે કર્મને અનુરૂપ બહુ નામ અને રૂપ ગર્ગાચાર્ય કહે છે તે સમયે પણ વર્તમાન છે એવો બોધ કરેલો છે. અનુરૂપ એટલે એ સમયને યોગ્ય આકાર ક્રિયા અને ગુણવાળું; જેમકે ભગવાને ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ કર્યું તે સમયે ભગવાન ઊભા હતા, એમનો હસ્ત ઊંચો કરેલો હતો, ભગવાન ગોવર્ધનને ધારણ કરવાની ક્રિયા કરતા હતા, અને સકલ ગોકુલના લોકોનું રક્ષણ કરતા હતા, એ પરથી ભગવાનનું ' ગોવર્ધનધારી ' નામ છે. તેથી જો સર્વ નામોનાં પ્રયોજક ભગવાનનાં રૂપ અને ક્રિયા એ સમયે વર્તમાન અથવા નિત્ય હોય તો જ આ સર્વ નામો પણ નિત્ય હોઈ શકે. જો ક્રિયા વગેરે નિત્ય ન હોય તો જે સમયે એ ક્રિયા ન હોય તે સમયે એ ક્રિયાથી યોજાયેલું નામ પણ 'પાચક' 'પાઠક' વગેરેની પેઠે ન હોય. તેથી આ સર્વ ક્રિયા અથવા લીલા નિત્ય છે એમ માનવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—લોકમાં 'પાચક' 'પાઠક' વગેરે નામ ક્રિયાથી પડે છે, પરંતુ એ ક્રિયા જ્યારે થતી ન હોય ત્યારે પણ પૂર્વે ક્રિયાથી પડેલું નામ યોજાય છે. પચન ક્રિયા કરતો ન હોય ત્યારે પણ 'પાચકને બોલાવો' વાક્ય યોજાય છે. પ્રથમ પચન-ક્રિયા એણે કરેલી છે તેથી આ સમયે એ પચન-ક્રિયા કરતો નથી તોપણ ઉપચારથી એને 'પાચક' કહે છે, તે જ પ્રમાણે ભગવાનની ક્રિયા પણ નિત્ય ન હોય તોપણ નામ નિત્ય સંભવે છે. કોઈ સમયે ક્રિયા અને ગુણને લીધે નામ પડે તે નામ ગુણ અને ક્રિયા ન હોય ત્યારે પણ ઉપચારથી યોજાય,

આવે છે, તેથી 'છે' પદ ઉપપન્ન થાય છે; તેથી લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થતું નથી." —એમ નહિ, કારણ કે ઔપચારિક પ્રયોગ નામ નથી, નામ મુખ્ય વૃત્તિથી જ બોધ કરે છે. લોકમાં 'નરસિંહ' વગેરે નામો 'ડિત્થ' 'કપિત્થ' વગેરે નામ પેઠે રૂઢિથી જ એનાં વાચક છે, ઉપચારથી નથી, કારણ કે કેવલ અશૂર નરમાં પણ એવો પ્રયોગ થાય છે; તેથી લૌકિક પુરુષમાં યોજેલાં 'શ્રીકૃષ્ણ' ઇત્યાદિ નામો ભગવાનનાં નામ નથી. એ (ભગવાનનાં નામ) સદાનંદરૂપ વગેરે અર્થનાં વાચક હોવાથી, અને લૌકિક પુરુષમાં એનો અભાવ હોવાથી, એ એના જેવો શબ્દ-વિશેષ જ છે, એમ માનવું. ભગવાનનાં નામ તો અખંડ શબ્દબ્રહ્મરૂપ છે. જેમ ભગવાનના સ્વરૂપમાં ગ્રાહકના દોષથી શરીરનું ભાન થાય છે તેમ નામમાં પણ લૌકિક શબ્દનું ભાન એના દોષથી જ છે, એ વગેરે પિતાજીએ શ્રીમદ્‌ભાગવત-વિવરણમાં કહેલું છે, તેથી સ્વરૂપ પેઠે સર્વ નામ પણ નિત્ય માનવાં.-'ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ' એમ કહેવાથી ગુણ અને કર્મ કર્યા પછી થયેલાં નામ બ્રહ્મ

તેથી ગર્ગાચાર્ય 'બહુ નામો છે' એમ કહે તે પણ સંભવે છે, તેથી આ વાક્યથી લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો. જે ઉપચારથી પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે નામ નથી. 'પાચક' 'પાઠક' એ કોઈ નામ નથી. નામ ઉપચારથી બોધ કરતું નથી, પરંતુ મુખ્ય વૃત્તિથી જ બોધ કરે છે. લોકમાં 'નરસિંહ' વગેરે નામો ઉપચારથી તે તે પુરુષનો બોધ કરતાં નથી, પરંતુ 'ડિત્થ' 'કપિત્થ' વગેરે નામની પેઠે રૂઢિથી જ તે તે પુરુષનો બોધ કરે છે. જો 'નરસિંહ' નામ ઉપચારથી જ એ નામવાળા પુરુષનો બોધ કરતું હોય, તો એ પુરુષમાં 'નરસિંહ'નું સાદૃશ્ય હોવું જોઈએ, પરંતુ સાદૃશ્ય પણ હોતું નથી. મોટા નખ વગેરે 'નરસિંહ' જેવો જેનો આકાર ન હોય અને જે શૂર પણ ન હોય તેવા પુરુષનું પણ લોકમાં 'નરસિંહ' નામ હોય છે, તેથી લોકમાં 'ડિત્થ' 'કપિત્થ' વગેરે નામો કલ્પિત જ હોય છે; તેથી જ લોકમાં 'શ્રીકૃષ્ણ' વગેરે નામ પણ હોય છે, પરંતુ એ ભગવાનનાં નામ નથી. ભગવાનનાં નામનો અર્થ સદાનંદરૂપ છે. લૌકિક પુરુષો સદાનંદરૂપ નથી તેથી લોકમાં 'શ્રીકૃષ્ણ' વગેરે નામ હોય છે તે ભગવાનનાં નામ નથી, કારણ કે એ લૌકિક 'શ્રીકૃષ્ણ' વગેરે નામનો અર્થ પણ સદાનંદરૂપ નથી. અલૌકિક ભગવાનના 'શ્રીકૃષ્ણ' જેવો માત્ર એ લૌકિક 'શ્રીકૃષ્ણ' અમુક શબ્દ જ છે એમ માનવું જોઈએ, પરંતુ ભગવાનનાં નામ સ્વરૂપથી અખંડ શબ્દબ્રહ્મ છે. જેમ ભગવાનના સ્વરૂપમાં માનુષી તનુનું ભાન ગ્રાહકના દોષથી થાય છે, અર્થાત્ જેમ લોકો પોતાના દોષથી ભગવાનના સત્ય સ્વરૂપને જાણતા નથી, પરંતુ એને લૌકિક શરીર જ માને છે, તેમ ગ્રાહકના દોષથી જ ભગવાનનાં નામ પણ લૌકિક શબ્દ જ હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. આ સર્વનું શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીમદ્‌ભાગવતવિવરણમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલું છે; તેથી જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય માનીએ છીએ તે જ પ્રમાણે ભગવાનનાં સર્વ નામ પણ નિત્ય જ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—ભગવાનનાં નામનો કદાપિ ધ્વંસ થતો નહિ હોય, પરંતુ એઓની ઉત્પત્તિ છે. ભગવાનના નામ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ છે એમ કહેલું છે, તેથી ગુણ અને કર્મ ભગવાન

કેમ હોઈ શકે ? કારણ કે નિત્યત્વ ત્રણે કાલમાં બાધનો વિષય નથી. '–એમ નહિ. સ્વરૂપ પેઠે કર્મનો પણ પ્રાદુર્ભાવ હોવાથી એને અનુરૂપ નામનો પણ પ્રાદુર્ભાવ જ છે, પરન્તુ ઉત્પત્તિ નથી, નહિનો પોતાના યજ્ઞના નાશથી કોપેલા ઇદ્રિ કરેલા વીજળી સહિત વરસાદની ધારાથી પીડિત પોતાના વ્રજજનના રક્ષણ માટે વામ કરકમલના નખના અગ્ર પર શિખરિવર ગોવર્દ્ધન પર્વત મૂકનાર પોતાના પ્રાણથી પણ ઘણા વહાલા શ્રીગોકુલનાથમાં નાશ પામેલા સર્વ ગર્વવાળા શક્ર અને સુરભિ વગેરેએ કરેલા મહાભિષેક સમયે અનુભૂત ભવિષ્યમાં થનાર 'ગોવિંદ' નામ, પૂતાનાના અસુરરૂપી પયના પાન પછી બીજન્યાસ કરતી વ્રજની ઉત્તમ વધૂઓ, 'રમતાં ગોવિંદ રક્ષણ કરો ' (ભા. ૧૦–૬–૨૫) એમ, અને ગુણગાનમાં ' ગોવિંદની વેણુ પ્રમાણે મત્તમયૂરનું નૃત્ય થતું ' (ભા. ૧૦–૧૮–૧૦) એમ કેમ કહે ? તેથી જે કર્મવિશિષ્ટ જે રૂપનું નામ છે તે કર્મવિશિષ્ટ તે રૂપ નિત્ય જ છે, પણ લોકમાં જુદા જુદા ભક્તો જુદા જુદા રસનો અનુભવ કરે તે માટે કોઈક અંશનો ક્રમથી આવિર્ભાવ થાય છે અને કોઈક તિરોહિત રહે છે, એમ જ માનવું. તેથી ભગવાન

કરે ત્યારે નામો ઉત્પન્ન થાય છે. ગુણ અને કર્મ કર્યા પછી એમને અનુરૂપ નામો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ઉત્પત્તિવાળા નામો બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે એમ કેમ કહેવાય ? નિત્ય હોય તેનો ત્રણે કાલમાં બાધ થાય નહિ. ગુણ અને કર્મ કર્યા તે પહેલાં ભગવાનનાં નામો ન હતાં, તેથી ભૂતકાલમાં અમુક સમયે એઓનો બાધ હતો, તેથી ભગવાનનાં નામો નિત્ય છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—ભગવાનના સ્વરૂપનો પણ અમુક સમયે જ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય છે, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છાનુસાર એનો અમુક સમયે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તે જ પ્રમાણે ભગવાનના કર્મ પણ નિત્ય છે, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છાનુસાર અમુક સમયે એઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. કર્મ નિત્ય હોવાથી કર્મને અનુરૂપ નામ પણ નિત્ય જ છે, અને એઓનો પણ પ્રાદુર્ભાવ જ થાય છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ થતી નથી. જો નામની ઉત્પત્તિ થતી હોત, જો ભગવાન કર્મ કરે ત્યારપછી એ કર્મને અનુરૂપ ભગવાનનું નામ ઉત્પન્ન થતું હોત, તો ભગવાન શ્રીગોકુલનાથે ઇંદ્રના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો અને એનાથી ઇંદ્રને ઘણો કોપ થયો ત્યારે એણે વિદ્યુત્ સહિત મેઘની અતિશય વૃષ્ટિ કરી તે સમયે પોતાના વ્રજજનોનું રક્ષણ કરવા ભગવાને સ્વકીય વામ કરકમલના નખાગ્ર પર શિખરિવર ગોવર્દ્ધન પર્વત ધારણ કર્યો અને ઇંદ્રનો સર્વ ગર્વ દૂર કર્યો. તેથી ઇંદ્ર સુરભિ વગેરેએ એમનો મહાભિષેક કર્યો ત્યારે ભગવાનનું ' ગોવિંદ ' નામ ઉત્પન્ન થવું જોઈએ, એ સમય પૂર્વે ભગવાનનું ' ગોવિંદ ' નામ સંભવે નહિ, પરંતુ ભગવાને પૂતનાના અસુરરૂપી પયનું પાન કર્યું ત્યારપછી વ્રજની ઉત્તમ વધૂઓ પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય ભગવાનનું ગુણગાન કરતાં ' ગોવિંદની વેણુ પ્રમાણે મત્તમયૂરનું નૃત્ય થતું ' એમ કહે છે અને ભગવાનનાં બીજન્યાસ કરતાં ' રમતાં ગોવિંદ રક્ષા કરો ' એમ કહે છે, એ સંભવે નહિ. તેથી ઇંદ્ર વગેરેએ મહાભિષેક કર્યો તે પહેલા પણ ભગવાનનું ' ગોવિંદ ' નામ હતું જ, તેથી ભગવાનનાં નામની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પરંતુ પ્રાદુર્ભાવ જ થાય છે; તેથી રૂપ કર્મ નામ સર્વ નિત્ય છે. જે કર્મવાળા જે રૂપનું નામ છે તે કર્મવાળું તે રૂપ પણ નિત્ય છે; પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન

ગોવર્દ્ધનને ધારણ કરી સદા રહે છે તેથી ગોવર્દ્ધનોદ્ધરણધીર છે, એટલે ક્રિયા અને નામ સહિત ગોવર્દ્ધનોદ્ધરણરૂપ સદા રહે છે, તેથી જ હાલ પણ કવચિત્ ભક્તોને એવો અનુભવ થાય છે તેવી પ્રતિમાનું ભજન અને એવું સ્મરણ થાય છે, નહિતો એવા પ્રકારના ન હોય તેની એવી ભાવનાથી 'જે એક પ્રકારના આત્માને' એ વાક્ય પ્રમાણે અપરાધ થાય, પરંતુ પ્રસાદનું કારણ ભજન થાય નહિ. એવા ભજનથી પ્રસાદનો અનુભવ થાય છે. આમ હોવાથી રૂપમાં નામ આવશ્યક હોવાથી એ કર્મને અનુરૂપ નામ પણ નિત્ય જ છે, તેથી ઉપચારશંકાની ગંધનો લેશ પણ નથી. વળી, નામની પેઠે રૂપ પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ કહેલુ હોવાથી એમાં જેમ ઔપચારિક સત્વની શંકા નથી તેમ નામમા પણ જાણ ગુણ અને કર્મના પણ નિત્યત્વનું પ્રતિપાદન કરવા જ 'ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ' એમ યોજ્યું છે એમ જણાય છે, નહિતો 'દ્વિજાતિનો સંસ્કાર કરો' (ભા. ૧૦–૮–૧૦) એમ પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી, માત્ર નામકરણ નામનો સંસ્કાર જ કરવાનો હોવાથી,

---

ભક્તોને ભિન્ન ભિન્ન રસનો અનુભવ કરાવવા કોઈ રૂપનો ક્રમથી ભગવાન આવિર્ભાવ કરે છે અને કોઈ રૂપનુ આચ્છાદન અથવા તિરોભાવ કરે છે એમ માનવું ભગવાન ગોવર્ધન પર્વત ધારણ કરી સદા રહે છે તેથી 'ગોવર્ધનોદ્ધરણધીર' એવુ ભગવાનનું નામ છે ભગવાન સદા વામકરકમળના નખાગ્ર પર ગોવર્ધન ધારણ કરે છે એ ભગવાનનુ રૂપ નિત્ય છે, ધારણ ક્રિયા પણ નિત્ય છે અને 'ગોવર્ધનધારી' નામ પણ નિત્ય છે ભગવાનનું આ રૂપ નિત્ય છે તેથી જ આધુનિક સમયમા પણ કોઈ કોઈ સમયે ભક્તોને આ રૂપના દર્શન થય છે ભગવાનની એવા રૂપની પ્રતિમા કરી ભક્તો ભજન પણ કરે છે અને ભગવાનના એ રૂપનું સ્મરણ પણ કરે છે, તેથી ભગવાનનું એ રૂપ આ સમયે પણ છે ભગવાનનું એ રૂપ આ સમયે ન હોય તો એ સ્વરૂપની ભાવના કરી એનું ભજન અને સ્મરણ કરવાથી અપરાધ થાય, પરંતુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરનાર ભગવદ્ભજન થાય નહિ, કારણ કે 'જે એક પ્રકારના આત્માને અન્ય પ્રકારનો માને છે' વગેરે શ્રુતિ ન હોય તેવા સ્વરૂપની ભાવના કરવાથી અપરાધ થાય છે એમ સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરે છે, પરંતુ એ સ્વરૂપનુ ભજન અને સ્મરણ કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે એવો આપણને અનુભવ થાય છે, તેથી એ રૂપ નિત્ય છે એમ અવશ્ય માનવુ જોઈએ દરેક રૂપનુ નામ પણ અવશ્ય જોઈએ, કારણ કે શબ્દ અને અર્થનો સબંધ નિત્ય છે, તેથી જ્યારે જ્યારે રૂપ હોય ત્યારે એનુ નામ પણ અવશ્ય હોવુ જોઈએ. તેથી એ રૂપના કર્મને અનુરૂપ નામ પણ નિત્ય જ છે, તેથી ભગવાનનુ નામ માત્ર ઉપચારથી જ યોજાય છે એવી શંકાની લેશ પણ ગંધ સભવતી નથી વળી, જેમ નામને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ કહેલા છે તેમ રૂપને પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ ગર્ગાચાર્યે કહેલાં છે, તેથી જેમ રૂપમા ઔપચારિકપણાની શંકા થતી નથી તેમ નામમા પણ એવી શંકા કરવી ઉચિત નથી ભગવાનના નામ અને રૂપ નિત્ય છે ભગવાનના ગુણ અને કર્મ પણ નિત્ય છે એવો ઉપદેશ કરવા જ નામ અને રૂપને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ કહેલા છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, કારણ કે નામ અને રૂપને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ કહેવામા ગર્ગાચાર્યનો એવો આશય ન હોત તો ન કહેત માત્ર 'દ્વિજાતિનો સંસ્કાર કરો' એવી પ્રાર્થના ગર્ગાચાર્યને

નામ અને રૂપના અને એમાં પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ એઓના વર્તમાનપણાનું પ્રયોજન ન હોવાથી નિરૂપણ ન કરત. આમ હોવાથી એનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી જ 'મારાં કહેલાં નામ પણ મેં કરેલાં નથી, પરન્તુ પૂર્વસિદ્ધ જ છે, હું માત્ર અનુવાદ કરું છું' એમ દર્શાવે છે. 'તારા સુતનાં બહુ નામ અને રૂપ છે' (ભા. ૧૦-૮-૧૫) એમ સાથે જ કહેલું હોવાથી નન્દસુતપણું પણ અનાદિ છે એમ દર્શાવાય છે, તેથી નન્દનું પણ હવે 'હમણાં મારો પુત્ર અવતર્યો' એ જ્ઞાન પણ અનાદિ છે એમ જાણવું. ગર્ગનો પણ નામકરણ-લીલામાં સમાવેશ હોવાથી, એમનાં આગમન અને વચન પણ નિત્ય હોવાથી અનાદિ જ છે. પૂર્વસિદ્ધ જ લીલા ભગવદિચ્છાથી ક્રમે ક્રમે આવિર્ભાવ પામે છે એમ પ્રથમ જ કહેલું હોવાથી સર્વ યોગ્ય છે. શ્રુતિ પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ પ્રત્યેક નિત્ય છે એવા અભિપ્રાયથી, 'એ ચાલે છે, એ ચાલતું નથી. એ દૂર છે, એ સમીપ છે' (ઈ. ૧-૫) ઇત્યાદિ કહે છે, નહિ તો એકના જ એક જ કાલે ક્રિયાવત્ત્વ અને ક્રિયારહિતત્વ (એ) વિરુદ્ધ (ધર્મનો) કેમ બોધ કરે? તેથી જે રૂપથી ચાલે છે તે રૂપ અને એનું ચાલવું નિત્ય હોવાથી બ્રહ્મ એવા પ્રકારનું છે, અને જે રૂપ સ્થિર છે તે રૂપ અને એનું સ્થૈર્ય નિત્ય હોવાથી બ્રહ્મ નથી

કરી હતી તેથી ગર્ગાચાર્ય માત્ર નામકરણ સંસ્કાર જ કરત, પરંતુ નામ અને રૂપ નિત્ય છે અને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ છે એમ કહેત નહિ, કારણ કે એનું કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હતું. આમ હોવા છતા એ નામ અને રૂપ નિત્ય છે અને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ છે એમ કહે છે, તેથી ગર્ગાચાર્ય એમ જ કહે છે કે તમારા સુતનાં જે નામો હું કહું છું તે મારાં કરેલાં નથી, પરંતુ પૂર્વના સમયના અથવા નિત્ય છે. હું તારા સુતનાં નામ કરતો નથી, પરંતુ એનાં નિત્ય નામનો માત્ર અનુવાદ કરું છું. 'તારા સુતનાં બહુ નામ અને રૂપ છે' એમ ગર્ગાચાર્ય કહે છે, તેથી 'નન્દસુત' એ ભગવાનનું નામ પણ અનાદિ છે. આ નામ અનાદિ હોવાથી 'મને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો' એવું નન્દજીનું જ્ઞાન પણ અનાદિ છે એમ જાણવું. ગર્ગાચાર્યનો પણ નામકરણલીલામાં સમાવેશ થાય છે, તેથી ગર્ગાચાર્યનું નંદજીને દ્વાર આગમન અને એમના વચન પણ નિત્ય છે; તેથી ગર્ગાચાર્ય પણ નિત્ય છે. ભગવાનની લીલા પૂર્વથી સિદ્ધ અથવા નિત્ય છે અને એનો માત્ર ક્રમથી આવિર્ભાવ થાય છે એમ અમે પ્રથમ કહ્યું, એ લક્ષમાં રાખવાથી આ સર્વ યોગ્ય જ છે. 'એ ચાલે છે, એ ચાલતું નથી. એ દૂર છે, એ સમીપ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિનો પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ નામ અને રૂપ નિત્ય છે એવો જ આશય છે. શ્રુતિનો આવો અભિપ્રાય ન હોત તો એક જ બ્રહ્મ એક જ કાલે ક્રિયાવાળું અને ક્રિયારહિત છે એમ ન કહેત; તેથી જે રૂપથી બ્રહ્મ ચાલે છે તે રૂપ નિત્ય છે અને ચાલવાની ક્રિયા પણ નિત્ય છે. વળી, જે રૂપ સ્થિર છે તે રૂપ નિત્ય છે અને એનું સ્થૈર્ય પણ નિત્ય છે, તેથી બ્રહ્મ ચાલે છે અને ચાલતું નથી એમ ઉભય સંભવે છે; તેથી બ્રહ્મના ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ રૂપ અને નામ છે એવો બોધ કરવાનો આ શ્રુતિનો પણ અભિપ્રાય છે. બ્રહ્મનું જે રૂપ ચાલે છે અને જે સ્થિર છે તે ભિન્ન છે એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે 'એ ચાલે છે, એ

પણ ચાલતું ક્રિયાસહિત અને ક્રિયારહિત સ્વરૂપના ભેદની શંકા કરવી નહિ, કારણ કે એના પરિહાર માટે જ પૂર્વના 'એ' શબ્દનો સર્વત્ર સંબંધ સભવે છે તોપણ પુન પુન બ્રહ્મવાચક 'એ' શબ્દની આવૃત્તિ કરે છે, તેથી અનેક નિત્યરૂપવાળુ, અનેક નિત્યક્રિયાવાળુ અને અનેક નિત્યનામવાળુ બ્રહ્મ છે એમ ફલિત થાય છે.

લીલાના નિત્યપણા સબંધી પ્રમાણો

ઋગ્વેદમા પણ ता वा वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयास । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्ण परम पदमवभाति भूरि । મત્ર છે ता એ, वा તમારા બેના, કૃષ્ણ અને રામના, અથવા ગોપી અને માધવના, वास्तूनि રહેઠાણ, गमध्यै પ્રાપ્ત કરવાને, उश्मसि ઇચ્છીએ છીએ એ કયા એ આકાક્ષાને લીધે ગૃઢ અભિસધિનુ ઉદ્ઘાટન કરે છે यत्र જ્યા ગોકુલમા, भूरिशृङ्गा મોટા શૃગવાળી, गाव ગાયો, વસે છે એ શેષ છે અથવા અરણ્યના અને ગામના પશુઓના ઉપલક્ષણ માટે भूरिशृङ्गा મોટા શૃગવાળા રુરુ વગેરે મૃગો અને ગાયો એવો અર્થ છે. अयास शुभ अत्राह अत्र સ્થાનમા ભૂમિપર, तत् લોકવેદપ્રસિદ્ધ, उरुगायस्य બહુ કીર્તિવાળા ભગવાનનુ वृष्ण ગોપીના કામના વર્ષાવનાર, કામને વર્ષાવે તે વૃષા, એવા પ્રકારના એનુ तत् (તે) ગોકુલ, परम पदम् સ્થાન વૈકુંઠ, તેનાથી પણ અધિક પરમ પદ પ્રકૃતિ કાલ વગેરેથી પણ અતીત હોવાથી, વૈકુઠની અપેક્ષાથી પણ અતિ પ્રિય હોવાથી પરમ, એવુ પદ अवभाति પ્રકાશે છે भूरि ઘણુ જ. તેથી

ચાલતુ નથી એમ શ્રુતિમા વારવાર બ્રહ્મવાચક 'એ' શબ્દ યોજ્યો છે પ્રથમ 'એ' શબ્દ યોજયો તે 'ચાલે છે' અને ચાલતુ નથી ઉભય સાથે સબધ ધરાવી શકે, પરતુ 'ચાલે છે' અને ચાલતુ નથી વિરુદ્ધ ધર્મ હોવાથી એ ધર્મવાળા સ્વરૂપનો ભેદ હશે એવી શકા દૂર કરવા જ શ્રુતિ 'એ શબ્દ પુન યોજે છે તેથી બ્રહ્મને અનેક નિત્ય રૂપ છે, અનેક નિત્ય ક્રિયા છે અને અનેક નિત્ય નામ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું, હવે ભગવાનની લીલાના સર્વ પદાર્થ પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રથમ 'ता वा वास्तूनि' વગેરે ઋગ્વેદનો મત્ર યોજીએ છીએ આ મત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે 'તમારા બેના, કૃષ્ણ અને બલરામના, અથવા કૃષ્ણ અને ગોપીઓના એ પ્રસિદ્ધ ધામ પ્રાપ્ત કરવાને અમે ઇચ્છીએ છીએ' આ ધામ અથવા ગોકુલ કેવુ છે એ આગળ વર્ણવેલુ છે 'આ ધામમા મોટા શૃગવાળી સારી ગાયો વસે છે અથવા મોટા શૃગવાળા સારા અરણ્યના અને ગામના પશુઓ જેવા કે રુરુ વગેરે વસે છે આ સ્થાનમા અથવા ભૂમિ પર ગોપીઓના કામને વર્ષાવનાર બહુ કીર્તિવાળા ભગવાનનુ એ લોક અને વેદમા પ્રસિદ્ધ પરમ પદ ગોકુલ ઘણુ જ પ્રકાશે છે' ભગવાનનુ ધામ વૈકુઠ છે તેનાથી પણ અધિક પ્રિય પરમ પદ ગોકુલ છે અથવા ગોકુલ પ્રકૃતિ અને કાલથી પણ અતીત છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને કાલ પણ ગોકુલમા બાધ કરી શકતા નથી ગોકુલ ભગવાનનુ વૈકુઠથી પણ અધિક પરમ પદ છે 'આવુ ભગવાનનુ પરમ પદ ગોકુલ છે તે ધામનો સબધ ભગવાનના પ્રસાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરવા અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ, અન્ય ધામ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા નથી' એવો આ મત્રનો વાક્યાર્થ છે આ મત્રમા 'भूरि' શબ્દ છે भूरि

આવા પ્રકારનું એ બેનું સ્થાન, તે સ્થાન સંબંધવાળું રહેઠાણ પ્રમાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છીએ છીએ, અન્ય નહિ, એવો વાકયાર્થ થાય છે. 'भूरि' શબ્દ બાહુલ્ય અર્થનો હોવાથી અનેક પ્રકારનાં નિકુંજ, ગુફાનો પ્રદેશ, શ્રીયમુનાજીના પુલિન, ગોવર્દ્ધનનુ શિખર વગેરેમાં નિરંતર ભગવાનની સ્થિતિ હોવાથી એવા પ્રકારનુ (સ્થાન) પ્રકાશે છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. અથવા 'भू' ધાતુનો 'આપ્તિ' અર્થ હોવાથી વ્યાપક, તેથી પરમ તરીકે ભગવત્સ્થાન તરીકે અને ભૂરિ તરીકે ગોકુલનું નિત્યત્વ જ સિદ્ધ થાય છે

વળી, તૈત્તિરીયકમા પણ 'ते ते धामान्युष्मसि गमध्यै गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयास । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णो परम पदमवभाति भूरे ' મત્ર છે તે તારા તે એ धामानि સ્થાનો गमध्यै પ્રાપ્ત કરવાને उष्मसि ઇચ્છીએ છીએ બાકીનુ પ્રથમ પેઠે भूरे રાસ ઉત્સવ વગેરેમા એવી રીતે પ્રાકટ્ય હોવાથી બહુરૂપવાળા

એટલે બહુ તેથા અનેક પ્રકારના નિકુજ, ગુફાઓના પ્રદેશ યમુન પુલિન, ગોવર્ધનનુ શિખર વગેરે સ્થનોમા નિરતર ભગવનની સ્થિતિ છે એવા પ્રકારનુ ગોકુલ પ્રકાશે છે એવો 'भूरि' શબ્દનો તાત્પર્યાર્થ છે અથવા भूरि એટલે મહત્ અથવા મોટુ, તેથી भूरिનો અર્થ વ્યાપક અથવા સર્વવ્યાપી એવો થાય છે, તેથી ગોકુલ પરમ હોવાથી, ભગવાનનુ ધામ હોવાથી અને भूरि હોવાથી નિત્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે

આ મત્રનુ નિરુક્તમા અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન આપ્યુ છે અને મત્ર સૂર્યનો છે એવો અર્થ કરેલો છે, પરતુ અહી પ્રકરણ પ્રમાણે અમે 'ગોકુલનો મત્ર છે' એવો અર્થ કરેલો છે 'સર્વે વેદોથી હુ જ વેદ્ય છુ' 'સર્વ વેદો જેના પદનુ મનન કરે છે' એ સ્મૃતિ અને શ્રુતિ હોવાથી આ મત્ર ભગવાનનો છે અને તેથી અમારુ વ્યાખ્યાન યોગ્ય જ છે વળી 'अहो यद्दारु प्लवते' એ મત્ર લક્ષ્મીનો છે, પરતુ વ્યાસજીએ એને પુરુષોત્તમ-માહાત્મ્યમા યોજ્યો છે અને વિદ્યારણ્યે જગન્નાથનો છે એવુ વ્યાખ્યાન કર્યુ છે, તેથી પ્રકરણને અનુસારે મંત્રનુ વ્યાખ્યાન કરવુ એ માર્ગ પ્રચલિત જ છે વસ્તુત નિરુક્તમા યાસ્કાચાર્યે આ મત્ર સૂર્યનુ નિરૂપણ કરે છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી નથી, પરતુ મત્રમા 'गाव' શબ્દ છે 'गो' શબ્દનુ બહુવચન 'गाव.' છે गो શબ્દના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ આપતા એનો અર્થ 'રશ્મિ' અથવા 'કિરણ' પણ થાય છે એવી યાસ્કાચાર્યે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, અને દૃષ્ટાતમા આ મત્ર આપેલો છે વળી, આ મત્રનુ વ્યાખ્યાન કરતા शृङ्ग' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે 'शिरसो निर्गतम् शृङ्गम्' માથામાથી બહાર નીકળે તે 'શૃગ' એવો એનો અર્થ કર્યો છે આ અર્થ અમારા વ્યાખ્યાન પ્રમાણે જ છે, તેથી અમારુ વ્યાખ્યાન યાસ્કાચાર્યના વ્યાખ્યાનથી વિરુદ્ધ નથી

વળી, તૈત્તિરીયકમા પણ 'ते ते धामानि' વગેરે મત્ર છે આ મત્રમા પ્રથમના મત્રથી અલ્પ જ પાઠભેદ છે આ મત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે 'તમારા એ ધામો અમે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ' પછી ધામોનુ વર્ણન પ્રથમ કર્યુ છે તે જ છે પ્રથમ મત્રમા અતિમ શબ્દ 'भूरि' હતો, આ મત્રમા અતે 'भूरे' શબ્દ છે 'भूरे' એટલે બહુરૂપવાળાના રાસોત્સવમા ભગવાન બહુરૂપ ધારણ કરે છે, તેથી ભગવાનને માટે અહી 'भूरे' શબ્દ યોજેલો છે અન્ય સર્વ પ્રથમના મત્ર પેઠે જ છે આ ઉભય મત્રમા વેદ

અહીં પોતે નિત્ય વેદ ' શોભે છે ' એમ કહેતાં પોતાના ભાનના વિષય ગોકુલનું નિત્યત્વ જ કહે છે; તેથી અત્રભાન પક્ષમાં પણ વર્તમાન પ્રયોગથી વિષય વર્તમાન જ થાય છે. આની પછી જ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे। इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । ' આ બે મંત્ર છે. તેથી પૂર્વ મંત્રમાં ' જ્યાં શુભ મોટા શૃંગવાળી ગાયો (રહે છે) તે બહુ કીર્તિવાળાનું પરમ પદ છે ' એમ કહી, ત્યાર પછી ત્યાં કરેલાં કર્મનું પણ 'વિષ્ણુનાં કર્મ જુઓ ' એ મંત્રથી નિરૂપણ કરી. પૂર્વે, વર્ણવેલા લીલાસ્થળનો 'એ વિષ્ણુનું પરમ પદ (છે)' એ મંત્રથી પુનઃ અનુવાદ કરી, એના નિત્યત્વનું નિરૂપણ કરવા ' સૂરિઓ સદા જુએ છે' એમ કહે છે. સૂરિઓ (અર્થાત્) વિદ્વાનો. સૂરિપણું એટલે શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જાણનારપણું. પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન ભક્તિથી જ (થાય છે) એવો 'ભક્તિથી મને જાણે છે' (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) એ વાક્યને લીધે, અને ' માત્ર ભક્તિથી જ હું ગ્રહ્ય છું ' એ વાક્યને લીધે નિર્ણય છે; તેથી સૂરિ શબ્દથી ભક્ત કહેલા છે.-"ખરે ! ' અહીં એ બહુ કીર્તિવાળાનું ' અને ' સૂરિઓ સદા જુએ છે' એ વાક્યની એકવાક્યતા કરતાં ભૂમિ પર એ પરમ પદને ભક્ત જ સદા જુએ છે એવો અર્થ થાય છે; તેથી વન,

---

ભગવાનનું પરમ પદ પ્રકાશે છે એમ કહે છે 'अवभाति' શબ્દનો વર્તમાનકાલમાં વેદ પ્રયોગ કરે છે. તેથી શ્રીગોકુલ નિત્ય પ્રકાશે છે એમ કહેવાનો વેદનો આશય છે સામાન્ય પુરુષ વગેરે કોઈ વર્તમાનકાળમાં ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરે તો એનો કર્તા એ સમયે વિદ્યમાન અથવા વર્તમાન છે એવો અર્થ થાય પરન્તુ નિત્ય વેદ ' अवभाति ' એમ વર્તમાનકાળમાં પ્રયોગ કરે છે તેથી આભાસ અથવા પ્રકાશનો વિષય ભગવાનનું પરમધામ શ્રીગોકુલ નિત્ય જ છે એમ જણાય છે આ મંત્ર પછી આ જ પ્રકરણમાં અને આ જ સૂક્તમાં ' विष्णोः कर्माणि पश्यत ' અને ' तद्विष्णोः परमं पदम् ' એ બે મંત્ર છે. પ્રથમના મંત્રમાં ' જ્યાં મોટાં શૃંગવાળી ગાયો રહે છે તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે ' એમ કહેલું છે. પછી ત્યાં કરેલાં કર્મ પણ ભગવાનનાં જ કર્મ છે એમ જાણ, એવો બોધ અહીં પ્રથમ મંત્રમાં છે. પછી દ્વિતીય મંત્રમાં પૂર્વે જે લીલાસ્થાન શ્રીગોકુલનું વર્ણન કર્યું તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે એમ અનુવાદ કરી, શ્રીગોકુલ નિત્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરવા, ' सदा पश्यन्ति सूरयः ' એમ વેદ કહે છે. सूरयः એટલે વિદ્વાનો જે શબ્દબ્રહ્મ અથવા વેદ અને પરબ્રહ્મ અથવા શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જાણે તે 'વિદ્વાન' કહેવાય. તેથી 'વેદનું અને શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જાણનાર વિદ્વાનો સદા આ ભગવાનના પરમ પદ શ્રીગોકુલનું દર્શન કરે છે, એવો અર્થ થાય છે. શ્રીગોકુલ સદા વર્તમાન હોય. અર્થાત્ શ્રીગોકુલ નિત્ય હોય તો જ શ્રીગોકુલનું સદા દર્શન થાય, તેથી શ્રીગોકુલ નિત્ય છે એમ કહેવાનો જ આ મંત્રનો આશય છે. વેદ અને શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જાણે તે 'વિદ્વાન' કહેવાય શ્રીપુરુષોત્તમનું જ્ઞાન માત્ર ભક્તિથી જ થાય છે, કારણ કે ' ભક્તિથી મને જાણે છે ' 'માત્ર ભક્તિથી જ હું ગ્રાહ્ય છું ' વગેરે વાક્યોથી માત્ર ભક્તિથી જ પરબ્રહ્મ શ્રીપુરુષોત્તમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અહીં શંકા થાય કે "પ્રથમના મંત્રમાં ' બહુ કીર્તિવાળાનું ' પદ મેળવ્યું છે, પછી આ મંત્રમાં 'સૂરિઓ સદા જુએ છે' એમ કહ્યું છે, તેથી સર્વ એક સાથે વાંચતાં ભૂમિ પર ભગવાનના પરમ પદ શ્રીગોકુલનું માત્ર

કાલિન્દી, એના પુલિન, ગિરિગહ્વર વગેરે–રૂપી હોઈ મહત્ અને ઉદ્દ્ભૂતરૂપવાળું એ પરમ પદ માત્ર ભક્તોથી દશ્ય છે, સાધારણ જનનાં ચક્ષુઓનો વિષય નથી ” —એવી શંકા કરી, એનો નિરાસ કરવા ‘ દિવિ આતત ચક્ષુની પેઠે ’ એમ દૃષ્ટાન્ત કહે છે. “ જેમ દિવિ (અર્થાત્) સ્વર્ગમાં, આ (અર્થાત્) ચારે બાજુએ, તત (અર્થાત્) વ્યાસ ‘ જે દુઃખ સાથે નહિ ’ એ વાકયથી માત્ર સુખનું સાધન સુખરૂપ તે પદાર્થ, ત્યાં જ રહેલાંનાં જ ચક્ષુ જુએ છે, બીજાંનાં નહિ-એ પ્રમાણે ” એવો અર્થ છે, તેથી એ લીલામાં જેઓનો સમાવેશ થયો હોય તેઓથી જ એ દશ્ય છે, તેથી સાધારણ જનનાં ચક્ષુનો વિષય ન હોય તોપણ દોષ નથી, એવો ભાવ છે. અથવા પૂર્વે કહેલી શંકામાં જ કહે છે. પ્રથમ અહીંથી જ સ્વર્ગસ્થ પદાર્થનું દર્શન ન થાય તોપણ યોગની ધારણાથી દૂરગ્રહણ નામની સિદ્ધિ સંપાદન થાય ત્યારે યોગીનું ચક્ષુ આતત (અર્થાત્) સર્વતઃ વ્યાસ સર્વગ્રહણસમર્થ થઈ, જેમ અહીંથી જ સ્વર્ગમાંના પદાર્થ જુએ છે તેમ આ પણ પ્રથમ અદશ્ય હોવા છતાં એવા પ્રકારના ભગવાનના અનુગ્રહથી એવા પ્રકારની ભક્તિનો લાભ થાય ત્યારે એ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો તેથી એ માટે એવા પ્રકારના ભગવાન

ભક્તો જ દર્શન કરે છે એવો અર્થ થાય છે. શ્રીગોકુળમાં વન, કાલિન્દી, એના પુલિન, ગિરિવર શ્રીગોવર્ધન, ગુફાઓ વગેરે સર્વ છે આવું ગોકુલ મહત્ અને ઉદ્દ્ભૂતરૂપવાળું છે તેથી એનું દર્શન સર્વને થવુ જોઈએ, તોપણ એ પરમ પદનું માત્ર સુરિ અથવા ભક્તોને જ દર્શન થાય છે, પરંતુ સાધારણ પુરુષોને દર્શન થતું નથી એમ કેમ સંભવે ?” આ શંકાનો નિરાસ ‘ **दिवीव चक्षुराततम्** ’ એ પદથી થાય છે ‘ જે દુઃખ સાથે નહિ ’ વાક્યથી સુખનાં સાધનો અને સુખરૂપ પદાર્થો સ્વર્ગમાં છે તેનુ દર્શન સ્વર્ગમાં રહેનારાને જ માત્ર થાય છે, સામાન્ય પુરુષોને થતુ નથી **दिवि** અથવા સ્વર્ગમા **आ** સર્વ દિશામા **ततम्** વ્યાપી રહેલા સુખસાધન અને સુખરૂપ પદાર્થો ત્યા રહેનારાઓના **चक्षु** ચક્ષુ જુએ છે, અન્યના ચક્ષુ એથી દેખાતા નથી, તેમ શ્રીગોકુલનુ માત્ર ભક્તોને જ દર્શન થાય છે, સામાન્ય પુરુષોને થતું નથી. ભગવાનની લીલામા જેમનો સમાવેશ થયો હોય તે શ્રીગોકુલનુ દર્શન કરે છે, અન્ય લોકો શ્રીગોકુલના દર્શન કરી શકતા નથી, એમ માનવામા કોઈ દોષ નથી

અથવા એ જ શંકાનો નિરાસ આ પદથી બીજી રીતે થાય છે. સાધારણ પુરુષ અહીંથી અથવા ભૂમિ પરથી સ્વર્ગના પદાર્થનુ દર્શન કરવા શક્તિમાન નથી, પરંતુ એ યોગનો અભ્યાસ કરે અને યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તો એનું ચક્ષુ આતત અથવા સર્વ દિશામા વ્યાપ્ત અર્થાત્ સર્વનું ગ્રહણ કરવા સમર્થ થાય, તેથી અહીં ભૂમિ પર જ રહી એ સ્વર્ગના સર્વ પદાર્થનુ દર્શન કરી શકે છે. એ જ પ્રમાણે સાધારણ પુરુષ ભગવાનના પરમ ધામ શ્રીગોકુલનું દર્શન કરવા સમર્થ નથી, પરંતુ ભગવાનના અતિશય અનુગ્રહથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે તો એને શ્રીગોકુલનું દર્શન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય, તેથી ભગવાન એને દર્શન આપવા આવરણનો ભંગ કરી પ્રકટ થાય છે અને પોતાના પરમ ધામ શ્રીગોકુલના પણ દર્શન કરાવે છે, તેથી માત્ર ભક્તોને જ ભગવાનના પરમ ધામ શ્રીગોકુલનું દર્શન થાય છે એવો આ પદનો અર્થ છે,

પ્રકટ થાય છે, તેથી એ સમયે દૃશ્ય થાય છે, એવો અર્થ છે, તેથી હાલ આધુનિકને પણ પૂર્વે કહેલો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એનું દર્શન થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. અથવા અહીં ત્રણ દૃષ્ટાન્ત છે: (૧) કારણ કે પૂર્વે વર્ણવેલું પરમ પદ લોકરૂપ હોવાથી, ઇતરલોકન્યાયે દુઃખનો પણ ત્યાં સંભવ હોવાથી, અને ભગવાન-ની લીલા આનંદરૂપ હોવાથી આ માત્ર આનંદરૂપ કેમ હોય, તેથી 'દિવિ પેઠે' એમ કહ્યું. જેમ અન્ય લોકમાં દુઃખ-મિશ્રિત સુખ છે, તેમ ગોકુલમાં માત્ર આનંદ-રૂપ છે એવો અર્થ છે. (૨) 'ખરે' વગેરેથી કહેલી શંકામાં 'ચક્ષુ પેઠે' એમ કહે છે. જેમ શ્રોત્ર વગેરે નહિ પણ ચક્ષુ જ રૂપનું ગ્રહણ કરે છે, કારણ કે ઇંદ્રિયત્વ સમાન છે તથાપિ એનું જ એમાં સામર્થ્ય છે, વસ્તુ જ એવા પ્રકારની છે, તેમ અહીં પણ છે, એવો અર્થ છે. જેમ દોષરહિત જ ચક્ષુ વસ્તુતત્ત્વનું ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ ભ્રમ કમળો વગેરે દોષયુક્ત મહીભ્રમ શંખપીતિમા વગેરે ગ્રહણ

તેથી આધુનિક પુરુષો પણ ભગવદનુગ્રહ અને ભક્તિથી અધિકાર પ્રાપ્ત કરે, તો એમને પણ શ્રીગોકુલનુ દર્શન અવશ્ય થાય, એમ સિદ્ધ થાય છે

અથવા આ પાદમા ત્રણ દૃષ્ટાંતો આપેલા છે. (૧) દિવિ ઇવ. (૨) ચક્ષુ ઇવ. (૩) આતતં ચક્ષુઃ ઇવ (૧) પ્રથમ એવી શંકા થાય કે 'આગળ શ્રીગોકુલનુ વર્ણન કર્યું તે પણ એક લોક અથવા દેશ છે. અન્ય સર્વ લોકમા દુઃખ હોય છે તેથી શ્રીગોકુલ પણ લોક હોવાથી એમા પણ દુઃખ હોવુ જોઈએ ભગવાનની લીલા માત્ર આનંદરૂપ છે, પરંતુ શ્રીગોકુલમા અવશ્ય દુઃખ હોવુ જોઈએ, તેથી એ આનંદરૂપ સંભવતુ નથી શ્રીગોકુલ આનંદરૂપ ન હોય તો ભગવાનની સર્વ લીલા પણ આનંદરૂપ ગણાય નહિ.' આ શંકાનો નિરાસ કરવા 'દિવિ ઇવ' દૃષ્ટાંત આપેલુ છે. અન્ય લોકમાં સુખ સાથે દુઃખ મળેલુ જોવામા આવે છે, પરંતુ સ્વર્ગમા જેમ દુઃખરહિત જ સુખ જોવામા આવે છે તેમ શ્રીગોકુલમા પણ અલ્પ પણ દુઃખ નથી, અને એ માત્ર આનંદરૂપ જ છે જેમ સ્વર્ગ માત્ર સુખમય જ છે અને ત્યા લેશ પણ દુઃખ નથી તેમ શ્રીગોકુલમા પણ અલ્પ પણ દુઃખ નથી અને એ કેવલ આનંદરૂપ જ છે (૨) પછી 'શ્રીગોકુલનું માત્ર ભક્તોને જ દર્શન થાય એ કેમ સંભવે? શ્રીગોકુલ મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું છે તેથી એનુ સામાન્ય પુરુષોને પણ અવશ્ય દર્શન થવુ જ જોઈએ' એવી પૂર્વે કહી તેવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરવા દ્વિતીય 'ચક્ષુરિવ' દૃષ્ટાંત આપેલું છે (ક) જેમ માત્ર ચક્ષુ જ રૂપનુ ગ્રહણ કરે છે, અન્ય ઇંદ્રિયો ચક્ષુની પેઠે ઇંદ્રિયો હોવા છતા રૂપ ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે રૂપ ગ્રહણ કરવાનુ એઓનામા સામર્થ્ય નથી વસ્તુ જ એવા પ્રકારની છે રૂપ જ એવું છે કે માત્ર ચક્ષુ જ એનુ ગ્રહણ કરી શકે, તે જ પ્રમાણે શ્રીગોકુલનુ માત્ર ભક્તો જ દર્શન કરી શકે છે, અન્ય પુરુષોમા શ્રીગોકુલનુ દર્શન કરવાનું સામર્થ્ય નથી (ખ) આ દૃષ્ટાંતનો બીજો પણ અભિપ્રાય છે જેમ દોષરહિત જ ચક્ષુ વસ્તુતત્ત્વનુ ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ ભ્રમ કમળો વગેરેના દોષરહિત ચક્ષુ હોય તે જ વસ્તુનુ યથાર્થ દર્શન કરી શકે છે, પરંતુ દોષયુક્ત ચક્ષુ હોય તે વસ્તુનુ યથાર્થ દર્શન કરતુ નથી ભ્રમયુક્ત ચક્ષુ પૃથ્વી ભ્રમણ કરતી હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે કમળાના દોષયુક્ત ચક્ષુ શ્રીનાથ જેવા શ્વેત શંખમા પણ પીળા રંગનો અનુ-

કરે છે, તેમ અવિદ્યા દોષથી રહિત સૂરિઓ જ ગોકુલ વગેરેનુ સ્વરૂપ જુએ છે, અન્ય નહિ, એવો પણ ચક્ષુ દૃષ્ટાન્તનો અભિપ્રાય છે, એમ જાણવું. આથી ત્યા વૃક્ષ સ્થલ વગેરેના પ્રશ્ચન અન્યથાભાવ દર્શન વગેરેમા ઉપપત્તિ વર્ણવેલી થાય છે. અથવા ચક્ષુ એ દ્વિતીયાના એકવચનનુ પદ છે જેમ ચક્ષુ ઇંદ્રિય પોતે અતીન્દ્રિય જ હોઈ ગોલકમા રહે છે, સર્વ દર્શાવે છે, ગોલકને પણ ચક્ષુ-શબ્દ વાચ્ય કરે છે અને યોગિપ્રત્યક્ષનો વિષય થાય છે, તેમ ગોકુલ વગેરે પણ પોતે અલૌકિક અતીન્દ્રિય જ હોઇ, સાધારણ જનથી દૃશ્ય સ્વકીય યોગ્ય સ્થાનમા રહી, એ સ્થાનનો પ્રકાશ કરે છે અને એને વ્યપદેશ પ્રાપ્ત કરાવે છે, ત્યા જ રહે છે, અને પૂર્વે વર્ણવેલા સૂરિઓથી દૃશ્ય થાય છે, તેથી આવા પ્રકારના પરમ પદનું સૂરિઓ સદા દર્શન કરે છે એવો સંબંધ છે (૩) "સાધારણ જનથી દૃશ્ય અધિષ્ઠાન છે એ પક્ષમા, અને એનુ જ કરણદોષથી અન્યથાભાન થાય છે એ પક્ષમા પણ

ભન કરે છે, તેથી દોષયુક્ત ચક્ષુ વસ્તુતત્ત્વનુ ગ્રહણ કરતુ નથી, તે જ પ્રમાણે અવિદ્યા-દોષરહિત સૂરિઓ જ શ્રીગોકુલના સ્વરૂપનુ દર્શન કરી શકે છે, અન્ય લોકો શ્રીગોકુલનુ દર્શન કરી શકતા નથી ગોકુલમાં વૃક્ષનુ છેદન અથવા રથના અન્યથાભાવનુ જે દર્શન થાય છે તેની પણ આથી ઉપપત્તિ થાય છે વસ્તુત વૃક્ષનુ છેદન અથવા રથનો અન્યથા ભાવ ત્યા થતો નથી, પરતુ આપણા ચક્ષુઓ દોષયુક્ત હોવાથી વસ્તુતત્ત્વનુ ગ્રહણ કરી શકતા નથી, તેથી આપણને એવી પ્રતીતિ થાય છે આ પ્રમાણે અર્થ કરતા કર્મ અધ્યાહાર રહે છે 'ચક્ષુની પેઠે' એમ દૃષ્ટાન્ત છે ચક્ષુ કોનુ દર્શન કરે છે એ અધ્યાહાર છે, તેથી આ પક્ષ પણ બહુ સમત નથી તેથી તૃતીય રીતિથી અનો અર્થ કરીએ છીએ (ક) 'चक्षुः इव' દૃષ્ટાન્ત છે चक्षुः શબ્દ દ્વિતીયા વિભક્તિના એકવચનમા યોજેલો છે, તેથી નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે જેમ ચક્ષુ ઇંદ્રિય પોતે અતીન્દ્રિય અથવા અદૃશ્ય છે, ગોલકમાં રહે છે, સર્વનુ દર્શન કરાવે છે, ગોલકને પણ ચક્ષુ કહેવરાવે છે, અર્થાત્ પોતાનું નામ ગોલકને પણ આપે છે, અને વળી યોગીઓના જ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે અર્થાત્ યોગીઓ જ એનું દર્શન કરી શકે છે, તે જ પ્રમાણે શ્રીગોકુલ વગેરે લીલાસ્થાન પણ પોતે અલૌકિક હોઈ અતીન્દ્રિય જ હોઈ સાધારણ લોકો જોઈ શકે તેવા પોતાના યોગ્ય સ્થાનમા રહે છે, એ સ્થાનને પ્રકાશે છે અને એને 'શ્રીગોકુલ' કહેવરાવે છે અથવા પોતાનુ નામ એને આપે છે, ત્યાં જ રહે છે અને પૂર્વે વર્ણવ્યા તેવા સૂરિઓ જે થાય તેઓ જ એનુ દર્શન કરી શકે છે. આવા ભગવાનના પરમ પદ શ્રીગોકુલનુ સૂરિઓ સદા દર્શન કરે છે એમ સંબધ ઘટે છે આ પ્રમાણે અર્થ કરતા દૃષ્ટાતમા ચક્ષુ અને ગોલક આવે છે તેને સ્થાને દાર્ષ્ટાંતમા અલૌકિક ગોકુલ અને ભૂમિ પરનુ ગોકુલ છે એ ધ્યાનમા રાખવુ જેમ ચક્ષુ ઇંદ્રિય અણુ હોવાથી આપણા સામાન્ય પુરુષોથી અદૃશ્ય છે, પરતુ ગોલક દૃશ્ય છે, તેમ અલૌકિક ગોકુલ અતીન્દ્રિય હોવાથી આપણા સામાન્ય પુરુષોથી દૃશ્ય નથી, પરતુ ભૂમિ પરનુ ગોકુલ આ ઘ થ દૃશ્ય છે (ઠ) વળી એવી શકા થાય કે – સાધારણ લોકો જે શ્રીગોકુલનુ દર્શન કરે છે તે અલૌકિક ગોકુલ નથી પરતુ ભૂમિ પરનુ ગોકુલ છે અને અલૌકિક શ્રીગોકુલનુ અધિષ્ઠાન છે એમ માનીએ, અથવા સાધારણ લોકો જે શ્રીગોકુલનુ દર્શન કરે છે તે જ અલૌકિક ગોકુલ છે, પરતુ લોકોના

કર્મદર્શન હોવાથી સ્વકૃતિથી સાધ્ય નથી, તોપણ આવું કથન મોક્ષરસથી પણ અધિક રસવાળા સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ અતિહૃદ્ય (કર્મના) સ્મરણથી શ્રુતિનું એ પર પારવશ્ય અને ઔત્સુક્ય પ્રકટ કરે છે, તેથી એમના સાધનના ઉપદેશમાં પર્યવસાન થાય છે. આથી કર્મનું નિત્યત્વ જાણવું, નહિતો આ ઉપદેશ સંભવે નહિ ઇંદ્રના યુજ્ય. યોગ અનુકૂલ સખા. નીચે પ્રમાણે અર્થ છે: ભગવાને ઇંદ્રના યાગનો ભંગ કર્યો ત્યારે મેઘની વૃષ્ટિ વગેરેથી ઇંદ્રે દ્રોહ કર્યો તોપણ, સર્વસમર્થ હોવા છતાં, (ભગવાને) એનો (દ્રોહના) કારણભૂત મદ જ દૂર કર્યો, પરન્તુ ઇંદ્ર અથવા એના અધિકારને દૂર કર્યો નહિ; તેથી એનો દોષ હરવાથી એને અનુકૂલ. ત્યારપછી ઇંદ્રાભિષેક 'ગોવિંદ'-નામધારણ વગેરે એના સમાન ધર્મોથી એના સખા (છે). આથી અપ્રપન્નને પણ માટે, પ્રત્યુત અપકાર કરનારને પણ માટે પોતે ઉદ્યમ કરી એના દોષનું નિવારણ કરનાર અને એના ધર્મોનો અંગીકાર કરનાર અન્ય કોઈ નથી, એમ પરમકૃપાલુત્વ દર્શાવ્યું છે; તેથી ભજનને

પોતાના મનોનો ભાવ કરી અમૃતનું ભગવાને અર્પણ કર્યું. ગોપિકાઓ સાથે રમણ વગેરે ભગવાનના આ કર્મો જુઓ એવો ઉપદેશ છે, તેથી વેદ પણ માત્ર ઉપદેશરીતિએ જ ભગવાનના કર્મોનું નિરૂપણ કરે છે, પરતુ ભગવાનની સંપૂર્ણ લીલાનું નિરૂપણ કરવાનું એનામા સામર્થ્ય નથી, એમ સૂચવાય છે. ભગવાનનાં કર્મનું દર્શન કરવું એ પણ પુષ્ટિમાર્ગીય ફળ છે, તેથી એ આપણી કૃતિથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું નથી, પણ માત્ર ભગવાનના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ વેદ એ કર્મોનાં દર્શન કરવાનો ઉપદેશ કરે છે તેથી મોક્ષથી પણ અધિક રસવાળા સ્વતપુરુષાર્થરૂપ અતિશય આનંદકારી ભગવાનનાં કર્મોનું માત્ર સ્મરણ થવાથી, શ્રુતિ એમને પરવશ થાય છે અને કર્મદર્શન માટે અતિશય ઉત્સુક થાય છે એમ જણાય છે, તેથી શ્રુતિનું તાત્પર્ય ભગવાનનાં કર્મોનાં દર્શન પ્રાપ્ત કરવા સાધન કરો એવો ઉપદેશ કરવાનું છે; તેથી ભગવાનનાં કર્મો પણ નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કર્મો નિત્ય ન હોય તો આવો ઉપદેશ સંભવતો નથી. પછી શ્રુતિ ભગવાન કેવા છે એ કહે છે: 'इन्द्रस्य युज्य सखा' અથવા ઇંદ્રના યુજ્ય અર્થાત્ યોગ્ય અથવા અનુકૂળ સખા એટલે મિત્ર ભગવાન ઇંદ્રના અનુકૂલ મિત્ર છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે: શ્રીગોકુલના લોકો ઇંદ્રનો યાગ કરતા હતા તેનો ભગવાને ભંગ કર્યો, તેથી કોપ કરી ઇંદ્રે પ્રલયકાલના ભયાનક (નિસ્તાનો ન શક કરનાર) મેઘની અતિશય વૃષ્ટિ કરી ભગવાનનો દ્રોહ કર્યો, તોપણ ભગવાને દ્રોહના કારણરૂપ ઇંદ્રનો મદ જ દૂર કર્યો. ઇંદ્રે મદથી ભગવાનનો દ્રોહ કર્યો, મદ ઇંદ્રનો દોષ હતો. મદથી ભગવાનનો એણે દ્રોહ કર્યો તોપણ, ભગવાન સર્વસમર્થ હોવા છતાં એમણે ઇંદ્રને કાંઈ સજા કરી નહિ, એના અધિકારને પણ દૂર કર્યો નહિ, પરંતુ એના દોષરૂપ મદનો જ નાશ કર્યો. ઇંદ્રનો દોષ ભગવાને દૂર કર્યો તેથી ભગવાન ઇંદ્રને અનુકૂલ છે. ત્યારપછી ભગવાનને ઇંદ્રાભિષેક થયો અને એમણે 'ગોવિંદ' નામ ધારણ કર્યું. ભગવાનને ઇંદ્રાભિષેક થવાથી ભગવાન ઇંદ્રના સમાન ધર્મવાળા થયા. તેથી ભગવાન ઇંદ્રના સખા અથવા મિત્ર છે. આ પ્રમાણે ઇંદ્ર ભગવાનની ભક્તિ કરતો ન હતો, પરંતુ ભગવાનનો દ્રોહ કરી અપકાર કરતો હતો, તોપણ ભગવાને ઉદ્યમ કરી એનો દોષ દૂર કર્યો અને ઇંદ્રાભિષેક વગેરેથી એના ધર્મો સ્વીકાર્યા.

યોગ્ય રૂપ કહેલું છે. અથવા યતઃ કર્મને માટે ઇંદ્રના યાગ વગેરે વ્રતોનો બાધ કર્યો (પસ્પશે) એ જુઓ, એમ અન્વય છે. એ કર્મો માત્ર આત્મસાત્કરણરૂપ છે. આ જેમ છે તેમ દશમસ્કન્ધવિવરણમાં પિતાજીએ વર્ણવેલુ છે તેથી અહીં કહેતા નથી. તેથી પોતે સાધનરહિત હોવા છતાં, વિપરીત સાધન કરવા છતાં પોતે જ આત્મસાત્ કર્યો, એ અસાધારણ ધર્મ જણાવ્યો છે, તેથી આને જ ભજનીય કહેલા છે. અન્ય સ્વભક્તોને સાધનસંપત્તિ થાય ત્યારે ફલ આપે છે, અન્યથા નહિ, એવો ભાવ છે. યુજ્યઃ (અર્થાત્) યોગ્ય ગોપિકાઓ તડિતરૂપ હોવાથી અને ભગવાન નીલ મેઘના જેવા શ્યામ હોવાથી એઓના યોગને લાયક સખા (અર્થાત) સમાનશીલ વ્યસનવાળા, એવો અર્થ છે. યુજને બાહુલકને લીધે ગુણ થયો નથી. આ બે મંત્ર પછી જ ઋગ્વેદમાં 'तद्विप्रासो विपण्यवो जागृवांसः समिन्धते। विष्णोर्यत्परमं पदम्' મંત્ર છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે : વિષ્ણુનું પૂર્વ વર્ણવેલું જે પરમ પદ છે તે પદનો વિપ્રાસ (અર્થાત્) મેધાવી, વળી કેવા? વિપણ્યવ. (અર્થાત્) વિશેષ સ્તુતિ કરનાર, વળી કેવા? जागृवांस. (અર્થાત્) શબ્દ અને અર્થમાં પ્રમાદ વિના જાગ્રત, समिन्धते (અર્થાત્) સારો પ્રકાશ કરે

એવા કાર્ય ભગવાન વિના અન્ય કોઇ કરે નહિ, તેથી ભગવાન અતિશય કૃપાલુ છે એવી સૂચના થાય છે, તેથી આ મંત્રમાં ભજનયોગ્ય ભગવાનના રૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે. અથવા **यत** જે કર્મોથી **व्रतानि** ઇન્દ્રનાં વ્રતો, જેવા કે યાગ વગેરે, તેઓનો **पस्पशे** બાધ કર્યો, એ કર્મો જુઓ, એમ અન્વય કરવો આ કર્મો માત્ર આત્મસાત્ કરનારા છે. આ સર્વ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધના વિવરણમા શ્રીમદાચાર્યચરણે વિસ્તારથી કહેલુ છે તેથી અમે અહીં કહેતા નથી. તેથી ઇંદ્ર સ્વત ભક્તિ વગેરે સાધનોથી રહિત હતો, વળી સાધનોથી વિપરીત ભગવાનનો દ્રોહ કરતો હતો, તોપણ ભગવાને પોતે જ એના દોષનું નિવારણ કરી એને પોતાનો કર્યો, એ ભગવાને પોતાનો અસાધારણ ધર્મ જણાવ્યો છે, તેથી આ ભગવાન જ ભજન કરવા યોગ્ય છે એમ શ્રુતિ કહે છે, કારણ કે અન્ય દેવો એમના ભક્તો સાધન કરે અથવા સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે તો જ ફલ આપે છે, પરંતુ ભગવાને સાધન ન હોવા છતા અરે, એમનો દ્રોહ કરવા છતા ઇન્દ્રને ફલનુ દાન કર્યું, તેથી એ જ ભજન કરવા યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે **युज्यः** એટલે યોગ્ય ગોપિકાઓ તડિત્ જેવી છે અને ભગવાન્ નીલ મેઘ જેવા શ્યામ છે, તેથી જેમ તડિત્ અને નીલ મેઘનો સબંધ યોગ્ય છે, તેમ ગોપિકાઓનો અને ભગવાનનો સંબંધ પણ યોગ્ય છે **सखा** શબ્દનો અહી 'સમાન શીલ અને વ્યસનવાળા' એવો અર્થ કરવો આ પાદમા '**युज्यः**' શબ્દ છે. **युज्** ધાતુનો બહુ અર્થોમા પ્રયોગ થાય છે, તેથી એને **क्यप्** (કૃત્ પ્રત્યય **य**) લાગે છે વળી, કિત્વને લીધે '**उ**' નો ગુણ થયો નથી, તેથી '**युज्य**' રૂપ થયું છે.

આ બે મંત્ર પછી જ ઋગ્વેદમાં '**तद्विप्रासो विपण्यवः**' વગેરે મંત્ર છે આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે. વિષ્ણુના પરમ પદનું પ્રથમ નિરૂપણ કર્યું છે. એ વિષ્ણુના પરમ પદને **विप्रासः** અથવા બુદ્ધિમાન અને એ પણ વળી **विपण्यवः** અથવા વિશેષે કરી ભગવાનની સ્તુતિ કરનારા અને વળી **जागृवांस** અથવા શબ્દ અને અર્થમા કાંઇ પણ

છે. મેધાવી હોવાથી ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ભગવાન એમનાં લીલા સ્વરૂપ વગેરેના અનુસંધાનવાળા, શબ્દ અને અર્થમા પ્રમાદરહિત હોવાથી વાચ્ય અને વાચક ભગવદ્રૂપ અને નામના નિત્યત્વમાં કુતર્ક વગેરેથી અનુપહત-મતિવાળા, નિરંતર કીર્તનરૂપ સ્તોત્ર વગેરે સાધનોથી પ્રકટ કરે છે, એવો અર્થ છે. એવા પ્રકારના સાધનની સંપત્તિ થાય ત્યારે એમના દર્શનનું સામર્થ્ય થાય ત્યારે દર્શન કરે છે, એવો અર્થ છે તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ 'માણુનો તમારા કાર્યનુ શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, વારંવાર સ્તુતિ કરે છે, આનંદ પામે છે, તેઓ જ અલ્પ સમયમા દર્શન કરે છે' (ભા. ૧-૮-૩૫) ઇત્યાદિ કહેલું છે, તેથી સ્થિત જ પરમ પદનું સમિંધન કહેલું છે. તેથી કાનન પશુ પક્ષી મનુજ વગેરે અને એના (ગોકુલના) સબંધવાળાં લીલા પણ નિત્ય જ છે.

લીલાનાં સ્થાન અને પદાર્થોનુ નિત્યત્વ

વળી, છાન્દોગ્યમા પણ 'અથ આ બ્રહ્મપુરમા જે આ દહર પુંડરિક વેશ્મ છે આની અંદર દહર આકાશ છે તેની અંદર જે છે તે શોધવું, અને

પ્રમાદ કર્યો વિના જાગરૂક રહેનાર લોકો **સમિન્ધતે** એટલે સારી રીતે દીપાવે છે અથવા પ્રકાશે છે આ પરમ પદને પ્રકાશનાર લોકો ભગવાન, એમની લીલા, એમનું સ્વરૂપ વગેરેને, જેમ પ્રથમ નિરૂપણ કર્યું તેમ, જાણનાર હોવાથી, બુદ્ધિમાન છે વળી, શબ્દ અને અર્થમાં એ પ્રમાદ કરતા નથી, અર્થાત્ વાચ્ય ભગવાનના રૂપો અને એમના વાચક ભગવાનનાં નામો નિત્ય છે એ વિષયમા કુતર્ક વગેરેથી એમની મતિનો બાધ થયો નથી, તેથી એ **જાગૃવાંસઃ** છે આવા લોકો નિરતર ભગવાનની કીર્તનરૂપ સ્તુતિ કરે છે અને આ સ્તોત્ર વગેરે સાધનોથી ભગવાનના પરમ પદને પ્રકાશે છે, અર્થાત્ પરમધામના દર્શનનુ સાધન ભગવદનુગ્રહ સ્તોત્ર વગેરેથી પ્રાપ્ત કરે ત્યારે પરમપદનુ દર્શન કરે છે, તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવતમા પણ 'માણસો તમારા કાર્યોનુ શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, વારંવાર સ્તુતિ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને આનદ પામે છે, તેઓ જ અલ્પ સમયમા દર્શન કરે છે' એમ કહેલુ છે, તેથી વ્યાસજીનો પણ આ જ મત છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી નિત્ય હોવાથી 'દીપાવે' એમ કહ્યુ તે સમયે પણ પરમ પદ વર્તમાન છે, અને વર્તમાન પરમપદને જ 'દીપાવે છે' એમ વેદ કહે છે તેથી આ પરમ પદમા જે કાનન પશુ પક્ષી મનજ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તે સર્વ નિત્ય જ છે, અને એ સબધી સર્વ લીલા પણ નિત્ય જ છે.

વળી છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્મા નીચે પ્રમાણે પાઠ છે 'અથ આ બ્રહ્મપુરમા જે આ દહર પુંડરિક વેશ્મ છે, આની અદર દહર આકાશ છે, તેની અદર જે છે તે શોધવુ અને તે જાણવું' પછી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન અને ઉત્તર છે

પ્ર૦—'ત્યા શુ છે જે શોધવુ અને જાણવું ?'

ઉ૦—'જેટલુ આ આકાશ છે તેટલુ હૃદયમા એ આકાશ છે, આકાશ અને ભૂમિ ઉભય આની અદર જ સમાહિત છે' ત્યાર પછી અગ્નિ વાયુ ચદ્ર અને નક્ષત્રો કહેલા છે 'અને જે અહીં છે અને જે નથી તે સર્વ આમા સમાહિત છે' એમ કહેલુ છે પછી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન અને ઉત્તર છે

એ જાણવું ' એમ છે; અને એની આગળ ' ત્યાં શું છે જે શોધવું અને જાણવું ?' એવા પ્રશ્નના (ઉત્તરમાં) ' જેટલું આ આકાશ છે તેટલું હૃદયમાં એ આકાશ છે, આકાશ અને ભૂમિ ઉભય આની અંદર જ સમાહિત છે' વગેરેથી અગ્નિ વાયુ સૂર્ય ચંદ્ર વિદ્યુત્ નક્ષત્રો કહી, ' અને જે અહીં છે અને જે નથી તે સર્વ આમાં સમાહિત છે ' એમ કહ્યુ છે. ' બ્રહ્મપુર જીર્ણ થાય અથવા નાશ પામે ત્યારે એના આશ્રયવાળું શું અવશિષ્ટ રહે છે ?' પ્રશ્નના(ઉત્તરમાં) ' આની જરાથી એ જીર્ણ થતું નથી. આના વધથી એ હણાતું નથી. આ સત્ય બ્રહ્મપુર (છે). આમાં કામો સમાહિત (છે). આ આત્મા પાપરહિત ' ઇત્યાદિ છે (છાં ૫–૮–૧૧-થી ૫). અહીં બ્રહ્મપુર શબ્દથી બ્રહ્મ ભગવાનનું પુર લીલાસ્થાન ગોકુલ મથુરા વગેરે કહેલું છે. એનો અર્થ શરીર હોય તો ' આ સત્ય બ્રહ્મપુર છે ' એ આગળના વાકયનો વિરોધ થાય. આના નિત્યત્વના કથન માટે જ એની જરા વગેરે હેતુથી એના આશ્રિતના નાશનો પૂર્વપક્ષ કર્યો. પણ વસ્તુતઃ ત્યાં જરા વધ વગેરેની સંભાવના જ નથી, કારણ કે ' આ સત્ય બ્રહ્મપુર છે ' તથાપિ ' દુર્જન સંતોષ પામો ' એ ન્યાયથી ' આની જરાથી ' ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે તે તર્કિત છે એમ જાણવું. તેથી જ ભક્તોના સર્વ કામો એમાં સારી રીતે રહેલા છે એમ કહ્યું. આ આનંદમય અધિકરણમાં (બ્ર. સૂ. ૧–૧–૧૧ થી ૧૮) ' વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મ સાથે એ સર્વ કામો ભોગવે છે ' (તૈ. ૨–૧) એ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનમાં વર્ણવેલું છે. વળી, ' દહર (બ્રહ્મ), ઉત્તર (સૂત્રમાં વર્ણવેલા હેતુને લીધે) ' (બ્ર. સૂ. ૧-૩-૧૪) એ અધિકરણથી વ્યાસજીએ 'દહર'શબ્દવાચ્ય ભગવાન છે એવો નિર્ણય

પ્ર૦—' બ્રહ્મપુર જીર્ણ થાય અથવા નાશ પામે ત્યારે એના આશ્રયવાળું શું અવશિષ્ટ રહે છે ?'

ઉ૦—' આની જરાથી એ જીર્ણ થતું નથી, આના વધથી એ હણાતું નથી. આ સત્ય બ્રહ્મપુર (છે). આમાં કામો સમાહિત (છે). આત્મા પાપરહિત ' વગેરે.

આ પાઠમાં ' બ્રહ્મપુર ' શબ્દ આવે છે તે ભગવાનની લીલાનાં સ્થાન ગોકુલ મથુરા વગેરે માટે યોજેલો છે. ' બ્રહ્મપુર ' શબ્દનો અર્થ 'બ્રહ્મ અર્થાત્ ભગવાનનું પુર ' એટલે લીલાસ્થાન એવો થાય છે. બ્રહ્મપુરનો અર્થ 'શરીર' થાય છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એનો અર્થ 'શરીર' કરીએ તો આગળ ' આ સત્ય બ્રહ્મપુર છે ' વાક્ય છે તેનો વિરોધ થાય. આ ભગવાનનું લીલાસ્થાન નિત્ય છે એવો બોધ કરવા, પ્રથમ એની જરા વગેરેથી એનો આશ્રય કરી રહેલા લીલાના પદાર્થો, જેવા કે કાનન વગેરેનો નાશ થાય છે એવો પૂર્વપક્ષ કર્યો છે. વસ્તુતઃ શ્રીગોકુલમાં જરા વધ વગેરેની સંભાવના પણ નથી, કારણ કે એ ' સત્ય બ્રહ્મપુર ' છે એમ શ્રુતિ જ કહે છે, પરંતુ દુરાગ્રહ કરનાર ' દુર્જન સંતોષ પામો ' એવા ન્યાયથી ' આની જરાથી એ જીર્ણ થતું નથી ' વગેરે ઉત્તર આપેલો છે; તેથી બ્રહ્મપુરનાં જરા અને નાશનો માત્ર તર્ક જ કરેલો છે; વસ્તુતઃ એને જરા અને નાશ નથી એમ જાણવું. તેથી જ ભક્તોના સર્વે કામો એમાં સમાહિત છે એમ પણ શ્રુતિ કહે છે. આ સર્વ ' વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મ સાથે એ સર્વ કામો ભોગવે છે ' એ શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરતાં આનંદમય

કરેલો છે. ભગવાનનું સ્થાન પણ ભગવાનના ધર્મવાળું હોવાથી એમની સ્થિતિને યોગ્ય છે એમ કહેવાને શ્રીગોકુલમાં રહેલા ભક્તના હૃદયકમલને પણ 'દહર' કહ્યું. ત્યાં (ભક્તના હૃદયમાં) વ્યાપીને પ્રકટ થઈને સર્વ વ્યવહારના હેતુ તરીકે રહ્યા તેથી આકાશ કહ્યા. આકાશ વગેરે ઘુપ્રભૃતિ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમની લીલાના ઉપયોગી પદાર્થો ભગવદાત્મક જ છે, તેથી 'જેઓએ મારે માટે લોકધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓનું હું ભરણ કરું છું' (ભા. ૧૦-૪૩ ૪) એ વાક્ય અનુસાર એની અંદર જ રહેલા છે, પણ કાલને અધીન નથી અથવા એનો આશ્રય કરી રહેલા નથી. 'જેટલું' એ પરિમાણનું સામ્ય ઉપલક્ષણ વિધિથી કહેલું છે એમ જાણવું; તેથી લીલાસ્થ પદાર્થ સ્વરૂપથી તો અલૌકિકસ્વરૂપ જ છે, તથાપિ 'લોક પ્રમાણે કેવલ લીલા છે' (બ્ર. સૂ. ૨-૧-૩૩) એ ન્યાયે લૌકિક સ્વરૂપ જેવા છે એમ જણાવ્યું છે. આમ હોવાથી નિર્વિઘ્નપણે મહાનભાગ્યરાશિવાળા મનુષ્યોએ શ્રુતિવૃન્દોએ ઘણું ગાયેલા, પુષ્કળ આનંદકંદવાળા ભગવાનની લીલાના નિત્યત્વની હૃદયમાં ભાવના કરવી.

વળી, બૃહદ્વામનપુરાણમાં પણ ગાયેલું છે. ઉત્તરસ્થાનમાં અને ખિલમાં ભૃગુ વગેરે પ્રતિ બ્રહ્માનાં વાક્યો છેઃ "'નંદ, ગોપ, અને વ્રજસ્ત્રીઓના પાદની રેણુની પ્રાપ્તિ માટે મેં પહેલાં સાઠ હજાર વર્ષ તપ કર્યું તથાપિ મને એમના પાદની રેણુ પ્રાપ્ત થઈ નહિ.' આ બ્રહ્માનું વાક્ય સાંભળીને ભૃગુએ આદરસહિત પૂછયું કે 'તમારા જેવા પણ વૈષ્ણવની પાદરજનું ગ્રહણ કરે છે. હે પ્રભો! નારદ

અધિકરણમાં કહેલું છે. વળી 'दहर उत्तरेभ्यः' સૂત્રથી 'દહર' શબ્દ ભગવાન માટે યોજાયેલો છે એમ વ્યાસજીએ પણ નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાનનું સ્થાન શ્રીગોકુલ પણ ભગવાનના ધર્મોથી યુક્ત છે. તેથી એ પણ એ જ સ્થિતિને યોગ્ય છે, અર્થાત્ એ પણ 'દહર' કહેવાય છે. તેથી જ શ્રીગોકુલમાં રહેલાં ભક્તોના હૃદયકમલરૂપી ભગવાનના સ્થાનને પણ 'દહર' કહેલું છે ભગવાન આ ભક્તના હૃદયકમલરૂપી સ્વકીય સ્થાનમાં વ્યાપી, અર્થાત્ પ્રકટ થઈ, સર્વ વ્યવહારના હેતુ થઈ રહ્યા. તેથી એમને 'આકાશ' કહ્યા. સાક્ષાત્ શ્રીપુરુષોત્તમની લીલામાં આકાશ વગેરે જે જે પદાર્થો ઉપયોગી છે તે સર્વ પદાર્થો ભગવદાત્મક જ છે, તેથી એ સર્વ ભગવાનની અંદર જ રહેલા છે, પરંતુ કાલને અધીન નથી, તેમજ કાલનો આશ્રય કરીને રહેલા નથી. વળી, ભગવાન પણ 'જેઓએ મારે માટે લોકધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓનું હું ભરણ કરું છું" એમ કહે છે. 'આ જેટલું આકાશ છે તેટલું આ હૃદયની અંદર આકાશ છે' એ શ્રુતિમાં ઉભયના પરિમાણનું સામ્ય કહેલું છે તે માત્ર ઉપલક્ષણ વિધિથી જ કહેલું છે; તેથી એમ જણાય છે કે લીલાના સર્વ પદાર્થો સ્વરૂપથી અલૌકિક જ છે. 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' એ બ્રહ્મસૂત્રના ન્યાયથી લીલાના સર્વ પદાર્થ અલૌકિક જ છે. ભગવાનની લીલા લોક જેવી છે એમ આ સૂત્રથી વ્યાસજી કહે છે, તે જ પ્રમાણે લીલાના સર્વ પદાર્થો પણ લોક જેવા અર્થાત્ વસ્તુતઃ અલૌકિક જ છે. આમ હોવાથી જેઓ અતિશય ભાગ્યશાળી હોય તેવા પુરુષોએ શ્રુતિનાં વૃંદોએ ઘણું ગાયેલા, પુષ્કળ આનંદના કંદવાળા ભગવાનની લીલાના નિત્યપણાની નિર્વિઘ્નપણે કાંઈ પણ સંશય વિના ભાવના કરવી.

વગેરે પ્રખ્યાત વૈષ્ણવો લોકમાં બહુ છે, તેમની પાદરેણુ તજી ગોપીની પાદરેણુ તમે પણ ગ્રહણ કરી એમાં શો હેતુ છે એ મને કહો; મને સંશય છે. પછી સર્વ શ્રુતિની પુરાતની કથા જે પરમ અદ્ભુત રહસ્ય છે તેનો વિચાર કરી બ્રહ્માએ ભૃગુને કહ્યું બ્રહ્મા કહે છે: 'હે પુત્ર! વ્રજસુંદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી, એઓ ખરે શ્રુતિઓ છે. હું શિવ શેષ લક્ષ્મી પણ એઓની સમાન કોઈ સમયે નથી. પ્રથમ જ્યારે પ્રાકૃત પ્રલય થયો, વ્યક્ત અવ્યક્ત થયું, કાલ અને માયાથી અતિગ અક્ષર ચિન્માત્ર બ્રહ્મ રહ્યું ત્યારે કેવલ બ્રહ્માનંદમય નિર્ગુણ અનાદિ અને અનન્ત વ્યંપિ વૈકુંઠ નામનો લોક રહ્યો. અક્ષર વેદોનું ઉત્તમ સ્થાન પરમ બ્રહ્મ છે એ લોકમાં રહેનાર પરથી પણ પરની ત્યાં રહેનાર વેદોએ સ્તુતિ કરી. પછી ઘણી સ્તુતિથી તુષ્ટ થઈ પરોક્ષ રીતે વાણી વડે એમને 'હે પ્રાજ્ઞ! હું તુષ્ટ થયો છું. મનમાં જે વર ઈચ્છેલો હોય તે કહો' એમ કહ્યુ. શ્રુતિઓ કહે છે: 'હે અચ્યુત, અમે નારાયણ વગેરે રૂપો જાણ્યાં. હે સર્વ, એ સગુણ બ્રહ્મ છે.'અમારી એમાં વસ્તુ-બુદ્ધિ નથી. જે નિર્ગુણ પર રૂપને અમે બ્રહ્મ એમ કહીએ છીએ તે વાણી અને મનને ગોચરથી અતીત હોવાથી જાણતા નથી. જો અમને વર આપવો હોય તો જેને પુરાવિદ 'આનન્દમાત્ર' એમ કહે છે તે રૂપનાં અમને દર્શન કરાવો.' આ સાંભળીને, પ્રકૃતિથી પર, માત્ર આનંદના જ કેવલ અનુભવવાળા અક્ષર મધ્યે રહેલા પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું. ત્યાં ઈચ્છાઓ પૂરી પાડનાર વૃક્ષોથી સર્વ ઋતુઓમાં સુખ આપનાર અતિશય મનોરમ નિકુંજવાળું વૃન્દાવન નામનું વન (છે). ત્યાં સારા ઝરા અને ગુફાઓવાળો રત્ન અને ધાતુવાળો, સારા પક્ષીગણથી સંકુલ શ્રીમાન ગોવર્દ્ધન નામે (પર્વત છે) ત્યાં નિર્ઝરના જેવા પાણીવાળી, રત્નથી બાંધેલા ઉભય તટવાળી, હંસ પદ્મ વગેરેથી સંકુલ, નદીઓમાં ઉત્તમ કાલિન્દી (છે). ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન રાસના રસમાં ઉન્મત્ત થયેલો ગોપિકાઓનો સમૂહ (છે), અને એ સમૂહની મધ્યે રહેલા કિશોર આકૃતિવાળા અચ્યુત છે. આવું દર્શન કરાવી પૂછયું કે 'તમારુ શું (પ્રિય) કરું એ કહો. આ મારો લોક જોયો તેનાથી વધારે સારુ (કાંઇ) નથી.' શ્રુતિઓ કહે છે: 'તમારાં કોટિકંદર્પલાવણ્યનાં દર્શન થવાથી, અમારાં મન કામિનીભાવ પામીને સ્મરથી ક્ષુબ્ધ થયાં, એમાં સંશય નથી. જેમ તમારા લોકમાં વસનાર ગોપિકાઓ રમણ માનીને કામતત્ત્વથી ભજન કરે છે તેવી અમારી ઇચ્છા થઈ.' શ્રીભગવાન કહે છે: 'તમારો સારો મનોરથ દુર્લભ અને દુર્ઘટ છે, અને મારું અનુમોદન પામી સારી રીતે સત્ય થવા લાયક છે. આવતા બ્રહ્મામાં સૃષ્ટિ માટે ઉદ્યમ થાય ત્યારે સારસ્વત કલ્પમાં વ્રજમાં તમે ગોપીઓ થશો. પૃથિવી પર ભારતક્ષેત્રમાં મારા મથુરાના મંડલમાં વૃન્દાવનમાં રાસમંડલમાં હું તમને પ્રિય થઈશ. (તમે) સર્વે મારી અંદર જારધર્મ-

---

વળી, બૃહદ્વામનપુરાણમાં ઉત્તરસ્થાનમાં અને ખિલ અજસા પરિશિષ્ટમાં ભૃગુ અને

થી સુદૃઢ સર્વથી અધિક સ્નેહ પામી કૃતકૃત્ય થશો.' બ્રહ્મા કહે છે : ' આ સાંભળીને એઓ ભગવાનના રૂપનું લાંબા સમય સુધી ધ્યાન કરી, વર્ણવેલો સમય પ્રાપ્ત કરી ગોપીઓ થઈ હરિને પામી. '" અહીં શ્રુતિઓએ ' સર્વ વેદાન્તપ્રત્યય ગુણાતીત વાણી અને મનને ગોચરથી અતીત આનન્દૈકરૂપ જે તમારું રૂપ છે તેનું દર્શન કરાવો ' એમ પ્રાર્થના કરેલા ભગવાને, ગોકુલ, ત્યાં રહેલું પોતાનું સ્વરૂપ અને ત્યાં થતી લીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં, એમ કહ્યું છે. જો આ સર્વવેદાન્તપ્રત્યયત્વ વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ હોય તો જ આ ઘટે. આમ હોવાથી એમની નિત્યતા નિઃશંક સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં રહેલું સ્વરૂપ જ નિત્ય છે, પરન્તુ લોક નિત્ય નથી એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે લોકપ્રદર્શન અપ્રાર્થિત હોવાથી વ્યર્થ થઈ જાય, તેથી સ્વરૂપનાં દર્શન માટે જ પ્રાર્થના કરેલી હોવા છતાં, વૃન્દાવન વગેરેનાં પણ દર્શન કરાવ્યાં, તેથી ભગવાનનું રૂપ સદા વૃન્દાવન વગેરે વર્ણવેલી સામગ્રીથી વિશિષ્ટ જ છે, કેવલ નથી, એમ જણાવ્યું છે. વસ્તુ જ એવા જ પ્રકારની હોવાથી અહીં અલ્પ પણ શંકા નથી, તેથી જ બ્રહ્મધર્મ-

---

બ્રહ્માના વાક્યો છે. ત્યાં શ્રુતિઓની કથા બ્રહ્માએ ભૃગુને કહેલી છે તેમાં પણ રાસલીલાનું વર્ણન છે; તેથી પણ લીલા તથા એના સર્વ પદાર્થો નિત્ય જ છે એમ જણાય છે, કારણ કે આ સ્થળે શ્રુતિઓ ભગવાનને એવી પ્રાર્થના કરે છે કે 'સર્વવેદાન્તપ્રત્યય ગુણોથી અતીત, વાણી અને મનને ગોચર પદાર્થથી અતીત, કેવલ આનંદરૂપ જે આપનું સ્વરૂપ છે તેનાં દર્શન કરાવો.' શ્રુતિઓએ ભગવાનને આવી પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને શ્રીગોકુલ, ત્યાં રહેલું પોતાનું સ્વરૂપ અને ત્યાં થતી લીલા, સર્વનાં દર્શન કરાવ્યાં. શ્રુતિઓની પ્રાર્થના જેવી હતી તેવાં જ ભગવાને દર્શન કરાવ્યાં એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ; તેથી સર્વવેદાન્તપ્રત્યય ગુણોથી અતીત એવા ભગવાનના સ્વરૂપનાં જ દર્શન શ્રુતિઓને થવાં જોઈએ; તેથી શ્રીગોકુલ, ત્યાંની લીલા અને ત્યાંનું ભગવાનનું સ્વરૂપ, સર્વ ભગવાનનું સર્વવેદાન્તપ્રત્યય ગુણોથી અતીત સ્વરૂપ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ, નહિ તો આવાં પ્રાર્થના અને દર્શન સંભવે નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીગોકુલ-વિશિષ્ટ જ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેથી શ્રીગોકુલ, લીલા, લીલાના પદાર્થો સર્વ નિત્ય જ છે એમાં કાંઈ પણ સંદેહ રહેતો નથી. 'ત્યાં રહેલું ભગવાનનું સ્વરૂપ જ નિત્ય છે, પરંતુ શ્રીગોકુલ લીલા વગેરે નિત્ય નથી' એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો શ્રુતિઓએ માત્ર ભગવાનના સ્વરૂપનાં જ દર્શન કરાવવા પ્રાર્થના કરી હતી, ભગવાનના લોકનાં દર્શન કરાવવાની પ્રાર્થના કરી નહતી, તેથી ભગવાને પોતાના લોકનાં દર્શન કરાવ્યાં એ વ્યર્થ થાય. માત્ર સ્વરૂપનાં જ દર્શન કરાવવાની પ્રાર્થના કરેલી હોવા છતાં લોક લીલા વગેરે સર્વનાં દર્શન ભગવાને કરાવ્યાં તેથી ભગવાનનું સ્વરૂપ એમનાં લોક લીલા વગેરેથી સદા વિશિષ્ટ જ છે એવો ભાવાર્થ છે. ભગવાનના લોક લીલા વગેરેનો સ્વરૂપમાં જ સમાવેશ થાય છે, તેથી જેમ વૃક્ષ અને એનાં ફલ ફૂલ વગેરેમાં સ્વગતદ્વૈત છે તે પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને ભગવાનનો લોક વગેરેમાં સ્વગતદ્વૈત થાય, અર્થાત્ ભગવાનનું સ્વરૂપ અને એમનો લોક વગેરે ભિન્ન ભિન્ન થાય એમાં કાંઈ ક્ષતિ નથી, કારણ કે 'तस्मान्न भिन्नता यस्मात्तु भामिनिको न वै प्रभुः । भूपाप्रुत्तादितं स । वैकुण्ठस्य विलासिनम्'

સ્વરૂપના વિચારમાં ' તેજ હોવાથી, પ્રકાશાશ્રયની પેઠે' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૮) એમ બાદરાયણે સૂત્ર યોજ્યું. આ જેમ છે તેમ પ્રથમ જ કહેલું છે તેથી જ આ લીલાનું ઋગ્વેદમાં બીજી ઋક્‌માં નિરૂપણ કરેલું છે: 'जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्वीरोऽभिपौंस्यं रणम्। अवृश्चदद्रिमव स स्यदस्सृजदस्तभ्नान्नाकं स्वपस्यया पृथुम्॥ એમ (મંત્ર છે) 'जज्ञान एव' ગોકુલમાં માત્ર પધારવાથી જ स्पृधः (અર્થાત્) પૂતના તૃણાવર્ત વગેરે શત્રુઓનો व्यबाधत (અર્થાત્) વિવિધ પ્રકારથી અથવા વિશેષે કરીને નાશ કર્યો. પછી वीरः (અર્થાત્) શૂરવીરે, મથુરા દ્વારકા વગેરેમાં अभिपौंस्यं (અર્થાત્) પોતાના પૌરુષને યોગ્ય, रणं (અર્થાત્) દૈત્યોની સાથેના સંગ્રામનો, प्रापश्यत् (અર્થાત્) અનુભવ કર્યો, એવો અર્થ છે. ભૂમિ પર રહેલા દૈત્યોનો નાશ વર્ણવી દેવેન્દ્રના મદનો ભંગ કરનાર હોવાનું કહે છે. अद्रिम् (અર્થાત્) ગોવર્દ્ધન પર્વતને अवृश्चत् (અર્થાત્) ધારણ કર્યો. सः એમણે, स्यत् (અર્થાત્) સ્રવણ કરતા ઇન્દ્રે પ્રેરેલા જલનો, अवासृजत् (અર્થાત્) અધિક્ષેપ કર્યો, નિવારણ કર્યું. આ स्वपस्यया (અર્થાત્) ગોકુલમાં સ્થિતિ કરવા

'તેથી આ ભિન્ન નથી, અને પ્રભુ આથી ભિન્ન નથી, વૈકુંઠ સ્વર્ગમાં રહેનાર સર્વ ભૂમિ પર ઉતારેલું છે' એ શ્રીગોપાલતાપનીય ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિને લીધે, તથા 'જે પરમ અક્ષરમાં પ્રજા' વગેરે તૈત્તરીય ઉપનિષદની શ્રુતિને લીધે, ભગવાનનો લોક અને ત્યાં રહેનાર સર્વ ભગવાનથી અત્યન્ત ભિન્ન નથી તેમજ અત્યન્ત અભિન્ન પણ નથી, પરંતુ ભિન્નાભિન્ન જ છે, તેથી વૃક્ષ અને એના ફલનો જેવો સ્વગતભેદ છે તેનો સ્વીકારવામાં પણ કાંઈ ક્ષતિ નથી. ભગવત્સ્વરૂપ જ એવું છે, તેથી કાંઈ શંકા રહેતી નથી આ પ્રમાણે ભગવત્સ્વરૂપ અને લોક લીલા વગેરે ભગવદ્ધર્મો ભગવાનથી ભિન્ન ભિન્ન જ હોવાથી વ્યાસજીએ પણ **'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्'** સૂત્ર યોજેલું છે આ સૂત્રનો અર્થ અમે પ્રથમ કરેલો છે ત્યાં પણ આ સર્વનું નિરૂપણ કરેલું છે.

ભગવાનની લીલા, લીલાના પદાર્થ વગેરે નિત્ય જ છે, તેથી જ ઋગ્વેદમાં **'जज्ञान एव'** વગેરે બીજી ઋક્‌માં પણ ભગવાનની લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ ઋક્‌નો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે: **जज्ञान एव** અર્થાત શ્રીગોકુલમાં ભગવાનનો જન્મ થયો એવામાં, માત્ર શ્રીગોકુલમાં જન્મીને જ **स्पृध** પૂતના તૃણાવર્ત વગેરે શત્રુઓને ભગવાને **व्यबाधत** વિવિધ પ્રકારથી અથવા વિશેષે કરીને હણ્યા. ત્યાર પછી **वीरः** વિક્રાંત અર્થાત્ શૂરવીર ભગવાને મથુરા દ્વારિકા વગેરે સ્થલોમાં **अभिपौंस्यम्** પોતાના પૌરુષ અથવા પૌરુષાર્થને યોગ્ય **रणम्** રણનો **प्रापश्यत्** અનુભવ કર્યો, અર્થાત્ પછી ભગવાને મથુરા દ્વારિકા વગેરે સ્થલોમાં પોતાના પુરુષાર્થને યોગ્ય સંગ્રામ કર્યો આ પ્રમાણે ભગવાને ભૂમિ પરના દૈત્યોનો સંહાર કર્યો એમ કહ્યું. પછી ભગવાને દેવ ઇંદ્રના મદનો ભંગ કર્યો એમ ઋક્ કહે છે. **अद्रिम्** ગિરિવર શ્રી ગોવર્ધનગિરિને **अवृश्चत्** ધારણ કર્યો. **स** ભગવાને **स्यत्** સ્રવણ કરતા અથવા વહેતા, ઇન્દ્રે મોકલેલા જલનો **अवासृजत्** અધિક્ષેપ કર્યો, અર્થાત્ ભગવાને ઇન્દ્રે ક્રોધથી મોકલેલા જલનું નિવારણ કર્યું. આવી **स्वपस्यया** શ્રીગોકુલમાં સ્થિતિ કરવા લીલા કરવાની ઇચ્છાથી **पृथुम्**

લીલા કરવાની ઇચ્છાથી પ્રથમ્ (અર્થાત્) વિસ્તીર્ણ, નાકમ્ અસ્તભ્નાત્ (અર્થાત્) (સ્વર્ગનો) પ્રતિબંધ કર્યો, ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના મદનો સ્તંભ કર્યો, એવો અર્થ છે.

વળી, દશમસ્કંધમાં કાત્યાયન્યર્ચન વ્રત પછી વરદાન કરવા આવેલા ભગવાને 'મારી સાથે આ રાત્રિઓ રમણ કરશો' (ભા. ૧૦–૧૯–૨૭) એવું વ્રજવરકુમારી પ્રતિ વરદાનવચન કહેલું છે. અહીં 'આ રાત્રિઓ' એમ 'આ' શબ્દથી એઓને સર્વ રાત્રિઓ સામી રાખી દર્શાવી એમ જણાય છે, નહિ-તો 'એ રાત્રિઓ' એમ કહેત. વળી, પ્રાતઃસમયે કહેલું છે તેથી એઓ આ રાત્રિની સજાતીય હોવાથી, આ રાત્રિમાં જ 'આ' એવો પ્રયોગ કર્યો છે એમ કહી શકાય નહિ. વળી, બહુવચન અનુપપન્ન થાય. 'આ' શબ્દ ભગવાનની

વીસ્તીર્ણ **નાકમ્** સ્વર્ગનો **અસ્તભ્નાત્** પ્રતિબંધ કર્યો, અર્થાત્ ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના મદનો સ્તંભ કર્યો, ઇન્દ્ર વગેરે દેવોનો મદ દૂર કર્યો. આ ઋક્‌માં ભગવાને દૈત્યોનો નાશ કર્યો એમ કહેલું છે. દૈત્યોનો ભગવાને નાશ કર્યો તેથી આધુનિક સમયમા દૈત્યો વિદ્યમાન નથી અને તેથી ભગવાનની લીલાના પદાર્થ દૈત્યો અનિત્ય છે એવી શંકા કરવી નહિ '**असुरानीकवीर्य.**' વગેરે વાક્યથી દૈત્યો ભગવાનના વીર્યાત્મક હોવાથી નિત્ય જ છે. વળી, '**वयमाघत**' 'નાશ કર્યો' વગેરે ભૂતકાળનો પ્રયોગ આ ઋક્‌મા કરેલો છે, તેથી બાધ અથવા નાશ કરવાની ક્રિયા આધુનિક સમયમાં નથી તેથી એ પણ અનિત્ય છે એવી શંકા પણ કરવી નહિ, કારણ કે 'હે સોમ્ય, આ પૂર્વે સત્ જ હતું' 'નારાયણ એક જ હતા' વગેરે વાક્યમા પણ ભૂતકાળનો પ્રયોગ કર્યો છે ત્યાં એવો અર્થ થાય છે કે સત્ અને નારાયણ એ સમયે પણ હતાં. સત્ અને નારાયણ આધુનિક સમયમાં નથી એમ કહેવાનો આ વાક્યોનો આશય નથી, પરંતુ એ સમયે પણ સત્ અને નારાયણ હતાં જ એવો બોધ કરવાનો આશય છે એ જ પ્રમાણે અહીં પણ છે વળી, ભગવાનની ઇચ્છા એવા પ્રકારની છે કે દૈત્યોના નાશની ક્રિયા થઈ ગયેલી હોય એવો લોકોને અનુભવ થાય, તેથી તિરોભાવ શક્તિથી જ એ ક્રિયા થઈ ગઈ હોય એવો ભગવાન અનુભવ કરાવે છે. તેથી ભૂતકાળ યોજ્યો છે, પરંતુ એ ક્રિયા આધુનિક સમયમા નથી એમ કહેવાના એનો ભાવાર્થ નથી.

વળી, દશમસ્કંધમા કાત્યાયનીના અર્ચનના વ્રત પછી ભગવાન ગોપિકાઓને વરદાન આપવા પધારે છે તે સમયે 'મારી સાથે આ રાત્રિઓ રમણ કરશો' એવુ ભગવાન વ્રજની ઉત્તમ કુમારીઓને વરદાન કરે છે. ભગવાન 'આ રાત્રિઓ' શબ્દો યોજે છે, તેથી એ સર્વ રાત્રિઓને પોતાની સામે રાખી ગોપિકાઓને દર્શાવે છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે એમ હોય તો જ 'આ' શબ્દ યોજાય. જો ભગવાને એ સમયે એ સર્વ રાત્રિઓને પોતાના સામે રાખી કુમારીઓને દર્શાવી ન હોત તો 'એ રાત્રિઓ' શબ્દો જ ભગવાન યોજત વળી, આ વાક્ય ભગવાને પ્રાતઃકાળમાં યોજેલું છે. જો ભગવાને રાત્રિ સમયે આમ કહ્યુ હોત તો એ રાત્રિના જેવી રાત્રિઓમાં રમણ કરીશ એવા ભાવાર્થથી એ રાત્રિ દર્શાવી, સાજાત્યને લીધે 'આ રાત્રિઓ' એવું વાક્ય યોજે, પરંતુ ભગવાને રાત્રિએ આ વાક્ય કહેલુ નથી, પણ પ્રાતઃકાળે જ કહેલુ છે. તેથી "ભગવાને એ વાક્ય કહ્યુ તે દિવસની રાત્રિ દર્શાવી, રમણની રાત્રિઓ એના જેવી જ હોવાથી સાજાત્યને લીધે માત્ર જાતિના અભિપ્રાયથી 'આ રાત્રિઓમા'

બુદ્ધિમાં રહેલી રાત્રિઓનો વાચક હોવાથી સર્વ ઉપપન્ન થશે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે કથન પરની પ્રતિપત્તિ માટે હોવાથી આમ કહેવા છતાં કુમારીઓને એઓનો બોધ સંભવે નહિ અને તેથી કથન વ્યર્થ થઇ જાય. વળી, ભગવાન સત્યસંકલ્પ હોવાથી અને સત્યસંકલ્પત્વનો વિષય અબાધિત હોવાથી અહીં એ રાત્રિઓનો તરત જ અભાવ રહે તો પૂર્વે વર્ણવેલું સત્યસંકલ્પત્વ અનુપપન્ન થાય.

" 'હે સારી ભ્રમરવાળી, તારે ઘેર આવીશ' (ભા. ૧૦–૩૯–૧૨) 'હું આવીશ એમ દૂત દ્વારા' (ભા.૧૦ ૩૯ ૩૫) 'તમો સગાંઓને જોવા આવીશું' (ભા.૧૦-૪૨-૨૩ વગેરે સ્થલે ભવિષ્યમાં થનાર ભગવાનનું આગમન એ જ સમયે છે એમ કહી શકાય? એમ હોય તો કથન વ્યર્થ થાય અને અનુભવનો વિરોધ થાય."–એમ નહિ. સર્વ લીલા નિત્ય હોવાથી, પૂર્વસિદ્ધ જ (લીલાનો) ક્રમે આવિર્ભાવ થાય છે એમ પ્રથમ જ કહ્યું છે, તેથી ભગવાનનું આગમન આ સમયે અહીં અપ્રકટિત હોવાથી, આ સમયે પ્રકટ કરેલી લીલામાં જેનો સમાવેશ હોય તેઓને એનો

વાકય યોજ્યું છે' એમ કહી શકાય નહિ. વળી, એવા હેતુથી આ વાકય યોજેલું હોય તો 'આ રાત્રિઓ' એમ બહુવચન યોજાય નહિ વળી, "ભગવાને પોતાની બુદ્ધિમાં રમણની રાત્રિઓ રાખીને 'આ રાત્રિઓ' એમ કહ્યુ" એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે વક્તા વાકય યોજે તે પોતાને અર્થ સમજાવા યોજતા નથી, પરંતુ શ્રોતાઓ અથવા બીજાઓ અર્થ સમજે એવા હેતુથી જ વાકયો યોજવામાં આવે છે. ભગવાન પોતાની બુદ્ધિમાં રમણની રાત્રિઓ રાખીને જ 'આ રાત્રિઓ' કહે તો એનાથી કુમારીઓનો બોધ થાય નહિ, અને તેથી ભગવાનનું વચન નિરર્થક અથવા વ્યર્થ થઈ જાય. વળી, ભગવાન સત્યસંકલ્પ છે. સત્યસંકલ્પનો સંકલ્પ સદા સત્ય જ હોવો જોઈએ. ભગવાને 'આ રાત્રિઓ' એવો સંકલ્પ કર્યો તે સમયે એ રાત્રિઓ ત્યાં ન હોય તો ભગવાનનો આ સંકલ્પ અસત્ય થઈ જાય સત્યસંકલ્પનો સંકલ્પ કદાપિ અસત્ય હોઈ શકે જ નહિ. ભગવાનનો સંકલ્પ અસત્ય થાય તો એમના સત્યસંકલ્પત્વ ગુણની ક્ષતિ થાય, તેથી ભગવાને 'આ રાત્રિઓ' કહ્યુ તે સમયે એ રાત્રિઓ ત્યાં અવશ્ય હોવી જ જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—'હે સારી ભ્રમરવાળી, તારે ઘેર આવીશ' 'હું આવીશ એમ દૂત દ્વારા' 'તમો સગાંઓને જોવા આવીશું' વગેરે વાકયો ૫ । છે. આ વાકયોમા ભગવાનનું આગમન ભવિષ્યમાં થશે એમ સ્પષ્ટ કહેવું છે 'આ ભગવાનનું ભાવી આગમન પણ આ વાકય યોજાયાં તે સમયે પણ હતુ' એમ કહી શકાય નહિ; તેથી ભગવાનનું આગમન નિત્ય નથી અને લીલાના નિત્યપણાનો બાધ થાય છે. ભગવાનનું આગમન આ વાકય યોજાયાં તે સમયે પણ હોય તો આ વાકયો વ્યર્થ થઈ જાય અને અનુભવથી વિરુદ્ધ થાય.

સિદ્ધાન્તી—એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય જ છે, તેથી પૂર્વસિદ્ધ અથવા પૂર્વે હતી તેવી જ લીલાનો ક્રમથી આવિર્ભાવ જ થાય છે એમ પ્રથમ પણ કહી ચૂકયા છીએ, તેથી આ વાકયો યોજાયાં ત્યારે પણ ભગવાનનું આગમન અવશ્ય હતું જ; પરંતુ એ પ્રકટ નહતું, તેથી એ સમયે જે પ્રકટ લીલા હતી તે લીલામાં જેમનો સમાવેશ હતો તે સર્વને ભગવાનનું આગમન અપ્રકટ જ હોવાથી એનો અનુભવ થતો ન હતો, પરંતુ ભગવાન સર્વજ્ઞ હોવાથી

અનુભવ થતો નથી તેથી, અને ભગવાન સર્વજ્ઞ હોવાથી એ લીલા પણ એમના અનુભવનો વિષય છે તેથી સર્વ ઉપપન્ન છે. "આ સમયે પ્રકટ થયેલી લીલામાં જેમનો સમાવેશ છે તેઓ જ ભવિષ્યમાં પ્રકટ કરવાની લીલાનાં પણ સંબંધી છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ, કારણ કે મને પૂર્વે 'આવીશ' એમ કહેલું હતું તેથી આવ્યા એમ એવા જ પ્રકારનો એમનો અનુભવ છે, નહિતો અન્ય સ્થલે કહે અને અન્ય સ્થલે જાય, એમ સત્યવક્તાપણું અનુપપન્ન થાય, અને જેમને કહ્યું હોય તેઓની ભગવાનની આશાથી સ્થિતિ અનુપપન્ન થાય; તેથી નિત્ય જ લીલાનો ક્રમે આવિર્ભાવ થાય છે એમ કેમ સંભવે ?"-અહીં આમ જણાય છે. લીલાનું નિત્યત્વ કેવલ લૌકિક યુક્તિથી નથી, પરન્તુ 'જનનિવાસનો જય થાય છે' (ભા ૧૦-૮૭-૪૮) વગેરે કહેલી સ્મૃતિ અને શ્રુતિના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી અબાધિત પ્રામાણ્યવાળાં કહેલાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું, તો એ વસ્તુમાં કાંઈ પણ અનુપપત્તિ નથી એમ માનવું, કારણ કે એમ જ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, પરન્તુ એમાં અનુપપત્તિ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલી છે એનો નીચે પ્રમાણે પરિહાર કરવો. 'એ રસ છે' (તૈ. ૨-૭) શ્રુતિ અને

એમને એ સમયે પણ એનો અનુભવ હતો જ, તેથી ભગવાનના અનુભવ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો એ ભગવાનનું આગમન નિત્ય છે ભક્તના અનુભવ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો આ સર્વ વાક્યો અર્થવાળા જ છે, વ્યર્થ નથી, તેથી આ વાક્યો પણ યોગ્ય જ છે.

પૂર્વપક્ષી—આ વાક્યો યોજ્યાં તે સમયે જે લીલા પ્રકટ હતી તેમાં જેઓનો સમાવેશ હતો તે જ લોકોનો ભવિષ્યમા આગમન સમયે જે લીલા પ્રગટ થવાની હતી તેમાં પણ સમાવેશ થાય છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ, કારણ કે અન્ય અન્ય લોકોનો એ સમયોની લીલામાં સમાવેશ થતો હોય તો ભગવાને એકને 'તારે ઘેર આવીશ' કહ્યું અને અન્યને ઘેર ભગવાન પધાર્યા, એમ કહેવાય, તેથી આ વાક્ય સત્ય કહેવાય નહિ. વળી, જેઓને ભગવાને 'તારે ઘેર આવીશ' એમ કહ્યું તેઓની ભગવાનના આગમનની આશાથી સ્થિતિ રહી એમ કહેલું છે એ પણ વ્યર્થ થાય, કારણ કે ભગવાન તો ઉપર કહ્યું તેમ અન્યને ઘેર પધારે છે, તેથી આ સર્વ દોષ ન આવે એવા હેતુથી એ સમયોની લીલામા એ જ લોકોનો સમાવેશ થાય છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ જેઓને ઘેર ભગવાનનું આગમન થાય છે તેઓને ઘેર ભગવાનનું આગમન નિત્ય હોવું જોઈએ. એમ હોય તો એઓને આગમન ભાવી લગવું જોઈએ નહિ, તેથી ભગવાનની લીલા નિત્ય સંભવતી નથી

સિદ્ધાન્તી—અહી સત્ય નીચે પ્રમાણે છે ભગવાનની લીલાનું નિત્યપણું માત્ર લૌકિક યુક્તિઓથી સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ 'જનનિવાસનો જય થાય છે' વગેરે સ્મૃતિ અને શ્રુતિઓથી, ઉપર નિરૂપણ કર્યું તેમ, સિદ્ધ થાય છે. ઉપર કહ્યાં તે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ અબાધિત પ્રમાણ છે અને એઓનાથી લીલાનું નિત્યપણું સિદ્ધ થાય છે, તેથી એમાં કાંઈ પણ અનુપપત્તિ નથી એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે એમ જ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે જે પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તેમા કાંઈ અનુપપત્તિ સંભવતી નથી, તેથી એમા જે અનુપપત્તિ ભાસે છે તે માત્ર

'સર્વરસ' (છા ૩-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી ભગવાન સર્વરસરૂપ છે એ નિર્વિવાદ છે, તેથી જ્યા જે સમયે (જે ભક્તોને) 'હુ આવીશ' એમ કહે છે તે ભક્તોના તે સમયના ભગવદાગમન વિષયની પરમાર્તિરૂપ રસનુ પોષણ કરવા ભગવાને એમ કહેલુ હોવાથી, એ સમયે ભક્તોમા 'મારે ઘેર સર્વથા પ્રિય પધારશે, ત્યા આવે આવે પ્રકારે મારા મનોરથ પૂર્ણ થશે' આવા નિશ્ચયથી અમન્દ આનન્દરૂપ અતિવિલક્ષણ અમુક રસભાવ ઉત્પન્ન થાય છે ભગવાનને એના ભાવના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતો એ સમયને અનુરૂપ પરમાનદરૂપ અમુક ભાવનો અનુભવ થાય છે, તેથી પૂર્વે કહેલી શ્રુતિથી આ સ્વરૂપાત્મક રસનો જ સદા અનુભવ થાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે પૂર્વે કહેલા ભક્તને ઘેર પધારે ત્યારે પૂર્વના અવધિનો વિચાર કરી એ સમયનુ અતિક્રમણ કરી અથવા અતિક્રમણ કર્યા વિના પધારેલા પ્રિયતમમા જે રમાત્મક અમુક ભાવ હોય તે આત્મારૂપ (ભાવનો) રસરૂપ થઇ વર્ણવેલા ન્યાય પ્રમાણે અનુભવ કરે છે. અહી પૂર્વે કહેલા અને આના ભેદની શકા કરવી નહિ, કારણ કે 'પૂર્વે મને આમ કહ્યુ હતું' એવા અનુસન્ધાનથી જ એવા પ્રકારના રસની ઉત્પત્તિ થાય છે, અન્ય પ્રકારે થતી નથી, તેથી તે તે રસ તે તે પ્રકારનો હોવાથી અને રસ

આપણી બુદ્ધિથી કલ્પેની છે એમ જણાય છે આ આપણી બુદ્ધિથી કલ્પેની અનુપપત્તિનો નીચે પ્રમાણે પરિહાર કરવો 'એ રસ છે' 'સર્વરસ' આ બે શ્રુતિથી ભગવાન સર્વરસરૂપ છે, અર્થાત્ ભગવાન વિભાવ વગેરે સર્વરસરૂપ છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે, તેથી ભગવાન જ્યારે જેને 'તારે ઘેર આવીશ' એમ કહે છે તે સમયે તે ભક્તને ભગવાનના ભાવી આગમનની પરમ આર્તિ થાય છે આ આર્તિરૂપ રસનુ પોષણ કરવા જ ભગવાન 'તારે ઘેર આવીશ' એમ કહે છે આ પ્રમાણે ભગવાન કહે છે ત્યારે એ ભક્તને 'મારે ઘેર સર્વથા પ્રિય પધારશે ત્યા આવે આવે પ્રકારે મારા મનોરથ પૂર્ણ થશે એવો નિશ્ચય થાય છે, તેથી અતિશય આનદરૂપ અતિવિલક્ષણ રસના અમુક અમુક ભાવો એ ભક્તમા એ સમયે ઉપપન્ન થાય છે અને આ ભક્તના ભાવ જોવાથી ભગવાનને પણ એ સમયને અનુરૂપ પરમાનદરૂપ અમુક ભાવનો અનુભવ થાય છે 'એ રસ છે' એ શ્રુતિથી આ સર્વ રસ ભગવાનના સ્વરૂપાત્મક જ છે, તેથી સ્વરૂપાત્મક રસનો જ એ સદા અનુભવ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે 'પ્રથમ તારે ઘેર આવીશ એમ જે ભક્તને આશ્વાસન આપ્યુ તે ભક્તને ઘેર પ્રભુ પછી પધારે છે તે સમયે પૂર્વના સમયનુ એ મનન કરે છે અને એ સમયે કહેના સમયનુ અતિક્રમણ કરી અથવા અતિક્રમણ કર્યા વિના ભગવાન પધારે છે ત્યારે ભગવાનમા જે રસાત્મક અમુક ભાવો હોય છે તે, પ્રથમ કહ્યુ તેમ, આત્મરૂપ અથવા ભગવદ્રૂપ રસાત્મક ભાવોનો રસરૂપ થઈ એ અનુભવ કરે છે તેથી પૂર્વે જેમને કહ્યુ હોય તે અને આ ભક્તો ભિન્ન છે એવી શકા કરવી નહિ, કારણ કે 'પૂર્વે મને આમ કહ્યુ હતુ' એમ એ લક્ષમા રાખે છે ત્યારે જ એને, ઉપર કહ્યુ તેમ, રસનો અનુભવ થાય છે જો આ એના લક્ષમા ન હોય તો એને એવા રસનો અનુભવ જ થાય નહિ, તેથી ભિન્ન ભિન્ન સમયે એને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના રસનો અનુભવ થાય છે, પરતુ સર્વ પ્રકારનો

ભગવદ્રૂપ હોવાથી, જ્યાં જેવો જે પ્રકારનો જે રસ સ્વશાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય ત્યાં તેવો તે પ્રકારનો તે રસ ભગવાન જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે વળી, ભગવાન એક જ છે, તેથી ત્યાંની સર્વ સામગ્રી રસરૂપ જ એમ સર્વ અનવદ્ય છે, તેથી રાત્રિનુ એ સમયે પ્રદર્શન એ નિત્ય હોય તો જ ઘટે 'ભવિષ્યની રમણલીલા પણ નિત્ય હોવાથી આ વ્રતના ફલ તરીકે વરદાન કેમ ઉપપન્ન થાય' એ શંકાનો આથી જ નિરાસ થયો જાણવો, કારણ કે ભગવાન સર્વરસરૂપ હોવાથી સર્વ ઉપપન્ન છે એમ કહેલુ છે શ્રીનન્દ અને યશોદાને એવા પ્રકારની લીલાના આનન્દનો અનુભવ થવામા કયો હેતુ છે એમ ' હે બ્રહ્મ ! નન્દે અને મહાભાગ્યવાળા યશોદા જેમના સ્તનનું હરિએ પાન કર્યું તેમણે મહોદયવાળું જ શુ શ્રેય કર્યું ?' (ભા ૧૦-૮-૪૬) વગેરેથી રાજાએ કરેલા પ્રશ્નમા અને, " (પોતાની) સ્ત્રી ધરાસહિત બ્રહ્માનો આદેશ કરનાર વસુઓમા મુખ્ય દ્રોણે એમને કહ્યુ ' 'અમે ભૂતલ પર જન્મીએ ત્યારે લોકમા મહાદેવ વિશ્વેશ્વર હરિમા અમારી પરમ ભક્તિ થાઓ, જેથી તરત દુર્ગતિ દૂર થાય ' ' એમ થાઓ ' એમ કહેવાયેલા એ જ મહાયશસ્વી દ્રોણ અહીં વ્રજમા ' નન્દ ' એમ પ્રસિદ્ધ થયા, અને એ ધરા યશોદા થઈ હે ભારત! પછી ગોપ અને ગોપીઓમા દંપતી (થઈ રહેલા) એમની

રસ ભગવદ્રૂપજ છે, તેથી જ્યા જે જેવો જેવા પ્રકારનો રસ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય ત્યા તેવો તેવા પ્રકારનો તે રસ ભગવાન જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે જો ભગવાન આ સર્વ રસરૂપ નથી એમ માનીએ તો ' સર્વરસ ' શ્રુતિમા ' સર્વ ' પદનો બાધ થાય ભાવી રસ પણ ભગવદ્રૂપ છે, એનો પણ ભગવાનના સ્વરૂપમા જ સમાવેશ થાય છે, તેથી એ પણ નિત્ય જ છે, તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી ભાવી અનુભવ પણ નિત્ય જ છે તેથી અનુભવ ભાવી હોવાથી એ સમયે સભવે નહિ એવી શકા કરવી ઉચિત નથી ભગવાન એક જ છે તેથી લીલામા રહેલી સર્વ સામગ્રી ભગવદ્સરૂપ હોવાથી નિત્ય જ છે આ સર્વ ' એ રસ છે' ' સર્વરસ ' વગેરે શ્રુતિઓથી જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી એમા અન્ય પણ દોષ નથી. વળી, ભગવાને કુમારીઓને વરદાન કર્યું તે સમયે રમણસમયની સર્વ રાત્રિઓ દર્શાવી એ જો આ રાત્રિઓ નિત્ય હોય તો જ સભવે ઉપર 'ભાવી' અને ' નિત્ય 'નો વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ કર્યું, તેથી વ્રતના ફલ તરીકે ભગવાને ભાવી રમણનુ વરદાન કર્યું એ ભાવી રમણલીલા નિત્ય સભવે નહિ એવી શકાનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણ કે ભગવાન સર્વરસરૂપ છે, તેથી સર્વ ઉપપન્ન છે એમ પ્રથમ કહી ચૂક્યા છીએ વળી, ' હે બ્રહ્મ ! નન્દે અને મહાભાગ્યવાળી યશોદા જેમના સ્તનનુ ભગવાને પાન કર્યું તેમણે મહોદયવાળુ જ શુ શ્રેય કર્યું ? ' એમ નન્દ અને યશોદાને ભગવાનની લીલાના આનન્દનો અનુભવ થયો એનુ શુ કારણ, એવો પ્રશ્ન રાજાએ કરેલો છે ત્યા ' (પોતાની) સ્ત્રી ધરાસહિત બ્રહ્માનો આદેશ કરનાર વસુઓમા મુખ્ય દ્રોણે એમને કહ્યુ : 'અમે ભૂતલ પર જન્મીએ ત્યારે લોકમા મહાદેવ વિશ્વેશ્વર હરિમા અમારી પરમ ભક્તિ થાઓ જેથી તરત દુર્ગતિ દૂર થાય ' ' એમ થાઓ ' એમ કહેવાયેલા એ જ મહાયશસ્વી દ્રોણ અહીં વ્રજમાં 'નન્દ' એમ પ્રસિદ્ધ થયા અને એ ધરા યશોદા થઈ હે ભારત ! પછી ગોપ અને ગોપીઓમા દંપતી (થઈ રહેલા) એમની

પુત્ર થયેલા ભગવાન જનાર્દનમા ભક્તિ ઘણી જ થઈ" વગેરે શ્રીશુકના ઉત્તરમા (ભા. ૧૦-૮-૪૭ થી ૫૧) પણ આ જ ઉપપત્તિ છે એ જ પ્રમાણે શ્રીદેવકી અને વસુદેવમા અને એવા અન્યમા પણ છે, તેથી વિસ્તારથી શું ?

इति श्रुतिशतैरतिस्फुटतरैरपास्तभ्रमै-
र्विचारभरचातुरीसचिवसत्पुराणैरपि ।
स्फुरद्विहृतिनित्यता सुनिरणायि गोपीपते-
र्मयाऽतिनिजयत्नतः फलतु तेन सैवेह मे ॥

આ પ્રમાણે અતિસ્ફુટ ભ્રમરહિત હજારો શ્રુતિઓ અને અતિશય વિચારની ચાતુરીમા સચિવરૂપી સારા પુરાણોથી મે મારા ઘણા યત્નથી ગોપીપતિથી સ્ફુરતી લીલાની નિત્યતાનો સારી રીતે નિર્ણય કર્યો છે, તેથી એ જ અહી મને ફળો

આધુનિક ભક્તોનો લીલામાં સમાવેશ સભવે છે

હવે આ વિચાર કરીએ છીએ કે 'સહસ્ર જન્માતરમાં તપ ધ્યાન' એ વાકયથી અનેક જન્મમા જેણે સુકૃતરાશિનો સચય કર્યો હોય, જે ભગવાનના અતિશય અનુગ્રહનુ ભાજન હોય, મહત્તમના ચરણની રજથી અભિષિક્ત હોય, તેવા અમુક પુરુષને પૂર્વે વર્ણવેલા ન્યાય પ્રમાણે નિત્યલીલામા જેનો સમાવેશ હોય તેવા ભક્તના ભાવના જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય અને એ ભાવના અનુસારે જ એની અભિલાષાથી ભજન કરે ત્યારે એ લીલામા એનો સમાવેશ થાય

પુત્ર થયેના ભગવાન જનાર્દનમા ભક્તિ ઘણી જ થઈ' એવો શ્રીશુકદેવજીએ એને ઉત્તર આપેલો છે આ ઉત્તર પણ ભગવાન સર્વરૂપ હોનાથી ભાવી અને નિત્યમા વિરોધ નથી તેથી જ ઉપપન્ન છે તેથી ભગવાનની આ સર્વ લીના નિત્ય જ છે એ જ પ્રમાણે શ્રીદેવકી અને વસુદેવ તથા અન્ય સર્વ ભગવાનની લીનાના સબધીઓ વિશે જાણવુ તેથી વિસ્તાર કરવાથી વિશેષ શુ ?

આ પ્રમાણે અતિસ્ફુટ ભ્રમરહિત હજારો શ્રુતિઓ અને ગાઢ વિચારની ચતુરાઈમા સચિવ જેવા સારા પુરાણોથી મે મારા ઘણા યત્નથી ગોપીપતિ શ્રીકૃષ્ણચદ્રની સ્ફુરી રહેલી લીલાના નિત્યપણાનો સારી રીતે નિર્ણય કર્યો છે, તેથી એ જ અહી મને ફળીભૂત થાઓ

આ પ્રમાણે મ્હાન પ્રબધથી ભગવાનની લીના તથા એ સબધી સર્વ પદાર્થો નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું, પરતુ આધુનિક સમયના સર્વ પુરુષો અનિત્ય છે તેથી એમનો કદાપિ પણ લીલામા સમાવેશ થવાનો નહિ, તેથી ભગવાનની નિત્ય લીનાથી એમને કાંઈ આશ્વાસન લેવા જેવુ નથી, એવી શકા થાય તે દૂર કરવા અન્ય વિચારનો હવે પ્રારભ કરીએ છીએ

'સહસ્ર જન્માતરમા તપ ધ્યાન' વગેરે વાકય પ્રમાણે અનેક જન્મો સુધી જેણે સત્કાર્યનો સચય કર્યો હોય, જે ભગવાનના અતિશય અનુગ્રહનુ પાત્ર હોય જે મહામહા પુરુષોના ચરણની રજથી અભિષિક્ત હોય તેવા કોઈપણ આધુનિક પુરુષને, 'સહસ્ર જન્માતરમા તપ ધ્યાન' વગેરે વાકય પ્રથમ કહ્યુ તે પ્રમાણે નિત્યલીલામા જે ભક્તોનો સમાવેશ છે તેઓના જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એ ભાવને અનુસરી એ નિત્યલીલામા સમાવેશ પામવાની દૃઢ અભિલાષા રાખે અને એ માટે ભજન કરે ત્યારે એનો નિત્યલીલામા સમાવેશ

કે નહિ? અહી શું યોગ્ય છે?–ન થાય એ–કેમ?–કારણ કે આણે પણ એવા પ્રકારની લીલાના રસના અનુભવની કામનાથી ભગવાનનુ ભજન કરેલુ હોવાથી એની સાથે પણ એવી લીલા હરિ કરશે એમ તમારે કહેવુ જોઈએ, તેથી એની સાથે કરેલી લીલા જન્ય હોવાથી નિત્ય કહી શકાય નહિ, તેથી આને માટે જ કોઈ સ્થલે પ્રકટ થઈ, અને એવા પ્રકારનુ સુખ આપી, એનો પોતામા પ્રવેશ કરાવે છે, તેથી એનો નિત્યલીલામા પ્રવેશ નથી-અહી અમે કહીએ છીએ કે જેમ ગૌતમીયના મતમા ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોવાથી એને સર્વ વિષયનુ જ્ઞાન (છે) એમ અવસ્ય કહેવું જોઈએ તેથી, વિષય જન્ય હોવા છતા એ વિષયનુ ઈશ્વરનુ જ્ઞાન ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણથી નિત્ય જ સિદ્ધ થયેલુ હોવાથી જન્ય નથી, તેમ પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી લીલા પણ નિત્ય જ સિદ્ધ થઇ છે અને એનો જ એવો ભક્ત વિષયમાત્ર થાય છે એમ અહી કહેવાનુ હોવાથી, એની વિષયી લીલા અજન્ય હોવાથી તમારો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી એવો ભક્ત લીલાનો વિષય થાય છે એમા પ્રમાણ

થાય છે કે એનો નિત્યલીલામા સમાવેશ થાય જ નહિ એ વિચાર અહી કરીએ છીએ એનો નિત્યલીલામા સમાવેશ થાય કે ન થાય એ પક્ષમાંથી કયો પક્ષ યોગ્ય છે?

પૂર્વપક્ષી—આધુનિક ભક્તનો નિત્યલીલામા કદાપિ સમાવેશ થાય જ નહિ, કારણ કે નિત્યલીલાના રસનો અનુભવ કરવાની ઈચ્છાથી આધુનિક ભક્ત ભગવાનનુ ભજન વગેરે સાધનો કરે ત્યારે ભગવાન એના પર પ્રસન્ન થાય અને પછી એની સાથે નિત્ય લીલા કરે એમ તો તમારે કહેવુ જ પડશે આમ હોવાથી ભજન વગેરે સાધનો પછી ભગવાને ભક્ત સાથે કરેલી લીલા નિત્ય છે એમ કેમ કહી શકાય? એ લીલા જન્ય હોવાથી અનિત્ય જ છે એમ અવસ્ય કહેવુ જ જોઈએ તેથી આધુનિક ભક્ત ભજન વગેરે કરે ત્યારે ભગવાન એને માટે કોઈ સ્થલે પ્રકટ થઈ, એને લીલાના સુખનો અનુભવ કરાવી પોતાની અંદર એનો પ્રવેશ કરાવે છે એમ જ માનવુ જોઈએ પરતુ નિત્યલીલામા એનો પ્રવેશ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ

સિદ્ધાન્તી—ગૌતમીય મતવાળા ભગવાનના જ્ઞાનને નિત્ય માને છે પરતુ એમના મતમા ઘણા પદાર્થો અનિત્ય જ છે ઘણા પદાર્થો અનિત્ય હોવા છતા ભગવાનનુ એ પદાર્થોનુ જ્ઞાન પણ નિત્ય જ છે એમ એઓ માને છે પદાર્થો અનિત્ય છે તોપણ એ અનિત્ય પદાર્થોનુ ભગવાનનુ જ્ઞાન નિત્ય છે એવો એમનો મત છે અનિત્ય પદાર્થોનુ પણ ભગવાનનુ જ્ઞાન એઓ નિત્ય જ માને છે કારણ કે ધર્મીનુ ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણથી એ નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે એ જ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય છે એમ પ્રથમ સ્મૃતિ શ્રુતિ પુરાણો વગેરેથી સિદ્ધ કરેલુ છે આધુનિક ભક્ત સાથે ભગવાન ગમે તે સમયે લીલા કરે પરતુ ભગવાનની લીલા નિત્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે જેમ ગૌતમીયના મતમા પદાર્થ ગમે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય પરતુ એનાથી એ પદાર્થનુ ભગવાનનુ જ્ઞાન અનિત્ય થતુ નથી પણ નિત્ય જ રહે છે તે જ પ્રમાણે આધુનિક ભક્તનો લીલામા ગમે તે સમયે પ્રવેશ થાય, પરતુ એનાથી ભગવાનની લીલા અનિત્ય થતી નથી પણ નિત્ય જ રહે છે આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા ભગવાનના જ્ઞાન પેઠે અજન્ય અથવા નિત્ય જ રહે છે તેથી તમારો હેતુ સિદ્ધ થતો

નથી એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એ પ્રથમ જ કહેલું છે, કારણ કે બૃહદ્વામનની કથાના સંદર્ભમાં પોતાની સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થયેલા ભગવાને દર્શાવેલા સ્વરૂપના અવલોકનથી ઉત્પન્ન થયેલા મનોરથનું શ્રુતિઓએ 'કંદર્પકોટિલાવણ્ય' વગેરેથી નિરૂપણ કર્યું ત્યારે 'દુર્લભ અને દુર્ઘટ જ છે' વગેરેથી ભગવાને આપેલા વરદાનનું નિરૂપણ કર્યા પછી, 'વર્ણવેલો સમય પ્રાપ્ત કરી, ગોપીઓ થઇ હરિને પામી' એવું બ્રહ્માનું વાક્ય છે; અને આની આગળ 'સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષો ભર્તૃભાવથી કેશવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે એમાં સંશય નથી' એવો પાઠ છે. જો કે નગરની બહાર રહેનાર અતિઅધમ કોઇ (પુરુષને) મહારાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય તોપણ એમાં પ્રવેશ થતો નથી અને ઇચ્છાનું જ્ઞાન માત્ર થાય ત્યારે ઊલટો દંડ થાય છે, તેમ એવા જ જીવને પૂર્વે કહેલી કામના હોય તોપણ એમાં પ્રવેશ સંભવતો નથી, અને 'અયોગ્ય ઇચ્છનાર પુરુષનો પાત જ થાય છે એમાં સંશય નથી' એ વાક્યથી ઊલટો પાત જ થાય છે, અને તેથી જ ભગવાને શ્રુતિઓને પણ 'દુર્ઘટ' એમ કહ્યુ, તોપણ 'મારું અનુમોદન

નથી. આધુનિક ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય તે માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે એ વિશે અમે પ્રથમ પ્રમાણ આપી ચૂકયા છીએ. બૃહદ્વામનપુરાણમાંથી કથા લખી એના સબંધનો વિચાર કરતાં, પ્રથમ શ્રુતિઓ ભગવાનને એમની નિત્યલીલાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવા સ્તુતિ કરે છે. શ્રુતિઓની સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થઈ ભગવાન એમને સ્વકીય પ્રાર્થિત સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. પછી, 'કંદર્પકોટિલાવણ્ય' વગેરેથી શ્રુતિઓ ભગવાનના દર્શનથી એમના મનમાં જે મનોરથ ઉત્પન્ન થયા તેઓનું નિરૂપણ કરે છે પછી 'તમારો મનોરથ દુર્લભ અને દુર્ઘટ' વગેરેથી ભગવાન શ્રુતિઓને જે વરદાન કરે છે તે કહેલું છે. ત્યાર પછી બ્રહ્માનું 'વર્ણવેલો સમય પ્રાપ્ત કરી, ગોપીઓ થઈ હરિને પામી' એવું વાક્ય છે ત્યાર પછી 'સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષો ભર્તૃભાવથી કેશવને હૃદયમા ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે એમાં સંશય નથી' એ વાકય છે, તેથી આધુનિક સ્ત્રી અને પુરુષોને પણ ભર્તૃભાવથી ભગવાનનું ભજન કરવાથી શ્રુતિની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા એમનો પણ નિત્યલીલામા પ્રવેશ થાય છે, એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી જો કે નગર બહાર રહેનાર કોઈ અધમ પુરુષ કોઇ મહારાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે એનાથી કાંઈ એનો અંતઃપુરમાં પ્રવેશ થતો નથી, પરંતુ એ દંડને જ પાત્ર થાય છે અને એની એ ઇચ્છા જ માત્ર જણાય તોપણ એને દંડ જ થાય છે, તેમ જ ભગવાનનું ભજન ન કરનાર, ભગવાનના અનુગ્રહ વિનાનો જીવ ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છા કરે એનાથી કાંઇ એનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થતો નથી, પરંતુ અયોગ્ય ઇચ્છનાર પુરુષનો નિઃસંશય પાત જ થાય છે. આવા જ હેતુથી ભગવાને શ્રુતિઓને પણ એમનો મનોરથ 'દુર્ઘટ' જ છે એમ કહ્યું છે તોપણ 'મારું અનુમોદન પામી સારી રીતે સત્ય થવા લાયક છે' એમ પણ ભગવાને કહ્યું છે, તેથી ભજન વગેરેથી સંતુષ્ટ થઈ ભગવાન આધુનિક ભક્તનો અંગીકાર કરે ત્યારે જ એનો નિત્યલીલામા પ્રવેશ થાય છે

કે નહિ ? અહીં શું ચોગ્ય છે ?–ન થાય એ –કેમ ?–કારણ કે આણે પણ એવા પ્રકારની લીલાના રસના અનુભવની કામનાથી ભગવાનનું ભજન કરેલુ હોવાથી એની સાથે પણ એવી લીલા હરિ કરશે એમ તમારે કહેવુ જોઈએ, તેથી એની સાથે કરેલી લીલા જન્ય હોવાથી નિત્ય કહી શકાય નહિ, તેથી આને માટે જ કોઈ સ્થળે પ્રકટ થઈ, અને એવા પ્રકારનુ સુખ આપી, એનો પોતામા પ્રવેશ કરાવે છે, તેથી એનો નિત્યલીલામા પ્રવેશ નથી–અહી અમે કહીએ છીએ કે જેમ ગૌતમીયના મતમા ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોવાથી એને સર્વ વિષયનુ જ્ઞાન (છે) એમ અવશ્ય કહેવુ જોઈએ તેથી, વિષય જન્ય હોવા છતાં એ વિષયનું ઈશ્વરનું જ્ઞાન ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણથી નિત્ય જ સિદ્ધ થયેલુ હોવાથી જન્ય નથી, તેમ પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી લીલા પણ નિત્ય જ સિદ્ધ થઇ છે અને એનો જ એવો ભક્ત વિષયમાત્ર થાય છે એમ અહીં કહેવાતુ હોવાથી, એની વિષયી લીલા અજન્ય રહેવાથી તમારો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી એવો ભક્ત લીલાનો વિષય થાય છે એમાં પ્રમાણ

થાય છે કે એનો નિત્યલીલામા સમાવેશ થાય જ નહિ એ વિચાર અહી કરીએ છીએ. એનો નિત્યલીલામા સમાવેશ થાય કે ન થાય એ પક્ષમાથી કયો પક્ષ યોગ્ય છે ?

પૂર્વપક્ષી—આધુનિક ભક્તનો નિત્યલીલામા કદાપિ સમાવેશ થાય જ નહિ, કારણ કે નિત્યલીલાના રસનો અનુભવ કરવાની ઈચ્છાથી આધુનિક ભક્ત ભગવાનનુ ભજન વગેરે સાધનો કરે ત્યારે ભગવાન એના પર પ્રસન્ન થાય અને પછી એની સાથે નિત્ય લીલા કરે એમ તો તમારે કહેવુ જ પડશે આમ હોવાથી ભજન વગેરે સાધનો પછી ભગવાને ભક્ત સાથે કરેલી લીલા નિત્ય છે એમ કેમ કહી શકાય ? એ લીલા જન્ય હોવાથી અનિત્ય જ છે એમ અવશ્ય કહેવુ જ જોઈએ તેથી આધુનિક ભક્ત ભજન વગેરે કરે ત્યારે ભગવાન એને માટે કોઈ સ્થળે પ્રકટ થઈ, એને લીલાના સુખનો અનુભવ કરાવી, પોતાની અંદર એનો પ્રવેશ કરાવે છે એમ જ માનવુ જોઈએ, પરતુ નિત્યલીલામા એનો પ્રવેશ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ

સિદ્ધાન્તી—ગૌતમીય મતવાળા ભગવાનના જ્ઞાનને નિત્ય માને છે, પરતુ એમના મતમા ઘણા પદાર્થો અનિત્ય જ છે ઘણા પદાર્થો અનિત્ય હોવા છતા ભગવાનનુ એ પદાર્થોનુ જ્ઞાન પણ નિત્ય જ છે એમ એઓ માને છે પદાર્થો અનિત્ય છે તોપણ એ અનિત્ય પદાર્થોનુ ભગવાનનુ જ્ઞાન નિત્ય છે એવો એમનો મત છે અનિત્ય પદાર્થોનુ પણ ભગવાનનુ જ્ઞાન એઓ નિત્ય જ માને છે, કારણ કે ધર્મીનુ ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણથી એ નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે એ જ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય છે, એમ પ્રથમ સ્મૃતિ શ્રુતિ પુરાણો વગેરેથી સિદ્ધ કરેલુ છે આધુનિક ભક્ત સાથે ભગવાન ગમે તે સમયે લીલા કરે, પરતુ ભગવાનની લીલા નિત્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે જેમ ગૌતમીયના મતમા પદાર્થ ગમે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય, પરતુ એનાથી એ પદાર્થનુ ભગવાનનુ જ્ઞાન અનિત્ય થતુ નથી પણ નિત્ય જ રહે છે, તે જ પ્રમાણે આધુનિક ભક્તનો લીલામાં ગમે તે સમયે પ્રવેશ થાય, પરતુ એનાથી ભગવાનની લીલા અનિત્ય થતી નથી, પણ નિત્ય જ રહે છે આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા ભગવાનના જ્ઞાન પેઠે અજન્ય અથવા નિત્ય જ રહે છે, તેથી તમારો હેતુ સિદ્ધ થતો

નથી એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એ પ્રથમ જ કહેલું છે, કારણ કે બૃહદ્વામનની કથાનો સંદર્ભમાં પોતાની સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થયેલા ભગવાને દર્શાવેલા સ્વરૂપના અવલોકનથી ઉત્પન્ન થયેલા મનોરથનું શ્રુતિઓએ 'કંદર્પકોટિલાવણ્ય' વગેરેથી નિરૂપણ કર્યું ત્યારે 'દુર્લભ અને દુર્ઘટ જ છે' વગેરેથી ભગવાને આપેલા વરદાનનું નિરૂપણ કર્યા પછી, 'વર્ણવેલો સમય પ્રાપ્ત કરી, ગોપીઓ થઇ હરિને પામી' એવું બ્રહ્માનું વાક્ય છે; અને આની આગળ 'સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષો ભર્તૃભાવથી કેશવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે એમાં સંશય નથી' એવો પાઠ છે. જો કે નગરની બહાર રહેનાર અતિઅધમ કોઇ (પુરુષને) મહારાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય તોપણ એમાં પ્રવેશ થતો નથી અને ઇચ્છાનું જ્ઞાન માત્ર થાય ત્યારે ઊલટો દંડ થાય છે, તેમ એવા જ જીવને પૂર્વે કહેલી કામના હોય તોપણ એમાં પ્રવેશ સંભવતો નથી, અને 'અયોગ્ય ઇચ્છનાર પુરુષનો પાત જ થાય છે એમાં સંશય નથી' એ વાક્યથી ઊલટો પાત જ થાય છે, અને તેથી જ ભગવાને શ્રુતિઓને પણ 'દુર્ઘટ' એમ કહ્યું, તોપણ 'મારું અનુમોદન

મથી. આધુનિક ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય તે માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે એ વિશે અમે પ્રથમ પ્રમાણ આપી ચૂક્યા છીએ. બૃહદ્વામનપુરાણમાંથી કથા લખી એના સંબંધનો વિચાર કરતાં, પ્રથમ શ્રુતિઓ ભગવાનને એમની નિત્યલીલાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવા સ્તુતિ કરે છે. શ્રુતિઓની સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થઈ ભગવાન એમને સ્વકીય પ્રર્થિત સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. પછી, 'કંદર્પકોટિલાવણ્ય' વગેરેથી શ્રુતિઓ ભગવાનના દર્શનથી એમના મનમાં જે મનોરથ ઉત્પન્ન થયા તેઓનું નિરૂપણ કરે છે. પછી 'તમારો મનોરથ દુર્લભ અને દુર્ઘટ' વગેરેથી ભગવાન શ્રુતિઓને જે વ દાન કરે છે તે કહેલું છે. ત્યાર પછી બ્રહ્માનું 'વર્ણવેલો સમય પ્રાપ્ત કરી, ગોપીઓ થઈ હરિને પામી' એવું વાક્ય છે. ત્યાર પછી 'સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષો ભર્તૃભાવથી કેશવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે એમાં સંશય નથી' એ વાક્ય છે. તેથી આધુનિક સ્ત્રી અને પુરુષોને પણ ભર્તૃભાવથી ભગવાનનું ભજન કરવાથી શ્રુતિની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા એમનો પણ નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે, એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી જો કે નગર બહાર રહેનાર કોઈ અધમ પુરુષ કોઇ મહારાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે એનાથી કાંઈ એનો અંતઃપુરમાં પ્રવેશ થતો નથી, પરંતુ એ દંડને જ પાત્ર થાય છે અને એની એ ઇચ્છા જ માત્ર જણાય તોપણ એને દંડ જ થાય છે, તેમ જ ભગવાનનું ભજન ન કરનાર, ભગવાનના અનુગ્રહ વિનાનો જીવ ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે એનાથી કાંઈ એનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થતો નથી, પરંતુ અયોગ્ય ઇચ્છનાર પુરુષનો નિઃસંશય પાત જ થાય છે. આવા જ હેતુથી ભગવાને શ્રુતિઓને પણ એમનો મનોરથ 'દુર્ઘટ' જ છે એમ કહ્યું છે તોપણ 'મારું અનુમોદન પામી સારી રીતે સત્ય થવા લાયક છે' એમ પણ ભગવાને કહ્યું છે. તેથી ભજન વગેરેથી સંતુષ્ટ થઈ ભગવાન આધુનિક ભક્તનો અંગીકાર કરે ત્યારે જ એનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે

પામી સારી રીતે સત્ય થવા લાયક છે' એમ કહેલું હોવાથી એવી રીતે ભગવદગીકારથી જ એમ થાય છે એમ જણાય છે જો સર્વાત્મભાવથી એવું ભજન કરે તો ભગવાન પણ અંગીકાર કરે છે જ, નહિતો 'જે જેમ મારી પ્રપત્તિ કરે છે' (ભ ગી ૪-૧૧) એ મર્યાદા ન હોત અથવા, પૂર્વોક્ત ભક્તસંબંધિની લીલા જેમ વર્તમાન જ હોઈ ક્રમથી આવિર્ભાવ પામે છે તે જ પ્રમાણે આધુનિક સંબંધીની લીલાનું પણ

એમ સ્પષ્ટ જણાય છે જ્યારે આધુનિક ભક્ત પણ એવી રીતે સર્વાત્મભાવથી ભગવાનનું ભજન કરે છે ત્યારે ભગવાન પણ અવશ્ય એનો અંગીકાર કરે છે જ જો આ પ્રમાણે ભજન કરનારનો ભગવાન અંગીકાર કરતા ન હોય તો 'જે જેમ મારી પ્રપત્તિ કરે છે' વગેરે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં મર્યાદા કહેલી છે તે પણ સંભવે નહિ આ પ્રમાણે ગૌતમીયના મત પ્રમાણે વિચાર કરીએ તોપણ આધુનિક ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે

માયાવાદીઓના મત પ્રમાણે વિચાર કરીએ તોપણ ભગવાનની નિત્યલીલામાં આધુનિક ભક્તોનો સમાવેશ થાય છે માયાવાદીઓ સ્વાપ્યમોક્ષવાદી છે જેમ કોઈ રાજાનો કુંવર બાલ્યાવસ્થામાં ખોવાઈ જાય એ ભીલ વગેરે અધમ લોકોને પ્રાપ્ત થાય અને એ લોકો એને ઉછેરે, ત્યારે આ કુંવરને 'હું ભીલ છું' એવું જ જ્ઞાન થાય, પરંતુ 'હું રાજકુંવર છું' એવું જ્ઞાન થય નહિ પછી સમય જતા એ શહેરમાં જાય અને એના બાલ્યાવસ્થાના ચિહ્ન જોઈ એ રાજકુંવર જ છે એમ એને ઓળખી કોઈ એને 'તું રાજકુંવર છે' એમ કહે ત્યારે એની એવી પ્રતીતિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, પરંતુ એ પોતાના સત્ય સ્વરૂપને જાણતો નથી પરંતુ ગુરુ શાસ્ત્ર વગેરેથી અંતે એ પોતાના સત્ય સ્વરૂપને જાણે છે ત્યારે 'હું બ્રહ્મ છું' એવું જ્ઞાન એને થાય છે વસ્તુતઃ એ સદા બ્રહ્મસ્વરૂપ જ હતો, પરંતુ એને આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ એ પોતાના સત્ય સ્વરૂપને જાણે છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે એ સર્વદા બ્રહ્મસ્વરૂપ જ હતો. તેથી એનું બ્રહ્મસ્વરૂપ પૂર્વે પણ હતું જ, તેજ બ્રહ્મસ્વરૂપનું જ્ઞાનના પ્રતિબંધ દૂર થવાથી હવે એને ભાન થાય છે, એમ માયાવાદીઓ માને છે, તે પ્રમાણે વિચાર કરીએ તોપણ આધુનિક ભક્તોનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ સંભવે છે જેમ પૂર્વસિદ્ધ જ બ્રહ્મસ્વરૂપનું જીવને જ્ઞાનના પ્રતિબંધ દૂર થાય ત્યારે ભાન થાય છે, તેજ પ્રમાણે પૂર્વસિદ્ધ જ નિત્યલીલામાં પ્રતિબંધ દૂર થાય ત્યારે આધુનિક ભક્તોનો પ્રવેશ થાય છે એમ પણ કહી શકાય, તેથી માયાવાદીઓના મત પ્રમાણે વિચાર કરીએ તોપણ આધુનિક ભક્તોનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ સંભવે છે

અથવા પૂર્વે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ વગેરેથી ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે આ ભગવાનની લીલા નિત્ય હોવાથી સર્વ લીલા સર્વદા વિદ્યમાન છે તોપણ ભગવાનની ઈચ્છાથી ક્રમ પ્રમાણે એનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેમ જ આધુનિક ભક્તોના સંબંધવાળી ભગવાનની લીલાનો પણ ક્રમથી આવિર્ભાવ થાય છે અને એ નિત્ય જ છે એમ માનવાથી કાંઈ અનુપપત્તિ રહેતી નથી, તેથી આધુનિક ભક્તોનો પણ નિત્યલીલામાં પ્રવેશ સંભવે છે.

પૂર્વપક્ષી—(પ્રથમ આવિર્ભાવતિરોભાવવાદમાં સર્વ નિત્ય છે એમ તમે સિદ્ધ કરેલું છે સર્વ નિત્ય હોવાથી ભગવાનની લીલા અને લીલાના સર્વ પદાર્થો પણ નિત્ય જ છે, ત્યારે ફરીથી એ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાનું શું પ્રયોજન?)

છે, તેથી કાંઈ અનુપપત્તિ નથી; તેથી ઋગ્વેદમાં પણ 'विचक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन्। ध्रुवासोऽस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार' મંત્ર છે. एषः આ विष्णुः વિષ્ણુ क्षेत्राय (અર્થાત્) નિવાસને માટે, मनुषे (અર્થાત્) સ્તુતિ કરતા દેવગણને, दशस्यन् (અર્થાત્) અસુરો પાસેથી લઈને આપતા આ સર્વ પૃથિવી ફર્યા (विचक्रमे). અહીં વિષ્ણુમાહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે ત્યાં મહત્તમનું માહાત્મ્ય આ જ નથી, પરન્તુ આથી અધિક પણ છે એવા આશયથી 'ध्रुवासः' એમ કહે છે. अस्य આના, कीरयः (અર્થાત્) સ્તુતિ કરનારા, जनासः (અર્થાત્) ભક્તો, ध्रुवासः (અર્થાત્) નિત્ય જ (છે). સ્તોત્રથી સંતુષ્ટ થયેલા ભગવાને પૂર્વે વર્ણવેલી લીલામાં એઓનો પાત કર્યો, તેથી નિત્યત્વ (છે) એમ જાણવું, નહિતો જીવ સ્વતઃ જ નિત્ય હોવાથી 'આની સ્તુતિ કરનારા નિત્ય છે' એ અનર્થક થાય, અહીં સર્વસંપત્તિ હોવાથી, યાચના વગેરે માટે ગમનના અભાવરૂપ ધ્રુવત્વ કાદાચિત્ક છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ

સિદ્ધાન્તી—પ્રથમ સર્વ પદાર્થ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે, પરંતુ લીલાનું નિત્યપણું આ સર્વ પદાર્થના નિત્યપણાથી ભિન્ન જ પ્રકારનું છે. '**विचक्रमे पृथिवीमेषः**' વગેરે ઋગ્વેદના મંત્રનો પણ આ જ ભાવાર્થ છે આ મંત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે: **एष. विष्णुः** આ વિષ્ણુ **मनुषे** એની સ્તુતિ કરનાર દેવોના સમૂહને **दशस्यन्** અસુરો પાસેથી હરણ કરી આપતા **एतां पृथिवीम्** આ સર્વ પૃથ્વી **विचक्रमे** ફર્યા. ભગવાન વિષ્ણુ અસુરો પાસેથી હરણ કરી પોતાની સ્તુતિ કરનાર દેવોને આપતા આ સર્વ પૃથ્વી ફર્યા, એમ અહીં વિષ્ણુના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. **अस्य** આમના **कीरयः** સ્તુતિ કરનારા **जनासः** ભક્તો **ध्रुवासः** નિત્ય જ છે એવો અર્થ છે. અહીં વિષ્ણુની સ્તુતિ કરનાર ભક્તો નિત્ય છે એમ કહેલું છે. પોતાના સ્તોત્રથી આ ભક્તોએ ભગવાનને સંતુષ્ટ કર્યો, અને ભગવાને એમના સ્તોત્રથી સંતુષ્ટ થઈ પૂર્વે નિત્યલીલાનું નિરૂપણ કર્યું તેમાં એમનો પ્રવેશ કરાવ્યો. નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થવાથી આ ભક્તો નિત્ય છે એમ કહ્યું છે. નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થવાથી આ નિત્યત્વ એમને પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્યલીલામા પ્રવેશ થવાથી જ એમને નિત્ય કહ્યા છે એમ ન માનીએ તો 'આના ભક્તો નિત્ય છે' એ મંત્રનો પાદ નિરર્થક થાય છે, કારણ કે જીવ સ્વતઃ જ નિત્ય છે, ભક્તો પણ જીવ હોવાથી જ નિત્ય છે, તેથી 'આના ભક્તો નિત્ય છે' એમ કહેવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન રહેતું નથી. તથાપિ મંત્રમા આ પાદ હોવાથી લીલામાં એમનો પ્રવેશ થવાથી જ એમને નિત્ય કહ્યા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—અહીં નિત્યત્વ કહેલું છે તે સંકોચરહિત નિત્યત્વ નથી. જેમ કોઈ બ્રાહ્મણને ધનવાન હોવાથી માગવા માટે જવાની આવશ્યકતા ન હોય, ત્યારે 'સર્વસંપત્તિવાળો' છે એમ કહે છે, પરંતુ એની પાસે સર્વસંપત્તિ હોતી નથી, પણ માત્ર માગવા માટે જવાની એને આવશ્યકતા નથી એવો જ એનો અર્થ થાય છે, તે જ પ્રમાણે અહીં '**ध्रुवासः**' કહેલું છે તેથી વધારે સમય એઓ વિષ્ણુની ભક્તિમાં વ્યતીત કરે છે એવો અર્થ થાય છે, પરંતુ સર્વદા એઓ ભક્તિ જ કરે છે અથવા એ ભક્તો નિત્ય જ છે એવો એનો અર્થ નથી.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે આ શબ્દનો અર્થ સંકુચિત કરવામાં

કે સંકોચમાં પ્રમાણ નથી, અને ધ્રુવ પદની એવા (અર્થમાં) શક્તિ નથી, તેથી અમે કહેલા (અર્થમાં) જ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે એમ જાણવું. સુજનિમા સારા જનિમા એટલે નામનું અનુકીર્તન સ્મરણ વગેરે છે જેમનાં તેવા વિષ્ણુએ उरुक्षितिम् (અર્થાત્) વિસ્તીર્ણ નિવાસવાળી चकार (અર્થાત્) કરી.

તર્કથી પણ લીલાનિત્યત્વની સિદ્ધિ

વળી, લીલાને અનિત્ય કહેનાર વાદીને પૂછવું કે અનિત્યત્વ એટલે ધ્વંસનું પ્રતિયોગિત્વ, તેનો તેં અહીં કયાંથી નિશ્ચય કર્યો? 'જન્યભાવને લીધે'-એમ જો એ કહે, તો એને કહેવું કે પૂર્વસિદ્ધ જ લીલાનો ક્રમે આવિર્ભાવ જ થાય છે એમ પૂર્વે વર્ણવેલી સ્વરૂપાસિદ્ધિનું અનુસંધાન નથી રહેતું ?–' નથી જોતો ' એમ જો કહે તો તારા માનેલા ઈશ્વરમાં પણ એમ જ કહે.—ધર્મિગ્રાહકપ્રમાણથી

કાઇ પ્રમાણ નથી. આ શબ્દના અર્થમાં સંકોચ કરવામાં કાઈ પ્રમાણ નથી, એટલું જ નહિ, પણ ध्रुव શબ્દનો અર્થ પણ એવો થતો નથી. 'ધ્રુવ' શબ્દનો વાચ્ય અર્થ ' નિત્ય ' જ છે. તેથી અમે જે અર્થ કર્યો છે તેમાં જ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે એમ જાણવું. सुजनिमा જેના નામનું કીર્તન સ્મરણ વગેરે સારા છે તેવા વિષ્ણુએ उरुक्षितिम् (પૃથિવી) વિસ્તીર્ણ નિવાસવાળી चकार કરી

ભગવાનની લીલા અનિત્ય છે એમ કહેનાર વાદી(નૈયાયિક)ને પૂછવું. ધ્વંસનો પ્રતિયોગી હોય તે અનિત્ય છે એમ તમે માનો છે, લીલાને તમે અનિત્ય કહો છો, તેથી લીલા પણ ધ્વંસનો પ્રતિયોગી છે, અથવા લીલાનો પણ ધ્વંસ સંભવે છે, એવો નિશ્ચય તમે કેવી રીતે કરો છો ?

પૂર્વપક્ષી—લીલા જન્ય છે તેથી અમે એવો નિશ્ચય કરીએ છીએ. લીલા અનિત્ય છે, કારણ કે એ જન્ય છે જે જે જન્ય છે તે તે અનિત્ય છે, જેમકે ઘટ વગેરે; તેથી લીલા જન્ય હોવાથી એ અનિત્ય છે એમ અમે કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—અમે પ્રથમ જ કહ્યું છે કે પૂર્વે વિદ્યમાન હતી તેવી જ લીલાનો ક્રમ પ્રમાણે આવિર્ભાવ થાય છે. લીલાના પણ આવી રીતે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે. પરંતુ ઉત્પત્તિ અને નાશ થતાં નથી, તેથી લીલા જન્ય પણ નથી. લીલા જન્ય નહિ હોવાથી, લીલા અનિત્ય સિદ્ધ કરવા તમે જે હેતુ યોજ્યો છે તે સ્વરૂપાસિદ્ધ છે, અર્થાત્ તમે યોજેલો હેતુ લીલામાં છે જ નહિ લીલાને અનિત્ય કહેતાં તમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે એ પણ ભાન તમને નથી રહેતું ?

પૂર્વપક્ષી—અમુક સમયે થતી લીલા પણ પૂર્વસિદ્ધ જ છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ. તમે *અસત્‌ની સત્તા સ્વીકારતા નથી અને પ્રપંચ* સત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા કારણમાંથી એ બહાર નીકળે છે અને કારણમાં પુનઃ એનો લય થાય છે એમ માનો છો. પ્રપંચનું કારણમાંથી બહાર નીકળવું એ એની ઉત્પત્તિ જ છે અને કારણમા એનો લય થાય છે એ એનો નાશ જ છે, તેથી પ્રપંચની પેઠે લીલાનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ સંભવે છે, તેથી લીલા જન્ય નથી એમ કહેવાય નહિ; તેથી મારા હેતુમાં સ્વરૂપાસિદ્ધિ હેત્વાભાસ પણ નથી. મારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ નહિ હોવાથી એ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે એવું ભાન મને કેમ રહે ?

સિદ્ધાન્તી—જો તમે લીલાને જન્ય અને અનિત્ય કહેતા હો તો તમારા મત પ્રમાણે

એ એવો જ સિદ્ધ થાય છે એ તો સમાન છે.–'તુલ્ય નથી, કારણ કે અહીં ધર્મિ-ગ્રાહકપ્રમાણથી પણ પ્રાતઃકાલની લીલાનું સાયંકાલે અને બાલ્યનું પૌગણ્ડમાં નિરૂપણ થતું નથી.'–સત્ય, કારણ કે અહીં પૂર્વલીલાના સત્ત્વ અસત્ત્વની ઉદાસીનતાથી ઉત્તરકાલમાં લીલાનું નિરૂપણ થાય છે, પરન્તુ પૂર્વલીલાના સત્ત્વ અથવા અસત્ત્વનું નિરૂપણ થતું નથી. આ પ્રમાણે સંદેહ હોવાથી, એનું નિવારણ કરી, 'જનનિવાસનો જય થાય છે' 'બહુ નામો છે,' બૃહદ્દામનની કથા, 'એ તમારાં ધામો' 'તમારાં એ ધામો' 'એ વિષ્ણુનું પરમ પદ' 'એ વિદ્વાનો' 'આના (ભક્તો) નિત્ય' વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓથી ઉપર વર્ણવેલી

ઈશ્વર પણ અનિત્ય થાય છે. તમે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા કાર્યલિંગક અથવા 'કાર્યત્વ' જેમાં હેતુ છે તેવું અનુમાન કરો છો. ક્ષિતિ અંકુર વગેરે કર્તાએ સર્જેલાં છે, કારણ કે એ કાર્ય છે. જે જે કાર્ય છે તે કર્તાએ સર્જેલાં છે; જેમકે ઘટ વગેરે. એ પ્રમાણે તમે ઈશ્વર સિદ્ધ કરવા અનુમાન કરો છો. જગતકર્તા તરીકે ઈશ્વર તમે સિદ્ધ કરો છો, પરંતુ ઈશ્વર જગતકર્તા હોવાથી અનિત્ય જ હોવો જોઈએ. ઈશ્વર અનિત્ય છે, કારણ કે એ કર્તા છે. જે જે કર્તા છે તે અનિત્ય છે; જેમકે ઘટકર્તા કુંભાર. આ પ્રમાણે કર્તા અનિત્ય અથવા ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળો અવશ્ય હોવો જોઈએ, તેથી તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વર પણ અનિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી––પણ ઈશ્વરનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણોથી ઈશ્વર નિત્ય છે એમ જ સિદ્ધ થાય છે. સર્ગના આરંભમા બે પરમાણુઓનો સંયોગ ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ જન્ય છે, કારણ કે એ ક્રિયા છે, ઘટક્રિયા પેઠે આ કર્મ જન્ય હોવાથી એનો કર્તા પણ હોવો જોઈએ; તેથી એ સમયે પણ ઈશ્વર સિદ્ધ થાય છે. આ ઈશ્વરનું ગ્રહણ કરાવનાર અનુમાન છે અથવા **कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ।** એ કારિકામાં ઉદયનાચાર્યે ઈશ્વર સિદ્ધ કરનાર નવ અનુમાન કહેલાં છે તે ઇશ્વરનું ગ્રહણ કરાવનાર અનુમાન છે, અથવા વેદ પણ ઈશ્વરનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણ છે. આ સર્વથી ઈશ્વર નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી જ ઈશ્વરને નિત્ય કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી––ત્યારે લીલા પણ એનું ગ્રહણ કરાવનાર શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે પ્રમાણોથી નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી ઈશ્વરની પેઠે એને પણ નિત્ય જ માનવી જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી––લીલા ઈશ્વર પેઠે નિત્ય સિદ્ધ થતી નથી, કારણ કે લીલાનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણોમાં પણ પ્રાતઃકાલની લીલા સાયંકાળે છે અથવા બાલ્યાવસ્થાની લીલા પૌગંડ વગેરે અવસ્થાઓમાં છે એવું કાંઇ કહેલું નથી.

સિદ્ધાન્તી––સત્ય, એમ કહ્યું નથી; પરંતુ એનું કારણ એ છે કે પછીના સમયમાં પૂર્વના સમયની લીલા છે કે નહિ એ બાબતમાં ઉદાસીન રહી, માત્ર લીલાનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી પૂર્વના સમયની લીલા એ સમયે છે કે નહિ એ કાંઈ કરેલું નથી. આમ હોવાથી પછીના સમયમાં પૂર્વની લીલા છે કે નહિ અથવા લીલા નિત્ય છે કે નહિ એવો સંદેહ રહે છે. (૧) 'જનનિવાસનો જય થાય છે', (૨) 'બહુ નામો છે,' (૩) બૃહદ્દામન પુરાણમાંથી કથા, (૪) '**ता वां वास्तूनि**' ઋ. (૫) '**ते ते धामानि**' ઋ. (૬) **तद्विष्णोः परमं पदम्**' ઋ. (૭) '**तद्विप्रास.**' ઋ. (૮) '**प्रवासोऽस्य**' ઋ.

રીતે લીલાના નિત્યત્વનો નિશ્ચય થવાથી, સર્વના સમાધાન માટે 'ક્રમથી નિરૂપણ છે' એવો નિર્ણય થવાથી કેમ સમાન નથી! નિત્યત્વનું પદે પદે નિરૂપણ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે એક સ્થલે કરેલો એવો નિર્ણય જ અન્યત્ર જાણી શકાય છે, કેમકે એક સ્થલે નિર્ણય કરેલો શાસ્ત્રાર્થ અન્યત્ર પણ એમ જ છે એવો ન્યાય છે, કારણ કે શબ્દાર્થ અનન્યલભ્ય છે. '–લીલા કર્મરૂપ હોવાથી અને કર્મ ત્રણ ક્ષણ સ્થાયી હોવાનો નિયમ હોવાથી એ નિત્ય કહી શકાય નહિ'. –હંત, એમ જ્ઞાન પણ ત્રણ ક્ષણ સ્થાયી હોવાનો નિયમ હોવાથી ઈશ્વરજ્ઞાન પણ નિત્ય કહી શકાય નહિ, ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણને લીધે, એ તો તુલ્ય જ છે.

સામાન્ય લોકોને અનુભવ થાય છે તે પદાર્થોથી લીલાના પદાર્થો જુદા જ છે

લીલાસંબધી પદાર્થો સર્વને એક જ સમયે અનુભવ થાય તેવા છે કે એનાથી ભિન્ન (પ્રકારના)? પ્રથમ પક્ષમા એઓનું નિત્યત્વ પ્રત્યક્ષથી બાધિત

એ પ્રમાણોથી આ સદેહનુ નિવારણ થાય છે અને લીલા નિત્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે સર્વનુ સમાધાન કરવા નિત્યલીલાનો ક્રમ પ્રમાણે આવિર્ભાવ થાય છે, તેથી જેમ આવિર્ભાવ થાય છે તેમ જ એનુ નિરૂપણ કરેલુ છે એવો નિર્ણય થાય છે, તેથી જેમ ઈશ્વર ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણોથી નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ જ લીલા પણ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે પદે પદે લીલા નિત્ય છે એમ શ્રુતિએ નિરૂપણ કરવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે એક જ સ્થને લીલા નિત્ય છે એવો નિર્ણય થાય તે નિર્ણય અન્ય સ્થને પણ જાણી શકાય છે એક સ્થને જે શાસ્ત્રાર્થનો નિર્ણય થાય તે જ અન્ય સ્થને પણ શાસ્ત્રાર્થ જ છે એ ન્યાયથી, એક સ્થને લીના નિત્ય છે એવો નિર્ણય કરવાથી સર્વત્ર એનુ અનુસધાન રહે છે. શબ્દ અથવા વેદ સ્મૃતિ અને પુરાણથી લીના નિત્ય છે એવો નિર્ણય થાય છે શબ્દથી અન્ય પ્રમાણ એનુ ગ્રહણ કરી શકતું નથી, તેથી લીના નિત્ય છે એ શબ્દાર્થ જ અહી પ્રમાણ છે, અન્ય પ્રમાણો એનથી વિરુદ્ધ હોઇ એને નિર્બળ પણ કરી શકતા નથી

પૂર્વપક્ષી– લીના ભગવાનની અમુક પ્રકારની ક્રિયા અથવા કર્મ જ છે કર્મ માત્ર ત્રણ ક્ષણ જ રહે એવો નિયમ છે, તેથી માત્ર ત્રણ જ ક્ષણ રહેનારી ભગવાનની લીના નિત્ય છે એમ કેમ કહી શકાય?

સિદ્ધાન્તી––હંત! જ્ઞાન પણ માત્ર ત્રણ જ ક્ષણ રહે એવો નિયમ છે, તેથી ભગવાનનુ જ્ઞાન પણ માત્ર ત્રણ જ ક્ષણ રહી શકે, અને એ પણ અનિત્ય છે એમ સ્વીકારો. ધર્મીનુ ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણથી જ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે તેથી એને નિત્ય માનો છો, તેમ ધર્મીનુ ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણથી જ લીના પણ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેથી એને પણ અવશ્ય નિત્ય માનવી જોઈએ તેથી જેમ ત્રણ ક્ષણ જ રહી શકે તેવા લૌકિક જ્ઞાનથી ઈશ્વરનું જ્ઞાન વિલક્ષણ છે, તે જ પ્રમાણે માત્ર ત્રણ જ ક્ષણ રહી શકે તેવી લૌકિક ક્રિયાથી ઈશ્વરની લીના પણ વિલક્ષણ જ છે તેથી ભગવાનની લીના નિત્ય માનવાથી લૌકિક કર્મના સ્વરૂપની મર્યાદાનો ભગ થતો નથી

પૂર્વપક્ષી––શ્રીગોકુલ વૃંદાવન વગેરે સ્થનમા ગુલ્મ લતા તરુ વન વગેરે પદાર્થોનો સર્વને અનુભવ થાય છે ભાગ્ય અને ભાગ્ય ન હોય તેવા સામાન્ય પુરુષોને પણ આ સર્વનો અનુભવ એકસાથે જ થાય છે ભગવાનની લીનાના આ જ પદાર્થો હશે કે આથી ભિન્ન

છે; અને કવચિત્ શ્રયમાણુ વૈલક્ષણ્યનો ઉપલંભ હોવાથી પણુ એમ કહી શકાય નહિ. દ્વિતીય પક્ષે, આ પણુ ઇતર પદાર્થ સમાન હોવાથી અલૌકિક લીલારસમાં નિમગ્ન ભક્તોને આમાં જ અસાધારણુ પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થાય; અને એવા ભક્તોને આનાં દર્શન વગેરેથી અલૌકિક રસનો અને અમુક આનંદનો અનુભવ થાય છે તેથી એમ પણુ કહી શકાય નહિ, એમ ઉભયતઃ પાશારજ્જુ છે.–ભિન્ન હોવા છતાં અભિન્ન હોવાના ભ્રમથી પ્રેમ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, કારણુ કે સ્વપ્નમાં જોયેલી પ્રમદાના દર્શન વગેરેથી પારમાર્થિક સ્ખલન વગેરે થાય છે.–એમ પણુ કહેવાય નહિ, કારણુ કે એમ એવો આનંદ ઉપપન્ન થાય તોપણુ સ્થલે સ્થલે પારમાર્થિક વેણુ કિંકિણી વગેરેનું શ્રવણુ, પ્રસિદ્ધ સૌરભવિશેષનો

માત્ર ભક્તો જ અનુભવ કરી શકે તેવા! 'ભક્ત અને સામાન્ય લોકો સર્વ જેમનો અનુભવ કરે છે તે જ લીલાના પદાર્થ છે' એમ કહી શકાય નહિ, કારણુ કે એ પદાર્થો અનિત્ય છે. ત્યાં વૃક્ષનું છેદન વગેરેનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ ભગવાનની લીલાના પદાર્થો નિત્ય છે. સર્વ લોક જેઓનો અનુભવ કરે છે તે પદાર્થોના નિત્યપણાનો પ્રત્યક્ષથી બાધ થાય છે તેથી એ અનિત્ય જ છે, અને અનિત્ય હોવાથી એ ભગવાનની લીલાના પદાર્થો છે એમ કહી શકાય નહિ. વળી, **'रत्नबद्धोभयतटी'** શ્રીયમુનાજીના ઉભય તટ રત્નથી બાંધેલા છે એમ કહેલું છે, પરંતુ સામાન્ય પુરુષોને જે શ્રીયમુનાજીનાં દર્શન થાય છે તેમનાં ઉભય તટ શ્રીગોકુલ પાસે રત્નથી બાંધેલાં નથી, તેથી પણુ સામાન્ય પુરુષો અને સર્વને જે પદાર્થોનો શ્રીગોકુલ વગેરે સ્થલે અનુભવ થાય છે તે જ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થો છે એમ કહી શકાય નહિ. ભગવાનની લીલાના પદાર્થો આ પદાર્થોથી ભિન્ન છે, અને માત્ર ઉત્કટ ભક્તો જ એઓનું દર્શન કરી શકે છે એમ પણુ કહેવાય નહિ, કારણુ કે સર્વથી દૃશ્ય આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થોથી ભિન્ન હોય તો અલૌકિક લીલાના રસમાં નિમગ્ન થયેલા ભક્તોને આ પદાર્થો પર અસાધારણુ પ્રેમ થાય નહિ, કારણુ કે આ પદાર્થો પણુ ભગવાનની લીલાના પદાર્થો નહિ હોવાથી અન્ય લૌકિક પદાર્થો જેવા જ છે; તેથી આવા લૌકિક પદાર્થો પર ભક્તોને પ્રેમ થાય છે. વળી, આ પદાર્થોનું દર્શન વગેરે થાય છે ત્યારે ભક્તોને ભગવદ્રસનો અનુભવ થાય છે અને અતિશય આહ્લાદ થાય છે, તેથી આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થોથી ભિન્ન છે એમ પણુ કહી શકાય નહિ. આ પ્રમાણે ઉભયતઃ તમને પાશારજ્જુ છે. વળી, 'આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થોથી ભિન્ન છે, પરંતુ એ ભગવાનની લીલાના જ પદાર્થો છે એવો ભક્તોને ભ્રમ થવાથી એ પદાર્થો પર એમને પ્રેમ થાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં પ્રમદાનું દર્શન વગેરે ભ્રમથી જ થાય છે તોપણુ એનાથી વીર્યનું સ્ખલન સત્ય થાય છે, તેવી જ રીતે આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના જ પદાર્થો છે એવો ભક્તોને ભ્રમ થાય છે તોપણુ એનાથી એમને અલૌકિક રસ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે' એમ પણુ તમારાથી કહી શકાય નહિ. કદાપિ સામાન્ય પુરુષોને જે વન વૃક્ષ વગેરે પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે તે લીલાના પદાર્થોથી ભિન્ન હોવા છતાં લીલાના જ પદાર્થો છે એવો ભક્તોને ભ્રમ થવાથી એ પર પ્રેમ વગેરે ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થલે એમને વેણુ અને કિંકિણીનું શ્રવણુ, અમુક સુગંધ અને પ્રદીપ વગેરેનો અનુભવ થાય છે તે સંભવે નહિ, કારણુ કે અભિમાનથી આ

અનુભવ, અને પ્રદીપ વગેરેનો અનુભવ ઉપપન્ન થાય નહિ, કારણ કે માત્ર અભિમાનથી ઉપર કહેલાનો અનુભવ સભવે નહિ, નહિતો જાગરિતને પણ પ્રમદાસ્પર્શ વગેરેનો અનુભવ થાય વળી, એવા (ભક્તોને) ભ્રમ થાય નહિ –આ વગેરે શકાનો નિરાસ તો 'દ્વિવીવ ચક્ષુરાતતમ્' એ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનથી જ કરેલો છે એ પ્રમાણે દિક્

ભગવાને પ્રભાસમાં કરેલી લીલા માયિક છે

'પ્રભાસીય કથાની સગતિ કેમ થાય ?' કહીએ છીએ સર્વલીલાયુત ભગવાન સદા પ્રકટ છે, તેથી જેમ ધર્મરક્ષા સદ્રક્ષા દેવકાર્યકરણ ભૂભારહરણ વગેરે ભગવાનની લીલા છે તેમ જ આસુરવ્યામોહન પણ લીલા જ છે, અને મોહન માયાથી જ છે એ નિશ્ચય છે આમ હોવાથી આસુરમોહન માટે જે લીલા તે માયિકી (છે) એમ માનવુ એનુ લૌકિક તરીકે અને સત્ય તરીકે જ્ઞાન હોવાથી ભગવાનમા પણ લૌકિકત્વ જ્ઞાન અસુરોને જ છે, દેવોને નથી, કારણ કે એઓને

સામાન્ય લોકાને જેનો અનુભવ થાય છે તે પદાર્થોને એઓ લીનાના પદાર્થ માને તેથી આ સર્વનો પરમાર્થિક અનુભવ થાય નહિ કદાપિ એ પ્રમાણે પારમાર્થિક અનુભવ થતો હોય તો સ્વપ્નમા નહિ, પરતુ જાગરિત અવસ્થામા જ વસ્તુત પ્રમદા ન હોય ત્યા પ્રમદાના સ્પર્શ વગેરેનો અનુભવ થવો જોઇએ વળી, એવા ઉત્કટ ભક્તોને ભ્રમ થાય એ પણ સભવતુ નથી.

સિદ્ધાન્તી—આ સર્વ શકાનો નિરાસ પ્રથમ દ્વિવીવ ચક્ષુરાતતમ્' એ મત્રનો અર્થ કરતા કરેલો છે જેમ સ્વર્ગમા રહેલા પદાર્થો મહાન અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળા હોવા છતા માત્ર ત્યા રહેનાર લોકાને જ એઓનો અનુભવ થાય છે તેમ લીનાના પદાર્થોનો પણ માત્ર લીનામા જેમનો સમાવેશ હોય તેમને જ અનુભવ થાય છે, તેથી આ શ્રૌત દૃષ્ટાન્તથી લીનાના પદાર્થો સામાન્ય લોકાને જે પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે તેઓનાથી ભિન્ન જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી પ્રત્યક્ષના બાધનો અવસર જ નથી વગેરે દ્વિવીવ ચક્ષુરાતતમ્ એ મત્રનો અર્થ કરતા આ શકાનો નિરાસ કરેલો છે

પૂર્વપક્ષી—ભગવાનની લીના નિત્ય છે એમ માનીએ તો પ્રભાસમા ભગવાને જે લીલા કરી તેની સગતિ થતી નથી, કારણ કે પ્રભાસક્ષેત્રમાં સર્વ યાદવોનો શાપને લીધે નાશ થયેલો છે ભગવાનની લીના અને એના સર્વ પદાર્થો નિત્ય જ હોય તો અહી યાદવોનો નાશ વગેરે કેમ સભવે ?

સિદ્ધાન્તી—સર્વ લીલા સહિત ભગવાન સદા પ્રકટ છે તેથી જેમ ધર્મરક્ષા, સત્પુરુષોની રક્ષા, દેવોનં કાર્ય કરવુ એ, ભૂમિના ભારનું હરણ વગેરે ભગવાનની લીના છે તેમ જ અસુરોનો વ્યામોહ પણ ભગવાનની લીના જ છે ભગવાન અસુરોને મોહ પમાડે છે એ આસુર વ્યામોહ લીના છે ભગવાન માયાથી જ આ લીલા કરે છે એવો નિશ્ચય થાય છે આમ હોવાથી અસુરોને મોહ પમાડવા ભગવાન જે લીના કરે છે તે લીના માયિકી જ છે એમ માનવુ આ ભગવાનની લીના માયિક હોવા છતા અસુરો એને લૌકિક અને સત્ય માને છે, તેથી ભગવાનને પણ એઓ લૌકિક પુરુષ જ માને છે અસુરો જ ભગવાનને લૌકિક પુરુષ માને છે, પરતુ દેવો એમને લૌકિક પુરુષ માનતા નથી કારણ કે અસુરોને માટે જ ભગવાન આ લીના

માટે જ એ કરેલી છે; તેથી જ ભગવાને પણ 'મારો પર ભાવ નહિ જાણનારા નિષ્ફલ આશા નિષ્ફલ કર્મ અને નિષ્ફલ જ્ઞાનવાળા, બુદ્ધિહીન મોહ કરનારી રાક્ષસી અને આસુરી જ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મૂઢો માનુષી તનુનો આશ્રય કરી રહેલા ભૂતમહેશ્વરની-મારી અવજ્ઞા કરે છે, પરંતુ હે પાર્થ ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી રહેલા મહાત્માઓ ભૂતાદિ અને અવ્યય જાણીને મને અનન્ય મનથી ભજે છે' (ભ. ગી. ૯-૧૧ થી ૧૩) એમ કહેલું છે. 'મને' અને 'અવ્યય' એ બે પદથી જે પ્રકટ દેખાય છે તેને જ વિકારરહિત જાણી ભજે છે એમ જણાય છે. વળી, ભગવદ્‌ગીતામાં જ 'જેને વેદવિદ અક્ષર કહે છે, રાગરહિત યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, જેની ઈચ્છા રાખી બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પદ તને ટૂંકમાં કહીશ' (ભ. ગી ૮-૧૧) એમ ઉપક્રમ કરી અક્ષર અને પોતાની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું નિરૂપણ કરી, પોતાની પ્રાપ્તિમાં વિશેષ કહી, ફરી ભગવાન 'અવ્યકતમાંથી સર્વ વ્યક્તિઓ દિવસના આગમસમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રિના આગમસમયે અવ્યકત-સંજ્ઞાવાળા એમાં જ (એમનો) લય પામે છે, અને દિવસના આગમસમયે ઉત્પન્ન થાય છે. એ અવ્યકતથી પર અન્ય વ્યકત સનાતન ભાવ જે છે તે સર્વભૂત નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી' (ભ. ગી. ૮-૧૮, ૧૯) વગેરે કહે છે, અને આના અંતમાં 'હે પાર્થ ! એ પર પુરુષ તો અનન્ય ભકિતથી લભ્ય છે' એમ કહી 'ભૂતો જેની અંદર રહે છે અને જેનાથી આ સર્વ વ્યાપેલું છે' (ભ. ગી. ૮-૨૩) એમ પરનું લક્ષણ કહેલું છે. અહીં 'જે સર્વભૂત નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી' તેનું જ લક્ષણ 'ભૂતો જેની અંદર રહે છે' એ પદથી કહેલું છે. મૃત્સ્નાભક્ષણ જૃમ્ભ વગેરે

પણ કરે છે. તેથી જ ભગવાન પણ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામા 'મારો પરભાવ નહિ જાણનારા' વગેરેથી દૈવી પ્રકૃતિવાળા અને આસુરી પ્રકૃતિવાળાઓનું આ જ પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે ત્યાં ભગવાને 'મને' અને 'અવ્યય' પદ યોજેલા છે, તેથી ભગવાનનું જ પ્રકટ સ્વરૂપ દેખાય છે તે જ વિકારરહિત છે એમ જાણી એ જ સ્વરૂપનું દૈવી પ્રકૃતિવાળા ભજન કરે છે એમ કહેલું છે. વળી શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં જ 'જેને વેદવિદ અક્ષર કહે છે, રાગરહિત યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, જેની ઈચ્છા રાખી બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પદ તને ટૂંકમા કહીશ' એમ આ-રંભમાં ભગવાન પ્રથમ પોતાના અક્ષરપદનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પછી ભગવાન અક્ષરપદનું નિરૂપણ કરી, અક્ષરપદ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો ઉપદેશ કરે છે. પછી અક્ષરપદની પ્રાપ્તિ અને પોતાની પ્રાપ્તિમાં વિશેષ શું છે એ જણાવે છે. આ સર્વનો ઉપદેશ કર્યા પછી 'અવ્યક્તથી પર અન્ય વ્યક્ત સનાતન ભાવ જે છે તે સર્વ ભૂત નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી' એમ કહે છે. પછી એ પરપુરુષ માત્ર અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એવો ઉપદેશ કરી, 'ભૂતો જેની અંદર રહે છે અને જેનાથી આ સર્વ વ્યાપેલું છે' એમ પરનું લક્ષણ કહે છે 'જે સર્વ ભૂતો નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી' એમ પ્રથમ જેના વિશે કહેલું છે તેનું જ અહીં 'ભૂતો જેની અંદર રહે છે' એમ લક્ષણ આપેલું છે. ભગવાનનું જે દૃશ્ય સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપમાં જ આ સર્વ લાગુ છે એમ મૃત્સ્ના-ભક્ષણ જૃંભ વગેરે લીલાઓનું નિરૂપણ કરતાં આરંભમાં જ કહેલું છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણનું

લીલાના નિરૂપણના પ્રસ્તાવમાં અન્ય પક્ષનો નિરાસ કરી ભગવાનનું દશ્ય સ્વરૂપ જ નૈસર્ગિક ધર્મથી આ લક્ષણવાળું છે એમ દશમસ્કંધમાં નિરૂપણ કરેલું છે. વળી, ત્યાં જ દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં એ જ ઉદર (દામોદરનું) દોરડાંઓથી અનવચ્છેદ્ય છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી એનું જ બ્રહ્મ તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે. ઉદર અબ્રહ્મ હોય તો દોરડાંઓથી અનવચ્છેદ્ય હોવાથી દેશકાલથી અપરિચ્છિન્નત્વ (એ) બ્રહ્મધર્મનું વ્યધિકરણ થઇ જાય તેથી 'જેની અંદર અને બહાર નથી' (ભા. ૧૦-૯-૧૩) ઇત્યાદિથી નિરૂપણ ન કરત; તેથી ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણથી વિગ્રહ જ બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચય થવાથી, એનાથી વિરુદ્ધ મિથ્યા જ ધર્મોનું પ્રદર્શન અસુરના વ્યામોહ માટે છે એમ નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિ બલિષ્ઠ છે. વળી, 'વિષ્ણુના ગુણો, આકાર, ચિચ્છરીર મોહ ન થાય તે માટે છે. નિર્દોષત્વ એ મુક્તોનું પણ તારતમ્ય કહેવાય છે આથી વિરુદ્ધ જે છે તે સર્વ મોહ માટે છે એવો નિશ્ચય છે. 'અજ્ઞાન પારવશ્ય વિધિ ભેદ પ્રાકૃતદેહ દેહત્યાગ વગેરે અસુરોના મોહ માટે છે, કારણ કે વિષ્ણુને કોઈ સમયે દોષ નથી' એમ બ્રહ્માંડપુરાણમાં છે. વળી, પદ્મપુરાણમા પાખંડ પ્રવર્તાવવા વૃષભધ્વજને આજ્ઞા કરતાં ભગવાને

દશ્ય સ્વરૂપ જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા વર્ણવેલો અક્ષરથી પર ભાવ છે. વળી, શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધમા દામોદરલીલાની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું જ ઉદર દોરડાંઓથી અનવચ્છેદ્ય છે, અર્થાત્ દોરડાથી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ઉદરનો અવચ્છેદ થતો નથી, ભગવાનનું ઉદર દોરડાઓથી માપી શકાતું નહિ એમ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી એ ઉદર બ્રહ્મ જ છે એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. ઉદરનો દોરડાઓથી અવચ્છેદ થયો નહિ, અર્થાત્ દેશ અને કાલથી ઉદરનો પરિચ્છેદ થયો નહિ દેશ અને કાલથી અપરિચ્છિન્ન હોવું એ બ્રહ્મનું જ લક્ષણ છે આ લક્ષણ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ઉદરમા છે એમ 'જેની અંદર અને બહાર નથી' વગેરેથી નિરૂપણ કરેલું છે; તેથી ભગવાનનુ ઉદર બ્રહ્મ જ છે. જો ઉદર બ્રહ્મ ન હોય તો બ્રહ્મના 'દેશ અને કાલથી અપરિચ્છિન્ન' એ અસાધારણ ધર્મનું એમા નિરૂપણ કરત નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ નથી તેના ઉદરમાં દેશ અને કાલથી અપરિચ્છિન્નત્વ એ બ્રહ્મધર્મનું નિરૂપણ કરવાથી વ્યધિકરણ* થાય; તેથી ઉદર પણ બ્રહ્મ જ છે આ પ્રમાણે ધર્મી બ્રહ્મનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણ શાસ્ત્રથી ભગવાનનો વિગ્રહ જ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે વિગ્રહ જ બ્રહ્મ હોવાથી લૌકિક મનુષ્યનું શરીર, એ શરીરનો ત્યાગ વગેરે બ્રહ્મથી વિરુદ્ધ ધર્મ એમાં નથી આ ધર્મ ભગવાનના વિગ્રહમાં નથી, અને એ જ ધર્મો અસુરોને ભગવાન દર્શાવે છે, તેથી એ ધર્મો એમને મોહ પમાડવા જ દર્શાવે છે એમ નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે આ પ્રમાણે માન્યા વિના અન્ય ગતિ નથી. અન્યથાનુપપત્તિ સર્વથી બળવાન છે. વળી, બ્રહ્મપુરાણમા પણ 'વિષ્ણુના ગુણો, આકાર, ચિચ્છરીર મોહ ન થાય તે માટે છે' એમ, અને એ બ્રહ્મપુરાણમા 'અજ્ઞાન પારવશ્ય વિધિ ભેદ પ્રાકૃતદેહ દેહત્યાગ વગેરે અસુરોના મોહ માટે છે, કારણ કે વિષ્ણુને કોઈ સમયે દોષ નથી' એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. વળી, પદ્મપુરાણમાં ભગવાન વૃષભધ્વજને પાખંડ મત પ્રવર્તાવવા આજ્ઞા કરે છે ત્યાં પણ 'હે શંભો! એ પ્રમાણે તારી આરાધના

* બ્રહ્મધર્મ બ્રહ્મથી જુદા પદાર્થમા રહેલો ગણાય.

"હે શંભો ! એ પ્રમાણે તારી આરાધના કરી સદા વર ગ્રહણ કરીશ" એમ કહેલું છે, કારણ કે અન્યની આરાધના જીવનો ધર્મ હોવાથી ભગવાનમાં સંભવે નહિ. જેમ એ મિથ્યા (ધર્મનું) પોતામાં પ્રદર્શન લોકમાં વ્યામોહ માટે કરાવ્યું તેમ એનું (પ્રભાસીય લીલાનું) પણ કરાવ્યું એમ માનવું.

વળી, જેમ ઇંદ્રજાલવિદ્યામાં નટ સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાં યુદ્ધ કરે છે તેમાં એ મરણ પામે છે, મરણ પામી એનો અહીં પાત થાય છે, અને એની સ્ત્રી સહગમન કરે છે, વગેરે જેનો પૂર્વે અનુભવ થાય છે તે પછીના સમયના પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ એના આગમનથી માયિક (હતું) એમ નિશ્ચય થાય છે, તેમ 'જનનિવાસનો જય થાય છે' (ભા. ૧૦-૮૭-૪૮) વગેરે વર્ણવેલી સ્મૃતિઓથી પૂર્વ પૂર્વ લીલા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેથી અગતિથી જ આ લીલા માત્ર પ્રદર્શન માટે જ છે એમ નિશ્ચય કરવો. આના અનુરોધથી પૂર્વલીલા જ એવી (માયિક) છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ કહેલાં પ્રમાણોથી નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે. ઉક્ત દૃષ્ટાન્ત ન્યાયથી પ્રથમ એમ સિદ્ધ થઈ એના પછી બાધ થાય છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ત્યાં લૌકિક પ્રમાણ હોવાથી દોષનો પણ સંભવ જ છે, પરન્તુ પ્રકૃતમાં દોષનો સંભવ નથી. અહીં પૂર્વે વર્ણવેલા ન્યાયથી લીલાઓમાં

કરી સદા વર ગ્રહણ કરીશ' એમ ભગવાન કહે છે. આરાધન જીવનો ધર્મ છે, ભગવાનનો ધર્મ નથી, તેથી ભગવાનમાં આરાધન સંભવતું નથી. આમ હોવા છતાં, ભગવાનમાં આરાધન નથી તોપણ પોતામાં આરાધન છે, અર્થાત્ પોતે પણ અન્યનું આરાધન કરે છે એમ ભગવાન અસુરોને દર્શાવે છે અહીં જેમ પોતામાં જે ધર્મ નથી તે ધર્મ પોતામાં છે એવું ભગવાન અસુરોને મોહ ઉત્પન્ન કરવા દર્શાવે છે તે જ પ્રમાણે પ્રભાસીય લીલા પણ અસુરોને મોહ ઉત્પન્ન કરવા જ ભગવાન દર્શાવે છે એમ માનવું.

વળી, લોકમા પણ ઇંદ્રજાળવિદ્યાથી નટ સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યા યુદ્ધ થાય છે તેમાં એ મરણ પામે છે, મરણ પામી એ પૃથ્વી પર પડે છે, અને એની સ્ત્રી એની સાથે બળી સતી થાય છે એવો પ્રથમ અનુભવ થાય છે, પરંતુ ત્યાર પછી નટ પાછો આવે છે એ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે પૂર્વે જેનો અનુભવ થયો હતો તે સર્વ માયિક જ હતું એવો આપણો નિશ્ચય થાય છે. એ જ પ્રમાણે લીલાનો વિચાર કરીએ તોપણ 'જનનિવાસનો જય થાય છે' વગેરે પ્રમાણોથી પૂર્વની લીલા નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અન્ય કાંઈ ગતિ નહિ હોવાથી જ આ પ્રભાસીય લીલા માત્ર અસુરોને દર્શાવવા જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. પ્રભાસીય લીલાને સત્ય માની, એ સત્ય હોવાથી પૂર્વની લીલા જ માયિક છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે 'જનનિવાસનો જય થાય છે' વગેરે સ્મૃતિ શ્રુતિઓથી પૂર્વની લીલાઓ નિત્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી, નટના લૌકિક દૃષ્ટાંત પ્રમાણે 'પૂર્વની લીલા નિત્ય હોય એવો અનુભવ પ્રથમ થાય છે, પરંતુ પછી પ્રભાસીય લીલાથી એ અનુભવનો બાધ થાય છે' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે નટના દૃષ્ટાંતમાં નટનું સ્વર્ગગમન વગેરેનો અનુભવ કરનાર ચક્ષુ લૌકિક પ્રમાણ હોવાથી એમાં દોષ પણ સંભવે છે, પરંતુ 'જનનિવાસનો જય થાય છે' વગેરે સ્મૃતિ અને શ્રુતિઓ લૌકિક પ્રમાણ નહિ હોવાથી અર્થાત્ અલૌકિક પ્રમાણ હોવાથી એમાં દોષ સંભવતો પણ નથી. વળી, નટના દૃષ્ટાંતમાં નટનું મરણ, એની સ્ત્રીનું સહગમન વગેરે અનુભવ થાય

અન્યોન્ય બાધ્યબાધક ભાવ ન હોવાથી એમ કહેવાનો અવસર નથી, તેથી વિસ્તારથી શુ ?

સહાર કરેલુ યાદવકુળ માયિક અને નિત્યલીલાના કુલથી જુદું હતું.

આથી, "'આ જે મન વાણી ચક્ષુઓ શ્રવણ વગેરેથી નશ્વર ગૃહ્યમાણ છે તે માયામનોમય છે' (ભા ૧૧-૭-૭) એ ભગવાનનું વાક્ય લીલામાં સમાવેશવાળા અતરગ ભક્તને કહેલુ હોવાથી કોઈપણ અર્થ વાસ્તવ છે એમ કહી શકાય નહિ," એ કુત્સિત શંકાનો નિરાસ થયો જાણવો, કારણ કે 'આ જે' વગેરે અસુરોના વ્યામોહ માટે પ્રદર્શ્યમાન અર્થ જ કહેલા છે, નહિ તો 'ગૃહ્યમાણ' એટલાથી જ સર્વની પ્રાપ્તિ થવાથી 'નશ્વર' એમ ન કહેત. આમ હોવાથી દ્વિજના શાપથી નશ્વર એમ ગૃહ્યમાણ એવા પ્રકારનુ છે, એવો અર્થ નીકળે છે, તેથી જ 'આ જેનું મન વાણી અને અન્ય ઇંદ્રિયોથી પણ ગ્રહણ થાય છે તે હું જ છુ, મારાથી અન્ય નથી એમ સહેલાઈથી સમજો' (ભા ૧૧-૧૩-૨૪) એવું ભગવાન હંસનુ પણ વચન છે અહીં વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે સમજવું આરંભમા નિગૂઢ આશયવાળા શ્રીશુકદેવે 'भूभारराजपृतना' (ભા ૧૧-૧-૩) એમ ઉપક્રમ કરી, 'सजहे स्वकुल विभु' (ભા ૧૧-૧-૫) સુધી મોહિકા લીલા સામાન્ય રીતે કહી અહીં 'अस्वकुलम्' એવો નિગૂઢ પદચ્છેદ જાણવો 'વાસ્તવિક

છે ત્યારપછી નગરના આગમનનો અનુભવ થાય છે આ અનુભવો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, એકબીજાના બાધક છે, પરંતુ ભગવાનની લીલાઓ એકબીજાની બાધક નથી લીલાઓમાં પરસ્પર બાધ્યબાધભાવ નથી, તેથી પૂર્વની નિત્ય લીલાઓ માયિક છે એમ કહી શકાય નહિ, તેથી વિસ્તારથી શુ ? "આ જે મન વાણી ચક્ષુઓ શ્રવણ વગેરેથી નશ્વર ગૃહ્યમાણ છે તે માયામનોમય છે' એ વાક્ય ભગવાને લીલાના અતરગ ભક્ત ઉદ્ધવને કહેલુ છે, તેથી સર્વ પદાર્થ મિથ્યા છે, કાંઈ વાસ્તવિક નથી" એવી કુત્સિત શકાનો પણ પ્રભાસીય લીલા મિથ્યા એમ સિદ્ધ કરવાથી નિરાસ થાય છે એમ જાણવું, કારણ કે ભગવાને એ વાક્યમા 'આ જે' શબ્દોથી ઉપર (ભા ૧૧-૭-૩મા) કહ્યુ તે પ્રમાણે અસુરોને મોહ કરવા દર્શાવવામા આવે તે પદાર્થોનો જ ઉલ્લેખ કરેલો છે જો ભગવાને અસુરોને મોહ કરવા જે પદાર્થો દર્શાવવામા આવે છે તે માટે જ આ વાક્ય યોજ્યુ ન હોત, પરતુ સર્વ પ્રપચને માટે યોજ્યુ હોત, તો 'નશ્વર' શબ્દ યોજત નહિ, કારણ કે 'નશ્વર' શબ્દ વિના જ, 'મન વાણી ચક્ષુઓ શ્રવણ વગેરેથી ગૃહ્યમાણ' એમ જ કહેવાથી સર્વ પ્રપચનો સમાવેશ થાય છે, પરતુ ભગવાન 'આ જે' શબ્દોથી અસુરોને મોહ કરવા દર્શાવવામા આવનાર પદાર્થોનો ઉલ્લેખ કરે છે અને વળી 'નશ્વર' શબ્દ યોજે છે, તેથી દ્વિજના શાપથી જે નશ્વર તરીકે ગૃહ્યમાણ છે તે જ માયામનોમય છે, પરન્તુ સર્વ પ્રપચ માયામનોમય નથી, એવો અર્થ થાય છે તેથી જ 'આ જેનુ મન વાણી અને અન્ય ઇંદ્રિયોથી પણ ગ્રહણ થાય છે તે હું જ છુ, મારાથી અન્ય નથી એમ સહેલાઈથી સમજો' એવુ ભગવાન હસનુ પણ વચન છે

અહીં વિદ્વાનોએ નીચે પ્રમાણે સગતિ કરવી પ્રથમ નિગૂઢ આશયવાળા શ્રીશુકદેવજી '**भूभारराजपृतना**'થી આરભી '**सजहे स्वकुल विभु**' સુધી ત્રણ શ્લોકથી (ભા ૧૧-૧-૩ થી ૫) મોહ કરનારીની લીલાનુ સામાન્ય વર્ણન કરે છે અહીં **सजहे स्वकुल विभु.**'નો પદચ્છેદ '**सजहे अस्वकुल विभु.**' એમ કરવો આ શ્રીશુકદેવનો નિગૂઢ આશય છે. વળી, વાસ્તવિક

નૈસર્ગિકી લીલા ભૂતલ પર પ્રકટ હોવા છતાં એમ કેમ સંભવે ' એ (શંકાનો) નિરાસ કરવા, 'સ્વમૂર્તિથી ' એ બે શ્લોકોથી (ભા. ૧૧-૧-૬) આગળ ભૂતલ પર લીલા-પ્રાકટયનું પ્રયોજન રહ્યું નથી એમ જણાવવા, લીલાપ્રાકટ્યનું પ્રયોજન સંપૂર્ણ થયું એમ પ્રથમ કહી, સર્વથી અદૃશ્યત્વ લક્ષણવાળા 'પદમા ગયા' એમ કહ્યુ. લૌકિક ભૂમિનો માત્ર અધિષ્ઠાન તરીકે જ ઉપયોગ હોવાથી અસ્વાભાવિક છે, તેથી એનાથી ભિન્ન પદ એમ જણાવવાને 'પોતાનું ' એમ કહ્યુ આગળ 'બ્રહ્મણ્ય, ઉદાર, નિત્ય વૃદ્ધની સેવા કરનાર, શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રાખનાર વૃષ્ણિઓને શાપ કેમ થયો ?' (ભા ૧૧-૧-૮) એ રાજાના પ્રશ્નવાકયના વ્યાજથી, નિત્યલીલામાં સમાવેશવાળા યાદવના સ્વરૂપના નિરૂપણથી શાપ પામેલા (યાદવો) એઓનાથી ભિન્ન છે એમ વ્યાસજીએ જણાવ્યું (છે). 'આપ્તકામ (ભગવાન) સકલ સુંદર સંનિવેશવાળું શરીર ધારણ કરતા, ભૂતલ પર સુમંગલ કર્મ આચરતા, ધામમાં પહોંચી રમણ કરતા સ્થિતકૃત્યશેષ ઉદારકીર્તિએ કુલનો સહાર કરવાની ઈચ્છા કરી' (ભા ૧૧-૧-૧૦) એ ઉત્તરમાં તો ભૂતલ પર સ્વરૂપ અને લીલા પ્રકટ કરતા (ભગવાન), પ્રયોજન સંપૂર્ણ થયું એમ જાણી, ધામ (અર્થાત્) સહજ નિત્ય જે લીલાસ્થાન ત્યાં પહોંચી રમણ કરતા જ 'સ્થિતકૃત્યશેષ' અર્થાત્ સ્થિત (રહ્યું છે)

નૈસર્ગિક લીલા ભૂતલ પર પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભગવાન યાદવકુલનો સહાર કેમ કરે એવી શકા થાય, તે દૂર કરવા '**स्वमूर्त्या**' થી આરભી '**स्वं पदमीश्वरः** ' પર્યંત બે શ્લોક યોજેલા છે આગળ હવે ભૂતલ પર લીલા કરવાનુ પ્રયોજન રહ્યુ નથી એમ જણાવવા, પ્રથમ લીલાનાં સર્વ પ્રયોજન સપૂર્ણ થયા છે, અને તેથી ભગવાન સર્વથી અદૃશ્ય 'પોતાના પદમા ગયા' એમ આ બે શ્લોકથી શ્રીશુકદેવ જણાવે છે લીલામા લૌકિક ભૂમિ સ્વાભાવિક નથી, પરંતુ એનો માત્ર અધિષ્ઠાન તરીકે જ ઉપયોગ થયો હતો એવી લૌકિક ભૂમિથી વિલક્ષણ પદમા ભગવાન પધાર્યા એમ જણાવવા, 'પોતાના' પદમા ભગવાન પધાર્યા એમ કહ્યુ છે, તેથી દ્વારિકામા જે યાદવો રહ્યા તે સ્વકીય કુલ છે અને પ્રભાસમા જે યાદવો ગયા તે અસ્વકુલ છે, એવો ભાવાર્થ નીકળે છે વળી, આગળ, 'બ્રહ્મણ્ય, ઉદાર, નિત્ય વૃદ્ધની સેવા કરનાર, શ્રીકૃષ્ણમા ચિત્ત રાખનારા વૃષ્ણિઓને શાપ કેમ થયો ?' એમ રાજા પ્રશ્ન કરે છે. નિત્ય લીલામાં જેઓનો સમાવેશ થયેલો છે તે યાદવોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી, જે યાદવોને શાપ થયો તે આ નિત્યલીલાના યાદવોથી વસ્તુત ભિન્ન છે, એમ આ પ્રશ્નના મિષથી વ્યાસજી જણાવે છે 'આપ્તકામ (ભગવાન) સકલ સુન્દર સનિવેશવાળુ શરીર ધારણ કરતા, ભૂતલ પર સુમગલ કર્મ આચરતા, ધામમા પહોચી રમણ કરતા સ્થિતકૃત્યશેષ ઉદારકીર્તિએ કુલનો સહાર કરવાની ઇચ્છા કરી' એમ આ પ્રશ્નનો શ્રીશુકદેવજી ઉત્તર આપે છે ભગવાનને પોતાના સ્વરૂપ અને લીલા ભૂતલ પર પ્રકટ કરતા સ્વરૂપ અને લીલા ભૂતલ પર પ્રકટ કરવાનું પ્રયોજન સપૂર્ણ થયુ એમ જણાયુ ત્યારે પોતાના ધામમા અર્થાત્ પોતાના સહજ અને નિત્ય લીલાસ્થાનમા જ પહોચી ભગવાન સ્થિતકૃત્યશેષ થયા. સ્થિત અર્થાત્ રહ્યુ છે કૃત્યશેષ એટલે બાકીનુ કામ જેમનુ તે સ્થિતકૃત્યશેષ જેમનું અસુરને વ્યામોહ કરવાનું કામ

ભાવી આ અસુરવ્યામોહરૂપી કૃત્યશેષ (બાકીનું કામ) જેમનું તેવાએ કુલનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી એમ એક શ્લોકમાં શ્રીશુકે કહ્યું છે. તેથી આ કુલ માયિક સંભવે છે, કારણ કે કૃત્યસિદ્ધિ પણ એમ જ થાય છે. 'ભૂતલ પર' એમ પૂર્વે કહેલું જ હોવાથી, ધામ એનાથી ભિન્ન જ કહેવું જોઈએ, એ અમે કહેલું છે. આગળ પણ 'કાલાત્મા (ભગવાને જ) મુનિઓને આજ્ઞા આપી' (ભા. ૧૧–૧–૧૧) એમ કહ્યું છે, પરન્તુ 'પૂર્વ લીલા કરનારે' એમ કહ્યું નથી.

श्रुत्युक्तवैपरीत्येन यन्मोहाय हरिः स्वयम् ।
प्रदर्शयति तन्मोहगमनाय न मद्वचः ॥

જેઓના મોહને માટે હરિ પોતાને શ્રુતિએ કહ્યાથી વિપરીતતાથી દર્શાવે છે તેમનો મોહ દૂર કરવા મારી વાણી નથી.

क्षिपाम्यजस्रमित्युक्तेर्यतस्तन्मोहनित्यता ।
अतोऽनङ्गीकृतिस्तेषां युक्ता तामसिनां नृणाम् ॥

કારણ કે 'વારંવાર એમને (આસુરી યોનિમાં) નાખું છું' (ભ. ગી. ૧૬-૧૯) એમ કહેલું હોવાથી એઓનો મોહ નિત્ય છે, તેથી એ તામસી લોકોની અંગીકૃતિ યોગ્ય નથી.

આગળ કહ્યું છે તે સ્થિતકૃત્યશેષ ભગવાન પોતાના સહજ નિત્ય લીલાસ્થાનમાં પહોંચ્યા ત્યારે એમનું માત્ર અસુરોને વ્યામોહ કરવાનું કામ બાકી રહ્યું એવા સ્થિતકૃત્યશેષ ભગવાને કુલનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી. કુલનો સંહાર કરવાની ભગવાને જ્યારે ઇચ્છા કરી ત્યારે ભગવાન પોતાના સહજ નિત્ય લીલાસ્થાનમાં પહોંચ્યા હતા. તેથી જે કુલનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી તે કુલ માયિક જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે માયિક કુલનો જ સંહાર કરવાથી ભગવાનનું સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય, તેથી ભૂતનો આવેશ થાય, તે પોરાણે દ્વારકામાં રહેલ યાદવોના કુલમાં આવેશ કરેલ પ્રભાસમાં ગયા તે યાદવોનું કુલ જુદું હતું. 'જેમ બે પ્રાજાપત્યો' વગેરેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક ગોત્રમાં દૈવી અને આસુરી એવી બે જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો રહી છે આ શ્રીશુકદેવજીના ઉત્તરમાં 'ભૂતલ પર' એમ પ્રથમ જ કહેલું છે, તેથી 'ધામ' ભૂતલથી ભિન્ન ભગવાનનું સહજ નિત્ય લીલાસ્થાન જ છે, એ અમે (ઉપર) કહેલું છે, તેથી જ ત્યારપછીના શ્લોકમાં (ભા ૧૧–૧–૧૧) 'કાલાત્મા ભગવાને મુનિઓને આજ્ઞા આપી' એમ કહ્યું છે, પરંતુ પૂર્વે જે લીલાઓ કરતા હતા તે ભગવાને આજ્ઞા આપી એમ કહ્યું નથી.

પૂર્વપક્ષી—(જે કુલનો સંહાર થયો તે યાદવકુલ માયિક છે એવો અર્થ અન્ય લોકોને કેમ જણાતો નથી ?)

સિદ્ધાન્તી—મુનિઓ ભગવાનના જે સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપ ભગવાન અસુરોને મોહ ઉત્પન્ન કરવા દર્શાવે છે, તેથી એઓનો મોહ દૂર કરવા આ મારો ગ્રંથ નથી, કારણ કે 'વારંવાર એમને (આસુરી યોનિમાં) નાખું છું' એમ ભગવાન સ્વ

तत्संगादन्यथाभूतहृदयाः सात्त्विका अपि ।
मा भवन्त्वित्ययं यत्नस्तेन तुष्टोऽस्तु मे हरिः ॥

એઓના સંગથી સાત્ત્વિકો પણ અન્યથા થયેલા હૃદયવાળા ન થાય, તે માટે આ યત્ન છે, તેથી હરિ મારા પર તુષ્ટ હો.

काञ्चनीकरणे शक्तो मणिर्धातुगणस्य यः ।
तस्याश्मनां तथा भावाकरणेऽपि न हि क्षतिः ॥

કારણ કે જે મણિ ધાતુગણને કાચન કરવાને શક્તિમાન છે તે પથ્થરને એવા ન કરે તોપણ એને ક્ષતિ નથી.

પ્રપંચ પણ સર્ગાદિ લીલા હોવાથી નિત્ય જ છે

'લીલા પ્રપંચાતીત હોવાથી એનું સત્યત્વ [ભલે] હો, કારણ કે એ પ્રમાણસિદ્ધ છે, પરંતુ પ્રપંચનું તો નહિ, કારણ કે એ પ્રમાણોથી માયિક સિદ્ધ થાય છે.'—એમ નહિ, કારણ કે એનો પણ સર્ગ વગેરે લીલામાં સમાવેશ છે એમ શ્રીભાગવત વગેરેમાં નિરૂપણ કરેલું છે. 'જગતની અપ્રતીતિ થાય' વગેરે નિરૂપણથી જ પ્રપંચના સત્યત્વનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી પુનઃ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા કહે છે, તેથી એઓનો મોહ નિત્ય જ છે, કારણકે એ તામસી લોકોનો ભગવાન અંગીકાર કરે જ નહિ એઓનો અનંગીકાર જ યોગ્ય છે. આવા અનંગીકૃત તામસી લોકોનો મોહ નિત્ય હોવાથી એ મોહ દૂર કરવા આ ગ્રંથ નથી જ, પરંતુ એઓના સંગથી સાત્ત્વિક લોકોના હૃદય પણ દુષ્ટ થાય નહિ, એઓના સંગથી સાત્ત્વિક લોકો પણ એઓના જેવા થાય નહિ, એવા હેતુથી આ ગ્રંથ રચવાનો યત્ન કરેલો છે, તેથી આ યત્નથી મારા પર હરિ પ્રસન્ન હો આ ગ્રંથ અસુરોનો મોહ દૂર કરવા સમર્થ નથી તેથી કાંઈ ક્ષતિ નથી, કારણ કે સર્વ ધાતુઓને કાંચન કરવાને મણિ સમર્થ છે, પરંતુ પથ્થરને એ કાચન કરી શકતો નથી. સર્વ ધાતુઓને કાચન કરવા સમર્થ મણિ પથ્થરને કાચન કરી શકે નહિ તોપણ એનાથી કાંઈ ક્ષતિ નથી, તે જ પ્રમાણે સાત્ત્વિકોને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવી ભગવદનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ કરનાર આ ગ્રંથ અસુરોનો મોહ દૂર ન કરી શકે તોપણ એનાથી એને કાંઈ ક્ષતિ નથી.

જગતને મિથ્યા માનનાર પુનઃ શંકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—ભગવાનની લીલા પ્રપંચાતીત હોવાથી અને શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે તેથી એ સત્ય ભલે હો, પરંતુ પ્રપંચ સત્ય સિદ્ધ થતો નથી, પણ અસત્ય જ સિદ્ધ થાય છે ઉદ્ધવજી પ્રતિ ભગવાને પણ 'નશ્વર ગૃહ્યમાણ' કહ્યું, તેથી પણ પ્રપંચ અથવા જગત અસત્ય સિદ્ધ થાય છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એ પ્રમાણોથી જગત અસત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી જગત અસત્ય અથવા માયિક જ છે

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. જગત પણ સત્ય જ છે જગતનો ભગવાનની સર્ગલીલામાં શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે શાસ્ત્રોમા સમાવેશ કરેલો છે ભગવાનની લીલા અને લીલાના પદાર્થો ભગવાનથી ભિન્નાભિન્ન હોવાથી સત્ય જ છે. જગતનો પણ ભગવાનની સર્ગલીલામાં સમાવેશ થાય છે તેથી જગત પણ ભગવાનથી ભિન્નાભિન્ન છે. જગત અથવા પ્રપંચનો ભગ-

લખવાથી શું ? આ અર્થનું પિતાજીએ તત્ત્વસૂત્રભાષ્ય શ્રીભાગવતવિવરણ વગેરેમાં નિરૂપણ કરેલું છે તેથી અહીં અધિક લખતા નથી. વળી, મહોપનિષદમાં ' કારણ કે આ જ શૂન્ય છે, આ જ તુચ્છ છે, આ જ અભાવ છે, આ જ અવ્યક્ત, અદૃશ્ય અચિન્ત્ય અને નિર્ગુણ છે ' એવો પાઠ છે. મહાકૌર્મ્યમાં પણ "પોતે પર અદૃશ્ય

વાનની સર્ગ વગેરે લીલામા સમાવેશ થાય છે તેથી એ પણ સત્ય જ છે. આ પ્રમાણે પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી એના સર્વ ભાવવિકારની પ્રતીતિનું પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી જ સમર્થન થાય છે. (૧) **जायते** ઉત્પન્ન થાય છે, (૨) **अस्ति** છે, (૩) **विपरिणमते** પરિણામ પામે છે, (૪) **वर्धते** વૃદ્ધિ પામે છે, (૫) **क्षीयते** ક્ષય પામે છે અને (૬) **नश्यति** નાશ પામે છે એ છ ભાવવિકાર છે. આ છ વિકારોની જગતમાં પ્રતીતિ થાય છે એનું પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી જ સમર્થન થાય છે. (૧) **जायते** ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રતીતિ શુદ્ધ પ્રાદુર્ભાવ અથવા આવિર્ભાવથી થાય છે. જગતનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે એ ઉત્પન્ન થયું એવી આપણને પ્રતીતિ થાય છે. પ્રથમ સત્કાર્યવાદ સિદ્ધ કરનાર યુક્તિઓ કહી તે જ યુક્તિઓથી આ પ્રતીતિનું શુદ્ધ આવિર્ભાવથી જ સમર્થન થાય છે. (૨) **अस्ति** છે આ પ્રતીતિ પણ પ્રાદુર્ભાવથી જ યોજાયેલી છે. આવિર્ભાવથી જ આ પ્રતીતિ પણ છે જગતનો આવિર્ભાવ હોય ત્યારે જગત 'છે' એમ આપણે કહીએ છીએ. (૩) **विपरिणमते** પરિણામ પામે છે (૪) **वर्धते** વૃદ્ધિ પામે છે. (૫) **क्षीयते** ક્ષય પામે છે. પૂર્વ રૂપનો તિરોભાવ થાય અને અન્ય રૂપનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે આ પૂર્વ રૂપના તિરોભાવ અને અન્યરૂપના આવિર્ભાવનું ભાસન થવાથી આ ત્રણ પ્રતીતિ થાય છે. વૃદ્ધિ ક્ષય અને પરિણામનો વિચાર કરીએ તો એ પૂર્વરૂપનો તિરોભાવ અને અન્ય રૂપનો આવિર્ભાવ જ છે. (૬) **नश्यति** નાશ પામે છે. આ પ્રતીતિ માત્ર તિરોભાવથી જ થાય છે. પદાર્થનો તિરોભાવ થાય ત્યારે એનો નાશ થયો એવી પ્રતીતિ થય છે આ પ્રમાણે પ્રપંચ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી યુક્ત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ છે. આવા પ્રપંચમાં જ્યારે ભગવાન હોય તેની પ્રતીતિ કરાવતા નથી અને ન હોય તેની પ્રતીતિ કરાવે છે ત્યારે જીવને ભ્રમ અને સંસાર થાય છે; તેથી સંસાર જ મિથ્યા છે, પરંતુ જગત અથવા પ્રપંચ સત્ય જ છે.

વળી, જગત અસત્ય હોય તો એની પ્રતીતિ થાય નહિ વગેરે હેતુઓથી જગત સત્ય જ છે એમ પ્રથમ પણ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી પુનઃ લખવાથી શું ? તત્ત્વસૂત્ર પર અણુભાષ્યમાં અને શ્રીમદ્ભાગવતવિવરણમાં આ અર્થનું શ્રીમદાચાર્યચરણે નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી અહીં અધિક લખતા નથી.

પૂર્વપક્ષી—(પ્રપંચ ભગવાનથી ભિન્નાભિન્ન ભલે હોય, પરંતુ એ સત્ય છે એમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે ' સ્વપ્રકાશ આનંદઘન શૂન્ય થયું ' એમ નૃસિંહોત્તરતાપનીયના છઠ્ઠા ખંડમાં કહેલું છે. ગૌડાચાર્યે ' વિશેષશૂન્ય ' એવો અર્થ કર્યો છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માનવું જોઈએ. બ્રહ્મ નિર્વિશેષ હોવાથી એને લીલા પણ નથી. વળી, આગળ નવમા ખંડમાં ' માયા અનુભૂતિથી તમરૂપ છે ' એમ માયાનુ સ્વરૂપ કહી, જગતને પણ તુચ્છ કહેલું છે, તેથી જગત સત્ય નથી)

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. મહોપનિષદમા પણ ' કારણ કે આ જ શૂન્ય છે, આ જ તુચ્છ

રહી, વિષ્ણુ સુખ [शम्] ઓછું (ऊनम) કરે છે તેથી 'શૂન્ય' એમ કહેવાય છે, તોદન(દુઃખ)ને લીધે તુચ્છ કહેવાય છે. આ પુરુષોત્તમ કોઈથી ભાવના કરવાને યોગ્ય નથી તેથી એને 'અભાવ' કહે છે, નાશ્ય (અભક્ષ્ય) હોવાથી 'નાશ' એમ પણ (કહે છે) સર્વ એને અધીન હોવાથી અન્યમાં તે તે શબ્દની અભિધેયતા વ્યવહાર માટે વ્યવહાર કરનારાઓએ ઇચ્છેલી છે" એમ છે, તેથી 'બ્રહ્મ ભાવરૂપ હોવાથી, અને પ્રપંચ ભાવાભાવરૂપ હોવાથી' એ બ્રહ્માત્મક કેમ કહી શકાય એ કુત્સિત શંકાનો નિરાસ થયો. જેઓ જગતને અસત્ માને છે તેઓ પણ જગતમાં રહેલી ભગવાનની મૂર્તિ, એમનું ભજન, વગેરે સહન કરી શકતા નથી, તેથી જ (એમ માને છે). એઓ આવા કલિમાં ભગવાનની એવી ઇચ્છાથી જ (છે) એમ કહેલું છે.

ગ્રંથસમાપ્તિના શ્લોકો

तस्मादस्माभिरेवोक्तपद्धत्या श्रुतिसिद्धया ।
ज्ञात्वा ब्रह्मस्वरूपं तत्प्राप्त्यै तद्भजताखिलाः ॥

તેથી અમે જ કહેલી શ્રુતિસિદ્ધ પદ્ધતિથી બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણી એની પ્રાપ્તિ માટે સર્વ એનું ભજન કરો.

येषां लौकिकमेव मानमधिकं वेदादितोऽलौकिकात्
तत्पादानुगतस्तदर्थ इति च प्रच्छन्नबौद्धास्तु ते ।
येषां तद्विपरीततैव विदुषां केषांचिदन्तर्गता
तेषामेव मुदेऽस्तु मत्कृतिरियं गोपीशसंसेविनाम् ॥

છે, આ જ અભાવ છે, અવ્યક્ત અદશ્ય અચિંત્ય અને નિર્ગુણ છે' એવો પાઠ છે, પરંતુ અત્ર શૂન્ય તુચ્છ વગેરે શબ્દોના અર્થ મહાકૌર્મ્ય પુરાણમાં કહ્યા પ્રમાણે કરવાના છે. મહાકૌર્મ્યમાં પણ "પોતે પર અદશ્ય રહી વિષ્ણુ સુખ (शम्) ઓછું (ऊनम्) કરે છે, તેથી '**शून्य**' એમ કહેવાય છે. દુઃખને (तोदन) લીધે '**तुच्छ**' કહેવાય છે. આ પુરુષોત્તમ કોઈથી ભાવના (ધ્યાન) કરવાને યોગ્ય નથી, તેથી એને '**अभाव**' કહે છે. નાશ્ય (અભક્ષ્ય) હોવાથી '**नाश**' એમ પણ કહે છે. સર્વ એને અધીન હોવાથી અન્યમાં તે તે શબ્દોની અભિધેયના વ્યવહાર માટે વ્યવહાર કરનારાઓએ ઇચ્છેલી છે" એવો પાઠ છે.

આમ હોવાથી 'બ્રહ્મ ભાવરૂપ છે અને પ્રપંચ ભાવાભાવરૂપ છે તેથી પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક હોઈ શકે નહિ' એવી શંકાનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણ કે બ્રહ્મ ઉપર કહ્યું તેમ અભાવરૂપ પણ છે, તેથી ભાવાભાવરૂપ પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક સંભવે છે આ સર્વ પ્રમાણથી જ સિદ્ધ થાય છે. જેઓ જગતને અસત્ય માને છે તેઓ જગતમાં રહેલી ભગવાનની મૂર્તિ, ભગવાનનું ભજન, વગેરે સહન કરી શકતા નથી, તેથી જ જગતને અસત્ય માને છે. ભગવાનની ઇચ્છા જ એવી છે કે કલિયુગમાં આ લોકો ભગવાનનું ભજન વગેરેનો બાધ કરે. તેથી જ આ કલિયુગમાં એઓ જગત અસત્ય છે એમ સમજાવી ભજનનો બાધ કરે છે એમ પણ અમે કહેલું જ છે.

આ અલૌકિક વેદથી જેઓને લૌકિક-જ પ્રમાણ -અધિક છે તેઓને અનુગત એ અર્થ છે તેથી એ-પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ જ છે. જે કોઈ વિદ્વાનોને એનાથી વિપરીતતા જ અંદર રહેલી છે, ગોપીશની સેવા કરનાર તેઓના જ આનંદ માટે આ મારી કૃતિ હો.

यदीयर्ति श्रद्धा श्रुतिषु यदि वा व्यासवचने
तदा विद्वांसोऽस्मद्विरचितमिदं मण्डनवरम् ।
यथोक्तं कण्ठे वा शुकवदथवाऽर्थं च हृदये
मुदा कृत्वाऽऽधरं धुनुत रिपुपक्षाभिधतमः ॥

શ્રુતિમાં અથવા વ્યાસવચનમાં જો શ્રદ્ધા સારી હોય તો વિદ્વાનો મારું રચેલું આ "સુંદર મંડન" જેમ કહ્યું છે તેમ શુક પેઠે કંઠમાં અથવા અર્થને હૃદયમાં આનંદથી ધારણ કરી, (પ્રત્યક્ષ ઉપર) આધારવાળું રિપુપક્ષ નામનું તમ દૂર કરો.

यदागतं हृदि श्रीमद्गोपीशरतिलक्षणम् ।
शोभां तनोति तदिदं मण्डनं श्रीहरेः प्रियम् ॥

જે શ્રીમદ્ગોપીશરતિ લક્ષણ (મંડન) હૃદયમાં રહી શોભા વધારે છે તે હરિને પ્રિય આ "મંડન" છે

अखण्डवरपण्डितप्रसृतचण्डपाखण्डवा-
गिखण्डनसुचण्डिमाधरणिमण्डलाखण्डलः ।
नमन्नृपतिमण्डलीमुकुटताण्डवैर्मण्डितः
सपादनखमण्डलः पितुरिहास्तु मे मण्डनम् ॥

સર્વ સારા પંડિતોએ પ્રસારેલી ચંડપાખંડની વાણીના ખંડનમાં સુચંડિમા-રૂપ ધરણીના મંડલનો આખંડલ, નમતા નૃપતિઓના મંડલના મુકુટોના તાંડવથી ભૂષિત, પિતાજીના પાદનો પ્રસિદ્ધ નખમંડલ અહીં મારું મંડન હો.

તેથી અમે શ્રુતિસિદ્ધ પદ્ધતિથી બ્રહ્મસ્વરૂપ વગેરેનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ અમારી કહેલી પદ્ધતિથી બ્રહ્મસ્વરૂપ વગેરે જાણી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય એવી ઇચ્છાથી સર્વ ભગવાનનું ભજન કરો. આ અલૌકિક વેદ વગેરે પ્રમાણથી લૌકિક પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણને કેટલાક અધિક માને છે, તેથી એ (પ્રત્યક્ષ) પ્રમાણે જ જગત માયિક અસત્ય છે વગેરે સિદ્ધાન્ત એમને ઇષ્ટ છે. તેથી એઓ પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ જ છે. પરંતુ જે વિદ્વાનોને એની વિપરીતતા જ અંદર રહેલી છે, અર્થાત્ લૌકિક પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણથી અલૌકિક વેદ વગેરે પ્રમાણો જે વિદ્વાનોને ઇષ્ટ છે તેઓને માટે જ આ મારી કૃતિ છે. ગોપીપતિની સેવા કરનાર એવા વિદ્વાનોને માટે જ

पुनरपि नमामि गोपीपतिरतिमार्गप्रवर्तकाचार्यान् ।
श्रीवल्लभाभिधानान्पितृचरणान्वाङ्मनःकायैः ॥

શ્રીવલ્લભ નામના ગોપીપતિરતિમાર્ગના પ્રવર્તક આચાર્ય પિતાજીને પુન પણ વાણી મન અને કાયાથી નમુ છુ.

एतेनास्मत्कुलपतिः श्रीगोपीजनवल्लभः ।
प्रीतोऽस्त्वस्मासु तेनैव पूर्णता किमिहापरैः ॥

આથી અમારા કુલપતિ શ્રીગોપીજનવલ્લભ અમારા પર પ્રસન્ન હો, એમનાથી જ પૂર્ણતા છે, અન્યોથી અહીં શુ?

इति श्रीमन्निजकटाक्षपाततरणिनिघटितमायावादिप्रभृतिवादितम.पुंज-
निकासितश्रीगोकुलाधीशरतिसरसिज-श्रीमद्वल्लभदीक्षितात्मज
श्रीगोकुलनाथचरणैकतानश्रीविठ्ठलविरचितं

विद्वन्मण्डनं [समाप्तम्] ॥

આ ગ્રંથ મે રચેલો છે હે વિદ્વાનો શ્રુતિમા અથવા વ્યાસજીના વચનમા જો તમને દૃઢ શ્રદ્ધા હોય તો મે રચેલુ આ સુદર 'મડન અથવા ભૂષણ જેમ કહ્યુ છે તે જ પ્રમાણે શુકની પેઠે કઠમા ધારણ કરો, અથવા તમારા હૃદયમા એનો અર્થ ધારણ કરો, અને એનાથી (પ્રત્યક્ષ ઉપર) આધારવાળુ રિપુપક્ષ નામનુ તમ દૂર કરો જે 'મડન' હૃદયમાં રહી શ્રીગોપીશ નિરૂપી શોભા વધારે છે તે હરિને પ્રિય 'મડન' આ છે સર્વ સારા પડિતોએ પ્રસારેલી ચ.પાખડની વાણીના ખડનમા સુચડિમારૂપ ધરણિના મડનના આખ.ન, નમના નૃપતિઓના મડનના મુકુટોના તાડવથી ભૂષિત, પિતાજીના પાદનુ પ્રસિદ્ધ નખમડન અહી મારુ મડન હો શ્રીવ.નભ નામના ગોપીપતિરતિમાર્ગના અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક આચાર્ય પિતાજીને પુન પણ વાણી મન અને કાયાથી નમુ છુ આથી અમારા કુલપતિ શ્રીગોપીજનવલ્લભ અમ રા પર પ્રસન્ન હો, એનાથી જ પૂર્ણતા છે, અન્યથી અહી શુ? ઇતિ શ્રીમન્નિજકટાક્ષપાતરૂપી સૂર્યથી માયાવાદી વગેરે વાદીઓના તમ.પુજને દૂર કરનાર, શ્રીગોકુલાધીશરતિરૂપી કમલનો વિકાસ કરનાર શ્રીવલ્લભ દીક્ષિતના આત્મજ શ્રીગોકુલનાથચરણૈકતાન શ્રીવિઠ્ઠલે રચેલુ વિદ્વન્મડન (સમાપ્ત)

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

વિદ્વન્મંડનસ્થ પદ્યોની અકારાદિ સૂચિ